

השילוח – כתב עת ישראלי להגות ומדיניות

גיליון מס' 21, תשרי תשפ"א – ספטמבר 2020

רואה אור בירושלים

השילוח – כתב עת ישראלי להגות ומדיניות

עורך: יואב שורק

עורך משנה: צור ארליך

סגני עורך: אלון שלו, ליאת נטוביץ-קושיצקי, שגיא ברמק

מנהלת מערכת: דניאל גינזבורג-לויטן

מו"ל: עמיעד כהן

איורי מאמרים: מנחם הלברשטט

איור השער: יוני שלמון

עיצוב: נריה צור ונועה עמבר // סטודיו דוב אברמסון

סיוע בעריכה: שמואל מרצבך

כתובת המערכת: אהליאב 5, ירושלים 9446778

אתר הבית: www.hashiloach.org.il

למכתבים: main@hashiloach.org.il

מנהלה: office@hashiloach.org.il

המעוניינים לכתוב ל'השילוח' מוזמנים לשלוח תקציר בן כ-300 מילה ובו תיאור המאמר המוצע (נושא המאמר, טענתו העיקרית ודרכי הטיעון) לכתובת main@hashiloach.org.il. מאמרים שיתקבלו לפרסום ימנו 10 אלפים מילה לכל היותר (ומאמרי ביקורת - לא יותר מ-3,000). מאמרים המתקבלים לפרסום מזכים את כותביהם בתשלום.

השילוח

33 לא צדק ולא יעילות: הכשל של מערכת המשפט • כרמל הורוביץ

ניהול בתי המשפט בעידן עמוס לעייפה מוביל לעיוותי דין. חייבים דרך אחרת

57 המיתוס המסוכן של "הדרג המקצועי" • רן ברץ

תחת יומרת שווא למקצועיות ואובייקטיביות, שירות המדינה כופה עלינו ניהול כושל

69 השדרה הכפולה: חזון למאה ה-21 • ליאור כוריאלי

גיאופוליטיקה ישנה, טכנולוגיות חדשות: זה הזמן לבנות את ערי בקעת הירדן

85 האתגר: קהילייה יהודית • גדעון חזן

הקולקטיב היהודי יכול, וחייב, להציע הרבה יותר מ"מדינת שומר הלילה"

101 משבר ושברו: המפלגה הדמוקרטית וישראל • גדעון ישראל

למה ועד כמה התרחקה המפלגה של היהודים מהתמיכה המסורתית בישראל

127 אנה קארנינה: קריאה פוליטית-אישית • נתנאל בן פורת

יצירת המופת של טולסטוי משרטטת את המתח בין עמדות היסוד של הימין והשמאל

ביקורת

163 הסיפור המוזר על יהודים ולאומיות • יואב שורק

ספר מכונן משרטט פרדיגמה רחבה, המקבלת אישוש במונוגרפיה היסטורית חשובה

174 דלקת במגדל השן • אבי וולף

כתב האישום של הזוג אלמוז נגד האקדמיה מקיף ואמיץ, אך לא חף מהגזמות ומאווזי לב

דעות: יואב שורק על מה שמעבר לצדק ? | , עמיעד כהן על ** 7**

גיטה חזני-מלכיאור על ההסכם עם האמירויות עמית הלוי על אינדוקטרינציה בחסות המדינה

רוות וייס על הבריחה של יהודים מסוציאליזם

הכרוניקה ?? | קריאה ראשונה ?? | קריאה שנייה גלסנר על העלילה המצטברת אצל צ'כוב ???

שיחה עולמית ???

יואב שורק

מלכוד מנהיגותי

כריכת גורלה של מדינת ישראל בגורלו של נתניהו היא הרת אסון, כמו גם ההתעקשות של כל הצדדים להתנהל לפי שורת הדין

ולאורה הוא מחליט אם ומתי נלך לבחירות; ועד כה נראה שאף התנהלותו במשבר הכלכלי-רפואי-חברתי החמור שאנו נתונים בו נגזרת ממנה.

מן הצד השני עומדים אנשי רק-לא-ביבי, שכמעט והצליחו בניסיון לעקוף את הבחירה הדמוקרטית באמצעות הילוך-אימים משפטי וציבורי. אף שהם נראים טהורים בעיני עצמם, ומטילים את הכינוי מסית ומדיח על שנוא נפשם, אי אפשר להתעלם מהיותם האחראים הישירים והמכוונים למסע ארוך, עיקש ואכזרי של דה-לגיטימציה ודמוניזציה של מנהיג ישראל, ומנכונותם לנקוט כל מהלך – כשר או מסריח – שיביא לסיום כהונתו.

המועקה שחשנו כולנו בקיץ תש"ף לא נבעה רק מדכדוך הקורונה, אלא גם ואולי בעיקר מדשדוש המשילות. המערכת הפוליטית, זו שבעת משבר כזו משחקת תפקיד מרכזי בניהול חיינו, נראית כלכודה במבוי סתום שאינו מעורר כבוד: מן הצד האחד עומד ראש הממשלה, שהישגיו האסטרטגיים המרשימים טשטשו תמיד את נטייתו להזניח את מדיניות הפנים. נראה שרק חסידים ללא תקנה של נתניהו אינם רואים את אשר בולט לעין כל מתבונן: ראש הממשלה מרוכז בעיקר בשרידותו הפוליטית-אישית. על פי שיקוליה הוא ממנה אנשים, לעיתים לתפקידים הרי גורלי; על פיה הוא בוחר את התבטאויותיו,

בתווך עומדים חלק נכבד מאזרחי ישראל, שנפשם סולדת מהתנהלותם של שני הצדדים, אך המציאות המחנאית מכריחה אותם 'לתפוס צד', או מותרת אותם נטולי כוח פוליטי; ומעל מרחפת הידיעה שלא מוצעת כעת אלטרנטיבה ראויה וריאלית. ישראל זקוקה למנהיג, שרבים יתנו בו אמון מוצדק – ולעת עתה אין כזה.

במציאות מתוקנת יותר, אפשר היה לצפות שראש הממשלה יפרוש מיוזמתו מתפקידו – לא מתוך הודאה בצדקת האישומים נגדו, אלא מהבנה שכך אי אפשר. במציאות מתוקנת יותר, אפשר היה לצפות שהיועץ המשפטי לממשלה ייזהר יותר בהגשת כתב אישום נגד ראש ממשלה מכהן – לא מתוך קביעה שהוא זכאי, אלא מתוך איזון בין חומרת האישומים לחומרת ההשלכות. במציאות מתוקנת יותר, ממשלת האחדות הייתה מתנהלת ככזו – מגויסת, עניינית, מפויסת – תוך גילוי מנהיגות מאחדת מצד העומד בראשה.

אך המציאות איננה מתוקנת. ובמציאות מורכבת, אי אפשר לאחוז במידת האמת; יש צורך ללכת אל מעבר לה.

התלמוד הבבלי, במסכת שבת, מפליג בשבחיו של הדיין הדן "דין אמת לאמיתו". מה ההבדל בין "אמת" ל"אמת לאמיתו"? הסבר מפורסם הוא זה המופיע בפירושו של ר' יהושע ולק כץ, מחשובי תלמידי החכמים במאה ה"ז, שכתב כך בספרו "דרישה" (על טור חושן משפט א, ב):

שכוונתם במה שאמרו 'דין אמת לאמיתו', רוצה לומר שדן לפי המקום והזמן בעניין שיהא לאמיתו ... שלא יפסוק תמיד דין תורה ממש. כי לפעמים שצריך הדיין לפסוק

לפנים משורת הדין לפי הזמן והעניין; וכשאינו עושה כן, אף שהוא דין אמת – אינו לאמיתו. על דרך שאמרו חז"ל: לא נחרבה ירושלים אלא שהעמידו דיניהן על דין תורה ולא לפנים משורת הדין.

לא רק במקורותינו. בראשית המאה ה"ט היה זה היינריך פון קלייסט שתיאר בנובלה שלו "מיכאל קולהאס" כיצד רדיפת צדק עשויה להפוך למרחץ דמים, ללמדך שלעתים הוויתור על האמת עשוי להיות המעשה המוסרי, בעוד היצמדות אליה תהיה שרירות לב.

המוצא היחיד מן המבוי הסתום שנקלענו אליו הוא פרישתו של נתניהו – מעצמו או בדחיפת מחנה הימין כולו – מעמדת ראש הממשלה. רבים מתנגדים לכך, כיוון שבכך ייעשה אי-צדק חמור: הניסיון המתמיד להכריע את נתניהו שלא בדרך הקלפי יוכתר בניצחון, והיועץ המשפטי יתגלה כממליך המלכים ומורידם.

אכן, זוהי האמת. אך מעבר לאמת הזאת, יש אמיתות נוספות. הראשונה, שפרישתו של נתניהו נדרשת לא בגלל כתבי האישום, אלא בגלל חוסר היכולת לכוון כאן משילות אפקטיבית ועניינית, בשעה של משבר לאומי, ובשל הזיהוי המסוכן שניכר אצל נתניהו בין האינטרס הפוליטי-אישי שלו לבין האינטרס הלאומי. הזיהוי הזה הניב לנו במשך שנים ראש ממשלה עם יכולות עבודה מופלאות ומסירות אין קץ, אבל כעת ניכר עד כמה הזיהוי הזה מסוכן. והשנייה, והיא אולי עקרונית יותר, היא שבהתעקשות על האמת הזו אנו הופכים את מדינת ישראל כולה לבת ערובה. במציאות כזו, השאלה "מי אשם" בכך שנקלענו לדרך ללא מוצא חשובה הרבה

קרבן לשלום הקיסר. גדול האמוראים, ר' יוחנן, העריך את הטהרנות של בן אבקולס, אבל העיר עליה הערה קטנה: ענוותנותו של זכריה בן אבקולס, קבע, "החריבה את ביתנו, ושרפה את היכלנו, והגליטנו מארצנו".

יש רגעים בחייה של אומה, שבהם האמת צריכה לפנות את מקומה לאחריות.

פחות מהשאלה כיצד יוצאים מן המיצר ודואגים לאינטרס הלאומי.

אכן, מישוהו עשוי להסיק מסקנה לא נכונה לגבי הדרך הראויה והדמוקרטית לסיים את כהונתו של מנהיג. אבל החשש מפני מסקנה לא נכונה היה גם החשש שהביא את ר' זכריה בן אבקולס, מחכמי הדור האחרון של בית שני, לפסול את ההצעה שיקריבו

גיטה חזני-מלכיאור

שלום יכול לחיות עם ערכים

הסכם השלום עם האמירויות הוא 'דיל' תועלתני שבו ישראל נתפסת כמי שסוחרת בערכיה. השלום יצמח דווקא מגישה אחרת, שבה הערכים מהווים את לב הדיאלוג

המנוורות בכיפת הסלע עם סיום בנייתה. זאת, כמחווה ל"בני ההתגלות האלוהית" וכהכרה בזיקתם להר. עם זאת, עקשנותם וסירובם של היהודים לקבל את עולו של האסלאם שינו את כוון התפילה למכה – שהפכה ממרכז פולחן אלילי למרכז הדתי שתפס את מקומה של ירושלים.

לניסיונות ההיסטוריים, בעת החדשה, ליישב את סכסוך הירושה האברהמית, נוספו לאחרונה הסכמי הנורמליזציה המכונים 'הסכם אברהם' בין מדינת ישראל ובין איחוד אמירויות המפרץ. אך למרות השם החגיגי, ההסכמים מבטאים דווקא את גישת הריאליזם המדיני ליישוב סכסוכים, המתבסס על שיקולי עלות-תועלת במטרה להשיג את הרע במיעוטו ולא את הטוב המוחלט – ואילו המרכיב הזהותי והערכי של הסכסוך הערבי-יהודי נדחק הרחק מסדר היום.

כך, ההיבטים התועלתניים בולטים ברמה גבוהה של הדדיות והם כוללים כינון יחסים

דרמת העקדה המקראית, המוכרת לנו מספר בראשית, מסופרת בקוראן בגרסה שונה. על פי הקוראן, הבן הנעקד הוא הבן המגורש. האסלאם בא לעולם רק כ-2,500 שנה אחרי היהדות לדבר בשמו של ישמעאל; אך שני האחים טוענים לחוויה סובייקטיבית מכוננת דומה, העומדת ביסוד סכסוך הירושה הטעון בהיסטוריה של העמים – הבעלות על הארץ ועל ההר – הנמשך עד היום.

בניסיונותיו ליישב את הסתירה שביסוד הסכסוך, ובמטרה לזכות בהכרה מצד יהודי אל-מדינה שדחו את בשורתו, טען מוחמד בראשית התהוות האסלאם כי הדת החדשה זהה ביסודה ליהדות. לשם הכרה זו ערכו מוחמד וממשיכיו שורה של התאמות באסלאם, ביניהן מנהג המוסלמים באל-מדינה להתפלל לכון ירושלים. מאוחר יותר, במאה השביעית, הח'ליף עבד אל-מלאכ מבית אומיה העניק דווקא ליהודים את הכבוד המפוקפק לשמש ולהדליק את

דיפלומטיים מלאים בין ישראל לאיחוד האמירויות; טיסות ישירות בין המדינות; שיתופי פעולה מלאים וישירים בתחומי התיירות, הביטחון, התקשורת, הטכנולוגיה, האנרגיה, הבריאות, התרבות והסביבה עם מעצמה כלכלית אזורית משגשגת, שהתמ"ג השנתי שלה עומד במקום השמיני בעולם.

מנגד, ההיבטים הערכיים של ההסכם מתאפיינים בא-סימטריה בולטת שכן ישראל נדרשת, חד-צדדית, לשלושה תנאים המהווים הפרה של שלושה יסודות ערכיים בעלי משמעות עמוקה לזהותה היהודית: הקפאת תהליכי החלת הריבונות על שטחי C ביהודה ושומרון ועל הבקעה; הסכמה להקמת מדינה פלסטינית; והיתר לעולי רגל מנסיכויות המפרץ לעלות להתפלל בהר הבית (לצד המשך קיום איסור התפילה על יהודים בהר. מדינת ישראל לא השכילה לזהות כאן הזדמנות לשינוי הסטטוס קוו).

ספק אם אברהם אבינו היה סומך ידי על טיפולי ההמרה שעשו בניו לירושתו הקדושה: מדינת ישראל המירה את מחויבותה לייעודה הרוחני והלאומי, שנביעתו באזורי ההר, בתועלות כלכליות שאינן אלא שלב נוסף באסטרטגיה שתכליתה עיכוב הירושה. אמירויות האיחוד מצידן לא דרשו מהפלסטינים להמיר את 'זיקתם' לערכיהם במקביל. צאצאיו היהודים של אברהם דווקא הגיבו בחיבוק חם: סקר שערך מכון דירקט פולס בשבוע פרסום ההסכם, מצביע על תמיכה מובהקת של 77% בקרב הציבור בעסקה שבה הריבונות נדחית לטובת הנורמליזציה עם איחוד האמירויות. כך אפילו בימין: 64% תומכים לעומת 28% מתנגדים.

נראה שהחיישנים האמריקניים זיהו במהירות מרשימה את הפיצולים הפנימיים בחברה הישראלית ואת ההעדפות של הציבור היהודי. כבר בינואר, מיד לאחר חשיפת תוכנית המאה בבית הלבן, הם קראו היטב את מפת ההתנגדות הציבורית אליה, גם בקרב חברי הקואליציה – מאנשי כחול לבן ועד לראשי ההתיישבות. ההתנגדות ערערה את ביטחונם העצמי של ראש הממשלה נתניהו ושל האמריקנים שהחליטו להיערך מחדש לחתונה בכל מחיר והמירו את הכלה המקורית, החלת הריבונות, בכלה חדשה, נוצצת, כזו שתכה את החתן בסנוורים.

הנחת היסוד של שושביני ההסכם סוברת כי סוד הפיצוח של סכסוך הירושה במזרח התיכון טמון בהסכמי שלום המבוססים על ריאליזם מדיני מחושב ועל אינטרסים קרים. בדברים הבאים אני מבקשת לחלוק על הנחת היסוד של אדריכלי ההסכם, ולטעון כי המרת ערכי יסוד ברווחים תועלתיים מצד ישראל תתרום תרומה מוגבלת בלבד ליציבות הביטחונית במזרח התיכון – ושיציבות זו עלולה להתברר מבחינת ישראל כמגדל קלפים. ישראל עלולה למצוא את עצמה שבויה מבחינה ביטחונית וכלכלית ומאוימת מבחינה ערכית.

בעיני העולם המוסלמי, ויתוריה החד-צדדיים של ישראל בשלוש סוגיות ערכיות תמורת תמריצים תועלתיים מעידים שאין מאחורי העמדה הישראלית עוגן ערכי של ממש. ישראל, במבט זה, שוחקת את ההצדקה המוסרית להחלת הריבונות ביו"ש או לקבלת זכויות תפילה ליהודים בהר. הוויתורים משרתים את הטוענים כי היהודים בישראל הם מתיישבים זרים שאינם משתלבים באזור, סופם לעזוב, והארץ תחזור לפלסטינים –

מדינית ותרבותית כוללת למימוש שאיפותינו להחלת ריבונות ולתפילת יהודים בהר הבית. הוא מאפשר לנציגיה ופעיליה של מדינת ישראל, ברובם הגדול חילונים, לייצג את האינטרסים והשאיפות של העם היהודי בזירה הדיפלומטית והמדינית ובזירות שבהן מתפתחים ומתעצבים רעיונות גדולים, תודעות, אמונות, הגות ומחשבה – בעוד הוא נותר פסיבי או לכל היותר פעיל בזירה הפנימית ומזין ומצמיח אותם מעגלים קהלי יעד. כך, העולם הערבי חווה את סוגיות זכותנו על הארץ דרך דמויותיהם, רעיונותיהם ושפתם של מנהיגים חילונים המייצגים מורשת אירופית שהאסלאם חשדן כלפיה, בו לה ומתנשא עליה. הצלבנים, שפלשו לאזור וערכו מסעי ביזה ואונס נשים בקרב יושביה המוסלמים ותקפו את שיירות עולי הרגל המוסלמים לירושלים, הותירו חותם היסטורי שמקרינ עד היום על יחסם למערב.

מפגש אותנטי בין יצחק לבין אברהם עשוי להתאפשר בכינון משותף של מנגנונים חברתיים המקדמים ערכים הממוקמים על הציר האנושי-חברתי ששני הצדדים חולקים. ערכים כאלה נטועים בשורה ארוכה של סוגיות ערכיות. לדוגמה: השתלת איברים והצלת חיים, ובד בבד מאבק בסחר כספי באיברים להשתלות; הגנה על זכויות ילדים ומאבק בסחר בהם למטרות אימוץ; הגנה על אלימות כלפי נשים ומפני סחר בגופן; דמותה של המשפחה המסורתית בעידן פוסט-מודרני; התמודדות עם אתגרי הטכנולוגיה והחינוך במאבק בניצול ילדים ברשתות; קידום סוגיות של קיימות וסביבה והגנה על הטבע במזרח התיכון; קידום חופש הפולחן; ועוד.

בהתאם למיתוס הצלבני החביב על מתנגדי הציונות בקרב המוסלמים. הדבר חמור עוד יותר לנוכח החד-צדדיות של ההסכם: בניגוד למדינת ישראל, נסיכויות המפרץ נותרו מחויבות לנכסים המייצגים ערכי יסוד של האסלאם, והוכיחו בכך את עליונותן המוסרית; הוכחה שתפעל בשירות עיכוב הירושה והנצחת הסכסוך.

ראוי לתת את הדעת אף על השלכות הוויתורים על המישור הכלכלי והביטחוני: מדינת ישראל עלולה לפתח תלות נפשית עמוקה בהזדמנויות הכלכליות המגוונות, לרבות בתחום הביטחוני, והישראלים יתרגלו לתקן חדש של חיי עושר ושפע. יש יסוד סביר להניח, מניסיון העבר עם שכנתנו הטורקית, כי בבוא היום, כשמדינת ישראל תחליט כי הגיעה השעה להחיל ריבונות, איחוד האמירויות שהתנסה כבר בווייתורים ישראלים על נכסים מוגנים, יפעיל על ישראל מנופי לחץ כלכליים וביטחוניים ואף יאיים בפירוק השותפות האברהמית כדי להניא אותה מכך – או, גרוע מכך, כדי שתסכים להקמת מדינה פלסטינית. התלות הכלכלית-ביטחונית בהסכמים עלולה משום כך להעמיק את המחלוקות האידאולוגיות הפנימיות בישראל, ומחנה הימין יתקשה להציע חלופה רעיונית שתצליח להתחרות בנוחות הכלכלית החדשה.

האם יש דרך אחרת?

אני מאמינה שכן – ובלבד שההנעה לשלום עם העולם הערבי תגיע גם משורות המחנה הימני והאמוני, ולא רק ממחנה הציונות החילונית שואפת הנורמליזציה. הימין האמוני שרוי בתוך קיבעון תפיסתי של הימנעות משיח וממעורבות ישירים עם העולם הערבי, ולמעשה נעדר אסטרטגיה

בקידומן המשותף של סוגיות ערכיות אלה, מצד יהודים ומוסלמים, אין יסוד של פשרה או תחרות כי אם קבלה, הפריה ומימוש השליחות והייעוד היהודיים לתיקון האנושות. הסכמי אברהם מעניקים לישראל הזדמנויות ייחודיות, שהסכמי השלום הקרים עם מצרים וירדן לא הנביטו. הזדמנויות לניצול עוצמת המערכת הכלכלית לניווט הספינה הרעיונית של מדינת ישראל בעידן פוסט-מודרני לעבר עיצובו של עידן של מסורתיות ושמרנות, העולות בקנה אחד עם אופיים הטבעי של עמי האזור.

לצורך כך חיונית במיוחד השתלבות פעילה של אנשי אמונה בזירה הדיפלומטית, הכלכלית, המדעית והחדשנות הטכנולוגית,

במטרה לקדם חשיבה והתמודדות משותפת בסוגיות ערכיות-מוגנות שתושבי המזרח התיכון חולקים בהן. התמודדות משותפת עשויה לתרום תרומה יקרה מפז לביסוס אמון מצד העולם המוסלמי בישראל בכלל ובמחנה האמוני בפרט. לצד אלה חיונית במיוחד הקמתם של מכוני מחקר, מחשבה והגות יהודית ואסלאמית. ולבסוף, שיתוף-פעולה בין יצחק ושמעאל בקידום סוגיות ערכיות לחברה ולאנושות לא רק יגשים את ייעוד הברית של עם ישראל אלא עשוי להתברר כתנאי לכינונו של אמון היסטורי מצד ישמעאל ביצחק ואולי, לבסוף, קבלה והשלמה עם הבחירה באחרית הימים.

גיטה חזני מלכיאור, בעלת תואר שני בחקר סכסוכים, היא מייסדת ומנהלת לשעבר של מרכז "מוזאיקה".

יהושע פפר

אמת ואמונה: פרידה מרות גביון

מחוזות "כל אחד והאמת שלו" היו זרים לה. היא אמרה את אשר על ליבה בחדות גמורה. ודווקא מתוך כך התייחסה לדעותיהם של אחרים בכובד ראש, ואף הייתה מוכנה לשקול את עמדותיה מחדש

היא הייתה אשת ניגודים. מצד אחד חדה כתער, בעלת יכולת ניתוח יוצאת דופן ומהירת מחשבה באופן חריג. הרצאותיה היו מאלפות: הקצב הרצחני של דיבורה נתן תחושה של מילים הרודפות אחר המחשבות ללא הרף, וללא סיכוי סביר להשיגן – אך תוך שמירה פלאית על קוהרנטיות מלאה. אמרה לי פעם מתרגמת סימולטנית שמכל הדוברים שהכירה, לא היה מי שהקשה על מלאכתה יותר מרותי.

פרופ' רות גביון, כלת פרס ישראל לשנת תשע"א למשפטים, הייתה אחת הדמויות הייחודיות ויוצאות הדופן ביותר שזכיתי להכיר. עבדתי לצד רותי – כך הקפידה שנקרא לה – במשך כמה שנים כעוזר הוראה בקורס הדגל שלה באוניברסיטה העברית, "ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית" – וכך ביליתי לא מעט שעות בסביבתה. חלקנו לא מעט שיחות עומק, שרובן הסתיימו במילים: "צריכים לחשוב על זה עוד".

פעילותה זו נבעה מאהבת צדק ומשפט – המידות שבהן השתבח אברהם אבינו – ולא מתוך רצון בעשייה פוליטית. כאשר היא סברה כי הארגון חרג מתחומיו הראויים, היא לא חששה מלמתוח עליו ביקורת.

היא הייתה ציונית נלהבת, והאמינה שמדינת ישראל חייבת לתת ביטויים קונקרטיים להיותה מדינה יהודית. היא הוקירה עד מאוד את השבת בתור עיקרון יהודי מובהק, וכן דגלה בהסדרים נוספים שיש בהם מימוש מדיני לזכות העם היהודי להגדרה עצמית. זה כמובן לא מנע ממנה להיות מחויבת עמוקות לדמוקרטיה הליברלית ולזכויות האדם. יתרה מזאת, ובניגוד לרבים מבין חבריה, היא עמדה בתוקף על דעתה שאין בין השניים סתירה.

על ענייני דת לא דיברנו הרבה. רותי ראתה בעצמה יהודייה לאומית אבל חילונית. אך בה במידה שלחמה למען ביטויים יהודיים בספרה הציבורית, כך כיבדה את המסורת ואת המעשה הדתי בספרה הפרטית, ובכלל זאת את הציבור החרדי הנושאים את לפיד המסורת במישורים רבים. היא הכירה בכך שהיא שונה משהו מחבריה משמאל, וזקפה זאת בין היתר לזכותו של הרקע הספרדי שלה: רותי הייתה נצר למשפחה ספרדית מפוארת, נכדה של הרב יוסף מרדכי הלוי (אב בית דין העדה הספרדית בירושלים) ואחיינית של הרב אליהו פרדס (רבה של ירושלים). היא לא עברה את טראומות הדת של חבריה יוצאי אירופה.

רותי הייתה אופטימית מאוד כלפי העתיד. גם בזמנים קשים יותר, כאשר היה נדמה ששסעים חברתיים מאיימים על רקמתה העדינה של החברה הישראלית, היא דאגה להפריך את החששות: לא כל כך רע, ויהיה

זאת באשר למהירות. אך מילותיה היו חדות, קצרות, ומדויקות.

היא אף ידעה לדבר בתוקפנות. האמת הייתה נר לרגליה, והיא הייתה מוכנה לתת לה ביטוי מלא, לא מתפשר ולא מתנצל. בוויכוחים היא לא לקחה שבויים. מחזות הפלורליזם ותרבות התקינות הפוליטית, "כל אחד והאמת שלו", היו זרים לה. היא אמרה את אשר על ליבה, ועשתה זאת בקול ברור וחותר.

ומצד שני, היא ידעה לכבד כל אחד – לא כבוד של נימוס, אלא כבוד של מהות. היא התייחסה לדעותיהם של אחרים בכובד ראש, ואף הייתה מוכנה לשקול את עמדותיה מחדש. היא אומנם ניסתה לשכנע אחרים לקבל את דעתה, אך הייתה מודעת עמוקות שלא תמיד תצליח. במקרים של חילוקי דעות היא הייתה מוכנה לפשרות, גם כאלה שגובים מחירים. אמנת "גביון-מדן" היא רק תוצר אחד של נכונותה להתפשר.

היא השרתה אווירה של ענייניות, כאילו אין זמן לבזבוז. חבל עליו. אך זה לא מנע ממנה לתרום מזמנה לטובת אינספור עניינים, ציבוריים וגם אישיים, חלקם גדולים וחלקם קטנים. במישור האישי, היא סייעה לי רבות בהערות למאמרים ועבודות שונים, במכתבי המלצה (שעליהם אני חייב לה הרבה) ובקידום הלימודים. זמן הוא אומנם מצרך יקר, אך הוא יקר דווקא בגלל האפשרות לנצל אותו לעשיית טוב.

לצד תקיפות הדעת, היה לה צד רך ואמפתי; ראיתי אותו בא לידי ביטוי לא פעם לנוכח תופעות אנושיות מורכבות. לא בכדי הפכה לאבירת זכויות האדם, מראשוני האגודה לזכויות האזרח בישראל, ואף לנשיאתה. לצד האמפתיה האנושית,

טוב. נדמה שחלק מעמדותיה הציבוריות נבעו מתוך ראיית עולם חיובית. היא נתנה אמון בעם (בדמוקרטיה) יותר מאשר במומחים, ומכאן התנגדותה לאקטיביזם השיפוטי של בג"ץ. היא האמינה בדינמיקה האורגנית והטבעית של החברה, ולכן חששה מהסדרים משפטיים נוקשים מדי שיפגעו בה.

חייה שיקפו במידה רבה אותן דינמיות וראייה חיובית, שבצירוף עם משאבי אנרגיה

בלתי נדלים הביאו אותה לעשייה כה מגוונת ועשירה – באקדמיה, בארגונים חשובים, בוועדות שונות ובפעילות ציבורית. אפילו בכתיבה בפייסבוק, האופטימיזם שלה הניע אותה תמיד לחפש את הדבר הבא, והיא גם תמיד מצאה אותו. עד שהגיע הסוף הפתאומי, שהשאיר אותנו עם זיכרונות יקרים וגעגועים עזים.

הרב יהושע פפר הוא ראש המחלקה החרדית בקרן תקווה ועורך ראשי של כתב העת 'צריך עיון'; מרצה בפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית.

רות וייס

סוציאליזם יהודי: ניתוח שלאחר המוות

האנטישמיות הטבועה בסוציאליזם הברירה ממנו את היהודים בגולה, והתנפלה על ישראל אחרי שהניסוי הסוציאליסטי בה נכשל. בידיש זה נשמע ברור יותר

אני מבקשת לערוך נתיחה בגוייתו של הסוציאליזם היהודי – אבל יודעת שזה מוות בתוך המשפחה. מה קרה בעצם? למה החיבור בין סוציאליזם ליהודיות לא החזיק מעמד ונפח את נשמתו?

יהיו אולי מי שיאמרו, כמארק טוויין בשעתו, שהידיעות על מותו של הסוציאליזם היהודי היו מוגזמות. הרי אך זה לא כבר הוביל במרוץ למועמדות המפלגה הדמוקרטית לנשיאות ארה"ב מועמד יהודי שהניף את דגל הסוציאליזם. ב'ג'ואיש וויק' קראתי דברי צעיר יהודי, המבקש לדבר בשם דורו, שהליל את ברני סנדרס כ"עתידי יהדות אמריקה".

אני סבורה אחרת. בעבר ניסו יהודים להבטיח את עתיד העם היהודי באמצעות איחוד היהדות עם הסוציאליזם, אך הם למדו

– בשכר לימוד גבוה משאת – שאין הדבר אפשרי. הסוציאליזם של היום נישא על כפותיהם של יהודים היוצאים להגנת אויבי ישראל, והוא רצחני בהגדרה.

המפגש הראשון שלי עם שאלת היהודים והסוציאליזם היה היתקלות מפתיעה. זה קרה באמצע שנות השישים, במהלך בדיקה שגרתית אצל רופא משפחה יהודי בעירי מונטריאול שבקנדה. בדרך כלל היינו נצמדים בקפידה לתפקידינו כרופא מקצועי ופצינטיט, אבל בפעם ההיא הוא נראה לי מתוח כל כך, שמצאתי את עצמי מחליפה איתו תפקיד ושואלת אם הוא מרגיש טוב. הוא נענה וסיפר מה מעיק עליו: בתו הודיעה אך זה עתה לו ולאשתו שהיא עומדת להתחתן עם גוי. במונטריאול של לפני יובל שנים, הדבר עוד היה נדיר מאוד.

והעליבות של 300 אלף יהודיה, שהיוו שלישי מתושבי העיר. הקהילה היהודית לא הצליחה להתמודד עם המשבר המחרף של הצפיפות העירונית, תמותת התינוקות, התחלואה הגוברת, תנאי העבודה האימים של אלה שהתמזל מזלם לעבוד, והנטל הכפול על האימהות העובדות – מה עוד שעל כל אלו נוספו הגבלות קשות שמשטר הצאר הטיל על היהודים. אלפי יהודים היגרו לארה"ב ולארגנטינה. פרץ התמסר להצלת יהדות פולין, ועשה ככל שעתה בידו עד פטירתו ב-1915. המגוון האחוה העולמית שלו ביקש לקבוע כי גם היהודים הם בני משפחת העמים, וכי אסור להם להסתפק בפחות מכך.

בעשור האחרון של המאה ה-19 שרר בקרב היהודים קונצנזוס בדבר הצורך בשינוי פוליטי יסודי. מהו השינוי? על כך כבר היו הדעות חלוקות מאוד. באותה שנה עצמה שהרצל כינס את הקונגרס הציוני הראשון בבאזל, שנת 1897, נוסד בוויילנה ארגון ה"בונד" היהודי-סוציאליסטי, ובניו-יורק ייסד אברהם כהן את היומון הסוציאליסטי היידי פארווערטס. בנסיבות הללו נמשך י"ל פרץ לסוציאליזם, אבל הוא היה מהראשונים לזהות את סכנותיו. "ליבי אתכם", כתב לרדיקלים, ועם זאת "אני מפחד מכם: אני ירא פן כאשר ינצחו המדוכאים, הם יהפכו למדכאים". במאמר משנת 1905 שכותרתו "תקווה ופחד" הזהיר שכאשר הסוציאליסטים יעלו לשלטון הם יחטאו כלפי רוח האדם, יהפכו לבירוקרטים, ויחנקו את היצירתיות ואת היוזמה האישית. "נכון, הגופים ישבעו, אבל הנשמות תרעבנה", כתב; וכידוע, כפי שהתברר לימים, גם הגופים לא בדיוק שבעו. כשהמהפכה עוד

הרופא הוסיף: "הדבר הכי גרוע פה הוא שאני יכול להאשים רק את עצמי. שלחתי אותה ל'פרץ שולע', ושם, ממש באולם הכניסה, היה תלוי האני מאמין שלהם: 'אלע מענטשן זיינן ברידער: געלע, ברוינע, שווארצע, וייסע... / פעלקער, ראסן און קלימאטן, ס'איז איין אויסקלערן מעשה!'. אז אם שלחתי אותה לכזה בית ספר, למה ציפיתי?"

יותר ממה שהופתעתי לשמוע את הרופא מצטט שיר בידיש, נדהמתי מתוכן דבריו. פרץ שולע היה בית ספר יסודי יהודי ברוח הסוציאליזם היהודי, והוא נשא את שמו של סופר היידיש הדגול י"ל פרץ. הציטוט בידיש היה מתוך שיר של פרץ שנקרא 'אחים', וזה שיעורו בעברית:

כל האנשים אחים:
חום, צהב, שחר, לבן.
גזע? לאם? הבדל אקלים?
כל זה חסר מובן!

שירו של פרץ הוא עיבוד חופשי להמנון לשמחה מאת פרידריך שילר, המפורסם בעיקר משום שהוא מושר בפרק המקהלתי המסיים את הסימפוניה התשיעית של בטהובן; במקהלות יידיש הוא היה להיט. כי אכן, מי ימצא פגם בהצהרה נלהבת כזאת על אחווה בינלאומית? ובכן, ההורה היהודי שילדו פעל על פי המילים הללו ימצא גם ימצא. הרופא אמר לי, בעצם, שהמסר האינטרנציונליסטי-סוציאליסטי הזה הוא שגרם לבתו לחדול לתפוס את עצמה כיהודייה. הוא האשים בנישואי התערובת שלה את פרץ, את בית הספר, ואת עצמו, על כך שזלזל בסכנתם של המסרים שלהם.

חשבתי אז שאין זה הוגן. פרץ כתב את השיר ב-1892, כשגר בוורשה בלב המצוקה

הייתה בחיתוליה, פרץ צפה את כל הסכנות שבהתמסדות הסוציאליזם ובכפיית השוויון, והזהיר מפניהן.

המתחכים ממונטריאול קראו לבית ספרם על שם פרץ מפני שהוא התנגד להתבוללות היהודים לצורותיה: הוא היה מנהיג-תרבות יהודי, סופר יידי ועברי, והם חשבו שאם התלמידים ישירו בידיש על אחווה הם יישארו יהודים ברוחו של המשורר. בית הספר הסוציאליסטי הזה לא יכול היה לעודד נישואי תערובת באופן חיובי, אבל הרופא צדק במידת מה: יהודיות תרבותית אין די בה למנוע נישואי תערובת. עד שנות השישים, שלושת בתי הספר היהודיים במונטריאול על הטווח שבין קומוניזם לסוציאליזם נסגרו או שינו את מגמתם הרעיונית. הסוציאליזם היהודי מת מוות טבעי כי לא היה בר-קיימא.

מומרים-לסוציאליזם צעירים מפרץ, כגון שלמה זנוויל רפפורט (הידוע בעיקר בשם העט ש' אַנסקי, כמחברו של 'הדיבוק') היו רדיקליים הרבה יותר ממנו. אני קוראת לאנ-סקי מזמר כי אף שבאמצע את הסוציאליזם לא נדרש לטקס רשמי מסוג ההטבלה לנצרות, התמורה הפנימית שחלה בו הייתה חריפה מזו המתרחשת אצל מתנצר. כשהיה בן 17 עזב את אורח החיים היהודי והצטרף לתנועה הסוציאליסטית הרוסית – לא היהודית. הוא ניסה להתסיס תלמידי ישיבה, אך כשראה שהדבר אינו עולה יפה הלך לעבוד במכרות מלח, ושם אף לימד פועלים רוסים; כך, מבחינתו, שילם את חובו כאינטלקטואל לשכבות העממיות הרוסיות. מעשיו וכתביו צדו את עינה של המשטרה הצארית, והוא ברח לפריז ושם בלט בחוגי הסוציאליסטים המהגרים. כל הימים ההם

הוא התקרא בשם רוסי והיה איש האוונגרד המהפכני הרוסי לכל דבר.

אנסקי היה מן המסורים שבצעירים היהודים הרוסים שהתגייסו למען המהפכה. התעוזה שלהם עומדת בניגוד מביך למעטפת המוגנת של "מחאת" הסטודנטים בקולג'ים האמריקניים דהיום. שינוי של אנ-סקי נרקבו במכרות המלח. הוא נעצר ונכלא. הוא עזב את החוג היהודי הצר כדי לתקן את רוסיה למען כל אזרחיה.

אבל בשנת 1901, כשהיה בן 38, הוא גילה את יצירותיו של פרץ והבין שהוא ויתר על חלק גדול מדי מעצמיותו: שהוא יכול לקדם את העניין החברתי גם כסוציאליסט יהודי הכותב ביידיש ומנסה להשפיע על יהודים. למה להמיר דת באחרת, אם אפשר להיות נאמן לשתייהן? אנסקי כתב את המנון הבוגד בשפת יידיש 'השבועה':

אחים ואֶחֱיוֹת לְמַחְסוֹר וְעָמָל
הַפּוֹזְרִים בְּעוֹלָם וּפְרוֹדִים –
בִּיחָד, בִּיחָד הַדָּגֵל אֶל-עַל
מִנֶּפֶץ כָּבֶד בְּזַעַם, מִדָּם מְאֲדִים,
בְּשִׁבּוּעָה שֶׁל חַיִּים וּמִתִּים.

שְׂמִים וְאַרְץ לָנוּ יִקְשִׁיבוּ
דְּבָרֵי שְׁבוּעָתָנוּ בְּזֶהר יִכְפִּיבוּ,
שְׁבוּעָה שֶׁבָּדָם וּשְׁבוּעָה בְּדִמְיוֹתָהּ,
שְׁבוּעָה, שְׁבוּעָה, שְׁבוּעָה.
נִדְרָנוּ לְבִגְדֵי בְּחַיִּים וּבְמִנֹּת
עַדִּי יִשְׁחָרַר כָּל צְמִית וְכָל עָבֵד.
דָּגְלָנוּ הָרֶם, מְשֻׁמִּים אֲדִיר,

מִנֶּפֶץ כָּבֶד בְּזַעַם, מִדָּם מְאֲדִים,
בְּשִׁבּוּעָה שֶׁל חַיִּים וּמִתִּים.

קל להיווכח למקרא שורות הזעם הללו כמה הקצינה התנועה המהפכנית היהודית בעשור שלאחר המנונו המתקתק של פרץ לאחווה.

שָׂרֵי עַמִּים הָרְגוּ בְּנוֹ וְצִעֲקוּ:
שְׂכָנִים מְלַכְלָכִים, צָאוּ, הִסְתַּלְקוּ!

וּפָתַע קוֹל פְּלָאִים נִשְׁמָע מֵעִיר הַמְּמַלְכָּה:
לְאַהֲלֶיהָ, יִשְׂרָאֵל! שׁוּב אֶל מוֹלְדֹתָךְ!
בְּגָלוּיּוֹת דְּגָלִים עוֹלִים וְנִשְׁמָעוֹת תְּרוּעוֹת:
כָּלִי הַגּוֹלָה כָּבֵד מוֹסְרִים, עִם הַמְּקַרָּא נֶעוֹר.
עִם יִשְׂרָאֵל בְּחֻלּוֹצֵיו חוֹזֵר לְבָנוֹת עֵתִיד
לְשִׁלְשֶׁלֶת הַהֵבֶה הַיְּהוּדִית.

קול הפלאים הקורא לישראל לשוב אל מולדתו הוא כמובן הצהרת בלפור, ודימוי הדגלים והתרועות שאב את השראתו מהגדודים העבריים שהקים זאב ז'בוטינסקי. אנ-סקי מריע למפעל ההגנה העצמית היהודית ולחלוצים הציוניים המחוננים את עפרה של ארץ ישראל. עתה העלה המשורר והמחזאי לראש סדר יומו את הישרדות עם ישראל, והודה בחוסר יכולתה של התורה הסוציאליסטית להסביר את האלימות נגד היהודים ובחוסר יכולתו של המעש הסוציאליסטי למונעה. משהתמצק הסוציאליזם לכדי קומוניזם בולשביקי הוא ידע שהתנועה שהקדיש לה את חייו בגדה בערכיו. את אשר עתידים היו היהודים ללמוד על בשרם תחת השלטון הסובייטי, לימד ניסיונו של אנ-סקי אותו כבר בראשית המאה העשרים.

והנה, אף כי הציונות והסוציאליזם היו שני קטבים בקשת הפוליטית היהודית, בארץ ישראל דומה היה כי הצירוף ביניהם דווקא עושה חיל. נחמן סירקין, הוגה הדעות איש 'פועלי ציון', השמיע את קולם של רבים כשטען שהסוציאליזם יוכל להגשים את מטרותיו שוחרות השלום רק כאשר תהיה ליהודים מדינה – וכי מדינה זו תוכל למצות את הפוטנציאל שלה רק אם תהיה שוויונית. חשוב מן התיאוריה היה המעש של

אך כאן צצה בעיה. בעוד הסוציאליסטים היהודים נלחמו למען אחוות פועלים, רוב הפרולטריון העדיף דווקא לתקוף את היהודים. המהפכה הקומוניסטית הראשונה והכושלת, ב-1905, לוותה בפוגרומים ביהודים – אך בעיניהם של כמה ממנהיגי המהפכה, הדבר היה בבחינת שבבים הניתנים בדרך הטבע כשנכתרים עצים. המהפכנים אף חשבו שמרצם של ההמונים הפורעים בבתי יהודים ובווזים את חנויותיהם עשוי להועיל למאבק המעמדי. מה חשובים היהודים לעומת היעד הגדול, המהפכה העולמית? אנ-סקי הבין כי נדרשת ברירה בין שניים שלא ילכו יחדיו. הגנת העם היהודי – או קידום האידיאל ה"אוניברסלי" של המהפכה העולמית. אותה ברירה, בצורה זו או אחרת, עמדה בפני כל יהודי לוחם צדק חברתי, עוד מיום שאברהם אבינו התמקח עם אלוהים בשמם של תושבי סדום.

אנ-סקי נפרד סופית מהתנועה המהפכנית ב-1917. אחרי הדחת הצאר הוא נתמנה לצייר במועצת החוקה שהוקמה כדי לכונן ברוסיה משטר דמוקרטי. אך הבולשביקים ביטלו את המועצה ועשו מה שבדרך כלל עושים סוציאליסטים כשהם יכולים: הקימו משטר של מפלגה אחת. אנ-סקי ברח – הפעם לא מהצאר אלא מהמהפכה. הוא מצא מקלט בקרב יהודי ורשה ווילנה, בפולין החדשה שלא נכללה בברית המועצות. הוא התמסר לפעילות רווחה יהודית, וב-1920 כתב את 'שיר חדש' השונה להפליא מהשבועה הסוציאליסטית הקודמת. הנה עיקרו בתרגום לעברית:

אֶלְפִי שְׁנַיִם בּוֹעֵר לִנּוֹ הַסֵּנָה וְלֹא אֶכֶּל.
מֵעַם גּוֹלָה אֶלִי גּוֹלָה בְּרַחְנוּ בְּדַמְעָה
מִגּוֹי רוֹדֵף – כָּלִי הַגָּנָה, תִּקְוָה אוֹ אֲדָמָה.

החלוצים, שהקימו את קיבוץ דגניה ב־1910 וניקדו את אדמת הארץ בעוד 250 קיבוצים עד 1950. הקיבוצים הוכיחו את עצמם בביצות שייבשו ובשדות שעייבדו, באורחות השליטה־העצמית שסיגלו להם וביחידות הלוחמות שטיפחו להגנתם ולהגנת העם. הקמת התשתית למדינת ישראל, בתנאים קשים וכמעט בלתי־אפשריים, הוקלה בלי ספק בזכות האתוס הקולקטיביסטי שצמח על אדני העקרונות הסוציאליסטיים.

וזה היה רק חלק מהמיזם הסוציאליסטי הישראלי. ב־1920 הקים בן־גוריון את ההסתדרות. כך ביקש לשים קץ לנזק שביריבות בין מפלגות הפועלים השונות – וליצור "הסתדרות מאוחדת של כל העובדים והפועלים בארץ ישראל החיים מזיעת אפם בלי לנצל את עמלם של אחרים". מ־4,400 חברים בעת הקמתו צמח הארגון עד כדי הקפת שלושה רבעים מכוח העבודה בישראל.

מדוע הצליחה תנועת העבודה בארץ ישראל במשימה שהסוציאליזם היהודי בגולה כשל בה? התשובה נעוצה ביחס בין שם העצם לשם התואר: מהו העיקר, ומהי רק תכונה המאפיינת אותו. מכאן – סוציאליזם יהודי. ומכאן – ציונות סוציאליסטית. החלוצים היהודים בארץ ישראל שפעלו על פי קווים סוציאליסטיים ערכו ניסוי בציוויליזציה יהודית, אחד מניסויים חברתיים־פוליטיים רבים בתולדות עם ישראל. הציונות הייתה תנועה של שחרור־עצמי לאומי, והסוציאליזם עזר להשיג כמה ממטרותיה. הקיבוצים היו התאגדויות וולונטריות, וכל חבר קיבוץ שהלחצים החברתיים של השוויוניות הכבידו עליו היה חופשי לעזוב. אם הרוב בקיבוץ רצה לחזק

את התא המשפחתי, לאפשר יותר ביטוי עצמי, לאפשר יותר ניידות או יותר רכוש פרטי, הקיבוץ שינה את תקנותיו וסיגל את הקולקטיביזם שלו לצורכי החברים.

כך גם ברמה הלאומית. האתוס הקולקטיבי היה חשוב בליכוד החברה הישראלית המתהווה סביב שפה לאומית אחת וממשל מרכזי. תנאי הקיום הקשים בארץ ישראל בשנות היישוב ובתחילת שנות המדינה חייבו הקרבה של היחידים – ויתור על חלק משאיפותיהם האישיות ומחירויותיהם – למען טובת הכלל. מפא"י, מפלגת פועלי ארץ ישראל, הייתה מפלגת השלטון בעשורים הראשונים של ישראל, אך משהוכיחה המדינה את כוח עמידתה התחיל הציבור להכיר ביתרונות המנוסים של השוק החופשי והיוזמה הפרטית ובמחיר החונק של הברוקרטיה המוגזמת. הקיבוצים החלו לתפקד כיחידות קפיטליסטיות. שחרור המשק, והשגת מידה של יציבות ביחסים עם המדינות השכנות, הפכו את ישראל למה שהיא היום – אומת הסטארט־אפ. דומני שבשום מקום אחר לא נוסה הסוציאליזם באופן חופשי כל כך, ועל כן בשום מקום אחר לא נחשפו מגבלותיו באופן גלוי כל כך. זו אחת מן הסיבות הרבות לכך שסוציאליסטים מושבעים בעולם הפנו עורף למדינה זו, מדינה שבעבר נטו להעריך.

מה שמחזיר אותנו לברידער, האחים, להבטחתו של פרץ הצעיר כי האחוה המעמדית תשבית את החיכוך האתני ותכיל את היהודים. תנועת העבודה הציונית ציפתה לא רק לעצב את פניה של מדינת ישראל, אלא גם לנרמל את מעמדה בעולם. עם הציפייה הזאת הצטרפה מפא"י (ויורשתה מפלגת העבודה) לאינטרנציונל

אבל אנחנו יודעים למה: קשה היה להודות שהסוציאליזם הסב למוקרטיה המתפקדת יותר נזק מתועלת, וקשה היה אף יותר לוותר על הפנטזיה בדבר אחווה בינלאומית שתקבל את היהודים בזרועות פתוחות.

זו נתיחה שלאחר מוות ידוע מראש. המזיגה בין סוציאליזם ליהדות נכשלה מכל בחינה שהיא: בגלל הפגמים המוכנים בסוציאליזם; ומשום שהמזיג לא היה בר-קיימא במציאות הסבוכה של הגולה ולא היה מתאים למדינה יהודית ריבונית; ומכיוון שהאינטרנציונליזם הסוציאליסטי אימץ את הפוליטיקה האנטי-יהודית הדלקתית – וזאת, כפי שאנו רואים עתה, גם בקרב היהודים הסוציאליסטים עצמם. הסוציאליסט הגרמני אוגוסט פֶּבֶל ניסה לפטור את האנטישמיות כ"סוציאליזם של טיפשים", אך הסוציאליזם התגלה כאנטישמיות של הנאורים.

ברני סנדרס, ילד-טוב-סוציאליזם, לא ניסה כלל למזג את הסוציאליזם שלו עם היהדות; הוא ויתר על היהדות, וכמו יהודים מומרים רבים מן העבר הפך פניו נגד היהדות בחדוות נקם. לאורך הבחירות המקדימות במפלגה הדמוקרטית שנסתיימו בניצחונו של ג'ון ביידן הוא היה המועמד היחיד שרץ כסוציאליסט, והיחיד שנולד יהודי – ואותו בחרו לאמץ אל חיקם גדולי אויביה של ישראל בקונגרס. כך נעשה סנדרס לסנדקם של הסוציאליסטים היהודים המזויפים של זמננו, אלה שבמקום להגן על ארה"ב ועל ישראל מפני אויביהן המשותפים מעדיפים להזדנב אחר מי שמציגים עצמם כקורבנותיה של ישראל ולהצטרף למסע ההשחרה שהללו עורכים נגד מגיניה של המדינה היהודית.

כפי שראינו, חברתם של הסוציאליסטים היהודים בארה"ב לשונאי ישראל איננה

הסוציאליסטי, הארגון הבינלאומי של מפלגות המחנה. נציגה שם לאורך שנים רבות היה שמעון פרס, האיש היחיד ששימש גם ראש ממשלת ישראל וגם, אחר כך, נשיאה; פרס אף היה סגן נשיא האינטרנציונל הסוציאליסטי. בשנת 1999 הוא אף נתמנה שם לנשיא לשם כבוד של הארגון, וזאת מאותו טעם שהוא קיבל בגללו את פרס נובל לשלום: על "מחויבותו לעתיד של שלום לישראלים ולפלסטינים". בהספד שנכתב עליו באתר האינטרנציונל משבחים את "שכנועו הפנימי כי השלום בין ישראל לפלסטין יושג עוד בימי חייו", ומביעים צער עמוק על כי "בעת האחרונה ההתקדמות בכיוון זה זעומה". בישראל העריכו את פרס על תרומתו בתקופה מוקדמת יותר לכושר ההרתעה של ישראל – ואילו האינטרנציונל הסוציאליסטי הוקיר אותו על הסכמי אוסלו שהעלו את ביטחון ישראל לקורבן. בעת נשיאות-הכבוד של פרס בארגון הזה, 1999 עד 2003, השתוללה האינתיפאדה השנייה; דומה היה שהאינטרנציונל גומל לפרס על שסיכן את ארצו.

האינטרנציונל הסוציאליסטי הנהיג קו אנטי-ישראלי עקבי, ובשנה שעברה אף קרא לכל הממשלות להצטרף לחרם, למשיכת ההשקעות ולעיצומים (BDS) "נגד הכיבוש הישראלי". הוא קרא ל"אמברגו מוחלט על כל צורות הסחר הצבאי ושיתוף הפעולה הצבאי עם ישראל" והאשים אותה ב"אפרטהייד נגד העם הפלסטיני" – ובזאת הצטרף למלחמה הכלכלית והתודעתית שמנהל העולם הערבי נגד מדינת היהודים. החלטה זו לא הותירה למפלגת העבודה הישראלית ברירה, והיא השעתה את חברותה בארגון. אליוט קאופמן שאל ב'וול סטריט ג'ורנל' למה הישראלים עזבו רק עכשיו,

אנומליה, כי אם התוצר המתבקש של אידיאולוגיה אשר יומרתה לסמכות רציונלית, לקדמה פוליטית ולעליונות מוסרית אינה יכולה להשלים עם היהודים שעמדו לרגלי הר סיני. היהודים הם העם בעל ההשראה האלוהית המחשל את שלשלת הזהב שלו נגד כל החלופות האידיאולוגיות. תחילה לא הבנו שאחת המסוכנות בחלופות אלו היא הסוציאליזם, אבל עכשיו אנחנו כבר יודעים, וגם יודעים למה. ועל כך צריך לדבר בקול.

רות וייס היא פרופסור אמריטה לספרות משווה ולספרות יידיש באוניברסיטת הרווארד. תרגום המאמר מאנגלית והשירים מיידיש: צור ארליך.

תגובות לגיליון 20

בתגובה ל"אפשרי והכרחי: תוכנית חירום כלכלית" מאת הודיה למפרט

אליהו בורוכוב

עוד נזדקק להגדלת הגירעון ולהעלאת מיסים

בהיקף של מאות מיליונים.

שנית, ד"ר למפרט מתנגדת להגדלת הוצאות הממשלה ולהגדלת הגירעון ומימון הגירעון על ידי איגרות חוב. זאת, כיוון שלדבריה "השחקנים השונים במשק מבינים כי הוצאות הממשלה המתבססות על הגדלת הגירעון אינן אלא סוג של הלוואה, כלומר את הטוב שהממשלה מרעיפה כעת על הכול, יצטרכו אזרחי המדינה וילדיהם להשיב – בתוספת ריבית נכבדה – במשך עשרות השנים הבאות. כיוון שכך, דומה שאזרחי המדינה לא ימהרו להשתמש בכסף הזה בנדיבות".

האמירה הזאת מבוססת על ההנחה שהאזרחים המשתתפים בתהליכים הכלכליים, אם כצרכנים ואם כחוסכים שמשקיעים את חסכונותיהם, מחליטים על צעדיהם בצורה רציונלית. ההנחה הזאת הייתה מקובלת על הרבה כלכלנים עד לפני כעשרים שנה. אבל 18 שנה אחרי שהפסיכולוג דניאל כהנמן קיבל פרס נובל בכלכלה, כאשר הראה שהחלטות אינן מתקבלות בצורה רציונלית, ואחרי ההתקדמות במחקר ב"כלכלה התנהגותית",

ד"ר הודיה למפרט הצליחה להסביר את הבעיות הכלכליות שהתעוררו כתוצאה ממגפת וירוס הקורונה בסגנון ברור, בעברית פשוטה ובלי מונחים שרק כלכלנים משתמשים בהם. עם זאת ברצוני להעלות כמה הסתייגויות מקריאת-המצב שלה ומן ההמלצות שלה.

ראשית, קשה עד בלתי אפשרי לחזות את תפתח המגפה בחודשים או בשנה הבאה. כאשר למפרט כתבה (אולי באפריל) היא שיערה שהגירעון בתקציב המדינה בשנת 2020 יהיה כ-12% מהתוצר, ושהסכום שהממשלה תוציא בתשלומי העברה לעסקים ולמובטלים יהיה כ-80 עד 100 מיליארד שקלים. בינתיים אנחנו יודעים שפרץ גל שני של המגפה, והוצאות הממשלה גדלו. משרד האוצר, בהודעה שפורסמה ב-15.8, העריך כי הגירעון בתקציב יהיה בסך 190 מיליארד שקל שיהוו כ-14.3% מן התמ"ג, וכן כי עד אמצע אוגוסט הוצאו כבר 81.5 מיליארד בתמיכות לעסקים ולאזרחים. ב-25.8.20 פורסם באתר של העיתון כלכליסט שבמשרדי האוצר וראש הממשלה בוחנים תוכניות סיוע נוספות ומהלכים להאצת המשק

קשה להיצמד להנחה הזאת. ההנחה שהאזרחים "יבינו" שאם הגירעון ימומן על ידי איגרות חוב שהן סוג של הלוואה שהציבור ייתן לממשלה, הם יצטרכו לשלם בבוא זמן הפירעון, היא הנחה בלתי מציאותית. אזרחים שלא מבינים את הדו"ח השנתי שהם מקבלים מקרן הפנסיה או מקופת התגמולים שמנהלת את החיסכון שלהם לפנסיה, לא יבינו את המשמעות הכלכלית של מימון הגירעון בתקציב המדינה.

אבל גם בהנחה של התנהגות רציונלית אין הדבר פשוט. מי יקנה את איגרות החוב? כלומר, מי ילווה לממשלה? אם אלו איגרות חוב נקובות בשקלים, קרוב לוודאי שהרוכשים יהיו "המשקיעים המוסדיים": קרנות הפנסיה, קופות הגמל וחברות הביטוח המנהלות את חסכונות הציבור בעבור הפנסיונרים העתידיים. במילים אחרות, בני ה-25-60 מלווים למדינה כסף, והריבית על הלוואה הזאת מתווספת לסכום החיסכון שהם מפקידים מדי חודש כדי לקבל פנסיה כאשר יפרשו מעבודה. ככל שהריבית הזאת תהיה יותר גבוהה הפנסיה שלהם תהיה יותר גדולה.

שלישית, הכותבת מתנגדת להעלאת מיסים בנימוק ש"העלאת מיסים בעת הזאת תהיה לא רק בלתי פופולרית בעליל כי אם גם תשפיע לרע על אפשרויות

הצמיחה של המגזר העסקי". אינני יודע מה הכוונה שלה במילים "בעת הזאת". לדעתי אחרי שהמדינה תתגבר על המגפה, והמשק יתאושש והאבטלה תפחת לממדים נסבלים, צריך יהיה לטפל בהקטנת הגירעון בתקציב הממשלה, ולהקטין את חובות המדינה. בין הדרכים להקטין את הגירעון יש מקום גם להעלאת מיסים.

כאן יש להבחין בין סוגי המיסים השונים. קיימים מיסים כמו מס ערך מוסף שיש קונצנזוס רחב בין כלכלנים שיש להם מעט השפעות שעוללות לעוות החלטות של יזמים עסקיים, ולכן יש רק סיכוי קטן שהם ישפיעו לרעה על אפשרות הצמיחה של המגזר העסקי. מס ערך מוסף הוא מרכיב גדול בהכנסות המדינה ממסים (בערך שליש). העלאת שיעור מע"מ באחוז אחד עשויה להגדיל את הכנסות המדינה ב-3.4 מיליארד שקל (כ-2.6% תוצר). גם במיסים הישירים יש אפשרויות להגדיל את הכנסות המדינה, בייחוד ביחס למוסדות פיננסיים המשלמים כיום "מס שכר ורווחים" במקום מע"מ הרגיל. לדעתי אפשר להעלות את שיעור המס הזה שהם משלמים מ-17% ל-20%. השלכתו היחידה של מהלך כזה טמונה בהיותו תמריץ להקטנת שכר העובדים, הגבוה ממילא ביחס למקובל במשק.

ד"ר אליהו בורוכוב שימש מרצה לכלכלה באוניברסיטאות תל-אביב ואוהיו.

חנניה שילוח

הדרך לממלכתיות

החילוני לזה הדתי והחרדי אלא בתוך הציבור החילוני: בין השמאל הליברלי לבין הימין המסורתי-שמרני, שלצידו עומדים החרדים והדתיים. לצורך החידוד: בנימין נתניהו, שעומד כסמל בראש מחנה אחד, ואינו מהמחנה הדתי/חרדי.

כיצד אם כן נממש את החזון של הכלת מחלוקות בחברה באופן שיאפשר את אחדותה? מה נכון לקחת מחזון הממלכתיות של בן-גוריון בבואנו ליצור את האחדות?

ראשית, עלינו לחזק את האתוס המרכזי המלכד את כולנו, כעם שהוא כעין משפחה גדולה עם עבר משותף ועתיד משותף. כשם שהרצון לבנות בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל היווה את הדבק לפני קום המדינה ובראשיתה, כך עלינו לייצר דגל וערך שכולנו מסתופפים סביבו: חזוק וביצור העם היהודי על ידי מדינה יהודית חזקה ומפותחת.

שנית, עלינו לאפשר לכל אחד מהצדדים בשיח לדבר ולשתף בנקודות הכואבות לו בלי שיחשוש ויעבור דמוניזציה וסתימת פיות על דעותיו. צריכה להיות, למשל, לגיטימיות להתנגד לקבוצות הלהט"ב ולתמוך במעמד מועדף למשפחה המסורתית ללא חשש להיות מוקע כ"הומופוב" – ומנגד, למשל, לגיטימיות לטעון שישאל עושה עוולות לפלסטינים על ידי החזקתה ביהודה ושומרון בלי להיות מוגדר כ"בוגד".

שלישית, חינוך לאחדות. יש להטמיע בקבוצות השונות את החזון של אחדות העם

ידידיה שטרן מתאר יפה במאמרו את שיח הקיטוב שחל בחברה הישראלית בשנים האחרונות, ומנסה להציע שיח חדש שיאפשר את הכלת המחלוקות. הוא מציג את שורשיו של המשבר הנוכחי בשיח הזהויות כהתנגשות בין ארבעה חזונות של קבוצות שונות – ציונית-חילונית, חרדית, דתית-לאומית וערבים אזרחי ישראל – המשיבים בצורה שונה על שאלת היסוד באשר לתכליתה של המדינה.

המחבר נוטל את רעיון הממלכתיות של בן-גוריון, שהעמיד מעל לחזונות הקבוצתיים חזון משותף – ויוצק בו תוכן חדש: הממלכתיות כשיח ומסגרת המאפשרים חיים משותפים גם לחזונות סותרים. אומנם, נקודות אחדות בחזונו החשוב של שטרן מצריכות בירור וחידוד.

כך, למשל בתחילת המאמר מביא שטרן את הדוגמה של קצין דרוזי המפקד על חיילים עולים ומראה כיצד כולם משתלבים בממלכתיות בצבא. ואכן, לחזון הממלכתיות יכולים להיכנס גם שאינם-יהודים, אם הם מעוניינים לחזק את חזון המדינה היהודית הציונית, כגון הדרוזים ברובם המכריע. אך האומנם ניתן להכליל בקבוצה זו גם את רוב החברה הערבית, שרבים ממייצגיה בכנסת מעדיפים אינטרסים של אויבי ישראל וגורמים העוינים למדינה ולערכיה?

עוד כדאי להעיר כי קו השסע העיקרי כיום במשבר הזהויות לא עובר בין הציבור

היהודי כערך חשוב ומרכזי לא פחות משאר הערכים שהפרט או הקבוצה מאמינים בהם. כלומר, חלק מסל הערכים של כל קבוצה יהיה לשמור על אחדות העם. דוגמה טובה לכך, מימי קום המדינה, היא הוראתו של מנחם בגין באלטלנה לא להשיב אש, מתוך הבנה שגם אם יפסיד במאבק הזה, חשובה יותר הצלחת המאבק הכולל של העם.

רביעית, יש לקבוע כללי משחק אחידים המקובלים על החלקים השונים. כיום השמאל מנסה להשפיע בצורה בוטה ולא דמוקרטית דרך מוקדי כוח הנמצאים בידו דוגמת מערכת המשפט, הפרקליטות והתקשורת. מתוך כך, חלקים גדולים בימין מרגישים חסרי אונים: הדמוקרטיה בישראל, הם חשים, היא רק תפארת-מליצה. אתה מצביע ימין, אך הרשויות הקובעות-באמת חורצות שמאל. מנגד, השמאל הפועל באמצעות מנגנונים אלו עושה זאת, בחלקו, מתוך אמונה שאלו צעדי התגוננות חיוניים שבלעדיהם השלטון הימני והדתי יאלצם לחיות נגד ערכיהם. בשני הצדדים שכיח חוסר העקביות: מעשים נידונים כלגיטימיים או לא על פי המחנה האחראי להם, ולא על פי העניין.

חמישית, לכבד את הקווים האדומים של המגזרים האחרים במרחב: חשוב שגם כאשר יש יכולת של רוב להכריע באופן מסוים, הוא לא יגרום למיעוט להרגיש שמכריחים אותו לעבור על ערכיו. מתוך תפיסה זו למשל ניתן שלא לגייס בנות דתיות.

האם כל הזרמים יהיו מעוניינים לבצע את

השילוב הזה? אפשר לשער שחלק ניכר מהמגזר הערבי ידחה אותו. עצם החזון המאחד של מדינה יהודית בעייתי בעיניו – וזה מובן, כל עוד הדבר אינו מיתרגם לטרור ולתמיכה באויביו. הם יקבלו זכויות אזרחיות אך לא יהיו חלק משיח הממלכתיות, כפי שידידיה שטרן חילק יפה ביניהם.

ומה באשר לחרדים? רובם פתוחים יותר מפעם לישראליות, וחיבורם לשיח הזה יהיה יותר בהקשר של הגנת העם היהודי וסיוע לאחים ופחות בסגנון הציוני. מיעוט קטן בשוליים לא ייקח חלק בשום דבר שיש בו ציונים או חילונים – אך חלקים ניכרים במגזר ירצו להירתם, גם אם לא במסגרות הקיימות כגון צה"ל. יהיה צורך לסייע להם להיות חלק ולהתאים דברים לאורח חייהם, וליצור מסגרות כגון שירות לאומי בזק"א.

בציבורים החילוני, המסורתי והדתי-לאומי רוב גדול ישמח לקחת חלק אם ירגיש שיש כאן תהליך אמיתי שגם הצד השני עושה בו צעדים בוני אמון לקראתו.

ולסיום, ידידיה שטרן מפנה את הדרישה להתנהגות ממלכתית בעיקר כלפי המדינה ובעלי סמכות/כוח מטעמה וכלפי בעלי ההשפעה הציבורית, ופחות מכך כלפי האזרח. הדבר תואם את הססת הדגש מהקולקטיב אל הפרט, ועדיין דומני שהצלחת העניין תלויה גם בהנכחת מושגי הממלכתיות והאחריות הלאומית בציבור הרחב.

חנניה שילוח הוא איש נדל"ן ופעיל חברתי, ממייסדי מיזם "עוגן לבית".

אלכס לכיש

הפדרליסט והסנהדרין

הבלתי ניתן לניתוק בין הדת לבין לכידות אזרחי האומה. הוא חייב להביא בחשבון את הניסיון השלטוני שהתגבש לאורך הדורות, מאז משה רבנו עליו השלום, דרך יהושע, השופטים והמלכים, עד סוף ימי בית שני.

צריך להיזהר מן הטעות הרווחת של התייחסות לחוקי המקרא בהתעלם מן המסורת הרבנית, שזה יותר מאלפיים שנה שחוקי המקרא נטחנים ומעובדים בה. מסורת זו ריכזה עד בלי הכר את הקשיחות המקורית של החוקים מסיני. לטעמי, יש להציע למדינת ישראל הריבונית והמתחדשת מבנה שלטוני שיהיה מבוסס על הניסיון שנצבר בשלטון האמריקני, כפי שאומנם נעשה במאמר, אך לצד זאת על הדרישות הבסיסיות של המבנה השלטוני המסורתי היהודי.

הרב עידו רכניץ, בספרו 'מדינה כהלכה', מפרט בסגנון בהיר וקריא את המרכיבים האפשריים של שלטון יהודי על פי כללי ההלכה התקפים בימינו. לכל אורך תקופת גלותו חלם עם ישראל על חידוש מלכות בית דוד, אולם מספרו של הרב רכניץ מסתבר כי דרישה זו אינה אולטימטיבית. עד שנזכה לממש אותה ניתן להעמיד בראש המדינה גם נשיא ואפילו נשיאה, פעילים ולא רק ייצוגיים, מבני העם היהודי. כך ניתן לחקות את המתכונת האמריקנית. גם מוסד כמו הכנסת הוא טבעי ומקובל על ההלכה היהודית.

הסיפא בכותרת המאמר מצביעה על שני נושאי העיקריים: השיטה הפדרלית של השלטון האמריקני, וההמלצות ליישום רכיבים ממנה במדינת ישראל. אך בעוד התוכן השייך ל"הפדרליסט" מפורט באופן מושלם, הנה התוכן של "ואנחנו" לוקה בחסר. המאמר מתיימר להציג את שיטת השלטון האמריקנית ככזאת שפתרה לכאורה את החוליים שגרמו לקריסת ממלכות ואימפריות קדומות. אולם 244 שנים אינן תקופה ארוכה דיה שלפיה ניתן לשפוט את איכותו של משטר. השנים האחרונות מצביעות על זעזועים טקטוניים במערכת השלטונית האמריקנית, תופעות שאינן מבשרות טובות לעתיד המדינה. לכן כל מי שממליץ להעתיק מבנים שלטוניים מארצות הברית חייב לעשות זאת בזהירות רבה.

עם ישראל הוא אומה שאבותיה ירדו מהעצים כבר בשחר ההיסטוריה האנושית. אם נתחיל את מניין השנים ממעמד הר סיני, כי אז סך השנים עד ימינו אנו מסתכם בקצת יותר מ-3,360. אומנם אלפיים שנים מתוכן היו שנות גלות, אך דווקא ריבוי זה של שנות שרידות אומר דורשני ומחייב לגלות את צפונותיו. לטעמי, נקודת המוצא לכל דיון המתייחס ל"ואנחנו", שבו מנסים לעטות על עם ישראל אצטלות שלטוניות של עם אחר, מחייב תחילה מחקר מעמיק של סגולת השרידות של עמנו העתיק. מחקר זה חייב להתחיל בשלד השלטוני המוכתב במקרא. הוא חייב לבחון בקפדנות את יתרונות הקשר

של הסנהדרין שבה כיהנו 71 חברים. הסנהדרין אמורה לכלול את טובי המוחות של העם היהודי בכל התחומים. חברה מכהנים בה כל עוד עומד להם כוחם. מוסד זה יכול לשמש בתפקיד מקביל לזה של הסנאט האמריקני, ולצד זאת יבצע את תפקידו המסורתי גם בתחום הדתי.

אלכס לכיש הוא מהנדס [בגמלאות].

בתגובה ל"ראוי ורצוי: ערעור יהודי על שורשי הליברליזם" מאת חיים נבון

איתן דל

ודאות מסוג אחר

המוסר, ומתוך כך יצירת קנה מידה מוסרי אחד שיכול להיבחן לאור השאלה "נכון או לא נכון?". לשם כך שב אל ההוגים שקדמו ליום, לאריסטו ולהבדיל לרמב"ם, שראו קשר ישיר בין המציאות למוסר, וכן הציג דרכים של התאמה בין העולם העובדתי לבין הערכי, אומנם מבלי להצביע על מה שיוצר התאמה זו. אני מזדהה עם המגמה שאליה חותר הרב נבון, אך סבורני שניסיונו לחבר שנית בין העובדות לבין המוסר לוקה בשלושה כשלים.

ראשית, כל חידושו של יום היה בהפקעת ההנחה האינטואיטיבית שיש קשר רציונלי בין שני העולמות, העובדות והערכים. אלא שגם נבון במאמרו לא הציע כל חיבור רציונלי ביניהם, אלא רק ויתור על הרציונל שהפריד ביניהם וחזרה לאינטואיציה הבסיסית (על ידי דוגמאות שמטרתן לגרות את האינטואיציה) – וממילא ויתור על ההיגיון הכרוך בהפרדה שעשה יום.

שנית, טענת המאמר כי יש מתאם בין מצב

האמריקנים הפרידו, כמיטב המסורת הנוצרית, בין הדת למדינה. במדינה יהודית הפרדה כזאת היא בלתי אפשרית. לכן, מאחר שסמכות חברי הכנסת מוגבלת רק לנושאים האזרחיים, חובה להקים מערך שלטוני נוסף שירכו את הטיפול בחוקי ההלכה. במסורת היהודית היה זה תפקידה

הרב חיים נבון מציג במאמרו את חידושו הפילוסופי של דיוויד יום, כי יש להבחין בין עובדות לערכים – ולכן גם אם יוכח, לדוגמה, שרצח ושווד גורמים סבל רב מבחינה עובדתית, לא נוכל להסיק מכך שלא ראוי או אסור לגרום סבל. העובדות מובנות בשכל, אך ערכים אפשר להסיק לא מהן אלא מהרגש בלבד. מסקנתם של הבאים אחרי יום הייתה שאי-אפשר ליצור קנה מידה אחיד של מוסר. כל תורות המוסר שוות ערך, אם כן, ואם טיעון מוסרי הוא טיעון רגשי כי אז האמירה המוסרית "זה טוב" שקולה פחות או יותר לאמירה "זה מוצא חן בעיניי, עשה כך גם אתה". גישה זו הצמיחה גישה ליברלית שלפיה נורמות הן עניין של החלטה פרטית ורגש אישי, ולכן אין הצדקה לכפיית ערך כלשהו על הציבור בידי המדינה או אפילו להדגשת ערך כלשהו ברשות הרבים.

הרב נבון ביקש במאמרו להתמודד עם גישה זו דרך חידוש החיבור בין עולם העובדות לבין

התקבלה באופן דמוקרטי), אין כל מניעה שייעשה כן מבחינה פילוסופית או מוסרית.

חלופה מוסרית

משכך, עולה השאלה מהי החלופה שתאפשר יצירת מוסר אחיד ואכיף שאינו משקף רק תחושה סובייקטיבית. איך מקבל ההחלטות יבחר גישה מוסרית שאותה יכפה? תשובה לשאלה זו דורשת מאמר נפרד, וכאן אציע ראשי פרקים.

כדי לענות על השאלה יש, ראשית דבר, לפקפק בַּוודאות המיוחסת לעובדות האובייקטיביות. ודאות זו שלנו נובעת מהחושים. אם אנו רואים לפנינו שולחן אנו מניחים כעובדה שהשולחן שלפנינו אכן ישנו, וזוהי עובדה ודאית מבחינתנו. ומה מבסס את ודאותנו לגבי החושים? אולי החושים טועים? התשובה לכך היא שיש לנו תחושה אינטואיטיבית כה חזקה לגבי נכונות החושים, שאנו מתייחסים אל הנקלט בהם כעובדות ודאיות.

כשלב שני יש לומר כי אף כי יש אולי צדק בקישור המוסר לרגש יותר מאשר לשכל, עלינו לחדד את ההבדל בין קביעה אובייקטיבית לקביעה סובייקטיבית. כאשר אנו מתבוננים באובייקט מסוים אנו יכולים לקבוע שהאובייקט נוכח, וזו תהיה קביעה אובייקטיבית. היא אומנם מתבססת על התבוננות סובייקטיבית, כלומר תלויה בקליטת החושים שלנו, אך היא עצמה עוסקת באובייקט ובדבר קיומו. זאת, להבדיל מאמירה סובייקטיבית, אמירה לגבי הסובייקט: כאשר אדם אומר "אני רואה את השולחן במטושטש" אין הוא מתכוון לומר שהשולחן עצמו מטושטש, אלא לתאר איך הוא רואה אותו.

עובדתי לבין מוסר, שהודגמה עלי ידי הצגת הקשר בין התפתחות חברתית מבחינה עובדתית לבין התפתחות מוסרית – טענה זו עצמה היא טענה ערכית בלתי מבוססת, שכן בטרם הציע הרב נבון את החלופה לקביעה מה נחשב לערכי, אי אפשר לקבוע שחברה כלשהי היא מפותחת מבחינה מוסרית יותר מחברתה.

בעיה נוספת בחיבור בין עובדות לערכים היא שלפי החיבור שעושה הכותב אין אפשרות להגיד על שום דבר עובדתי שהוא לא מוסרי, משום שהמוסר מוגדר על ידי המציאות. אם חברה תתפתח מאוד מבחינה עובדתית, היא גם תוגדר כמוסרית בשל התפתחות זו, גם אם תהיה מושחתת מבחינה עמדה מוסרית על פי הגדרה מקובלת כלשהי.

לאור זאת, אני סבור שהחלופה המוצעת במאמר אינה עומדת ביעדה.

ועוד: התוצאה שאליה שואף הרב נבון היא יצירת קנה מידה מוסרי שהמדינה תוכל לכפות אותו על החברה. כאמור, על פי הטיעון הרלטיביסטי, אין אפשרות להגיע לקנה מידה כזה – ולכן גם לא לאכיפה שלו. טיעון רלטיביסטי זה כורת את הענף שעליו הוא יושב, משום שבעוד הוא סבור שאסור לכפות ערכים בלתי מוחלטים, הוא מתבסס על ערך החירות כעובדה מציאותית שממנה נובע איסור הכפייה. אך מכיוון שגם החירות אינה עובדה שנגזרת באופן ישיר מהמציאות, אלא ערך בלבד, גם היא לא הכרחית. מתבונה זו יוצא כי אין לחברה או למדינה כל מניעה לכפות ערכים על הפרט, גם אם הערכים הללו אינם מוחלטים ואובייקטיביים כעובדות. כעת, אם יש למדינה אמת מוסר שהיא רוצה לכפות (בין אם היא התקבלה על ידי דיקטטור ובין אם

בניגוד לאמירה לגבי עצמים, הנשענת לרוב על החושים, אפשר להציע אמירה אובייקטיבית אחרת לגבי המוסר המתבססת על הרגש, או באופן יותר מדויק, על האינטואיציה. אדם יכול לשער באופן אינטואיטיבי למשל שיש משהו מאחורי הדלת. הקביעה היא קביעה אובייקטיבית, אבל היא לא נשענת על החושים (משום שלא ניתן לראות או לשמוע את מה שמאחורי הדלת), אלא על רגש אינטואיטיבי, והקביעה הזאת אינה אומרת דבר לגבי הסובייקט הדובר. כך גם לגבי מוסר: אפשר לקבוע קביעה אובייקטיבית לגבי המוסר באמצעות הרגש האינטואיטיבי לגבי המוסר – לא רק "זה מוצא חן בעיניי, עשה כך גם אתה", אלא "אני חושב שכך נכון ומוסרי לעשות, לכן עשה כך".

שוב תחזור השאלה, איך אפשר לקבוע מהו המוסר האחד שאפשר להאמין בו כמו בעובדה, אם לכל אחד אינטואיציה משלו? התשובה דומה גם לגבי עובדות. גם העובדות לא תמיד ברורות, בשל מגבלות הקליטה החושית של האדם או בשל הטיות קוגניטיביות למיניהן. חוסר ודאות לגבי העובדות עצמן מתעורר לפעמים כאשר מחקרים שונים או תצפיות שונות מעלים ספקות לגבי המציאות עצמה כפי שהובנה עד אותו מחקר או תצפית. בדרך כלל אנו מכריעים על פי מה שאומרת האינטואיציה החזקה ביותר. לפעמים היא אומרת לנו להיסמך על החושים, ולפעמים היא אומרת להיסמך על השכל לבדו לבל ניפול בטעויות החושים. כך גם לגבי המוסר: מקבל-ההחלטות שמתווה מדיניות צריך לבחון באופן אינטואיטיבי מה נראה לו מוסרי.

איתן דל הוא תלמיד לתואר שני בממשל ומדיניות ציבורית באוניברסיטת בר-אילן.

מיכאל יגר

ערכים אינם עובדות. עובדה

במאמרו המלומד מציג חיים נבון את הכשל הנטורליסטי שעליו כתב הפילוסוף הסקוטי בן המאה ה-18 דייוויד יום. יום הציג ניתוח אנליטי של המוסר, ובסופו קבע שאי-אפשר להצביע על מעשה טוב או רע כפי שמצביעים על עובדות מדעיות אחרות. כך כתב יום בלשונו הפיוטית:

בדוק, למשל, את החטא של כפיית הטובה...
נתח נא את כל הנסיבות הללו, ובדוק נא,
בעזרת שכלך בלבד, במה כל עיקר החיסרון
או הגנאי. לעולם לא תבוא לידי שום תוצאה
או מסקנה. השכל דן או על דברים שבעובדה

או על יחסים. חקור נא אפוא, קודם כל, היכן
הוא אותו דבר שבעובדה שאנו קוראים לו
כאן חטא. ציין אותו. קבע את זמן קיומו.
תאר את מהותו או טבעו. באר, מהו החוש
או הכושר שהוא מתגלה לו. מקומו ברוחו
של האדם שהוא כפוי טובה. מן ההכרח אפוא
שיהא אדם זה חש בו ומודע לו. אולם אין
שם כלום, זולת ההיפעלות של רצון רע או
אדישות מוחלטת... לעולם לא תוכל לבסס
את המוסריות על איזה יחס, אלא אנוס אתה
להסתייע בפסקים שפוסק הרגש. (מחקר
בדבר עקרוני המוסר, מאנגלית: יוסף אור,
ירושלים: מאגנס, תשנ"ב, עמ' 135–136).

שבהחלטת האדם. אם יש ספקות ואי-ודאויות, הרי הן מיעוט שבמיעוט.

נוסף על כך, נכון לא מספק פתרון משכנע ורציני למי שהכרת האלוהים אינה נוכחת בו ואינה מביאה אותו לידי מעשה. נכון מציין ש"אם העולם נוצר ומנוהל בידי בורא מיטיב, סביר להניח שהטבע מגלם באופן כלשהו אותם ערכים המשתקפים בתורת המוסר. כל ההווה מספרת כבוד אל – חובת הסתגלות חיי האדם לרצונו של הקב"ה". הגישה של נבון היא בעייתית משום שהיא לא מספקת פתרון לחלק עצום באוכלוסייה, אותו חלק שהכרת האלוהים במובנה הדתי וההלכתי לא נוכחת בו ושלא מכיר ב"משמעות הספוגה בקיום האנושי הטבעי". לעניות דעתי, אין לקדם חוסר ודאות מוסרית, אך משעה שהיא נכפית על תודעת האדם, יש צורך לבסס תורה מוסרית המתאימה גם לעולם של חוסר ודאות זה, ולאנשים שאין בהם הכרת האלוהים.

ענק רוח אחר שניסה להתמודד עם הסוגייה הוא פרידריך ניטשה, שטען כי מקור הערכים הוא באדם ושביכולתו לעשות את פעולת האלוהים – לברוא אותם. ניטשה לא השתכנע מגישתו של קאנט לגבי הצו הקטגורי התבוני העליון, וקבע שהאדם הוא מקור סולם הערכים המוסרי שלו:

הסוג האצילי של האדם רואה עצמו כקובע ערכים, ואין הוא נזקק לאישורים, הוא חורץ משפט: "מה שהוא בגדר הזק לי, הוא בגדר הזק כשהוא לעצמו", הוא רואה את עצמו בבחינת מה שמעניק בכלל לדברים את כבודם: הוא בורא ערכים. כל מה שהוא יודעו בתוך עצמו, הוא מכבדו: מוסר כזה הוא פיאור עצמי. (מעבר לטוב ולרוע, מגרמנית: ישראל אלדד, תל-אביב: שוקן, 1967, עמ' 186–187).

מתוקף חקירה זו נובעת ההפרדה בין עובדות לבין ערכים שבה עסק, בין היתר, ישעיהו ליבוביץ', וכן נובע ממנה מה שעד ספקנותו של יום היה נראה כבלתי אפשרי: ההפרדה בין המצוי לבין הראוי. כבכל מדע אחר, גם חקירה לוגית המתקיימת בתחום מדעי הרוח היא הכרחית ולא ניתנת לשינוי. כלומר, משעה שבה הוכחה עובדה מדעית, לא ניתן לחזור אחורה בזמן ולטעון שמה שהיה לפני כן הוא הנכון מבלי לתת נימוק משכנע.

אלא שנבון מתאר תהליך פוסט-מודרני לכאורה הרסני, שבסופו הוא נאלץ לשוב ל"סדר הטבעי" של הדברים ובו קיומו של אלוהים, בריאת העולם ומתן מצוות קשורים בהכרח לקיום מוסרי ודתי. הוא מביא את דבריו של ענק הרוח הרמב"ם שאינם רלבנטיים לסוגיה בשל העובדה שאומרים קדם ליום ולא נחשף לכתביו, וכן את דבריו של ענק נוסף ובמקרה הזה גם מודרני, הרב סולוביצ'יק, שמדבריו משתמע שעמדתו נובעת מהכרת האל שלו ולא מעמדה פילוסופית משכנעת.

הקשבה לדבריו של יום והפנמתם היא כורח המציאות, משום שהוכחתו היא לוגית. בקשת האמת ושמיעתה היא ערך עליון ביהדות, החל מהנאמר בשמות כ"ג, ו, "מִדְּבַר שֶׁקֶר תִּרְחֹק", וכלה בדברי הרמב"ם בהקדמתו למסכת אבות ("שמונה פרקים"), "ושמע האמת ממי שאמרה". לא פחות מטרידה היא העובדה שנבון מתאר את המדע כעניין יחסי, תלוי תקופה והקשר, לכאורה כפועל יוצא מהספקנות של יום. ההיגיון והמדע נכפו על תודעת האדם ואין כאן קשר להצדקה ערכית. עוד לא נמצא אדם משכיל המתייחס למדע המודרני כעניין

אלא שאם האדם הוא הקובע את הערכים, כיצד ניתן ליצור מצב שבו אין כאוס חברתי ובכל זאת איש הישר בעיניו יעשה בהתאם לערכיו? עובדה היא שהספקנות של יום הביאה לעליית הליברליזם המודרני ועמו חירויות הפרט וכלכלת שוק חופשית, שהובילה לרווחה כלכלית. ההשפעה הספקנית על כלכלת השוק ועל הפילוסופיה הכלכלית חשובה משום שהיא מצדיקה את האי-התערבות בחיי האזרחים, בהיעדר אמת מידה קטגורית אלוהית לערכים. נכון מציין זאת בעצמו: "אם נורמות מוסריות הן עניין של החלטה פרטית ורגש אישי, אין שום הצדקה לכפיית ערך כלשהו על הציבור בידי המדינה, או אפילו להדגשת ערך כלשהו ברשות הרבים. תפקידה של המדינה צריך להצטמצם להגנה על זכויותיהם של יחידים. התובנות של יום נתנו משנה תוקף למשנה המדינית של ג'ון לוק".

ולבסוף, אם נדייק בהשלכות של הכשל הנטורליסטי נבחין שאין חיוב לוגי לומר שאם מקור ההכרעות המוסריות הוא האינסטינקט, אזי אין ערך אובייקטיבי להכרעות המוסריות. אדרבה, מקור הערכותינו המוסריות הוא החוש המוסרי שבנו, הקיים בנו באופן טבעי. אין מדובר בתבונה רציונלית או שמיימית אלא בתגובה מיידית, אינסטינקטיבית. אם האדם הוא מקור הערכים, יש לקחת את הנושא ברצינות רבה יותר כי הדבר מטיל עליו אחריות. כפי שהפילוסוף היהודי עמנואל לוינס ציין, קיומה של האחריות אינו עניין סובייקטיבי אלא עניין אובייקטיבי הנובע מקיומו של האחר (זאב לוי, האחר והאחריות: עיונים בפילוסופיה של עמנואל לוינס, ירושלים: מאגנס, תשנ"ז, עמ' 24).

מיכאל יגר הוא עו"ד ובעל תואר מוסמך למשפטים; לשעבר איש הפרקליטות הצבאית.

נועם אורן

הכשל הלוגי

"הכשל הנטורליסטי" קובע כי לא ניתן להסיק ערכים מעובדות. בספרות הפילוסופית ניתנו לרעיון זה כמה פרשנויות, אך הרעיון המרכזי שבהן ניתן להדגמה בעזרת שני סוגי היסקים לוגיים. הראשון הינו הטיעון הלא תקף הבא:

1. הכאה גורמת לכאב. 2. לכן: אסור להכות ללא הצדקה.

זוהי הסקת מסקנה ערכית משיפוט עובדתית גרידא, ועל כן זהו היסק לא תקף. לעומת

זאת, ההיסק:

1. הכאה גורמת לכאב. 2. אסור לגרום לכאב ללא הצדקה. 3. לכן: אסור להכות ללא הצדקה.

תקף גם תקף. זאת, משום היותו הסקת מסקנה ערכית מצירוף בין שיפוט עובדתי לשיפוט ערכי. כלומר, על פי "הכשל הנטורליסטי", כדי להסיק מסקנה ערכית נדרשת גם הנחה ערכית כלשהי; לא ניתן להסיק מסקנה ערכית מהנחות עובדתיות בלבד.

לפיתוח עמדות מוסריות הרסניות. אתמהה.

אומנם, הרב נבון מספק דוגמאות להוגים רבים, ביניהם אריסטו, הרמב"ם, ליאו שטראוס, ישעיהו ברלין והרב סולוביצ'יק אשר דחו אף הם את הכשל הנטורליסטי. אך הצבעה על פילוסופים שדחו את הכשל הנטורליסטי אינה מראה שלא מדובר בכשל. ניתן למצוא לא מעט אנשים אשר טענו דבר והיפוכו (כולל לא מעט פילוסופים) – האם הדבר מראה כי חוק האי-סתירה הוא שקרי? נראה שלא. כדי להראות שהכשל הנטורליסטי איננו כשל, או שחוק האי-סתירה איננו חוק קביל, עלינו להסביר מדוע הדבר הוא כך. כלומר, במקום להפנות להוגים שטוענים שכך הוא הדבר – או חמור מכך, להפנות להוגים שנכשלו בכשל הנטורליסטי – על הטוען לספק דוגמה לטיעון תקף שבו ההנחות אינן ערכיות כלל בעוד שהמסקנה כן.

אך עוד לפני שהרב נבון מבקש לדחות את רעיון הכשל הנטורליסטי נדמה כי הצגת הרעיון לוקה באי-דיוקים ומשייכת לו מסקנות לו לא. כך כותב הרב נבון בבואו להציג בעייתיות שלכאורה קיימת ברעיון הכשל הנטורליסטי:

חשבו בו על הניסוי המחשבתי הבא. אני לומד באוניברסיטה אצל מרצה מטריאליסט, והוא מצליח לשכנע אותי שאין דבר כזה "נשמה". בשנה שלאחריה אני שומע מרצה אחר, וברגע אחד, באמצע שיעורו, אני משתכנע שדווקא יש לי ולאנשים אחרים נשמות. האם ייתכן שההכרה הזו, השייכת לעולם העובדות, לא תגרום לי לשנות את עולם הערכים שלי? (עמ' 147).

אך האם רעיון הכשל הנטורליסטי אכן לוקה בבעיה זו? הרי אין הוא מתיימר לקבוע שעובדות לא אמורות להשפיע על

עתה, אבקש מהקורא לדמיין לעצמו סטודנט בחוג לפילוסופיה המתבקש לכתוב עבודת בית בקורס בלוגיקה על חוק האי-סתירה. כחלק מעבודתו כתב הסטודנט את הפסקה הבאה:

אחד היסודות המרכזיים של החשיבה הרציונלית הוא חוק האי-סתירה. בפשטות, חוק זה קובע כי לא ייתכן שטענה וסתירתה תהיינה שתיהן נכונות. אפלטון, שהיה ממנסחיו הראשונים של חוק זה, ניסחו כך: "ברור שאותו הדבר עצמו לא יעשה או יסבול בעת ובעונה אחת דבר והיפוכו, על כל פנים לא מאותה בחינה עצמה ולגבי אותו העניין עצמו" (אפלטון, פוליטאה, ספר ד' בתוך כתבי אפלטון, מיוונית: יוסף ליבס, תל-אביב: שוקן, תשנ"ט, עמ' 312). חוק זה מוסכם ומקובל על כל אדם מערבי מודרני. אך האם חשבתם אי פעם אילו נזקים הוא גרר? כל פוליטיקאי, כל איש דת, כל אידיאולוג אשר חשב שעמדתו צודקת נאלץ להסיק, באמצעות חוק האי-סתירה, כי עמדותיהם של מתנגדיו שגויות. מסקנה זו, כידוע, הובילה ללא מעט חיכוכים ואף לשפיכות דמים. על כן, נראה שעלינו לזנוח את חוק אי-הסתירה ולסבור שהוא שגוי שכן יש לו השלכות הרסניות.

סטודנט זה ייכשל בעבודתו ויצטרך לחזור על הקורס. הרי עצם זה שחוק אי-הסתירה הוביל לתוצאות הרוות אסון לא הופך את החוק הזה לשקרי. כשם שהעובדה שלא מעט אנשים מתו בגלל חוק הכבידה לא הופכת חוק זה לשגוי.

מדמיון מודרך, חזרה למציאות. נדמה שהרב נבון, כסטודנט המדומיין שלנו, ביקש להסיק מסקנה על טיעון לוגי מתוך ההשלכות המוסריות שלו. על פי הרב נבון, יש לדחות את הרעיון שמאחורי הכשל הנטורליסטי ולא לראות בו כלל כשל, מכיוון שרעיון זה הוביל

שיפוטים ערכיים, אלא שמעובדות בלבד לא ניתן להסיק ערכים. כך למשל, בדוגמה שפתחה מאמר תגובה זה, העובדה כי "הכאה גורמת כאב" השפיעה באופן ניכר על המסקנה הערכית. בלי עובדה זאת, כלל לא היה ניתן להסיק את המסקנה כי "אסור להכות ללא הצדקה". לכן, הקביעה של הרב נבון כי "נדמה לי שתורת מוסר שתאמר שאין כל חשיבות מוסרית לשאלה אם יש לאדם נשמה או לא, היא תורת מוסר בלתי סבירה" מבטאת חוסר הבנה של מהות הכשל הנטורליסטי. הרי סביר בהחלט, גם תחת הנחות העבודה של הכשל הנטורליסטי, שמסקנה ערכית תושפע מהעובדה שלדברים מסוימים יש נשמה ולאחרים לא. כך למשל ניתן לחשוב על היסק מהסוג הבא:

1. הנחה 1 (כלל ערכי): אסור לגרום באופן אקטיבי לדבר בעל נשמה סבל. 2. הנחה 2 (עובדה): לבני אדם יש נשמה. 3. מסקנה: אסור לגרום לבני אדם סבל.

נדמה לי שזהו סוג של היסק שהרב נבון היה מתאר כהיסק מוסרי שטוב וראוי להסיק מהשאלה העובדתית על קיומה של הנשמה. אך היסק זה, אולי למורת רוחו של הרב נבון, דווקא תקני לגמרי ואיננו נכשל בכשל הנטורליסטי. הפסקה הבאה ממאמרו של הרב נבון מבטאת חוסר דיוק זה בצורה בולטת אף יותר:

פרופ' אהרן קציר כתב שהמדע יכול ללמד אותנו איזה חיידק גורם לשחפת, אך הוא לא יכול ללמד אותנו האם מבחינה מוסרית עלינו לעזור לבני האדם להדביר את החיידקים, או לעזור לחיידקים להדביר את בני האדם. "מי טוב יותר – אדם או חיידק? ברור כי שאלה זו היא חסרת-שחר בעיני המדע". הוגה קדום היה נדהם לנוכח

ההצהרה הזו, ונדמה לי שבצדק. נאמר שמישהו לומד היטב על בני אדם ועל חיידקים, על כל תוצריהם ופעולותיהם, למשל: על הישגיהם האינטלקטואליים של האנשים דיוויד יום ואהרן קציר, ומצד שני על מעלליהם של החיידקים והנגיפים שהציקו לאנשים הללו. האם אחרי שלמד זאת הוא באמת יכול להישאר ניטרלי לגבי השאלה מי מהם צריך לגבור על מי?

באופן דומה למקרה הנשמה, גם אלה הסוברים כי הכשל הנטורליסטי הוא אכן כשל יסכימו כי ההבדלים שבין חיידקים ונגיפים לבין בני אדם אמורים להשפיע על השיפוט המוסריים שלנו. אך לדידם, עצם ההצבעה על ההבדלים בלא כל הנחה ערכית כזו או אחרת אינה יכולה להוביל את האדם למסקנה ערכית קונקרטית – וזה כבר נראה סביר בהחלט.

לחיתום הדברים, אבקש להבהיר את מניעי בכתביהם. עבודתם של פילוסופים לאורך ההיסטוריה, ובמיוחד במאה שנים האחרונות בזרם האנליטי, מתאפיינת בהקפדה יתרה על שרשרת היסקי הטיעונים שלהם, והרצון לשלמות הטיעון וזיקוקו לכדי רצף טענות בהירות ומדויקות עומד בראש מעייניהם. לעומתם, אנשי רוח מדיסציפלינות אחרות ביקשו לייצר תמונה הוליסטית ומלאת הוד של המציאות, לעיתים אף במחיר השלמות הלוגית של טיעוניהם. לשני המחנות השפעה רבה על דברי ימי האנושות מבחינות רבות. אך יש לנקוט משנה זהירות כשזה בא בקרב זה, ולתת מקום לדיוק הפילוסופי כאשר עוסקים בנושאים דקים מעין אלו.

תודתי נתונה לחבריי יניב מלמד ואיתמר וינשטוק-סעדון על העזרה בפיתוח ובניסוח הביקורת.

הכרוניקה: מה קורה כאן

יהודה יפרח

השאלות ששלח העיתונאי קלמן ליבסקינד באביב האחרון נפלו על הנהלת בתי המשפט בטפופים מייסרים כמו עינוי סיני. // מסמכי המניעויות שמפרסמים שופטי בית המשפט העליון נסרקו והשוו לנתונים ממסד הפרסומים המשפטיים 'נבו', הכשלים אותרו, ושבוע אחרי שבוע נשלחו שאלות קשות לדוברות הנהלת בתי המשפט. // הטורים שנכתבו בעקבות השאלות המשיכו אל הקיץ, והובילו לתלונה שהוגשה לנציב תלונות הציבור על השופטים, ולניסיון של ח"כים מהימין להקים ועדת חקירה פרלמנטרית לבדיקת ניגודי העניינים בעליון, מהלך שכמעט הוביל למשבר קואליציוני.

השאלות עסקו ברשימות מניעויות של כלל השופטים בערכאה העליונה, אולם רובן התמקדו בנשיאה אסתר חיות. // כך למשל נטען כי חיות שובצה לדיון בעתירה שעסקה בהקמת ועדה לבדיקת התנהלות המחלקה לחקירות שוטרים, זאת אף על פי שאחד מן העותרים – עו"ד גיורא ארדינסט – הוא חבר קרוב שלה המופיע ברשימת עורכי הדין שבעניינם היא מנועה מלדון. // בהמשך התברר שארדינסט איננו רק חבר אלא אף שותף עסקי של בעלה בחברת טכנולוגיה. עוד נטען כי חיות קיבלה להתמחות יוקרתית בבית המשפט העליון את טל ארדינסט, ביתו של גיורא, על אף הקשרים הקרובים עם אביה.

שאלתה שנייה עסקה בשלושה תיקים שהנשיאה חיות העבירה לבוררות פרטית (ומכניסה מאוד) אצל חברתה השופטת בדימוס הילה גרסטל. // שאלתה שלישית עסקה בעובדה שחיות הצביעה בוועדה למינוי שופטים בעד בחירתה של הרשמת ליאת בנמלך לתפקיד שופטת, על אף שבנמלך עבדה כעוזרת משפטית בלשכתה של חיות בין ספטמבר 2005 לאוקטובר 2012. // שאלתה רביעית עסקה בתיקים שבהם דנה חיות בעניינין של חברות ביטוח, אף שברשימת המניעויות שלה נכתב כי "השופטת אסתר חיות איננה מעורבת בתיקים הקשורים בחברות הביטוח סהר, הראל, ציון, שילוח, כלל, אריה, עילית, הכשרת היישוב, ביטוח ישיר, אילון ואליהו" (שאותן מייצג המשרד של בעלה, עו"ד דוד חיות-זילברברג). // ליבסקינד טען שהוא העביר לדוברות "עשר דוגמאות לתיקים שהיא דנה בהם כשופטת, כשאחד מהצדדים לדיון הייתה חברת ביטוח שבעלה ייצג באותם ימים, כך לפחות לפי הדיווח שהיא עצמה מסרה לבית המשפט".

דוברות בתי המשפט הוציאה מענה מפורט לשאלות. // בתשובות נטען שגרסטל אינה חברת ילדות ושהתיקים הועברו לה בהסכמת הצדדים; שמינויה של בנמלך נעשה 5.5 שנים לאחר תום העסקתה בעוד החוק דורש צינון של שנתיים בלבד; שטל ארדינסט הייתה סטודנטית מצטיינת שכמה וכמה שופטים בעליון ביקשו לקלוט כמתמחה, ושנשיא בית המשפט דאז אשר גרוניס הוא שהחליט לשבצה במשרדה של חיות, אף שחיות דירגה אותה כמספר 4 בלבד; שהתיקים שעסקה בהם בחברות הביטוח הם מלפני עשרות שנים ונשאו אופי טכני, ועוד. // הנקודה המעניינת בפרשה היא הפער בין הצורה שבה תופסת מערכת המשפט את ניגוד העניינים של פוליטיקאים לבין הדרך שבה היא תופסת את ניגודי העניינים של השופטים. // עשרות תקדימים בהנחיות הייעוץ המשפטי ובפסיקה מלמדים שהדרישה מפוליטיקאים להימנע מניגוד עניינים מבוססת על פרמטרים אובייקטיביים: לא נבחר הציבור יקבע אם יש לו ניגוד עניינים, אלא היעוץ המשפטי שלו. אם הפוליטיקאי יפעל בניגוד עניינים הוא עשוי להיות מואשם בהפרת אמונים, ובמקרים קיצוניים אף בשוחד.

קחו למשל את סאגת מימון ההגנה במשפט נתניהו. // ראש הממשלה טען בלהט שאין חשש לניגוד עניינים בינו לבין התורם, איש העסקים ספנסר פטרידג', מכיוון שאין לאחרון עסקים פעילים בישראל. עוד טען שגם אם הוא ינסה בעתיד לקבל החלטה שלטונית הנוגעת לענייניו של התורם היא תהיה חשופה לעיני כול. // היועמ"ש מנדלבליט דחה את הבקשה וקבע כי עצם העובדה שמדובר על מערכת יחסים שבין הון (פטרידג') ושלטון (נתניהו) מקימה ניגוד עניינים אובייקטיבי.

בניגוד חריף לכך, הצעדים למניעת ניגוד עניינים שמחילים השופטים על עצמם מבוססים ברובם על ניגוד עניינים סובייקטיבי. // החוק אומנם קובע רשימה מצומצמת של מניעויות אובייקטיביות במקרים של קשרים מובהקים דוגמת בני משפחה מדרגה ראשונה, אולם מעבר לרשימה הזו השופטים הם שקובעים מיוזמתם אם יש או אין להם ניגודי עניינים עם גורמים שונים. את רשימת המניעויות קובע כל שופט בעצמו באופן וולונטרי, ואין פרמטרים אובייקטיביים המכריחים אותו להחליט מי ייכנס לרשימה או יצא ממנה. // הנחת העבודה היא שהשופט כברירת מחדל הוא נקי כפיים, זך וישר, ולא נתון ל"מחשבות אדם ותחבולותיו ויצרי מעללי איש". נבחר הציבור, לעומתו, הינו בחזקת חשוד עד שיוכיח אחרת. אם יש משהו עוכר שלוה, זה הפער הזה.

שיח לא פחות טעון התעורר סביב הווילה להשקעה שרכשה עו"ד ליאת בן-ארי שווקי, המשנה לפרקליט המדינה לאכיפה כלכלית, פרקליטת מחוז ת"א (מיסוי וכלכלה) וראש צוות התביעה במשפטו של ראש הממשלה בנימין נתניהו. // הווילה פוצלה כך שחלקה התחתון עשוי להוות יחידה נפרדת להשכרה, ללא קבלת היתר מהוועדה המקומית, דבר שמהווה עבירה פלילית. בן-ארי בחרה להטיל את האחריות

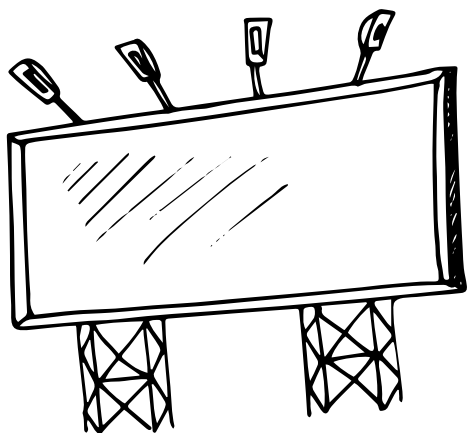
למקרה על בעלה, וטענה כי אין לה שום מעורבות בהשקעות ובעסקים שלו.

*

הטקסטים שהגישו לבג"ץ יופי תירוש ושדולת הנשים בחודש יולי, בשתי עתירות שונות שבהן המייצג הוא עו"ד חגי קלעי, ממחישים את הסגנון האנטי ליברלי החרדי המאפיין את המאבקים הפרוגרסיביים העכשוויים.

עתירתה של יופי תירוש כוונה נגד מסלולי הלימוד הנפרדים לחרדים. // היא הוגשה בשיתוף התנועה לזכויות האזרח והמרכז הרפורמי וכללה אמירות חריפות ביותר נגד הנורמות התרבותיות הנהוגות בחברה החרדית. // הנה כמה דוגמאות: "ההפרדה נובעת מתפיסות מפלות ומינניות של גברים חרדים כלפי נשים, שבגללן הם אינם מוכנים ללמוד בצוותא עם נשים" (סעיף 35); "כיוון שהחברה החרדית היא חברה פטריארכלית, בה מעמד הנשים נמוך והן מופלות ומושתקות" (סעיף 37); "מסגרות אלה אינן מהוות אלא הסללה של כלל הנשים החרדיות לתוכניות נפרדות ונחשבות פחות, הן משמרות את אורח החיים הפטריארכלי ומבטיחות שלאחר מכן הנשים תוספנה להיות מוסללות למקומות עבודה מופרדים שבהם תקבלנה שכר נמוך, והשליטה הגברית המתמדת עליהן תימשך" (סעיף 40).

עוד נכתב בעתירה כי "המל"ג [המועצה להשכלה גבוהה] נותנת יד למיסודה ולחזיוקה של המערכת הפטריארכלית המפלה ומנצלת אותן, ואף משתפת פעולה עם מערכת זו בהרחבת ההפליה למרחב הציבורי ולנשים שאינן חרדיות – המרצות, הדוקטורנטיות והסטודנטיות המצויות בו. // "למעשה, שיתוף הפעולה של המוסדות האקדמיים והמל"ג עם הרבנים הוא המאפשר לאחרונים למשטר את הנשים החרדיות לכל אורך לימודיהן ולהבטיח כי יציאתן ללימודים לא תהווה הזדמנות בשבילן לפרוץ את גבולות ייעודן ותפקידן כנשים בקהילה החרדית. רק נשים שתצייתנה לכל אורך הדרך תוכלנה לאחר קבלת התואר להתקבל לעבודה כשרה, בחסות הרבנים, בה ימשכו הפיקוח והניצול" (סעיף 43).

שדולת הנשים הצטרפה כידידת בית המשפט בדיון נוסף על "בג"ץ הבוגדת", לאחר שבדיון ראשון דחו שופטי בית המשפט העליון את ערעורה של האישה על החלטת בית הדין הרבני שלא לתת לה מחצית מדירה שהייתה שייכת לבעלה לפני הנישואין. // בית הדין הרבני הגדול דחה את התביעה בשל חוסר עילה על פי חוק יחסי ממון, הקובע שרק נכסים שנצברו

יחד בתקופת הנישואין יחולקו ולא נכסים השייכים לאחד הצדדים. אלא שהדיינים הוסיפו 'למעלה מן הצורך' התייחסות לכך שהנישואין התפרקו בשל רומן שניהלה האישה, והערה זו גררה את הדיון לבג"ץ. // שדולת הנשים הרחיבה את הדיון וטענה כי ציפייה לנאמנות מינית איננה מוסרית ואינה יכולה להוות חלק מחוזה, מפורש או במשתמע, שבין בני זוג: "הטעם העיקרי לדחיית 'עקרון האשם' בחלוקת הרכוש של בני הזוג אינו במורכבות מערכת היחסים אלא בכך שהחירות לבחור עם מי, מתי ובאילו תנאים לקיים יחסי מין היא חלק בלתי נפרד מהאוטונומיה של הפרט. // קשה לדמיין רכיב מהותי ומרכזי יותר בזכותו של אדם לאוטונומיה מאשר החירות לבחור, בכל רגע נתון, כיצד לממש את מיניותו. חירות זו אינה יכולה להיות מושא להסדרה בחוזה, וודאי שאין מקום לקבוע כי ניתן, באמצעות הקונסטרוקציה של חוזה מכללא, לצמצמה".

"במילים אחרות, קביעה חוזית שעניינה הטלת מגבלות על התנהגות מינית של אישה או איש פוגעת בתקנת הציבור, משהיא מהווה פגיעה חמורה בליבת הזכות לאוטונומיה. // במסגרת זו, אין נפקא מינה אם מדובר בסנקציה ישירה, דוגמת הטלת קנס או חבות נזיקית על בן זוג בגין פרקטיקות מיניות כאלה ואחרות, ובין אם מדובר בסנקציה עקיפה, בדמות ביטול זכויותיו הרכושיות שנוצרו במערכת היחסים הזוגית".

"למעשה, ממש כפי שלא היה עולה על הדעת לכבד חוזה המתנה זכויות רכושיות של בן זוג בקיום יחסי מין עם בן הזוג השני, וממש כפי שהתפיסה כי קיימת לאישה חובה לספק את רצונותיו המיניים של בן זוגה בטלה ועברה מן העולם, אין מקום לאפשר חוזה המתנה זכויות רכושיות בכל פרקטיקה מינית אחרת או הימנעות ממנה. // מקל וחומר, שאין מקום ליצור, בדרך של חקיקה שיפוטית, התניה מכללא בחוזה הנישואין, הקובעת כי אי נאמנות מינית תביא לשלילת זכויות רכושיות שנוצרו מכוח שיתוף ספציפי".

המכנה המשותף בין שתי העתירות הוא הגוון האנטי ליברלי שלהן. // עתירת תירוש מלאה בניסוחים המביעים סלידה עמוקה מאורח החיים החרדי עד כדי שלילת הלגיטימיות שלו. אם הליברליזם הקלאסי מתבסס על ההבנה שה'אחר' לא עתיד להיעלם, ושמוטל על החברה להרחיב את יכולת הקבלה וההכלה שלה, הקול הפרוגרסיבי הזה לא מסתיר את כמיהתו למחיקת האחר. זוהי גם עמדת שדולת הנשים. // היא לא מסתפקת בהרחבת יכולת הקבלה של החברה לצורות זוגיות נוספות כמו פוליאמוריה או יחסים חד-מיניים, אלא חותרת לצייר את הזוגיות המונוגמית כביטוי למבנה פטריארכלי דכאני ואנטי מוסרי שאמור לחלוף מן העולם.

*

על פי החוק שר הדתות מוסמך לפעול לבחירת רבנים מקומיים במקום שבו התפקיד אינו מאויש, אולם החוק אינו מחייב אותו לממש את סמכותו – ואת הלקונה

הזאת מנצלים בש"ס היטב. // הנתונים המטרידים מופיעים בדו"ח חדש שמפרסם מכון "משפטי ארץ" תחת הכותרת "רבנות ללא רבנים – דו"ח איוש משרות רבנות ברשויות המקומיות".

ובכן, במדינת ישראל ישנן 55 ערים יהודיות שבהן על פי חוק אמורים לכהן לפחות 55 רבנים. במהלך עשרים השנים האחרונות סיימו מרבית הרבנים הוותיקים את

תפקידם. // בתקופה זו מונו 20 רבני ערים בלבד, מתוכם מונו 16 בעשור האחרון ו-4 רבנים בלבד בעשור שקדם לו. פיגור זה במינוי רבני ערים גרם לכך שב-20 ערים בישראל, כלומר יותר משליש הערים, לא מכהן רב. // במועצות המקומיות המצב מעט טוב יותר: מתוך 39 המועצות המקומיות היהודיות שבהן ניתנים שירותי דת, ב-28 מכהנים כיום רבנים. // במועצות האזוריות המצב גרוע הרבה יותר: מדינת ישראל מספקת שירותי דת ב-52 מועצות אזוריות, אבל רק ב-30 מתוכם, קצת יותר ממחצית, מכהן רב אזורי.

dianpurd141 / Shutterstock.com

רב הרשות המקומית אמור לספק שירות לציבור. הוא האחראי על שירותי דת חיוניים כמו רישום הנישואין, הכשרות, המקוואות והעירוב. נוסף על כך, הציבור מצפה כי הרב המקומי יפעל להרבצת תורה וישמש כתובת רוחנית, תורנית והלכתית לבני עירו. // התפקידים הרוחניים בלתי מוגדרים מטיבם, ולפיכך ברור כי בהיעדרו של הרב אינו ממלאם באופן רשמי במקומו. אולם את התפקידים המוגדרים אשר על פי חוק חייבים להתבצע על ידי הרב המקומי חייב מישוהו אחר למלא באופן רשמי. בהיעדר רב, מועצת הרבנות הראשית ממנה רבנים אחרים אשר ימלאו את תפקידי הרב המקומי באופן זמני. // הדו"ח העלה כי חמישה מממלאי המקום נאלצים לנסוע 50 ק"מ ומעלה כדי להגיע לרשות שבה הם ממלאים מקום. ארבעה רבנים ממלאים מקום בשתי רשויות במקביל. שלושה מתוך ממלאי המקום פועלים בסוג של ניגוד עניינים: הם חברי מועצת הרבנות הראשית, אשר אחת מסמכויותיה היא מינוי ממלאי המקום.

הדו"ח אינו מספר את הסיפור המגזרי. // מאז שנת 2015 לא נבחר שום רב עיר מהציונות הדתית, בשל ההתנהלות הכוחנית של מי ששולט בפועל בשירותי הדת בישראל – יו"ר ש"ס אריה דרעי. אגב, לא רק הסרוגים סובלים מהעוצר הכפוי אלא גם חרדים שאינם ממחנה דרעי, כי דרעי לא ממנה שום רב שאיננו איש שלו. // השיטה של ש"ס פשוטה: אם הם לא מצליחים להשיג רוב למועמד של דרעי, שום רב לא ימונה כלל. ומכיוון שבמקומות רבים ש"ס לא מצליחה להשליט מרותה על המנהיגות המקומית היא פשוט בולמת לחלוטין את מינוי הרבנים, גם ברשויות מקומיות שאין סיכוי שימנו רב חרדי. // קחו למשל את המועצה המקומית בית-

אל. לאחר פרישתם של הרבנים זלמן מלמד ושלמה אבינר מינתה המועצה את הרב אריאל בראלי, אבל זהו מינוי פרטי מטעם התושבים שלא קיבל את אישור משרד הדתות. // כך גם בקריית-ארבע. השיטה של שר הדתות פשוטה: אם אין לו שליטה מוחלטת על התוצאה, הוא לא פותח בכלל בהליכים לבחירת רבנים.

ההתנהלות הזו מתכתבת עם הדורסנות של ש"ס בגזרת מינוי הדיינים. // מי שכפה את נוסחת הסטטוס-קוו, שלפיה מינוי דיינים יחולק על פי מפתח של שליש לחרדים האשכנזים, שליש לחרדים הספרדים ושליש לציונות הדתית, היה יעקב נאמן ז"ל, שישב בראש הוועדה למינוי דיינים ב-2011. // אלא שגם כאשר נציגי ש"ס הואילו להעניק את כבשת הרש הם דאגו לשמר את שליטתם באופי הדיינים הממונים באמצעות הטלת וטו על מועמדים מן הציונות הדתית שלא התאימו להם אידיאולוגית.

מועמד שרכש השכלה אקדמית רחמנא ליצלן? לא בבית מדרשו. מועמדים ששמו נקשר איכשהו עם ארגון צהר? מוקצים מחמת מיאוס. מועמד שניהן כדין בבית דין לגיור? זה "רפורמי" זה, טרף מוחלט. // הם יצרו משוואה שאם המועמד איננו לפחות חצי חרדי, הסיכוי שלו להתמנות נמוך מאוד. באחד מהסבבים אף הרחיקו לכת והודיעו שהם מוכנים לקבל רק מועמדים מיישבת כרם ביבנה, הממוקמת על הרצף שבין העולם החרדי ללי חרדי.

כשהתנהל מו"מ על מינוי מועמדים לבית הדין הגדול, הודיעו בש"ס שהם לא מוכנים לקבל מועמדים ששירתו בצה"ל. זה היה אמור לפסול את הרב אליעזר איגרא, ורק התעקשותו של יו"ר הוועדה שטייניץ והלחץ מבג"ץ שאם לא ימונו דיינים יאבד בית הדין מסמכויותיו עשו את שלהם. // אגב, אחרי שהרב איגרא מונה, הוא קיבל הכשר רטרואקטיבי: מי שנתפס עד כה כפסול מחמת ציונות דתית זכה לראשונה לכינוי "הרב הגאון".

*

עתירת משפחת המחבל נזמי מחמוד יונס אבו בכר, רוצחו של סמ"ר עמית בן-יגאל הי"ד, הייתה אמורה להסתיים בהכרעה פשוטה יחסית. // הבית המיועד להריסה נמצא בבעלותו של הרוצח, הרוצח דר בו בפועל, ומגנו של הבית הזה עצמו הוא השליך את הלבנה שהרגה את הלוחם בן-יגאל. // גם מבחינה משפטית, בשורת פסקי דין שכתבה הנשיאה אסתר חיות ואשר עסקו בתקנה 119, התקנה המתירה למפקד הצבאי להרוס בתי מחבלים לשם הרתעה מביצוע מעשי טרור, היא קבעה כי בית המשפט העליון אישר את חוקתיות התקנה ואין מקום לפתוח את הדיון שוב ושוב.

החלטת השופטים מזוז וקרא שלא להרוס את ביתו של

המחבל נזמי מחמוד יונס אבו בכר, רוצחו של סמ"ר עמית בן יגאל הי"ד, ממשיכה את המגמה של כרסום בחוקיותה של תקנה 119. // הנושא הזה הפך לכמעט "בייבי" של השופט מזוז, שלא מוכן ליישר קו עם חבריו ונחוש לכרסם בכלי ההרתעת החשוב של מערכת הביטחון. // הקו הבדלני של מזוז משקף את חוסר המשילות של בית המשפט העליון בתוך עצמו. אף כי שופטי בג"ץ אישרו פעם אחר פעם את תקנה 119, מזוז קובע שבת לעצמו ויוצר מצב שבו הערכאה העליונה מדברת בשני קולות. // אל השופט קרא שישב איתו בהרכב קשה לבוא בטענות: כערבי, הוא לא יכול לתת לשופט יהודי לעקוף אותו משמאל.

שופטת המיעוט בהרכב, יעל וילנר, הזהירה את חבריה מפני יצירת מצב שבו בית המשפט מדבר בשני קולות. // "אומנם בקרב שופטי בית משפט זה נשמעו גישות שונות בנוגע לחוקיות תקנה 119 ולמידתיותה", כתבה השופטת, "אולם כל עוד לא שונתה ההלכה הפסוקה, שומה עלינו לפעול על-פיה ולהישמר מפני ערעור יסודותיה, וכדברי המשנה לנשיאה א' רובינשטיין, 'שמא נהפוך מבית משפט לבית שופטים'. // זאת, בין היתר, בשל החשיבות המערכתית והציבורית שבשמירה על יציבות ההלכה, על מנת לאפשר הכוונת התנהגות יעילה, וכן כדי למנוע פגיעה בשוויון בין בעלי הדין בתיקים הנדונים בפני מותבים שונים". // דבריה נפלו על אוזניים ערלות.

ההכרעה הגיעה לדיון בוועדת החוץ והביטחון ביוזמתו של ח"כ גדעון סער. // את בכיר הליכוד הטריד הנימוק שנתן השופט קרא להחלטתו. קרא לא טען כי נפל פגם מנהלי בהחלטה על הריסת הבית, אלא שההריסה שגויה מבחינת שיקולי המדיניות העומדים בתשתיתה. // כך כתב קרא בהכרעתו: "בחלוף השנים והתגברות השימוש בתקנה, אינני סבור כי הביקורת השיפוטית לעניין השימוש בתקנה לעולם ועד תמשיך להיות תחומה לגבולותיו של המשפט המנהלי קרי, בחינת אופן הליך קבלת ההחלטה וחוקיות שיקול הדעת". // במילים אחרות, גם אם ההחלטה תקינה לחלוטין מבחינה מנהלית, בית המשפט יכול לבטל אותה בטענה ששיקול הדעת של קובעי המדיניות שגוי לטעמו.

בהמלצתו של סער החליטה ועדת החוץ והביטחון להמליץ ליועץ המשפטי לממשלה להגיש בקשה לדיון נוסף על פסק הדין. // "ההחלטה הזו חמורה מאוד", אמר מאוחר יותר בכיר הליכוד בראיון לגלי צה"ל. "פסק הדין האומלל מתערב ברגל גסה בשיקולי המדיניות של הדרג הנבחר. השופטים קובעים שלדעתם כמדיניות מספיק להרוס חדר ולא לאטום את כל הבית. // הם לוקחים סמכות של הרשות המבצעת – הנסמכת על חוות דעת מקצועית של מערכת הביטחון הקובעת שהריסת בית אפקטיבית למניעת טרור – ומחליטים על מדיניות אחרת המבוססת על אידיאולוגיה של שופטים מסוימים. // כך הם יוצרים פירמידה הפוכה, שבתחתיתה האינטרסים של מדינת ישראל המבקשת להילחם בטרור ולשמור על חיי אדם, ובראשה זכות הקניין של משפחת הרוצח. זוהי השקפת עולם אישית סובייקטיבית

החותרת תחת מדיניות הדרג הנבחר".

נכון לכתבת שורות אלו, טרם הודיע היועמ"ש אם בכוונתו להגיש בקשה לדין נוסף בתיק.

*

"אני באופן אישי העדפתי את גישתו של בית המשפט הישן – שהיה הרבה יותר עניו, שייחס הרבה יותר כבוד לסמכות ולאוטונומיה של הרשות הפוליטית הנבחרת, שהאמין שיש גבול לשפיטות, ושחשב שתפקידו להיות סמכות משפטית מקצועית עליונה ולא טריבונל של רפורמטורים חברתיים ומורי מוסר. // "נכון הדבר שבית המשפט ייתן ביטוי משפטי לערכים המשותפים כגון זכויות האדם היסודיות, אבל אינני חושבת שנכון שבית המשפט יעשה שימוש בכוחו לתת עדיפות לערכים של קבוצה אחת בחברה על חשבון ערכיהן של קבוצות אחרות. // "אינני חושבת שזה נכון שבית המשפט יכריע לטובת מערביות ונגד מסורתיות, או בעד מודרניות ואינדיבידואליזם ונגד קהילתיות. זה מהלך מאוד קשה בעיני. כסמכות מוסרית עליונה לא ברור שבית המשפט טוב יותר מעובדיה יוסף".

"לא ברור שהערכים העל-חוקיים של הציבור הנאור, שבשמם הוא פועל, עולים על הערכים העל-חוקיים של הציבור הדתי. // "הצירוף של ביקורת שיפוטית על חקיקה של הכנסת, במדינה שעדיין אין בה חוקה מגובשת, על ידי בית משפט ששופטיו אינם נבחרים אלא ממונים לכל ימי חייהם על ידי המערכת המשפטית עצמה, יוצר לדעתי מצב מאוד בעייתי. מבחינת הדמוקרטיה והליך קבלת ההחלטות הדמוקרטי יש פה בעיה לא קלה".

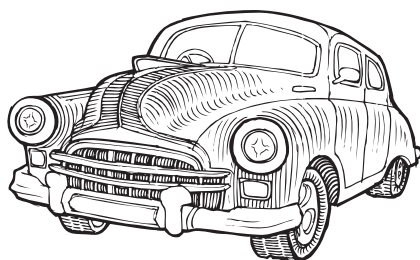
את הדברים הללו אמרה פרופ' רות גביון ז"ל בסתיו 1999, במסגרת ראיון לארי שביט ב'הארץ'. // הביקורת הנוקבת שמתחה על המחנה שלה עצמה נאמרה שנים ארוכות לפני שהימין התעורר והבין את כשלי מערכת המשפט, והרבה לפני שעיתונאים, גופים חוץ-פרלמנטריים וחברי כנסת העלו את המאבק באקטיביזם השיפוטי על ראש שמחתם.

אחד המפגשים האחרונים של החתום מעלה עם גביון היה באירוע "משפט ירמיהו" שהתקיים בבית הנשיא בחורף האחרון. // הח"מ שימש בתפקיד התובע במשפט, העיתונאי רינו צרור היה הסנגור, וגביון הייתה השופטת. בדברי הסיכום שלה אמרה גביון את הדברים הבאים: "הפיתוי לתרגם כל מחלוקת וכל דילמה חברתית נצחית ללשון המשפט הוא עצום, הוא עולה למשפטים לראש והוא דבר מאוד מסוכן". // גביון דיברה על המחאה נגד השלטון: "לפרט יש אחריות למניעת אסון, ככל שהוא משוכנע שאסון כזה עלול להתרגש על החברה. אבל יש לו גם אחריות לסדר חברתי, להפרדת רשויות, לכיבוד הסמכות. // "תפיסת האמת המוחלטת היא אבסולוטית. היא תופסת את עצמה כאמת וכאור, ומבקשת שהצד השני יוקע. כשהייתה תוכנית

ההתנתקות, אנשים חשבו שזה אסון גדול וביקשו למחות, והשלטון לא היה קשוב לרצון שלהם לשמור על החוק אבל למחות. // "הוא לא רצה רק לבצע את ההחלטה אלא גם להיות צודק, ולכן הנטייה להשתמש בכלי המשפטי. אבל האנשים שאתה מוחק באמצעות הדרה לא נעלמים. הם הופכים לקדושים מעונים, הם מובילים את התנועה שתפיל אותך בסופו של יום מעמדות הכוח".

את דבריה חתמה באזהרה לשופטים. // "אני ממליצה לשופט להיות שופט חכם. להיות ראש גדול ולחשוב גם על גבולות המשפט. השופט צריך לשמור על הבסיס המשותף שבתוכו מנהלים את המחלוקות, ולכן לשופט אסור להיות במצב שבו הוא נתפס על ידי הציבור כמי שהוא צד במחלוקת הפוליטית".

רות גביון ז"ל לא מונתה כשופטת בבית המשפט העליון בשל התנגדותו החריפה של אהרן ברק ("יש לה אג'נדה"), אבל היא הייתה אחד הקולות השפויים האחרונים בתוך המחנה הליברלי-פרוגרסיבי. // קול שביקש להציל את המחנה הנאור מפירוק הדמוקרטיה באמצעות אקטיביזם שיפוטי וייעוצי, ביטול הפרדת הרשויות, וחתימה תחת הערכים הליברליים לטובת שלטון פקידים ומומחים.

לא צדק ולא יעילות: הכשל של מערכת המשפט

על מערכת המשפט הישראלית, העמוסה לעייפה, מופעל לחץ בלתי פוסק להתייעל. אלא שמערכת הערכים המנחה אותה, והתמריצים המפעילים את שופטיה, דוחקים בה להתייעל על חשבון עשיית צדק. על השינוי להתחיל בדין האזרחי

למערכת המשפט במדינה דמוקרטית כמה תפקידים. שניים מהם, המושכים תשומת לב רבה ונמצאים בלב הדיון הציבורי, הם אכיפת החוק, ופיקוח על מוסדות שלטון אחרים. אולם בין שני התפקידים הללו ניצב תפקיד נוסף, חשוב לא-פחות: מערכת המשפט היא הגוף המכריע בסכסוכים אזרחיים. אדם הסבור כי נגרם לו עוול על ידי חברו יכול לפנות לבית המשפט בבקשה לסעד; אם טענתו תימצא נכונה – יורה בית המשפט על עשיית הצדק, על הצלת העשוק מיד עושקו ועל פיצוי התובע בידי הנתבע.

לכאורה, השפעותיו של תפקיד זה – על ניהול המדינה ועל סוגיות חברתיות – פחותות מאלו של שני חבריו, אלא שתפקיד זה הוא הממשק הראשון והיומיומי שיש לכל אזרח עם מערכת המשפט ולפיכך נודעת לו חשיבות יתרה. אכן, רובנו – כך יש לקוות – לא נעמוד במהלך חיינו לדין פלילי וכנראה גם לא נרצה לעתור נגד החלטה מנהלית מסוימת אף שאנו סבורים כי היא אינה לגיטימית (או כי היא פגומה); אולם בפני כל אחד ואחד מאיתנו עומד הסיכון שהשוכר של הדירה שלנו (או בעל דירה שאנו שוכרים את דירתו) יפר את החוזה שנחתם עמו, שמוצר שנקנה יימצא פגום, או שניזוק ממפגע שמאן דהוא הותיר אחריו – ואנו ניאלץ לבוא בשערי בית המשפט.

כרמל הורוביץ היא עורכת דין העוסקת בליטיגציה ומכרזים במשרד אפרים אברמזון ושות' בירושלים, בעלת תואר שני במשפטים מאוניברסיטת בר-אילן. המאמר זכה במקום השני (משותף) בתחרות במסגרת סיעור הכתיבה של 'השילוח' השנה.

כאמור, המפגש הראשוני של רוב אזרחי המדינה עם מערכת המשפט מתרחש בהליכים אזרחיים, ומשום כך נראה כי אמון הציבור במערכת המשפט מושפע באופן משמעותי מן היחס שהם מקבלים בהליכים הללו – ולא רק משאלת האקטיביזם השיפוטי של שופטי בית המשפט העליון בסוגיות הזוכות ליחס תקשורתי.

אלא שהאזרחים המגיעים לבתי המשפט פוגשים במערכת עמוסה ועייפה שנראה כי אין לה המשאבים הנדרשים לשם הכרעה צודקת – ויעילה – של הסכסוך המוגש לפניהם. מערכת המשפט הישראלית היא ממערכות המשפט העמוסות בעולם: בשנת 2018 ישבו בבתי משפט השלום בישראל 454 שופטים, שדנו ב־841,808 תיקים. במילים אחרות: שופט שלום דן ביותר מ־1,800 תיקים מדי שנה בממוצע, ונדרש לסגור חמישה תיקים בכל יום (כולל שבתות וחגים). כתוצאה מן העומס, המעבר בין כל שלב לשלב בהליך עשוי לקחת חודשים מספר ולפיכך במקרים מורכבים שבהם אי אפשר לסיים את ההליך לאחר דיון אחד (אם משום שהצדדים אינם מוכנים להתפשר ביניהם; אם משום שפשרה אינה מן האפשר; אם משום שמדובר במקרה הדורש הוכחת נושאים עובדתיים מורכבים או שהפסיקה בעניינו אינה חד־משמעית ובית המשפט נדרש להיכנס בעובי הקורה, להכריע בו לראשונה ולקבוע הלכה), ייאלצו הצדדים לנהל את ההליך במשך כמה שנים. ברור מאליהם כי כשהעומס המוטל על השופטים כה רב, קשה לצפות מהם לדון בכל הליך והליך במלוא הסבלנות והרצינות הראויות לו.

כדי להקל במעט בעיה חמורה זו ולייעל את ההליכים ולזרזם, נוקטת מערכת המשפט מגוון מאמצים. אכן, בשיח השגור רווחת הנטייה לראות את השאיפה ליעילות כסותרת את השאיפה לצדק; לדידה, בתי המשפט צריכים בראש ובראשונה לשאוף לעשיית צדק וזו דורשת כובד ראש, זמן רב, והשקעת משאבים נרחבים לצורך בירור האמת. אולם אליבא דאמת זוהי תפיסה חלקית ושגויה: כאשר המערכת אינה יעילה, גם הצדק נפגע. אזרח מן השורה המגיע לבית המשפט – בין אם הוא התובע, בין אם הוא הנתבע (וסבור כי התביעה אינה נכונה) – אינו חפץ רק בפסק הדין הנכון והצודק אלא חפץ גם לקבלו בהקדם. לא־לחנם הביטוי המקובל להתארכות הליכים ללא סיבה מוצדקת הוא "עינוי דין". המתנה ממושכת לפסק דין, שמשכה יכול להגיע לשלוש שנים ואף יותר, עשויה להשפיע על בעלי הדין הן מבחינה כלכלית הן מבחינה נפשית. לעיתים, הממון הנתבע נדרש לתובע לשם קיום יומיומי, אולם בזמן ההמתנה לפסק הדין נאלץ הלה להסתדר מבלעדי ממון זה, ולעיתים אף נאלץ לשלם לעורך דינו שכר טרחה כה גבוה – עד שבחלק מן המקרים מוטב לו לתובע לקבל פיצוי נמוך יותר בזמן קצר יותר מאשר להמתין לתום ההליך. המתנה לפסק דין – שלעיתים קרובות נודעות לו השלכות משמעותיות על מצבו הכלכלי של אדם – יכולה להיות מורטת עצבים ומדירת שינה. היעילות אינה סותרת אפוא את השאיפה לצדק; אדרבה, היא מרכיבי של הצדק ויש לשמור על האיזון בינה לבין הרכיבים האחרים.

כלים רבים ומגוונים עומדים לרשותו של השופט המבקש לבצע את עבודתו בצורה יעילה; אך מחמת העומס הכביר המוטל על המערכת, ומחמת הלחץ המופעל על השופטים לייעל את עבודתם, עולה החשש שמא שופטים אחדים ינסו לסיים הליכים באופן מהיר יותר גם אם הם עצמם סבורים כי ניהול ההליך עד תומו יוביל לתוצאה אחרת, צודקת יותר. האתגר הגדול העומד בפני פתחה של מערכת המשפט הוא להביא לכך שהשופטים יפעילו כלים המקדמים יעילות וצדק גם יחד, או לכל הפחות יקדמו יעילות תוך פגיעה מינימלית בצדק. דרך המלך להשגת מטרה זו היא מניעת הליכים משפטיים מיותרים המעמיסים על המערכת לשווא (או למצער סגירתם המהירה של הליכים כאלה), כדי לפנות זמן ומשאבים לניהול הליכים שראוי למצות בהם את הדין – עד תומם. למרבה הצער, מערכת המשפט הישראלית פועלת בדיוק באופן ההפוך.

השאלה כיצד לטפל בעומס – ובאילו מחירים – תלויה בשאלת מטרותיה של מערכת המשפט ובסדר העדיפויות המנחה אותה. במאמר זה אבקש להציג את הערכים והתמריצים המנחים כיום את מערכת המשפט הישראלית (גם אם לא באופן מודע), ובהתאם לכך מכתיבים את הדרכים שבאמצעותן בוחרת המערכת להתמודד עם העומס המוטל על כתפיה; אצביע על הכשלים בדרכים הללו שאינן מובילות להפחתת העומס ואף יש בהן פגם מוסרי; לבסוף אציע פתרונות.

ערכים חדשים ועומסים מיותרים

מדי יום פוקדים את בתי המשפט בישראל מאות אזרחים המצפים בחיל ורעדה לפסק דינו של בית המשפט מתוך תקווה שהצדק יצא לאור. מילון אבן-שושן מגדיר את המונח "צדק" כ"כשר מבחינה חוקית", דהיינו מה שמוותר לעשות הוא גם הדבר הצודק. זוהי ההגדרה הקלאסית של המונח "צדק", אלא שפרשנות זו פשטנית במקצת: ישנם מקרים שבהם הדבר ה"כשר מבחינה חוקית" אינו דווקא הדבר הצודק; וישנם מקרים שבהם צדק של אדם אחד מתנגש עם הצדק של רעהו.

עם השנים נוספו למונח "צדק" הגדרות-משנה ופרספקטיבות נוספות שמבעדן הוא נבחן. הללו חלחלו גם לשיטת המשפט הישראלית והן משפיעות – מדי יום – על אורח הפסיקה של בית המשפט הישראלי. בשיטת המשפט הקלאסית, נדרש השופט לדון אך ורק בטענות בעלי הדין העומדים לפניו ובשאלות המשפטיות העולות מהן, ואינו נדרש לשקול שיקולים נוספים, חיצוניים לדיון המשפטי. למשל במקרה שבו עני תובע עשיר על נזק שלטענתו הלה גרם לו, השופט נדרש לבחון תחילה האם אכן האדם העשיר אחראי לנזק. אם הנזק נגרם שלא באחריותו של העשיר אזי אף שלעני נגרם נזק, וייתכן שהוא סובל מאוד וזקוק לכסף כדי לטפל בנזק שנגרם לו, העשיר לא יחויב בתשלום אף אם העני יישאר חסר כול.

בשנים האחרונות, הבחנה חד-משמעית זו הולכת ומיטשטשת: עוד ועוד קולות טוענים כי השופט נדרש להסתכל על מכלול הנסיבות ועל פערי הכוחות בין הצדדים. דרישות אלו נשענות על תיאוריות ביקורתיות פוסט-מודרניות המתמקדות בפערי הכוחות המבניים השוררים בחברה. גרסה פופולרית אחת של תיאוריות אלו היא תפיסת הצדק החלוקתי,² שלפיה בבואנו להכריע בסכסוך בין שני צדדים, אל לנו לבחון את נסיבות המקרה לבדן. בעיני תיאוריות אלו, "מי צודק?" אין פירושו רק "מי אחראי לנזק שנגרם?" או "עם איזו מטענות הצדדים מתיישבת פרשנות החוזה?"³; לדידן, פירושה של שאלה זו הוא גם "מהם פערי הכוחות שהובילו למצב שנוצר?", "האם החוזה נכרת בין שני צדדים שווי כוחות, או שמא אחד הצדדים כפה על השני נוסח חוזה שאינו הוגן?", ו"האם לנתבע בתביעת נזיקין יש ביטוח או שהוא יצטרך לשאת בעלויות התביעה לבדו?".

תקדימי פסיקה אינם עניינו של מאמר זה המבקש לדון בשאלת הכלים המשפטיים. עם זאת, כמה דוגמאות מעולם הפסיקה יסייעו לנו לעמוד על נטייתה של מערכת המשפט הישראלית לצדק חלוקתי. הדוגמה המובהקת לפסיקה כזו היא פסק דין אבו-חנא,³ העוסק במקרה של תינוקת בת 5 חודשים מכפר בדווי שנפצעה בתאונת דרכים. בית המשפט פסק כי אף שבמרבית המקרים ילדה הגדלה בכפר בדווי אינה עתידה לצאת לעבודה בבגרותה, ייפסקו לה פיצויים לפי השכר הממוצע במשק – מחמת שיקולי צדק חלוקתי.

דוגמה מורכבת לתפיסת צדק חלוקתי – ולהשפעתה על בתי המשפט – היא פסק הדין בעניין עדן מלול. בשנת 2005 שינה בית המשפט העליון את משטר האחריות החל בדיני נזיקין וקבע כי כאשר לא ניתן לדעת מהי הסיבה לנזק שנגרם, אין לדרוש מן התובע להוכיח את נזקו מעל לספק סביר (51%), והפיצוי שיינתן לו ייקבע על פי מידת ההסתברות כי הנתבע הוא האחראי לנזק.⁴ פסק דין זה, שחולל מהפכה בדיני הנזיקין, התייחס לילדה שנולדה נכה אולם לא ניתן היה להוכיח כי נכותה נגרמה מחמת רשלנות רפואית של בית החולים. עד לאותו פסק דין משל-בכיפה הכלל "הכול או כלום": אם התובע היה מוכיח כי רוב הסיכויים שהנזק נגרם באשמת הנתבע, היה הלה זוכה בפיצוי מלא; אם לא היה מצליח להוכיח זאת – הייתה תביעתו נדחת לחלוטין. פסק הדין אפשר למעשה לבית המשפט לפצות את התובעת (הגם שבאופן חלקי); הנימוק המרכזי לפסק הדין היה הרתעת גופים אשר עד אותה עת ידעו כי במקרה של פחות מ-50% הוכחה – לא יחויבו בפיצוי. אולם נימוק נוסף שהוצע בפסק הדין היה צדק חלוקתי: פיצוי לילדה שנולדה עם נכות קשה, ואשר אין ביכולת משפחתה לממן את הטיפול בה, על חשבון כיסו העמוק של בית החולים, המבוטח בהתאם ומסוגל לספוג את עלויות הטיפול בילדה.

דוגמה נוספת היא מקרה שבו אורח ניזוק ממפגע במדרכה או מרכוש ציבורי והוא תובע בגין זאת את הרשות המקומית. לכאורה, כדי לחייב את הרשות המקומית לפצות

את הניזק – כלומר כדי לחייב את הנתבע לפצות את התובע – אין די בהוכחה כי אותו מפגע היה מצוי ברשות הרבים ומן ההכרח להוכיח כי הנתבע התרשל והיה כוחו לנהוג בדרך אחרת כדי למנוע את הנזק. אולם נראה כי בשנים האחרונות, בתי המשפט נוטים לוותר על בחינת התרשלותן של העיריות, ובכל מקרה שבו הוכח כי היה מפגע ברשות הרבים – מחייבים השופטים את העירייה בתשלום. לדוגמה, לאחרונה דן בית משפט המחוזי בבאר-שבע במקרה של אדם שנהרג מנפילת משקוף שהועמד על מדרכה בעיר והט על ידי בית עסק; בית המשפט חייב את העירייה לשלם לעזובו של ההרוג 20% מן הנזק,⁵ וקבע כי אחריות העירייה קמה מכיוון שהיא לא השתמשה בכל האמצעים החוקיים העומדים לרשותה נגד בית העסק. בכך הרחיב פסק הדין את חובת אחריותה של העירייה: מעתה אין היא נדרשת להתנהג באופן סביר בלבד, ומחובתה לעשות כל שביכולתה על מנת למנוע את הנזק. דוגמה נוספת היא מקרי נפילה של תושבים בעקבות משקעים קלים במדרכות העיר: בתי המשפט פוסקים – שוב ושוב – כי חובתן של העיריות לפצות את התושבים הניזוקים, אף שקשה מאוד לטעון שהעיריות מחויבות לדאוג שכל המדרכות בתחומן יהיו ללא כל פגם בכל זמן (מובן מאליו כי אם פנו לעירייה בבקשה לתקן את המדרכה, קמה לה אחריות; אולם בתי המשפט מחייבים עיריות גם כאשר אין חולק כי לא ידעו על הפגם).⁶

בעבר, כאשר הנפגע נדרש להעריך את כדאיות הפנייה לבית המשפט, התוצאה האפשרית הייתה ברורה יותר, בהתאם לסיכוי להוכיח כי הנתבע אכן אחראי לנזק; אולם עתה, מחמת החיוב בהתאם למשקל הסתברותי, נוצר תמריץ משמעותי להגשת תביעה בכל מקרה, שכן הסיכוי לזכות בפיצוי כלשהו (גם אם במסגרת פשרה) גדול במיוחד. ובכן, תפיסת הצדק החדשה – המתיימרת לשפוט ולהכריע לא רק על פי פרטי המקרה אלא תוך התחשבות בשאלות של מוסר ושל השפעת ההליך המשפטי על הצדדים ועל החברה כולה – מובילה להעלאת כמות ההליכים המשפטיים נגד גורמים שייתכן שלא התרשלו כל עיקר.

כפי שנראה להלן, בעיה זו אינה רק תוצאה של מדיניות פסיקה; היא נובעת גם ממדיניות הנמנעת משימוש בכלים משפטיים היוצרים תמריץ שלילי להגשת תביעות סרק (או תביעות שבסבירות גבוהה אינן משתלמות), וזאת בשל ערך אחד שצמח ותפס מקום מרכזי בשיטת המשפט הישראלי (יחד עם הרחבת המונח "צדק" למובנים של צדק חלוקתי): זכות הגישה לערכאות.

כאמור, תפיסת הצדק החלוקתי מודדת את הצדק מתוך הסתכלות רחבה על הצדדים. לפיכך, תנאי מקדים להתקיימות הצדק הוא מתן אפשרות שווה, זמינה ונגישה לכל האזרחים לגשת אל היכל המשפט. זכות הגישה לערכאות אינה מוסדרת בחוק הישראלי, אך נראה כי כבר מראשית ימיה של מערכת המשפט הישראלית – עוד טרם המהפכה החוקתית – היא ראתה בה זכות יסוד ופעלה להרחבתה. לאורך השנים עלתה סוגיה זו לדיון פעמים מספר, ובתי המשפט הכריעו – באופן שיטתי – לטובת

הרחבתה של זכות זו גם כאשר הטוען לה פעל ממניעים טורדניים (או ממניעים זרים אחרים). "החוק הוא שגם לטרדנים שמורה זכות הגישה אל בתי-המשפט, ולא על דעת עצמנו ננעל בפניהם את השערים", נאמר באחד מפסקי הדין.⁷ עם חקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד: חופש העיסוק – ועם המהפכה החוקתית שבאה בעקבותיהם – העלה בית המשפט העליון את קרנה של זכות זו למעמד של זכות-על חוקתית.⁸ תוצאתה של הרחבה זו, ושל קידוש-היתר של זכות הגישה לערכאות, היא הימנעותם של שופטים משימוש בשני כלים משפטיים חשובים המיועדים לצמצום תביעות סרק, תביעות סדרתיות ותביעות מיותרות: סילוק על הסף ופסיקת הוצאות.

סילוק על הסף

החוק הישראלי מסמיך את השופטים למחוק תביעות (או לדחותן) בכל שלב של ההליך, ממגוון שיקולים, ובכללם כאשר התביעה אינה מגלה עילת תביעה (כלומר כאשר גם אם כל הטענות של התובע יתבררו כנכונות, עדיין אין לנתבע חובה חוקית לשלם לו), כאשר התביעה קנטרנית או קטנונית, או משום שבית המשפט שאליו הוגשה התביעה אינו מוסמך לדון בה.⁹ אפשרות זו מקדמת את יעילות המערכת וחוסכת מנתבעים פוטנציאליים – כמו גם מבית המשפט עצמו – השקעת משאבים בתביעה שברור מלכתחילה מה יהא סופה.

אלא שבפועל בתי המשפט ממעטים מאוד להשתמש בתקנה זו. בפסיקה משנת 1989 נקבע שזוהי סנקציה קיצונית הפוגעת בזכות הגישה של התובע לערכאות ולכן גם בשאיפה לעשיית משפט צדק.¹⁰ אשר על כן, כך נקבע, בתי המשפט נדרשים להשתמש בסנקציה זו במשורה, במקרים מובהקים בלבד, שבהם אין צל של ספק מה תהייה תוצאות ההליך. הכלל הוא כי "לצורך בירור טענות של סילוק תביעה על הסף – יש להניח כי העובדות הנטענות בתביעה הן עובדות מוכחות ואינן נתונות כשלעצמן במחלוקת. שלב ההכרעה בטענת הסף הדיונית אינו מאפשר ואינו מצריך הכרעה במחלוקות עובדתיות שעניינן אמור להתברר במשפט גופו".¹¹ הגדרה מצמצמת זו שוללת את האפשרות לדחות על הסף תביעות קנטרניות, וכן מנחה את השופטים שלא לדחות תביעות על הסף גם כשנראה כי הן אינן מגלות עילת תביעה. אם ישנו סיכוי קלוש שבירור העובדות ישנה את התוצאה המשפטית, הרי שיש לנהל את ההליך עד תומו, ללא קשר לשיקולי עלות-תועלת.

לקביעות עקרוניות אלו דוגמאות מעשיות לא-מעטות. בהתאם לכלל הנזכר נקבע כי גם במקרה שבו אחד הצדדים חתם מראש על כתב ויתור על תביעתו – ולפיכך גדול הסיכוי שהתביעה תידחה – אין לדחות את התביעה על הסף ויש לדון בה לגופה.¹² דוגמה נוספת למדיניות בתי המשפט, המצמצמת מאוד את השימוש בעילות סילוק על הסף, היא מקרה שבו תובע הגיש תביעה בבית המשפט המחוזי בתל-אביב, לאחר שתביעה זוהי לחלוטין נמחקה – בהסכמת שני הצדדים – מבית המשפט המחוזי

בירושלים. מדובר בהתנהגות פסולה שכן בעלי הדין אינם מורשים לבצע "פורום שופינג" בין בתי המשפט השונים ולנסות את מזלם שנית בבית משפט אחר לאחר שבית משפט אחד דחה את תביעתם. בית המשפט המחוזי בתל-אביב דחה את התביעה על הסף, שכן היא כבר נידונה בעבר; אולם התובע ערער לבית המשפט העליון, וערעורו התקבל בטענה שגם אם התנהגותו של התובע אינה ראויה – הרי שדחייה על הסף פוגעת בזכות הגישה לערכאות ולכן יש לדון בתביעה לגופה.¹³

ברצוני להציע סיבה נוספת שמחמתה ממעטים השופטים לסלק תביעות על הסף. שופטים בערכאות נמוכות חשופים לביקורת בפני ערכאת הערעור. בשיטת המשפט הישראלית, נגד כל החלטה המסיימת את ההליך שמורה לצדדים – באופן אוטומטי – זכות ערעור. כמו כן, במקרה של החלטת ביניים, יכולים הצדדים לפנות לערכאה הגבוהה יותר ולהגיש בקשת רשות ערעור על ההחלטה; או אז תדון הערכאה הגבוהה יותר אם לתת זכות לערעור או לדחות את הדיון בערעור-על-הבקשה למועד מאוחר יותר (כאשר יוגש, אם יוגש, ערעור על ההליך כולו). באופן זה מתקיים פער מובנה בין החלטת סילוק על הסף, המסיימת את ההליך ומקימה לתובע זכות מיידית לערעור, לבין החלטה הדוחה בקשה לסילוק על הסף ומחליטה לדון בתביעה לגופה – ובכך נדחה הערעור לתום ההליך.¹⁴ ניתן אומנם להגיש בקשת רשות ערעור מוקדמת, אולם נטייתם של בתי המשפט היא לדחות בקשות אלו. ערעור על סילוק על הסף פירושו חשיפה גדולה יותר מצד השופט לביקורת של ערכאת הערעור, הן מפני שפסק הדין לא דן בטענות העובדתיות לגופן (ולכן קל לקבל את הערעור ולחייב את בית המשפט לדון בטענות), הן מפני שסילוק על הסף מוגדר כאמור כסנקציה קיצונית הפוגעת בזכות הגישה לערכאות. לעומת זאת, כאשר שופטים דוחים בקשות לסילוק על הסף, הם דוחים את הביקורת עליהם לסוף ההליך. בשלב זה, הערעור (אם יוגש) יעסוק בנימוקי פסק הדין, והשאלה אם ראוי היה לסלק את התביעה על הסף בשלב המקדמי כבר ממילא אינה רלבנטית.

בבטלה דה-פקטו את הליך הסילוק על הסף, נטלה זכות הגישה לערכאות (בגרסתה המורחבת) מידי השופטים את הכלי הפשוט והיעיל ביותר לצמצום העומס המוטל על המערכת, וממילא הגבירה את אי-הצדק הנגרם לאזרחים ולמוסדות בידי תובעים בלתי-הגונים. כעת נראה כיצד זכות זו, זכות הגישה לערכאות המורחבת, גורמת לעיקור כלי חשוב נוסף ויעיל-ביותר להרתעה מפני פתיחת הליכים שניתן היה להימנע מהם: פסיקת הוצאות.

הוצאות משפט

פסיקת הוצאות משפט היא דוגמה נוספת למתח הקיים לכאורה בין צדק לבין יעילות. מצד אחד, פסיקת הוצאות ריאליות אשר ישיבו לצד שניצח בהליך את ההוצאות שנדרשו לניהול ההליך נראית כמעשה צודק; מצד שני, השתת הוצאות ריאליות היא

תמריץ שלילי בכל הנוגע לניהול ההליך ביעילות. אם הצדדים יודעים כי במקרה של ניצחון, בסוף ההליך הם יפוצו עד השקל האחרון על כל ההוצאות שהשקיעו בהליך, הם עשויים לקחת ייצוג משפטי יקר יותר, לנהל הליכי ביניים מיותרים ולסרב לכל הצעת פשרה. קשה ליישב מתח זה באמצעות מדיניות גורפת, אולם כפי שנראה להלן כך בדיוק נוהגת מערכת המשפט הישראלית.

בהליך אזרחי הנסוב על סכסוך כלכלי-בעיקרו, ניתן לצפות כי הצדדים ינהגו באופן רציונלי וינהלו את ההליך בהתאם לסיכויים והסיכונים הגלומים בו. רכיב מרכזי בשיקולי העלות-תועלת של הצדדים הוא רכיב הוצאות המשפט. הללו מורכבות מכמה סעיפים: אגרות המשפט (שאותן נדרש התובע בלבד לשלם), שכר העדים, חוות דעת מומחה בחלק מהתיקים, הוצאות הדפסה ושליחה של כתבי טענות, ושכר טרחת עורכי דין. בישראל, הרכיב היקר ביותר הוא שכר טרחת עורך דין, שברוב המקרים משולם לפי שעת עבודה.¹⁵ ניתן להעריך כי צד המתלבט אם לנהל את ההליך עד תומו או להסכים להתפשר ולשלם חלק מסכום התביעה (גם אם הוא משוכנע לחלוטין בצדקתו) יכניס למכלול שיקוליו גם את ההוצאות הכרוכות בהמשך ניהול ההליך. ברור אפוא כי שיעור גובה ההוצאות שבתי המשפט משיתים על הצד המפסיד משפיע על אחוזי התיקים הנסגרים בהסכמי פשרה.

במדינות אחרות בעולם, היחס להוצאות משפט שונה. בארצות הברית הכלל הוא שכל צד נושא בהוצאותיו, ובית המשפט אינו משפה את הזוכה בתביעה על הכספים שהשקיע לצורך ניהול ההליך; אולם בארצות הברית, בניגוד למדינת ישראל, בתי המשפט נוהגים במדיניות מחמירה הרבה יותר כלפי תביעות חסרות בסיס ומסלקים אותן על הסף כבר בשלבים הראשונים של ההליך המשפטי. בכך חוסכים בתי המשפט מראש את עלויות ההתדיינות של שני הצדדים, כמו גם את הזמן השיפוטי יקר הערך.¹⁶

בישראל, במהלך ההליך כל צד נושא בהוצאות המשפט שלו, ובסוף ההליך, יחד עם פסק הדין, בית המשפט יכול לחייב אחד מן הצדדים לפצות את הצד השני גם בעבור עלויות ההליך עצמו. הסכום שבית המשפט פוסק אינו קבוע מראש, ונתון לשיקול דעתו המוחלט של השופט.¹⁷ אומנם תקנה 512ב לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984, קובעת כי ההוצאות שייפסקו לא יפחתו משכר טרחת עורך דין המינימלי שנקבע בכללי לשכת עורכי הדין אלא "מטעמים מיוחדים שיירשמו", אלא שבקלות יכולים למצוא השופטים טעמים מיוחדים להריגה מכלל זה. נוסף על כך, כללי הלשכה קובעים תעריפים גלובליים אולם בפועל במקרים רבים גובים עורכי הדין את שכר טרחתם לפי תעריף שעת. כללי הלשכה אינם משקפים אפוא שכר טרחה ריאלי אלא שכר טרחה נמוך בהרבה. הלכה למעשה, מלבד הוצאותיו שלו, בעל דין אינו לוקח כל סיכון כשהוא בוחר לנהל תביעה שסיכויי הצלחתה קלושים.

בפועל, בבואו לפסוק הוצאות, השופט נדרש להתבונן בכמה מרכיבים: בשווי התביעה; בשאלה עד כמה הייתה מוצדקת; באופן ניהולה; בשאלה אם אחד הצדדים ניסה להערים קשיים על בירורה היעיל והמהיר; ובמצבם הכלכלי של שני הצדדים (וכן בשאלות כגון האם הם אנשים פרטיים או חברות).

נראה כי בכל הנוגע לפסיקת הוצאות, בתי המשפט מבדילים בין הליכים שנסתיימו בפסק דין מנומק לבין הליכים שנסתיימו באמצע ההליך (בפשרה, או בעקבות ויתורו של אחד הצדדים על ההליך וניצחון טכני של הצד השני). במחקר שערכו קרן וינשל ויפעת טרבלוס נמצא כי בהליכים המסתיימים בפסק דין מנומק, נוהגים בתי המשפט לפסוק הוצאות ב-66% מן המקרים, ואילו בהליכים המסתיימים באמצעם, ב-90% מן המקרים קובע בית המשפט שכל צד יישא בהוצאותיו.¹⁸ זהו נתון חשוב, משום שיותר מ-80% מההליכים המשפטיים בישראל אינם מסתיימים בפסק דין מנומק (כפי שנראה בהרחבה בהמשך המאמר). משמעות הדבר היא שבמערכת המשפט הישראלית כלי פסיקת ההוצאות משמש לעיתים רחוקות בלבד.¹⁹

נתון חשוב נוסף שמצאו וינשל וטרבלוס הוא כי סיכוייו של תובע שתביעתו נתקבלה לזכות גם בהוצאות משפט גבוהים מסיכוייו של נתבע שהתביעה נגדו נדחתה. הן מצאו כי ב-74.3% מן התיקים שבהם התביעה נתקבלה, נפסקו גם הוצאות, לעומת 52.3% מן התביעות שנדחו. אי-סימטריה זו משתקפת גם בבחינת מדיניות פסיקת ההוצאות במקרים שבהם נסתיים ההליך באמצעו. ב-86.9% מן התיקים שנסתיימו בפסק דין בהיעדר הגנה, כלומר על יסוד התביעה בלבד ומבלי שהנתבע התגונן מפניה, נפסקו הוצאות משפט. מנגד, רק ב-9.8% מן המקרים שבהם התביעה נמחקה מחוסר מעש (כלומר משום שהתובע ויתר על תביעתו) נפסקו הוצאות; ורק ב-9.1% מן התיקים שנמחקו לאחר שהתובע ביקש למשוך את תביעתו נפסקו הוצאות.²⁰ להבנתי, ההסבר למגמה זו ברור: זכות הגישה לערכאות היא זכות חשובה – שלא לומר מקודשת – בעיני בתי המשפט, והם יראים מפני תמריץ שלילי שירתיע אזרחים מהגשת תביעות. לפיכך, גישתם סלחנית יותר כלפי התובע בתביעות שנמחקות ללא מאמץ גדול מצד הנתבע, מאשר כלפי הנתבע בתביעות שמתבררות כנוונות ומתקבלות ללא מאמץ גדול מצד התובע. לצד זאת חשוב לציין כי פסקי דין שניתנים ללא הגנה מבוטלים בקלות רבה ומשמשים לא פעם כמנוף לחץ בלבד על הנתבע – שאם לא ינהל את ההליך בסד הזמנים שנקבע, ייאלץ לשלם את מלוא התביעה; דומה כי ידם של השופטים על ההדק ההוצאות קלה יותר במקרים אלה, בידועם כי ככל הנראה סכומים אלה לא ישולמו.

גם כאשר נפסקות הוצאות, הן אינן משקפות את הוצאות הצדדים. ממאמרן של וינשל וטרבלוס²¹ עולה כי הסכומים שפוסק בית המשפט מגיעים לכדי 6,024 שקלים בממוצע לתביעות בבתי משפט השלום (תביעות בסכום של עד 2.5 מיליון שקל), ולכדי 34,683 שקלים בממוצע לתביעות בבתי משפט מחוזיים (תביעות בסכום של

מעל 2.5 מיליון שקל). חישוב הסכומים בחלוקה לשלוש שנים הסתיים ההליך מעלה במעט את סך ממוצע הסכומים הנפסקים בעבור תיקים שנסיימו בפסק דין מנומק: בבתי משפט השלום הסכום יורד מעט, ל-5,570 שקלים; ובבתי המשפט המחוזיים הפער גדל במידה ניכרת ועומד על 42,966 שקלים.²² אלא שעלייה זו אינה משקפת את העלייה בהוצאות שנתווספו בגלל התמשכות ההליך. כך או כך, ההוצאות הנפסקות רחוקות מלשקף את ההוצאות הריאליות של בעלי הדין. למען האמת, הסכום הממוצע אף אינו מכסה את האגרה המינימלית הנדרשת לשם פתיחת תביעה בבית משפט מחוזי,²³ וזאת מבלי להביא בחשבון את שכר טרחת עורכי הדין, התשלום למומחה (שמגיע לכדי עשרות אלפי שקלים) ועוד.

במחקרן, ראינו וינשל וטרבולוס שופטים שהודו כי הם מודעים לכך שההוצאות שהם פוסקים אינן ריאליות.²⁴ אחד ההסברים שהשופטים נתנו לכך הוא שהם אינם יודעים מהו הסדר שכר הטרחה בתיק ספציפי, ולכן אינם מסוגלים לפסוק הוצאות ריאליות. להבנתי, הסבר זה אינו מספק: אילו היו השופטים רואים לנגד עיניהם את הוצאותיו של הצד השני, ואילו היו חפצים להשיב לו את המשאבים שהשקיע בניהול ההליך, היו פוסקים תשלומי הוצאות בשיעורים גבוהים יותר, גם אם הללו לא היו מכסים את ההוצאות הצד שכנגד באופן מלא ומדויק. הפער העצום בין ההוצאות הריאליות לבין ההוצאות הנפסקות – פער שהשופטים מודעים לו כאמור – מעיד כי השופטים כלל אינם מתיימרים לשפות את הצד השני וכי השיקולים שבגינם הם פוסקים הוצאות – שונים הם מעיקרם. נראה כי לפי תפיסתם, ההוצאות הן כלי הרתעה (או כלי ענישה) אשר נועד לבוא בחשבון עם בעלי דין המנצלים את ההליכים המשפטיים לרעה, או ככלי לתמרץ את הצד שסיכוייו בהליך חלשים יותר לסיים את ההליך באמצעו ובכך לחסוך את הסיכון שבפסק הדין יידרש לשלם גם הוצאות. לפיכך השופטים אינם מנסים לאמוד את שוויין הריאלי של ההוצאות, אלא משיתים "קנס" על פי תפיסת עולמם ועל פי מה שלדעתם ראוי להשית במקרה הספציפי המונח לפניהם.

נתון מעניין נוסף המצביע על מדיניותם של השופטים – גם אם הלא־מודעת – עולה ממחקר נוסף של וינשל וטרבולוס שבו נמצא כי מבין אלפיים תיקים שנבדקו, בשישה תיקים (!) בלבד נפסקו הוצאות לטובת המדינה. לא זו בלבד אלא שבמקרים אלה הסיבה לפסיקת ההוצאות הייתה התנהלות חריגה של התובע, וגם אז – הסכומים שנפסקו לטובת המדינה היו נמוכים באופן מיוחד.²⁵ ניתן אפוא לומר כי הלכה למעשה הקופה הציבורית אינה נחשבת בעיני השופטים. הם רואים לנגד עיניהם את בעלי הדין, ושיקול ההרתעה (או הענישה) מנחה אותם רק כאשר צד אחד פוגע בשני ומאלץ אותו לכלות את כספו (גם אם לא ישיבו לניזוק את מלוא הסכום). אולם כאשר הניזוק הוא החברה כולה – ובעקיפין כל אחד ואחד מן האזרחים – בתי המשפט מתעלמים מן הנזק. הוצאות לטובת קופת המדינה נתפסות בעיני בתי המשפט ככלי ענישתי בלבד.

ובכן, גם אם בעל דין פלוני זכה להיכלל באותם מקרים יוצאי דופן שבהם נפסקות הוצאות לטובתו, הרי שהסכומים שיפסוק לו בית המשפט יהיו נמוכים – על פי רוב – ולא ישקפו את הוצאותיו האמיתיות. כאמור, ברוב ההליכים המשפטיים נהוג לשלם שכר טרחת עורכי דין לפי שעת עבודה; הדבר נכון בכל הנוגע לנתבעים, אשר מנהלים את ההליך כולו כמגננה, על מנת שלא לשלם, ולפיכך אינם יכולים לקבוע שכר טרחה באחוזים מסכום הזכייה. שכר טרחת עורך דין עומד כיום על כמה מאות שקלים בממוצע לשעה; ולפיכך בהליכים מורכבים, המתנהלים עד תומם, שכר הטרחה עשוי להגיע לכמה מאות אלפי שקלים. בהתאם לכך, צד שנגרר להליך משפטי, שלא יזם ולא ביקש, עלול להשקיע בניהול המשפט אנרגיות רבות, שנים לא-מעטות וכספים רבים; גם אם בסופו של ההליך יקבל בית המשפט את טענותיו ולא יחייב אותו בתשלום לתובע, עדיין יצא הנתבע בהפסדים ניכרים מההליך זה.

הלכה למעשה, באופן זה של פסיקת ההוצאות, מתמרצים בתי המשפט – באופן שיטתי – את בעלי הדין שסיכויי הזכייה שלהם גבוהים לוותר על ניהול ההליך ולהתפשר; בה בעת הם מתמרצים תובעים פוטנציאליים שסיכוייהם לזכות נמוכים – ואפילו מתמרצים תביעות סרק ותביעות טורדניות – שכן בחסות מדיניות זו, לתובעים כאלה יש פחות מה להפסיד מן ההליך.

אמת נכון הדבר: הטלת הוצאות משפט ריאליות עלולה לפגוע בזכות הגישה לערכאות, שכן תובע חלש יחשוש מניהול הליך שבסופו אפשר שיידרש לשלם עשרות אלפי שקלים (או מאות אלפי שקלים); אולם נראה כי ניתן להתגבר על חשש זה באמצעות מגננונים פשוטים באופן יחסי, כגון קביעת מקסימום הוצאות שייפסקו נגד הנתבע במקרה שבו התביעה תתקבל. על פי דרך זו, בניהול תביעות בסכומים נמוכים ידעו הצדדים לכלכל בתבונה את צעדיהם, ולשכור ייצוג משפטי זול או לסיים את ההליך בפשרה. נוכח החשיבות העליונה שמערכת המשפט הישראלית מעניקה לזכות הגישה לערכאות, כה גדול הוא החשש מפני תמריץ שלילי – שימנע מאזרחים לממש את זכותם ולהגיש תביעות – עד שהמערכת נוהגת בסלחנות גם כלפי תביעות סרק וכמעט אינה פוסקת הוצאות משפט ריאליות, לא נגד אדם פרטי (אשר להוצאות אלו עלולה להיות השלכה כבדת משקל בעבורו), כל שכן שלא לטובת המדינה.

הגישה המרחיבה את זכות הגישה לערכאות נובעת כאמור משאיפה לעשיית צדק, בניסיון לאפשר לכל אדם לקבל את יומו בבית המשפט, אך היא מאלצת את המערכת להתפשר על השאיפה לצדק במקומות אחרים. בעקבה בפועל את כלי סילוק התביעות על הסף ואת אפשרות פסיקת ההוצאות הריאליות, היא מתמרצת הגשת תביעות סרק ומונעת מן המערכת להתמודד איתן בצורה אפקטיבית.²⁶ שופטי הערכאות הנמוכות נאלצים להתמודד באופן סיוזיפי ויומיומי עם מאות התיקים המונחים לפניהם כתוצאה מזכות הגישה לערכאות הרחבה. זכות זו מעודדת תובעים לנסות את מזלם ולהגיש תביעות: "שיטת מצליח" בחסות הדין. את מחיר המדיניות

הזו משלמים הנתבעים שצריכים לנהל תביעות עד תומן (גם אם על פניהן, אלו תביעות חסרות סיכוי). ניהול התביעה עד תומה גובה מהנתבעים מחיר נפשי ומחיר כספי: עלויות הייצוג בהליך משפטי עשויות להגיע לעשרות אלפי שקלים, ואף מאות אלפים בתביעות מורכבות, מבלי אפשרות הסעד של פסיקת הוצאות ריאליות. בסופו של דבר, גם אם יזכה הנתבע (בתביעה שמלכתחילה הייתה מופרכת), הוא יצא נפסד.

לא זו אף זו: ייתכן שגם התובעים, שמדיניות זו נועדה כביכול לטובתם, נפגעים ממדיניות מרחיבה זו. ייתכן שגם הם היו יוצאים נשכרים אילו היה בית המשפט דוחה תביעות מיותרות על הסף ובכך חוסך מן התובעים את עלויות ניהול ההליך (בתביעות שבהן שכר הטרחה משולם לפי שעה, ולא באחוזים מן הזכייה), ואת תשלום ההוצאות (גם אם אינן גבוהות). ניתן להניח כי רבים מן התובעים אינם יכולים להעריך בעצמם את סיכויי תביעתם. קבלת משוב מבתי המשפט, בטרם נדרש התובע להשקיע את מרבית הסכומים בתביעתו, יכולה אפוא לסייע אף לו.

לבסוף, את המחיר משלמים גם כלל המתדיינים בתיקים המוצדקים והמורכבים ובעצם המשק כולו. העומס על המערכת המשפטית והסחבת שנוצרת כתוצאה מכך, והתארכות הדיונים והתייקרותם בהתאם, מייקרים כל פעילות כלכלית המביאה בחשבון עלויות אלו ומפגימה אותן. כתוצאה מעומס כבד זה, המערכת נדחפת להימנע ממיצוי הדין דווקא בהליכים משפטיים שראוי היה לסיימם עד הכרעה – כפי שנראה עתה.

שופטים מותשים ופשרות נמהרות

בפרק הקודם ראינו כיצד הערכים המנחים את מערכת המשפט גורמים להעמסת המערכת בהליכים משפטיים רבים שיכולים היו להיחסך, בעיקר על חשבון הצדק הנעשה עם הנתבעים. בפרק זה נראה כיצד מערכת התמריצים הפועלת על השופטים גורמת להם לחתור לסיום מהיר של הליכים משפטיים גם במקרים שבהם מן הצדק לנהלם באופן מלא, הפעם על חשבונם של התובעים והנתבעים כאחד. תופעה זו באה לידי ביטוי באופן הבולט ביותר בהפעלת-היתר של פלי הפשרה.

סעיף 79א לחוק בתי המשפט [נוסח משולב] התשמ"ד-1984 מסמיך את בתי המשפט לפסוק גם בדרך של פשרה. פסק דין בדרך של פשרה ניתן רק בהסכמת הצדדים, ופוסט את השופט מחובת נימוק להחלטתו. עם השנים השתכלל השימוש בסעיף זה, ושופטים רבים מציעים לא פעם לצדדים לגדר את סיכוניהם ולהסמיך את השופט לפסוק על דרך הפשרה כל סכום בטווח מסוים שעליו הסכימו מראש. כך מחד גיסא הצדדים יודעים בדיוק את גדר הסיכון שלהם, ומאידך גיסא הם אינם מחויבים להגיע לפשרה מדויקת עד השקל האחרון (דבר שהוא לפעמים בלתי-אפשרי). פרוצדורה זו הופכת יותר ויותר רווחת בבתי המשפט. בבדיקה שערך העיתון

'כלכליסט' נמצא כי כשליש מן התיקים הנידונים בבית משפט השלום בתל אביב נסגרים בפסק דין על פי סעיף 79א.²⁷

בפרק הקודם ראינו כי היעדר פסיקת הוצאות משפט ריאליות עשוי לשמש תמריץ כבד משקל שיוביל את הצדדים להתפשר ולא להתעקש על ניהול ההליך עד להכרעה. ניתן היה לקבל אמצעי זה כתמריץ לגיטימי לו היו בתי המשפט משתמשים בו באופן מידתי, תוך הבחנה בין סוגי התביעות ומידת סיכוייהן – אלא שנראה כי בית המשפט מתמרץ את הצדדים להתפשר ללא הבחנה בין סוגי ההליכים וסיכויים. הוא מבקש לסיים את ההליכים במהירות האפשרית, ללא הפעלת שיקול דעת לגבי מידת הצדק הכרוכה בפשרה. ואכן, רק 18% מההליכים האזרחיים בישראל מסתיימים בפסק דין מנומק.²⁸ יתר התיקים מסתיימים עוד קודם לכן, בין אם בעקבות הסכם פשרה של הצדדים, בין מפני שאחד הצדדים מוותר על ניהול ההליך. במילים אחרות: רובם הגדול של ההליכים המשפטיים בישראל אינו מגיע כלל לידי הכרעה.

כפי שהסברנו בפרק הקודם, כשהוצאות המשפט כה יקרות – וכאשר גם אם תזכה בתביעה, הוצאות אלו לא יושבו לך – הרי שמבחינה כלכלית טהורה אין משתלם לנהל הליכים משפטיים עד פסק דין, ודאי שלא סכסוכים אזרחיים במחלוקת כספית. צדדים רציונליים יעדיפו אפוא לקנות את הסיכוי לחסוך בעלויות ההתדיינות ויאותו לסיים את ההליך בפשרה. אלא שמעבר למערך השיקולים הרציונלי של הצדדים, גם לשופט יש אינטרס לסיים את ההליך בפשרה, ובכך להקטין את העומס המוטל עליו ולהימנע מכתבי פסק דין מנומק. שני תמריצים עיקריים פועלים על השופטים בהקשר זה: שיטות ההערכה והמדידה המופעלות עליהם; והרתיעה מפני חשיפה לביקורת בעקבות ערעורים.

התמריץ הראשון והבולט ביותר הוא מדדי היעילות שבאמצעותם נבחנים השופטים בתגובה ללחץ הבסיסי – והמוצדק לכשעצמו – המופעל על המערכת להתייעל. במהלך השנים הפכה מערכת המשפט חשופה יותר ויותר לביקורת ציבורית. ביקורת זו נשמעת בכמה הקשרים, ובכללם גם יעילותה של מערכת המשפט בכלל ושל השופטים בפרט, ובעקבותיה הועלתה הדרישה למדוד את השופטים ולבקר את אופן עבודתם ואת יעילותם. מערכת המשפט הפנימה את הביקורת, ופועלת מזה זמן מה כדי לדרבן את השופטים לעבוד בצורה יעילה ומהירה. מהתבוננות מבחוץ נראה כי המערכת מפעילה מערך מדדים שעל פיו נבחנים השופטים ומקבלים ציונים. יחד עם זאת, המערכת עודנה שומרת על דיסקרטיות והמדדים המדויקים וציוני השופטים הם בגדר סוד.

מן המעט שאנו יודעים נראה כי המדדים שעל פיהם נבחנים השופטים הם מדדים אובייקטיביים הבודקים פרמטר אחד בלבד: יעילות. השופטים נבחנים על פי מספר התיקים שהם מנהלים, משך הזמן הנדרש לניהול כל תיק, פרק הזמן שבו תיק ממתין

לפסק דין וכיוצא באלו.²⁹ לא נראה כי בניקוד השופטים יש הערכה למספר פסקי הדין הניתנים או לאיכותם, או לשופט שכתיבתו המשפטית רהוטה וטובה. אכן, המדדים שנוקטת מערכת המשפט הם אובייקטיביים וקלים להשוואה, אולם נלווים להם כשלים רבים והם יוצרים תמריצים בעייתיים בעבור השופטים.

במאמרו "יצירת מדד משקלות תיקים להערכת העומס השיפוטי בישראל",³⁰ שהתפרסם לפני שנים אחדות, הציעו כמה משפטניות מערכת משוכללת שתכליתה יצירת משקולות אחידות למדידת יעילותם של השופטים. זוהי מערכת אשר תבדוק לא רק את הזמן-ברוטו שנמשך ניהול התיק, מרגע פתיחתו ועד רגע סגירתו, אלא גם תבחן את כל אחד מהשלבים בפני עצמו ותבחין בין סוגי תביעות שונות.³¹ אלא שגם מערכת משוכללת זו בוחנת את השופטים לפי פרמטר אחד ויחיד – היעילות – ולא לפי איכות עבודתם.

יתרה מזו. לא ידוע לנו על סנקציה כלשהי המוטלת על שופטים המקבלים ציון נמוך. נכון להיום, מערכת המדידה של השופטים נועדה לביקורת פנימית בלבד – הא ותו לא – ולפיכך קשה לדעת בדיוק מהי מידת השפעתה של מערכת מדידה זו. אכן, התמריץ שמערכת זו יוצרת ברור כשמש: המערכת מתמרצת את השופטים לסיים את התיקים בפשרה ולא – כלומר לאו דווקא – לנהל את ההליכים עד הכרעה ולכתוב את פסק הדין המנומק ביותר והנכון ביותר מבחינה משפטית.

התמריץ השני הוא כאמור הרתיעה מחשיפה לביקורת מערכאות עליונות. בישראל קיימת זכות ערעור אוטומטית על פסקי דין. שופטי הערכאות הנמוכות חשופים לביקורת על כתיבתם המשפטית מידיהם של שופטי ערכאה עליונה יותר. ביקורת זו עשויה לקדם את השופטים בערכאה הנמוכה, שכתבתם המשפטית ויכולת הניתוח שלהם תוכר על ידי שופטים בכירים יותר, אולם היא עשויה גם להרתיע אותם – בוודאי כאשר אותם שופטים זוטרים נכוו בעבר מערכאת הערעור שהפכה את החלטותיהם וביקרה אותם או כאשר מדובר בשופטים זוטרים-אך-ותיקים שאינם מצפים לקידום.³² כאן המקום להזכיר כי במדינת ישראל קידומם של שופטים זוטרים תלוי מאוד ברצונם הטוב של השופטים בערכאות שמעליהם – ובייחוד בשופטי בית המשפט העליון – שכן בפועל, לרשות השופטת שמורה זכות וטו בוועדה למינוי שופטים. כאשר השופטים סובלים במילא מעומס כבד, וכאשר אין להם הפנאי הדרוש לכתוב פסקי דין ארוכים ומנומקים גם כשהם רוצים בכך, הרתיעה מכתבת פסקי דין הולכת וגדלה. בתמריץ זה כבר פגשנו לעיל, בדיון בסוגיית הסילוק על הסף; שם ראינו כיצד אי-הסימטריה בין התובע לנתבע בעניין זה – העובדה שתובע יכול לערער על קבלת בקשה לדחיית תביעתו על הסף, אך לנתבע לא עומדת הזכות לערער על דחיית בקשה כזו – תורמת להימנעות המערכת מדחיית תביעות סרק. ובכן, אותו תמריץ נותן את אותותיו גם בצידו השני של המטבע.

פסק דין לפי סעיף 79א ניתן בלא נימוקים ולפיכך גם סיכויי הערעור עליו נמוכים מאוד – שלא לומר בלתי-קיימים – וזאת משום שהמערער עצמו הסכים מראש לפשרה זו ועתה לא ניתן לערער על נימוקי פסק הדין שאינם מפורטים. אלא שגם בפסק דין לפי סעיף 79א, בית המשפט יכול לקבל את התביעה במלואה או לדחותה לחלוטין. כך עלול למצוא עצמו בעל דין כשהוא מופסד לחלוטין, באין לו כל יכולת לערער על פסק הדין; ומנגד, השופט חוסך מעצמו את הצורך לנמק את פסק הדין ולהשקיע משאבים בכתיבתו ואת הסיכון שעמדתו תספוג ביקורת בערעור על פסק הדין.³³ סגירת התיק בפשרה מאיינת את האפשרות שאחד הצדדים יערער על פסק הדין ויעמיד את השופט בפני ביקורת שיפוטית של ערכאה עליונה.

עלינו לתת את הדעת היטב לחומרתה של דינמיקה זו. בהליכי פשרה, השופט משמש כביכול כמגשר אך זאת כאשר ידיו אינן נקיות מאינטרסים אישיים. השופט עצמו רוצה בסיום ההליך בפשרה, שכן בכך ייחסך ממנו הצורך לכתוב פסק דין מנומק, העומס יקל מעליו והוא יזכה בציון גבוה יותר במדדי היעילות. מעבר לכך, השופט איננו מגשר אשר אם ייכשל במלאכתו יסתלק מן התמונה; השופט הוא מגשר שאם הצעתו תידחה, הוא יהיה מי שיכריע בין הצדדים. כאשר השופט מפעיל לחץ רב על הצדדים להסכים להתפשר, עלולים הצדדים לחשוש כי אם יסרבו, ויעמדו על זכותם לנהל את ההליך עד לפסק דין מפורט, יתנקם בהם השופט וידחה את עמדתם. אומנם גם אז תעמוד להם זכות הערעור, אלא שלשם מימושה יידרשו להשקיע משאבים נוספים, לרבות שכר טרחת עורכי דין והפקדת ערובה. כמו כן, המערער מגיע בעמדת נחיתות מובנת, שהרי ערכאה אחת כבר דחתה את עמדתו – ואכן משום כך בחלק מקביעותיה נמנעת ערכאת הערעור להתערב – ולפיכך סיכויי ההצלחה בערעור נמוכים יותר מאלה שבהליך הראשון. נתבע ששופט מפציר בו להתפשר, ולהסכים לשלם חלק מן התביעה, יתקשה אפוא לסרב להצעה זו גם אם הוא בטוח בצדקתו: הוא יודע כי מי שמפציר בו להיעתר לפשרה הוא גם מי שיכול לקבל את התביעה במלואה; הוא אף יודע כי אם יבחר לערער על פסק הדין – יידרש להשקיע משאבים נוספים בהגשת ערעור וניהולו. לא זו אף זו: לא פעם מתקבל הרושם כי בשל העומס הרב, השופט מציע פשרה מבלי שהוא מכיר את התיק דיו ומבלי שנתן דעתו על סיכויי התביעה, כך שלעיתים הצדדים נאלצים להסכים להצעות פשרה הניתנות על ידי גורם שאינו בקיא בפרטים – ופעמים שאף מציע הצעה לא הוגנת – אולם הצדדים חייבים להיענות להן.³⁴

המערכת מתמרצת אפוא את השופטים לנסות ולסיים את ההליכים בזריזות האפשרית. ממילא, רוב השופטים מעדיפים להימנע מנתינת פסקי דין, ומבקשים לסיים הליכים רבים בפשרה – על חשבון הצדק ועל חשבון קידום המִטְרִיָה המשפטית באמצעות פסיקה תקדימית.³⁵ יתרה מזו: שיקולי היעילות, שמחמתם מעודדים השופטים את הצדדים להתפשר, פוגעים לא רק בצדק (בעיקר במקרים קיצוניים,

שבהם פסק דין עשוי לקבל את עמדת אחד הצדדים במלואה), אלא גם ביעילות. מדיניות זו, בשילוב עם המדיניות הממעטת בפסיקת הוצאות, מתמרצת הגשת תביעות סרק המציפות את המערכת.

גם יעיל וגם צודק

הפתרון המוצע על ידי מערכת המשפט להתמודדות עם העומס המוטל עליה הוא הגדלת המערכת. בכל פעם שבה נשמעות תלונות על יעילותה של המערכת, תולה זאת הנהלת בתי המשפט במספר השופטים הנמוך בישראל ביחס למדינות העולם (בייחוד כשישראל ממוקמת במקום השני בעולם ביחס עורכי הדין לנפש³⁶): בישראל ישנם 8.2 שופטים בממוצע לכל 100,000 אזרחים, בעוד הממוצע במדינות ה-OECD הוא 16.4 (ובמועצת אירופה, 20.92).³⁷ ואכן, טענות בדבר הצורך להגדיל את מספר השופטים במערכת נשמעות תדיר במסגרת השיח הציבורי בנושא.³⁸ פתרון זה הוא גם הקל ביותר והנוח ביותר למערכת המשפט. הוא מאפשר לה להגדיל את כוחה ואת סמכויותיה מבלי להזדקק לשינוי מבני ומבלי לשנות סדרי עדיפויות. אלא שהשוואה הנזכרת בעייתית מאוד: במרבית מדינות אירופה נוהגת שיטת משפט קונטיננטלית, שתפקיד השופט בה דומיננטי בהרבה, וממילא יש צורך בשופטים רבים יותר. לעומת זאת, באנגליה ובארצות הברית, שבהן נוהגת שיטת משפט הדומה לשיטה הישראלית (היא השיטה האדברסרית), ישנם בממוצע 5 שופטים בלבד לכל 100,000 איש.³⁹

מעבר לכך, הגדלת המערכת בהתאם לביקושים לא תוביל בהכרח ליעילות רבה יותר. ראשית, ייתכן שהגדלת המערכת תוביל למעשה גם להגדלת הביקושים (כשם שסלילת כבישים חדשים אינה מובילה בהכרח לירידה בפקקים, וייתכן שהיא מובילה לעלייה במספר כלי הרכב הפרטיים). אדרבה, ייתכן שהעומס הקיים כיום במערכת, המוביל כאמור להתמשכות ההליכים, מתמרץ את הצדדים לנסות לפתור את הסכסוך מחוץ לכותלי בית המשפט; לעומת זאת, אם המערכת תגדל – יגדל בהתאמה גם מספר התביעות המוגשות לפתחה. יוער כי בימים אלה עובד משרד המשפטים על שינוי תקנות סדרי הדין האזרחי, כדי שיהיו מהירים יותר, אולם כניסתן של תקנות עדכניות אלו לתוקף נדחית שוב ושוב בתואנות שונות. כמו כן, התקנות הנזכרות אינן מבקשות להתמודד עם הצפת המערכת אלא רק לייעל את מהירות ניהול התביעות.

כך או אחרת, הגדלת המערכת לא תפתור את בעיות העומק שעליהן עמדנו במאמר זה. היא אינה מתמודדת עם תביעות סרק ועם המחירים שמשלמים הנתבעים, והיא אינה מפחיתה מהתמריצים הדוחקים בשופטים לסיים תיקים בפשרה. בין אם נכון לפעול להגדלת המערכת, בין אם לא, אין הצדקה לקיומה של המציאות הנזכרת או להתעלמות מפתרונות פשוטים העולים-מאליהם ואשר בכוחם לאפשר למערכת להיות יעילה ובה בעת צודקת יותר.

להלן אבקש להצביע על כמה פתרונות אפשריים.

פתרון ראשון הוא **השבת כלי סילוק התביעות על הסף על כנו**. שימוש במנגנון סילוק על הסף יכול להפחית את העומס המוטל על מערכת המשפט, בצורה קלה (באופן יחסי), תוך עשיית צדק עם נתבעים הנגררים שלא בטובתם להליכי סרק. שינוי זה צריך לבוא מלמעלה. שופט יחיד אשר יחליט על דעת עצמו להתחיל לסלק תביעות על הסף יגרום לריבוי ערעורים על החלטותיו – והללו מן הסתם יתקבלו. מכיוון שלא מדובר בהחלטות פרוצדורליות, ניתן לשנות את המדיניות הקיימת באמצעות קביעת פסק דין תקדימי חדש; אלא שעל מנת שזה יקרה – נדרש כי המקרה המתאים יגיע לפתחו של בית המשפט העליון (שכן בית המשפט אינו שולט על התיקים המגיעים לפתחו). אפשרות נוספת היא לשנות את הוראות החוק כך שיקבעו בצורה יותר החלטית כי תביעות מסוג מסוים יש לסלק על הסף. שינוי זה, גם אם יהיה סמנטי בלבד ועדיין יאפשר לשופטים להמשיך ולדחות בקשות לסילוק על הסף, יבהיר לשופטים כי המדיניות שונתה. אפשר להאמין כי הם ייעצו לקריאה הטמונה בו (בוודאי כאשר היא מקילה עליהם). גם הוצאת נוהל מסודר מטעם הנהלת בתי המשפט יכולה להיות קריאה לשינוי מדיניות.

במקביל יש להנהיג מתן רשות ערעור אוטומטית על דחיית בקשות לסילוק על הסף, ובכך לסיים את אי-הסימטריה שבין תובעים לנתבעים בעניין זה. ייתכן שיש צורך בפרסום רשימה (לצד רשימת ההחלטות השיפוטיות אשר לא ניתן להגיש עליהן בקשת רשות ערעור משנת 2009)⁴⁰ של החלטות ביניים שבהן תינתן זכות ערעור אוטומטית, גם באמצע ההליך, וביניהן החלטה על דחיית בקשה לסילוק על הסף. בכך יתבטל הפער המובנה בין קבלת הבקשה לבין דחייתה, וכן יתבטל התמריץ העומד לשופטים לדחות בקשות לסילוק על הסף ולדון בתביעות.

פתרון שני הוא **קביעת רף הוצאות**. כאמור, במחקרן הראו וינשל וטרבולוס כי שופטים אינם יודעים מהו סכום ההוצאות הריאלי בכל הליך והליך. קביעת הוראות ברורות בנושא (בשיתוף פעולה עם לשכת עורכי הדין), תוך יצירת מדרגות לפי שווי התביעה ולפי השלב שבו ההליך הסתיים, יכולה לסייע לשופטים במלאכתם זו ולתמרץ אותם לפסוק סכומים גבוהים יותר. מעבר לכך, גם עורכי הדין יכולים להתאמץ יותר: לא לבקש פסיקת הוצאות כלאחר יד, אלא לצרף לבקשותיהם אסמכתאות לגבי הסכומים ששולמו בפועל באותו הליך.

פתרון שלישי, כהתמודדות עם עודף הליכים מיותרים, הוא **הטלת מגבלות על שחקנים חוזרים**. אחד האמצעים המשמעותיים ביותר שפיתחה מערכת המשפט במטרה להנגיש את המערכת הוא בית המשפט לתביעות קטנות, המאפשר הליך מהיר ויעיל, ללא ייצוג משפטי, לתביעות עד לסכום של 34,000 שקל. אלא שיחד עם הנגשה זו, הציבה מערכת בתי המשפט מגבלה תקדימית: מותר לתובע אחד להגיש

חמש תביעות קטנות, לכל היותר, מדי שנה. מן התביעה השישית ומעלה, יועבר ההליך לסדר דין מהיר (שבו אף שההליכים מהירים יותר מתביעות אזרחיות רגילות, הם איטיים יותר מאלה שבתביעות קטנות וכן דורשים ייצוג משפטי). ייתכן שניתן לקבוע מנגנון דומה גם בתביעות בסדרי הדין הרגילים, כדי שהמערכת תטפל ביעילות רבה יותר בתביעות של תובעים חד-פעמיים. בעקבות מגבלה זו, תובעים סדרתיים ישקלו שנית האם כדאי להם להגיש תביעות, או שבמחיר תביעה זו תשונה הגדרתם לתובע סדרתי ושכרם יצא בהפסדם.

פתרון אחרון הוא גיבוש מדדים איכותניים לבחינת שופטים. כאמור, רב הנסתר על הגלוי במדדי האיכות שעל פיהם בוחנת הנהלת בתי המשפט את שופטיה, אך נראה כי מדובר במדדים כמותיים, העוסקים במספר התיקים ששופט פלוני מנהל ובמשך זמן הניהול שלהם, ולא במדדים איכותניים הבודקים את כישורי השופט ואופי עבודתו. מדדים איכותניים עשויים לאזן את התמריצים שיוצרים המדדים הכמותיים ולאפשר הערכה מוצלחת – ואמיתית יותר – הן של השופטים הן של המערכת בכללותה. מדד אפשרי אחד לדוגמה הוא השוואת הערעורים שהתקבלו נגד החלטתו של השופט אל מול הערעורים שנדחו, כאשר כל שופט יימדד לעצמו ולא ביחס למספר הערעורים שהוגשו נגד שופטים אחרים. בכך תנוטרל המוטיבציה של שופטים לסיים הליכים בפשרה כדי לא להסתכן בערעור על פסק דינם. אפשרות נוספת: ניתן להעריך שופטים מתוך בחינת אחוז פסקי הדין שלהם שלא הוגש עליהם כלל ערעור, מתוך כלל פסקי דין שניתנו באותה שנה, שכן פסק דין שהפך חלוט ללא ערעור מעיד כי היה זה – ככל הנראה – פסק דין מנומק ומשכנע.

אמון הציבור במערכת המשפט נמצא בעת האחרונה בראש סדר היום הציבורי. במסגרת זו, מדובר רבות על האקטיביזם השיפוטי ועל פוליטיזציה של מערכת המשפט. אלא שרוב האזרחים פוגשים במערכת המשפט בערכאות הנמוכות, בתביעות בסכומים קטנים, המתנהלות בעצלתיים במשך שנים או לחלופין מסתיימות באופן יעיל אך לא צודק. ידיעתו של האזרח כי מערכת המשפט עלולה להפוך לכלי שרת בידי סחטן פלוני, המנסה להתעשר על חשבוננו, עלולה להוביל לירידת האמון במערכת לא-פחות מן השאלה האם בית המשפט נוטל לידי סמכויות לא-ל⁴¹. אזרחי המדינה מצפים – קודם כול – כי אילו יודקו ביום מן הימים לשירותיה של מערכת המשפט, הם ימצאו מערכת צודקת ויעילה שתגן עליהם מפני תביעות סרק, העשויות לכלות את כספם לריק, ואשר תעניק להם פסק דין הוגן בתוך חודשים ספורים.

1. קרן וינשל-מרגל ואחרות, **מערכת המשפט בישראל ביחס למערכות המשפט משפט אחרות בעולם**, מחלקת המחקר של הרשות השופטת, 2011. המחקר זמין במרשתת באתר הנהלת בתי המשפט.
2. תיאוריה זו מבוססת במידה רבה על הגדרת הצדק של הפילוסוף האמריקני ג'ון רולס ועל מבחן "מוסר הבערות" שאותו הציע על מנת לבחון מהו "צדק".
3. ע"א 10064/02 "מגדל" חברה לביטוח בע"מ נ' רים אבו חנא, פ"ד ס(3) 13 (2005).
4. דנ"א 4693/05 ב"ח כרמל-חיפה נ' עדן מלול, פ"ד סד(1) 533 (2010).
5. ת"א (ב"ש) 39201-01-15 המנוח פלוני נ' עיריית רהט (פורסם בנבו, 16.6.2019).
6. ראו למשל: ת"א (רמ') 16908-02-16 פלונית נ' עיריית מודיעין (פורסם בנבו, 19.2.2018); ת"א (חי') 18493-09-13 פלונית נ' עיריית קרית שמונה (פורסם בנבו, 13.1.2019).
7. ע"א 18/75 אלון נ' מ"י, פ"ד כט(2) 124 (1975), עמ' 126.
8. ע"א 733/95 ארפל אלומיניום בע"מ נ' קליל תעשיות בע"מ, פ"ד נא(3) 577 (1997), עמ' 629. ראו גם יורם רבין, "זכות הגישה לערכאות: מזכות רגילה לזכות חוקתית", **המשפט**, ה (תשס"א), עמ' 217-233.
9. תקנות 100-101 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984.
10. ע"א 76/86 פיינשטיין נ' ה.ש. מלונות בע"מ, פ"ד מג(3) 124 (1989).
11. ע"א 9413/03 אלנקווה נ' הועדה המקומית לתכנון ולבניה, ירושלים, פ"ד סב(4) 525 (2008), עמ' 548-549.
12. ע"א 7379/18 הדר יצחקי נ' רון יצחקי (פורסם בנבו, 18.12.2019).
13. ע"א 2452/01 דרור אורן, עו"ד נ' מגדל חברה לביטוח בע"מ, פ"ד נח(1) 577 (2003).
14. רע"א 2387/13 די.איי חברה לביטוח בע"מ נ' לשכת סוכני ביטוח בישראל ואח' (פורסם בנבו, 26.12.2013).
15. תעריף אגרות המשפט בהליכים אזרחיים משתנה בין מדינות העולם בהתאם לתפיסה החברתית המקובלת באשר לשאלה מי צריך לשאת בעלות ההליך האזרחי: האם זהו הליך פרטי בין שני אזרחים והמדינה רק נותנת את שירותיה כמגשרת, או שמא ההליך האזרחי משקף אינטרס ציבורי רחב יותר של שאיפה לצדק ולהוגנות.
16. P. CIV. R. FED. 12, וכן ראו https://www.law.cornell.edu/rules/frcp/rule_12.
17. מעניין לציין כי בכך מתייחדת מערכת המשפט בישראל, ביחס למערכות משפט במדינות העולם, המשאירה שיקול דעת רחב במיוחד בידי השופטים. ראו קרן וינשל ויפעת טרבלוס, "פסיקת הוצאות משפט בהליכים אזרחיים", **משפטים**, מו (2017), עמ' 766.
18. שם, עמ' 768.
19. שם, עמ' 770.
20. שם, עמ' 783.
21. שם, עמ' 785.
22. חשוב לציין כי הממוצעים המובאים במאמרו של וינשל וטרבלוס כוללים סכומים הנפסקים בפסקי דין בהיעדר הגנה. אלה פסקי דין שבהם – ברוב המקרים – מקבלים השופטים את מלוא דרישותיו של התובע ללא הפעלת שיקול דעת משפטי; ורובם מבוטלים לאחר שהנתבע מגיש בקשה לביטולם. קשה אפוא להתייחס לפסקי דין אלה כאל תום ההליך או כמשקפים את עמדתם של בתי המשפט לגבי התביעה.
23. לבית המשפט המחוזי מגיעות תביעות ששוויין 2.5 מיליון שקלים ומעלה, והאגרה שיש לשלם בעבורן היא 2.5% מסך התביעה. אגרת משפט מינימלית בבית משפט מחוזי עומדת אפוא על סך של 62,500 שקל בתביעות לסכום קצוב. לגבי תביעות הגידונות בבית משפט השלום קשה יותר לחשב זאת, שכן אגרת פתיחת ההליך משתנה לפי סוג התביעה, ובחלק מהתביעות סכום ההוצאות מכסה את אגרת ההליך; אולם בתביעות לסכום קצוב, אגרת ההליך נקבעת על כ-2.5% משווי התביעה. כדי ששווי החזר ההוצאות הממוצע יכסה את האגרה, צריכה התביעה לעמוד על סך של פחות מ-240,000 שקלים.
24. וינשל וטרבלוס, "פסיקת הוצאות משפט בהליכים אזרחיים", עמ' 786.
25. שם, עמ' 781.
26. אהובה פישר, "זכות הגישה לערכאות וקורבנותיה", 8.11.2011, *PsakDin*.
27. ענת רואה, "בדיקת 'כלכליסט': למעלה משליש מהתקנים בשלום בת"א מסתיימים בפשרה", **כלכליסט**, 27.5.2008.
28. וינשל וטרבלוס, "פסיקת הוצאות משפט בהליכים אזרחיים".

29. ורד דשא, **מערכת המשפט בישראל**, צפרירים: נבו, 2019, עמ' 692.
30. קרן ויגשל-מרגל ואחרות, "יצירת מדד משקלות תיקים להערכת העומס השיפוטי בישראל", **משפטים**, מד (4102), עמ' 769–834.
31. אופן המדידה כיום יוצר עיוות מפני שיש להבחין בין תיקים שונים שמטבע הדברים דורשים השקעת משאבים שונה. שופט המטפל בדיני נזיקין, תחום שבו ניתן לכאורה לסגור תיקים באמצעות פשרה בקלות יחסית, יקבל ציון גבוה, לעומת שופט העוסק בקניין, תחום שבו ההחלטות הן חד-ערכיות – או שהקרקה כולה של א' או שהקרקה כולה של ב' – ולפיכך ממילא רוב ההליכים הללו מנוהלים עד לפסק דין מלא.
32. 32 בספרה "העליונים" מספרת נעמי לויצקי כי כאשר התעכב מינויה של עדנה ארבל לבית המשפט העליון, היא הצטערה על שלא נשארה להיות שופטת בבית המשפט המחוזי – ומשם הייתה מנסה להתקדם לבית המשפט העליון – במקום ליטול על עצמה את תפקיד פרקליטת המדינה. אלא שהשופטת דליה דורנר רמזה לה כי אילו התמנתה לשופטת בבית המשפט המחוזי, ושופטי העליון היו מכירים את כתיבתה המשפטית, סיכוייה להתקדם לבית המשפט העליון היו פוחתים במידה ניכרת משום שכתביה משפטית לא הייתה הצד החזק שלה. סיפור זה משמש דוגמה להשפעתם של כתיבת פסקי הדין על קידומם של שופטים. ראו נעמי לויצקי, **העליונים: בתוככי בית-המשפט העליון**, בני-ברק: הקיבוץ המאוחד, 2006, עמ' 33–34.
33. חמי בן-נן ועמוס גבריאלי, "ייקוב הדין את הפשרה? לביקורת סעיף 79 לחוק בתי-המשפט, התשמ"ד-1984", **הפרקליט**, מז (2002), עמ' 260.
34. דשא, **מערכת המשפט בישראל**, עמ' 692.
35. יוער כי ייתכן שהפוליטיזציה שעוברת מערכת המשפט בשנים האחרונות משפיעה גם היא על המוטיבציה של שופטים. אם בעבר קידום שופטי בית משפט שלום לבית משפט המחוזי כמעט שלא עניין את הפוליטיקאים, ונעשה על בסיס כישורים משפטיים בלבד, הרי כיום הפוליטיקאים מתעניינים בכל מערכת המשפט. כדי להתקדם במערכת אין די להיות שופט טוב, ויש צורך גם לייצג אינטרסים פוליטיים כאלה ואחרים. אינטרסים אלה עלולים לפגוע במוטיבציה של שופטים להוכיח את עצמם כמשפטנים טובים, שכן ממילא "הכול פוליטי".
36. ראו גלי אביב ויפעת טרבלוס, "דו"ח הוועדה האירופית לבחינת יעילות מערכות הצדק להשוואת והערכת מערכות משפט: נתונים נבחרים", מחלקת המחקר של הרשות השופטת, 2014, עמ' 13. זמין במרשתת באתר הנהלת בתי המשפט.
37. ראו שם, וכן דברי נשיאת בית המשפט העליון לשעבר, כבוד השופטת מרים נאור, בפתח שנת המשפט (30.8.2016). זמין במרשתת.
38. ראו למשל עקיבא ביגמן, "שופט אחד, אלפי תיקים: העומס במערכת המשפט נחשף", **ישראל היום**, 9.2.2020.
39. ראו *European judicial systems Efficiency and quality of justice: CEPEJ Studies No. 23*, 2016, p.18.
40. צו בתי המשפט (סוגי החלטות שלא תינתן בהן רשות ערעור), תשס"ט-2009.
41. דשא, **מערכת המשפט בישראל**, עמ' 683.

המיתוס המסוכן של "הדרג המקצועי"

שירות המדינה צמח מתוך תפיסות הרואות במומחה המקצועי אדם נטול-כניות והטיה הראוי לעצב את המדיניות הציבורית. במבחן המציאות, המומחיות כושלת, הניטרליות נעדרת והפקידים מנהלים את המדינה כחפצם

משבר הקורונה הדגים לתושבי מדינת ישראל את התלות העצומה של הדרג הנבחר בבירוקרטיה, דרג הפקידות הבלתי נבחר. נוכחותם הציבורית של אנשי הדרג המקצועי בטיפול במשבר הקורונה גברה והלכה, והממשלה הייתה תלויה בהם באופן כמעט מלא. אלא שכמה בעיות בלטו לעיני המתבונן חסר הפניות. ביניהן ניתן למנות את חוסר השקיפות של פעולת הפקידים; את חוסר המקצועיות שהפגינו בתחומי אחריותם; ואת העברת האחריות מהדרג הפוליטי לזה הפקידותי. הבירוקרטיה בישראל נהפכה למעמד שצבר במהלך השנים, בתהליך סמוי מן העין, עוצמה פוליטית גדולה. עוצמה זו תלויה באמונות שונות לגבי תפקודה, יכולותיה ותפיסת עולמה של הבירוקרטיה. בשלה העת להעמיד אמונות אלו במבחן הביקורת.

האידיאל הבירוקרטי

בעת המודרנית המוקדמת, עת החלו לבצבץ רעיונות ומודלים חדשים למדינה, ניסו ההוגים הפוליטיים למקם בהם את משרתי הציבור. כמו בדרך-כלל בתיאוריה פוליטית, את נקודת המוצא הנוחה ביותר לדיון מספק תומס הובס בספרו 'לואייתן' (משנת 1651). הובס התעניין במיוחד בשאלות הריבונות, הסמכות והציות, והקדיש פרק שלם ל"משרתי הציבור של כוח ריבוני". הפקיד, קבע הפילוסוף האנגלי, "דומה

רן ברץ הוא ד"ר לפילוסופיה; כיהן בעבר כראש מערך ההסברה במשרד ראש הממשלה; מקים אתר 'מידה', אתר שמרני-ליברלי העוסק בתחומי מדיניות שונים; מייסד ומנהל עמותת 'אל הפרט: חירות ואחריות אזרחית'; בעל טור ב'מקור ראשון'; ומרצה במוסדות רבים על מדיניות, בעיקר בסוגיות של משטר ומדינה, ביטחון וכלכלה.

לעצבים ולגידים המניעים את אבריו האחדים של גוף טבעי", כלומר, הוא מתווך בין הריבון לציבור. משרתי הציבור הם "משרתים – כי הם משרתים את האיש המייצג, ואין הם יכולים לעשות מאומה נגד ציוויו או בלי סמכותו".¹

הרעיון של הפקידות כמי שמוציאה לפועל מדיניות שנקבעת על ידי הריבון רווח ומוכר היטב. אלא שעם עליית הנאורות נוצרה תיאוריה חדשה, שהקנתה לבירוקרטיה מעמד ייחודי. שני רעיונות מרכזיים התלכדו במחשבה על "הטיפוס האידיאלי" של בירוקרטיה. האחד נוגע לאמונה תמימה ביכולות מדעי החברה, שיאפשרו לדרג של "מומחים" ואנשי מקצוע להפוך את המדיניות לעניין מדעי, בטיב ובדיוק של מדעי הטבע. השני נוגע לתחום הערכים, קרי, התפתחותן של תובנות אוניברסליות בדבר המוסר והצדק, שאם ייושמו ויגולמו על ידי ממסד ריבוני נאור, ישליטו גן עדן עלי אדמות. הטיפוס הבירוקרטי האידיאלי הוא אפוא מומחה בענייני מדיניות, המקדם את טובת הכלל על פי מערכת של כללים אוניברסליים.

הרעיונות הללו היו מוטיב מרכזי אצל אחד הפילוסופים המשפיעים ביותר במאה ה-19, פרידריך הֶגֶל. הגל הרחיב בעניין זה בחיבורו 'הפילוסופיה של המשפט', שפורסם בתחילת שנות ה-20 של אותה מאה. בחיבורו מתפייט הגל על "מעמד כללי" של עובדי ציבור, שבידיו "מופקדים ענייני הכלליים של הציבור". בהגותו האידיאלית הצטייר המעמד הזה כמצטיין ב"אי-משוא-פנים, יושר ואדיבות". "פקיד המדינה", כתב הפילוסוף הגרמני, "עושה את משרתו לאינטרס העיקרי של קיומו הרוחני והפרטיקולרי". הוא מפגין "הקרבה של הסיפוק העצמאי והגחמתי של תכליות סובייקטיביות". נוסף על כך, קבע הפילוסוף הגרמני, "הגורם האובייקטיבי במינוי הם הידע והוכחת קיומו של כושר. הוכחות אלה מבטיחות כי המדינה תקבל את מה שהיא מבקשת", ועוד: "נושאי התפקידים הציבוריים מתמנים לתפקידיהם הספציפיים לא על סמך אישיותם הבלתי-אמצעית, כי-אם לפי כישוריהם הכלליים והאובייקטיביים".²

מאה שנה אחרי הגל המשיך את הדיון בבירוקרטיה הוגה גרמני נוסף, שגם השפעתו על מדעי החברה הייתה עצומה: מקס וֶבֶר. בחיבורו החשוב 'כלכלה וחברה' הקדיש ובר פרק מיוחד ל'בירוקרטיה', שבה ראה התפתחות היסטורית מערבית ייחודית.

ובר הוא אבי ההגדרה המפורסמת של המדינה: "ציבור של בני-אדם בתוך תחום ארץ מסוים התובע לעצמו (בהצלחה) את זכות המונופול לשימוש באלימות על פי הדין". אותה תביעה מוצלחת לשימוש באלימות, טוען ובר, נובעת מסמכות המקובלת על החברה. ובר מונה שלוש סמכויות רלוונטיות: מסורתית, כריזמטית ורציונלית. הבירוקרטיה שייכת לסוג הסמכות השלישי.

משרתי הציבור, שגם ובר מציגם באופן אידיאלי, הם ממלאי שליחות אישית וציבורית במסגרת פורמלית, חוקית, היררכית ומוגדרת היטב.³ הפקידים הם אנשי

תחרות העובד המצטיין 2020

מקצוע והפקידות היא מריטוקרטית, כלומר משרתי הציבור נבחרים על סמך יכולותיהם וכישוריהם. לדידו של ובר, הפקיד המקצועי "לא עוסק בפוליטיקה, אלא ב'מנהל'", והוא מכלכל את עיסוקיו "בלא רוגז ומשוא פנים – בלא פניות". גם ובר האמין במומחיות הכרוכה בניהול מדינה ומדעי החברה, וראה בעיני רוחו פקידות הבנויה מ"מומחים לדבר, מאומנים היטב במשך שנות לימוד והתכשרות, ובעלי כבוד מקצועי-מעמדי מפותח מאוד, המזרז אותם לנהוג בצדק ובישר".⁴

כדאי לציין כי הגל וובר לא היו תמימים. הם ידעו היטב שהם מציירים דמות אידיאלית, ולכן פיזרו בחיבוריהם סייגים ברורים. הגל למשל זיהה את אחד החששות הגדולים ביותר בהתמודדות עם מעמד בירוקרטי רב-עוצמה, שמגיע "בדמות האינטרס המשותף של הפקידים בהיותם שדרה מאוחדת כנגד הכפופים להם וכנגד הממונים עליהם". משום כך הבהיר כי השאיפה "להסיר מכשולים כאלה ... מצריכה ומצדיקה התערבות של הריבון".⁵

גם ובר, שבזמן כתיבתו כבר הייתה בירוקרטיה מעט ענפה יותר, היה מודע אפילו יותר לצד השלילי של העצמת הבירוקרטיה. ברוח הובס, הוא הבהיר כי הפקיד "מקיים את פקודת הרשות הממונה עליו במסירות ובדייקנות ... אפילו בשעה שהוא רואה בה טעות גמורה ... אילולא מידות מוסר מובהקות אלה, היה כל המנגנון מתפורר". הטרידה מאוד את ובר הסכנה הנשקפת כאשר מידות המוסר הללו לא נשמרות. כיוון שהכיר באינטרס של הבירוקרטיה לצבור כוח לעומת הריבון, הוא ראה בעליית המעמד הבירוקרטי סכנה לחירות – לצד היתרונות הרבים שכאמור מצא בה, וסברתו כי היא סממן לקדמה המערבית.⁶

במיוחד הטרידו את ובר פערי המידע שבין אנשי המקצוע לנבחר הציבור, עניין שנהפך למושא מרכזי של מחקר בהמשך המאה ה-20. "כל בירוקרטיה" כתב, "מעוניינת להעצים את עליונות בעלי-המקצוע על ידי שמירת הידע שלהם וכוונותיהם נסתרות. ממסדים בירוקרטיים תמיד נוטים להיות ממסדים של 'שיבות סודיות'; הממסד מסתיר ככל יכולתו את הידע והפעולות שלו מפני ביקורת". עוד הדגיש הסוציולוג הגרמני המפוכח: "האינטרס הטהור של הבירוקרטיה בהשגת כוח משפיע הרבה מעבר לאותם מקומות שבהם אינטרסים פונקציונליים מצדיקים סודיות. המושג של 'סוד רשמי' הוא המצאה מיוחדת של בירוקרטיה, ושום דבר אינו מוגן באותה פנאטיות על ידי הבירוקרטיה כמו גישה זו, שלא ניתן להצדיקה באופן מהותי מעבר לאותם מקומות מוגבלים. בהתמודדות עם הפרלמנט, הבירוקרטיה, מתוך אינסטינקט כוח ברור, נלחמת בכל ניסיון של הפרלמנט להשיג ידע בזכות המומחים שלו או קבוצות עניין ... הבירוקרטיה מברכת באופן טבעי על פרלמנט מיועד באופן גרוע ולכן חסר כוח – לפחות כל עוד הבורות משרתת באופן כלשהו את האינטרסים של הבירוקרטיה".

דוקטרינת דול

בניגוד להגל ולוובר, אנו נמצאים בעמדת היתרון של חוכמה בדיעבד. צברנו ניסיון רב וידע על התנהלותן בפועל של בירוקרטיות מודרניות ענפות, מן הסוג שלא היה לנגד עיניו של ובר, שבתקופת כתיבתו הממשלות היו מצומצמות בגודלן לאין שיעור מכפי שהן כיום, וחלשו על אחוזים ספורים בלבד מן התוצר הלאומי – וקל וחומר שלא לנגד עיניו של הגל, שכתב חיבור תיאורטי כמעט לגמרי. נתקלנו מאז במנהל ציבורי מושחת, בפקידות מסואבת, בבירוקרטיות כושלות, ואנו יודעים שהיה בחששותיהם צדק רב.

והנה, למרות חוכמתנו וניסיונו, שבחי הבירוקרטיה שנישאו בפי הגל וובר הם כחרזות עלובה לעומת השירה האפית שמשוררים לה הבירוקרטים שלנו. הנה לדוגמה תיאור הבירוקרטיה בישראל, כפי שנכתב בדו"ח רשמי של נציבות שירות המדינה שיצא בשנת 2017, כמאתיים שנה אחרי הגל ומאה שנה אחרי ובר. אין מדובר במסמך המגדיר את מהותה של הבירוקרטיה, אלא בדין וחשבון שכתב עו"ד רון דול, היועץ המשפטי של נציבות המדינה, אשר עוסק בנושא נקודתי, אם כי לא שולי, המתואר בכותרתו: "מסמך מדיניות קביעות וסיום העסקה בשירות המדינה".⁷

האמירות במסמך דול על הבירוקרטיה נחשבות בו לאמת מובנת מאליה. הן כמעט אגביות במובן זה שהן מוצגות כתוצאה ברורה מאליה של הקביעות בשירות המדינה. ובכן, לפי דול, הבירוקרטיה היא "שירות ציבורי מקצועי" בעל "אופי אובייקטיבי וממלכתי". פקידינו, הרואים בשירותם "קריירה לחיים", משרתים "ממשלות שונות ושרים מתחלפים", ולכן ברור שהם "ניטרליים פוליטיים". הבירוקרטיה מקבלת "החלטות ענייניות", היא "נטולת שיקולים זרים ופוליטיים", ולנגד עיניה עומד "האינטרס הציבורי של כלל האזרחים". הפקידים נהנים מ"אשראי מקצועי", המוענק רק לאלה "הפועלים מטעם הגוף הציבורי", משום ש"התנהגותם נתפסת בעיני הכול כפעילות אובייקטיבית ומקצועית". זאת משום שפקיד הציבור, בניגוד למקבילו במגזר הפרטי, "פועל מתוך פרספקטיבה ארוכת-טווח". לא רק זאת, הוא גם "שם לנגד עיניו את טובת הציבור", "עובד בשביל הציבור", ו"מגן על האינטרסים של הציבור".

לנוכח התכונות התרומיות הללו של פקידינו, מובן לגמרי מדוע דול – פקיד ציבורי בעצמו, כזכור – מסיק כי הפלא של שירות המדינה גם "מוביל להכרה שיש להעניק יחס ייחודי לפקיד ציבור, שונה מזה שניתן לעובדים במגזר הפרטי", כולל "הגנות מפני פיתוים שאין למקביליהם הלא ציבוריים".

אין ספק שהטיפוס האידיאלי של הגל וובר יכול לקנא בפקיד הישראלי כפי שהוא מצויר ב"דוקטרינת דול" לשירות הציבורי. דול אף מרחיק לכת – וכאן ישים לב הקורא הדרוך כיצד מתחילים הדברים לחרוק מעט – כאשר הוא קובע כי הפקיד צריך לדעת להגן על טובת הציבור לנוכח "גחמה של מנהל מסוים... אם הדבר אינו

מתיישב עם הנחיות ממוניהם". במקום אחר הוא כותב כי הפקיד "ישים לנגד עיניו את טובת הציבור, לפני טובת הממשלה המכהנת". דול, אם כן, מזהה פער בין טובת הציבור לבין טובת הממשלה, וסבור שלפקידים יש קביעות כדי שיוכלו לעצור את הממשלה המכהנת. לא רק שאין אצלו סייגים להשחתה האפשרית של הפקידות, הוא אף מעמיד אותה כניצבת מול הדרג המדיני. הגל וובר מתחילים להחוויר מעט.

דוקטרינת דול מציבה ארבעה מיתוסים מרכזיים ביחס למגזר הציבורי; אלה הם מיתוסים רווחים ומתמידים כדוגמה דתית בתעמולה הבירוקרטית מאז ימי הגל.⁸ שניים מהם נוגעים למקצועיות של הדרג הפקידותי, ושניים להיעדר הטייתו.

(1) **מיתוס המומחיות.** ב"מומחיות" אני מתייחס כאן לפן האינטלקטואלי, בעיקר בכל הקשור לסוגיות מדיניות הנשענות על דיסציפלינות מתחומי מדעי החברה. הבנתם האינטלקטואלית העמוקה כביכול של הפקידים בתחומי עיסוקם היא המסמיכה אותם לתת המלצות מחייבות בענייני מדיניות.

(2) **מיתוס המקצועיות.** ב"מקצועיות" של הדרג הבירוקרטי אני מתייחס להכשרתו וכהונתו הארוכה של הפקיד, שב"דוקטרינת דול" מעמידה אותו כבעל (א) יכולות ביצוע מצוינות ו-(ב) שיקול דעת מקצועי העולה אפילו על זה של מקבילו בשוק הפרטי.

(3) **מיתוס האובייקטיביות.** האמונה בדבר ה"אובייקטיביות" של הדרג הפקידותי מתייחסת לטענה שהוא חף מאינטרסים עצמיים, ולכן אין בהמלצותיו חשש להטיה של קידום עצמי. רק טובת הכלל לנגד עיניו.

(4) **מיתוס הניטרליות.** הניטרליות נוגעת לאמונה בדבר חוסר הטייתו הפוליטית-אידיאולוגית של הדרג הבירוקרטי.

בעמודים הבאים אדון באמונות הללו בזו אחר זו, תוך התייחסות לכמה מקרי מבחן מובהקים הנוגעים לבירוקרטיה הישראלית. כזכור, דוקטרינת דול באה להצדיק את מוסד הקביעות, ואת דפוסי השכר שנהנים ממנו במגזר הציבורי; הדיון יתמקד אפוא גם בעניין זה.

מיתוס המומחיות

"אף אחד ממדעי החברה לא יכול לנבא משהו ששווה שקל. זה לא רק בכלכלה אלא גם במדע המדינה, בסוציולוגיה. ניסינו לתת תחזיות, וזה לא עבד". כך התבטא ב-1985 סיימור מרטין ליפסט, פרופסור ידוע למדע המדינה וסוציולוגיה בסטנפורד, שהיה נשיא האגודה האמריקנית למדע המדינה.⁹

הפקולטות למדעי החברה, שקמו במאה ה-19, הושתתו בין היתר על ההנחה שהן מכשירות אנשים לתפקידי ממשל בירוקרטיים ובכך מביאות תועלת למדינות המממנות אותן. לימוד ענייני החברה באופן "מדעי", סברו המייסדים של

הדיסציפלינות הללו, מגבש ידע מתקדם, באיכות מחקרית גבוהה, שהוא רלוונטי בתחומי הפעולה המעניינים את המדינה. האקדמיה מייצרת למדינה פקידים במעמד של "מומחים", שיעזרו לה לעצב מדיניות.

אכן, במובן מסוים כל אקדמאי וכל פקיד הם מומחים במה שהם עושים. אלא שהטענה הזאת נכונה באופן כללי לכל עיסוק. גם הפרופסור לספרות אנגלית הוא מומחה, גם נהג הרכב הממשלתי הוא מומחה, וכך גם רואה החשבון והכלכלן. הסיבה לכך היא שמומחיות היא דבר מורכב. יש בה היבט טכני, היבטי ניסיון, ידע תחומי (הפרופסור לספרות מצטט את שייקספיר, רואה החשבון יודע לספק מאזן) וכישורים. אבל הסיבה לכך שמדעי החברה סבורים שהם רלוונטיים בכל הנוגע להמלצות מדיניות איננה רק הדברים הללו, אלא במיוחד ידע מסוים מאוד שמדעי החברה מתימרים לאחוז בו: ידע בעל תוקף מדעי.

מדעי החברה נוסדו תחת ההשפעה ההיסטורית של הצלחת מדעי הטבע, בתקופה שבה האמינו רבים שאפשר יהיה להגיע במקביל לידע חברתי מדעי. זו רק שאלה של "מתודה מדעית". משום כך מדעי החברה מתנהגים ונראים כאילו הם מדעי הטבע. יוקרתם האקדמית עומדת על הידמותם למדע: הם אוספים תצפיות, משתמשים בכלים ונוסחאות מתמטיים, בונים מודלים מורכבים, מפרסמים בכתבי-עת עם ביקורת עמיתים, ובחלק מצומצם ממדעי החברה גם עורכים ניסויים. לכן, הם טוענים, המחקר שלהם מקנה הבנה טובה יותר, מדויקת יותר, מדעית יותר, בכל הנוגע לתהליכים חברתיים בתחומים שונים.

הבעיה היא שאלו הן פרוצדורות. גם אסטרולוגים או קוראים בקפה יכולים לעמוד בהן, אם יהיו מתוחכמים דיים. אין בעיה לבנות מודל סטטיסטי מתוחכם שינתח את דפוסי שאריות הקפה בכוס ויתאים אותם לניבויים עתידיים שונים. מה אם כן המבחן, שיכול להבחין בין האסטרולוג לפיזיקאי? בין השרלטן למדען?

התשובה היא שמהתיאוריה המדעית נגזרת סדרת ניבויים הנבחנת בניסוי מבוקר. ברור לכול שבניגוד לתיאוריה פיזיקלית מוצלחת, אם הניבוי של המודל האסטרולוגי המתמטי יהיה ספציפי הוא ייכשל (או יצליח רק באופן מקרי). מדעני הטבע, אם כן, מנסחים כללים שמהם נגזר ניבוי של תופעה עתידית שטרם נבחנה, וצדקתה נבדקת בבחינה אמפירית, לרוב בניסוי מבוקר כהלכה. כך שהמומחיות של מדעי הטבע נקבעת בסופו של דבר על ידי הטבע, לא על ידי העמיתים ששופטים אותם.

הנקודה המרכזית, אם כן, היא שמדעי הטבע תלויים באופן הכרחי ביכולתם לספק תחזית ולבחון אותה. רק כך מקבלת התיאוריה המדעית את הערך המיוחד שלה. ולכן גם אם בתחומים אחרים יש ידע רב, הבחנות מעניינות, תיאוריות מרתקות, והם בהחלט מעשירים אותנו, את הבנתנו ואת מחשבתנו – כמו תיאוריות רבות במדעי החברה – הם לא נחשבים למדעיים.

את הדרך הארוכה הזו – שהיא כמובן רק קצה קצוה של הדיון במדע ובפילוסופיה של המדע – עשינו כדי לשאול את השאלה הביקורתית הבסיסית ביותר ביחס לכל דיסציפלינה עם יומרה מדעית: עד כמה ביכולתם של מדעי החברה לעמוד במבחן התחזית?¹⁰

האביב הערבי

ב-2011 שטפה את המזרח-התיכון שרשרת של מאבקים פוליטיים עזים ואלמים, שזכו לכינוי "האביב הערבי". המהומות התחילו בסוף 2010 בתוניס, שם שרף את עצמו למוות רוכל ושמו מוחמד בועזיזי, אחרי שעבר התעמרות שלטונית. כעת לשאלה: כמה מומחים למזרח-התיכון, מכלל הדיסציפלינות של מדעי החברה, העוסקים באזור על שלל תופעותיו וגווניו, חזו את שרשרת המהפכות הזו, ואפילו באופן חלקי או עמום?

ובכן, לפחות בזמן אמת, איש לא התיימר לקחת לעצמו קרדיט כזה.¹¹ ג'ף גודווין, סוציולוג וחוקר מהפכות מאוניברסיטת ניו-יורק, כתב על ארגון 'קרן השלום', שהשתמש במיטב המומחיות של מדעי החברה כדי לבנות אינדקס מורכב ומתקדם של "מדינות כושלות". מטרת המדד היא לבחון חוסר יציבות ב-177 מדינות, כדי לתת "למעצבי מדיניות ולציבור ... אזהרה מוקדמת לעימות", וכך לקדם את השלום בעולם. ב-2011, מבין המדינות שחזו את "האביב הערבי", רק תימן הייתה ברשימת המדינות המדאיגות, במקום ה-15. מצרים וסוריה בקושי הגיעו למקום ה-50 (עם ציונים דומים לאלו של קולומביה והפיליפינים), ותוניס, לוב, ובחריין, מוקדים מרכזיים של "האביב הערבי", קיבלו ציונים טובים ומצאו את עצמן בחצי השני, היציב והמבטיח.

גודווין מסכם את מסקנתו: "מדעני החברה יכולים לדבר באופן אינטליגנטי למדי על המסלול של חברות מסוימות. אבל הטבע הקונטינגנטי מאוד של ההתנהגות האנושית הופך את החיזוי המדויק של המסלול הממשי או אפילו הסביר של חברות לבלתי-אפשרי". אכן, אחרי כל משבר, כאשר אלפי מומחים בכל העולם נכשלים בחיזוי אירוע אדיר ממדים, מגיעים גם מאמרים אפולוגטיים כמו זה של גודווין, שמסבירים בדיעבד מדוע מדעי החברה לא מצליחים לחזות אירועים דרמטיים, ברשימת סיבות ותואנות ארוכה ומגוונת.

למעשה, האמת קשה אפילו עוד יותר. מפני שגם גודווין המצטנע, עם הביקורת העצמית והמתודולוגית, עושה לעצמו הנחות רבות. מדעי החברה לא רק שאינם יכולים לחזות "במדויק" את התהליכים החברתיים והפוליטיים; גם בהכללות גדולות מאוד, ממוצע החיזוי שלהם לעתיד איננו קרוב ל"ממשי" או "סביר" בשום קנה מידה רלוונטי לעיצוב מדיניות.

ברית המועצות

אין מדובר רק במזרח התיכון. קריסת ברית המועצות היכתה בהלם את העולם כולו. השפעותיה ניכרות עד היום; העולם הפך מעולם דו-מעצמתי, שבו שתי אימפריות גרעיניות נלחמו זו בזו על הגמוניה עולמית, לעולם חד-מעצמתי, שבו ארה"ב הגמונית לבדה. בתקופת המלחמה הקרה היו עיניהן של סוכנויות הביון המרכזיות וקהילות מודיעין עצומות נשואות לברה"מ. יחד איתם בחנו את האימפריה הסובייטית אינספור "מומחים" ליחסים בינלאומיים, מדעני מדינה, כלכלנים, סוציולוגים, אנתרופולוגים, סובייטולוגים, ומה לא. המשאבים שהושקעו בכך היו עצומים.

בכל זאת, כמעט איש לא חזה את הקריסה המהדהדת של המעצמה הכושלת. כולם היו שבויים בקונספציות אקדמיות, פוליטיות ואינטלקטואליות, ולא ראו את הקריסה האדירה שעמדה מעבר לפינה. שלא במפתיע, רוב האקדמאים נפנו את הכישלון העצום הזה בטפיחה קלה של ניגוב אבק מהשרוול, והמשיכו, בביטחון של עובדים קבועים, להסביר בדיעבד מדוע, בעצם, הקריסה הייתה עניין צפוי לגמרי.

רובם, אבל לא כולם. פרופ' ריצ'רד פייפס, סובייטולוג מהארוורד שהיה גם יועצו של הנשיא רייגן, ניסה ביושר להסביר את מחדל המומחים:

השקעתי מחשבה רבה בניסיון להבין את הקהות המקצועית הזו, ולא הגעתי לתשובה מדויקת. נראה סביר שבעיקרו של דבר כישלון בעלי-המקצוע להבין את המצוקה הסובייטית נועץ באדישותם לגורם האנושי. בשל רצונם לחקות את הצלחת מדעני הטבע, ששיפוטיותם "נטולי ערכים", הפוליטולוגיה והסוציולוגיה הפכו ליותר ויותר מכניות, בנו מודלים ונסמכו על סטטיסטיקות (שרבות מהן זויפו), ותוך כדי התהליך, איבדו מגע עם מושא מחקריהם – ההומו ספיינס המבולגן, שסותר את עצמו ואיננו צפוי. כל מי שבילה שעה בשוטטות ברחובות מוסקבה, העיר העשירה ביותר בברה"מ, בעיניים פקוחות, היה משליך את הסטטיסטיקות המגוחכות של ה-CIA, שהציגו את צמיחת התל"ג הסובייטי ואת רמת החיים בברה"מ ככמעט חצי מאלו האמריקניים. שיחה עם אזרחים סובייטיים בראש פתוח הייתה מגלה שמראית העין של תמיכה רחבה במשטר הייתה כוזבת. אבל עדויות כאלו נדחו באופן כללי כ'אנקדוטליות' ולכן לא ראויות לתשומת-לב רצינית.

הערה נוספת של פייפס ראויה למחשבה: "המעטים שכן חזו את נפילת הקומוניזם היו כמעט ללא יוצא מן הכלל חובבנים, בדרך כלל מהצד השמרני. הם בחנו את המצב בלי יומרה ל'מדעיות', הפעילו שכל ישר והתייחסו לגורמים מוסריים שהמומחים נמנעו מהם בקפדנות".

פייפס מסכם את מאמרו החשוב כך:

בכל הנוגע למקצועות מדע המדינה וסוציולוגיה, אם יש להם תביעה להיחשב כדיסציפלינות מדעיות, כפי ששמותיהם מרמזים, הם בוודאי חייבים לנקוט ביקורת-עצמית נמרצת כדי לקבוע מה לא עבד. עד כה, הם נכשלו בכך. ניתוח-שלאחר-המוות

מתודולוגי שכזה הוא חיוני, אחרת הם יעשו טעויות דומות בעתיד. קהילת המודיעין הלאומית תלויה מאוד באקדמיה למתודולוגיה אנליטית, ונוטה לשכפל את מסקנותיה. לכן, טעויות אקדמיות עלולות, באופן עקיף, להשפיע באופן מזיק מאוד על העצות שניתנות למקבלי ההחלטות וכתוצאה מכך על המדיניות שהם נוקטים.¹²

שוב נדגיש, מדובר באירוע ההיסטורי החשוב ביותר מאז מלחמת העולם השנייה. אירוע שטלטל והפך את העולם. המשאבים שהושקעו בהבנה, מחקר ומידול של התהליכים בברה"מ היו עצומים ומתקדמים ככל האפשר. מי שנחשבו למומחים הגדולים בעולם, לחזית ה"מדע", הוצבו למשימה. אך כגודל ההשקעה והיומרה – כך גודל הכישלון.

תחזיות באספמיה

אז מה קורה עם מדעי החברה? האם יש שם מומחים המסוגלים לנפק תחזיות וניבויים סבירים בתחומי ההתמחות שלהם, או שמדובר באחיות עיניים אינטלקטואליות אחת גדולה, בדיסציפלינות שבפועל מבחינת הידע שלהן שקולות לחוג להיסטוריה – שאליו אני רוחש כבוד לאינסוף, אך אין לו יומרה מדעית במובן שצינו – ומבחינת המודלים והתיאוריות שלהן שקולות לפְּרִנּוּלוֹגְיָה?

לעתים רחוקות קורה ואחד מאנשי מדעי החברה מפנה את הזרקור הדיסציפלינרי הביקורתי ואת כלי העבודה של מדעי החברה לעבר מדעי החברה עצמם. פרופסור פיליפ טטלוק, מדען מדינה מאוניברסיטת פנסילבניה, הוא אחד מהם, ולזכותו רשומה הבחינה היסודית ביותר של יכולתם של בעלי היומרה למומחיות במדעי החברה לחזות אירועים עתידיים.

במשך 20 שנה, בין 1984 ל-2003, ערך טטלוק תחרויות חיזוי ענפות. הוא אסף כמעט 300 מומחים מתחומים שונים, אקדמאים, אנשי ממשל, עיתונאים וכד', וביקש מהם לתת תחזיות כלליות במגוון תרחישים פוליטיים וכלכליים בתחומים שונים, כולל אלו שבהתמחותם. למשל, טטלוק ביקש מן המומחים לבחור בין שלוש תוצאות אפשריות ביחס לעתיד כלשהו, כמו לגבי כלכלה של מדינה כלשהי: האם הם צופים צמיחה, סטטוס קוו, או שקיעה.

בסה"כ כחן טטלוק מעל ל-80 אלף תחזיות – והתוצאות היו קודרות מאוד. הניבויים בטווח של שנים ספורות היו כמעט שקולים למזל, או במילים אחרות, לא ניכרה בהם שום מומחיות או מקצועיות, גם בתחומי המומחיות (לכאורה) של נותני התחזית. הם היו משיגים תוצאות טובות יותר לו היו קובעים ששלוש התוצאות שמכסות את תחום הניבוי אפשריות באותה מידה.

טטלוק כותב: "התחזיות של מומחים בתחום הידע שלהם לא היו מוכוונות ומובחנות יותר מאשר של מסיגי-גבול חובבנים ... בכל הנוגע לידע, אנו מגיעים לנקודה של

תשואה שולית פוחתת לתחזית באופן מטריד¹³. יתר על כן, אולי עצוב מעט לשמוע, אבל ככל שהחווה היה אדם בעל פרופיל ציבורי גבוה יותר, כך התחזיות שלו נטו להיות גרועות מהממוצע, או במילים אחרות, ה"מומחיות" שלו הייתה להיכשל בתחזיות.

ממצא מרתק נוסף של טטלוק נוגע לפער הביטחון העצמי של ה"מומחים". אף שכמעט לא הצליחו בתחזיותיהם יותר מחובבנים, המומחים (בעיני עצמם) נהנו מביטחון עצמי גדול. כאשר ביקש מהם טטלוק לנמק את הבחירות שלהם, ל"מומחים" היו הסברים ענפים ומורכבים הרבה יותר מאשר לחובבנים. אבל כשבוחנים את התוצאות המעשיות, מתברר שהסיפורים האלה היו הטיה, יומרה לידע – שלא לומר הונאה עצמית.

אם כן, ה"מומחים" במדעי החברה נשמעים טוב. יש להם ז'רגון, תיאוריות, סטטיסטיקות ומודלים, והרבה מאוד ידע בתחום המחקר שלהם. אבל מבחינה מעשית, אין להם שום יתרון בתחזיות על פני הלא-מומחה.

המסקנות של טטלוק אמורות להיות מטלטלות. לדבריו,

בעידן של היפר-התמחות אקדמית, אין שום סיבה להניח שהכותבים בכתבי-עת יוקרתיים – מדעני מדינה מכובדים, מומחים בתחום מחקר, כלכלנים, וכד' – יותר טובים מעיתונאים או קוראים קשובים של הניו-יורק טיימס בפירושם של מצבים מתפתחים ... הכישורים האנליטיים העומדים בבסיס התהילה האקדמית לא תורגמו ליתרון בחיזוי ותרגילי עדכון-אמונות ... אם התוצאות הללו מייצגות את המצב האמיתי, אין זה מפתיע שיש כל כך הרבה סלידה בקרב אקדמאים בכירים מתרגילי חיזוי (הגישה ההפוכה מזו שהייתי מצפה לה לו סברו שיש להם יתרון באלה).

מומחיות בתחומי מדעי החברה, אם כן, עד כמה שהיא אמורה להיות מדעית, היא פיקציה.

בחוגי מדעי החברה אומרים לא פעם שאין להם שום יומרה לחיזוי. אלא שאסור להתייחס לטענה הזו ברצינות. מדובר בצניעות מזויפת. אותם אנשים שמצטנעים לנוכח בחינה אמפירית של הבנתם בתחום, לא מנעו מעצמם אף פעם להמליץ על מדיניות למקבלי החלטות – ואף יותר מלהמליץ. כל המלצה כזו מבוססת על ההנחה שיש בתחום מומחיותם ידע ייחודי ומתקדם המאפשר להם להעריך שמדיניות מסוימת תניב תוצאות מסוימות – כלומר, לתת תחזית. על כך מבוססת יוקרתם האקדמית, המתבררת כשרלטנות – אם כי, בניגוד למנחשים בכדורי בדולח, היא באה עם משכורת נאה וקביעות.

כלכלה

אף על פי שהעדויות נוסח טטלוק הולכות ומצטברות, מדעי החברה ממשיכים לטעון שהם מדעיים. בתוך מדעי החברה, גם רוב הכלכלנים נמנעים מלתת תחזית ריאליסטית.

אך בכל זאת, ישנו תחום אחד יוצא דופן, שבו העיסוק האקדמי המקצועי מחייב לספק תחזיות: שוקי המניות.

פרופ' דניאל כהנמן, זוכה פרס נובל בכלכלה, מספר על מחקר שנערך באוניברסיטת דיוק, שבו בחנו את הניבויים של מומחים בחברות גדולות באשר לתשואות מדד המניות המפורסם Standard & Poors (S&P). החוקרים בדקו 11,600 תחזיות, ומצאו, למרבה העניין, שהתחזיות עמדו ביחס שלילי קל לביצועים בפועל, כלומר, הן טעו יותר מאשר צדקו. היה עדיף להטיל מטבע.

הבחינה כללה גם את בדיקת רמת הביטחון העצמי של אותם מומחים, וגם היא גילתה שלא היה שום קשר בין היכולות בפועל לרמת הביטחון. למעשה, מספר כהנמן, הביטחון העצמי המופרז, כתוצאה מיומרה חסרת כיסוי, התברר כעניין מסוכן: "המחקר הראה שמי שהפגינו הכי הרבה ביטחון ואופטימיות ביחס למדד S&P היו גם בעלי ביטחון מופרז ואופטימיות בנוגע לסיכויי החברה שלהם, שלקחה יותר סיכונים מאחרים".¹⁴ כשמביאים בחשבון, כפי ששם לב גם טטלוק, שהביטחון העצמי מוביל לבולטות ולהסתמכות יתר על ה"מומחה" הפופולרי מצד גורמים כמו משרדי ממשלה, הסיכון של היומרות המופרכות של "מדעני" החברה מתגלה כעניין לאומי.¹⁵

מי שהדגיש יותר מכל את "בעיית המומחה" הוא נסים ניקולס טאלב, מחבר רבי-המכר 'הברבור השחור'. טאלב הוא מתמטיקאי בעל השכלה רחבה, העוסק, לצד משרה אקדמית חלקית, בניהול סיכונים בשוקי המניות. טאלב מדגיש שוב ושוב בספריו עד כמה האקדמאים הקוראים לעצמם "מומחים" הם בפועל חסרי מושג. הם מומחים ביצירת מודלים מתמטיים, אבל לא ביצירת מודלים מתמטיים עובדים – כלומר, כאלה היכולים לתת תחזית מוצלחת יחסית לבסיס של אנשים רגילים או אפילו סתם מזל.

ב-2007, עם סימני הקריסה המוקדמים של משבר הדיור, כתב טאלב על מודל רווח שפותח בתחום הפיננסים ושמו MPT (Modern Portfolio Theory). מפתחו של המודל זכה בפרס נובל, ובכל זאת, אומר טאלב, "אנו לומדים ממשבר למשבר של-MPT יש התוקף המדעי והאמפירי של אסטרולוגיה (בלי האסתטיקה), ועדיין מתעלמים מהלקחים הללו במה שמלמדים 150,000 סטודנטים בבתי-ספר לעסקים ברחבי העולם".¹⁶

טאלב מספר גם איך פגש ב-2009 בכנס בקוריאנה את נשיא קרן המטבע העולמית, שהציג לקהל את תחזיות הקרן לחמש השנים הקרובות. טאלב העצבני לא הצליח להתאפק, וצעק לקהל שבפעם הבאה שמישהו מקרן המטבע יראה להם תחזיות, שידרשו לראות גם את התחזיות שהציגו בין 2004 ל-2007 ל-2008 (שנת המשבר הגדולה שאותה לא חזו). כך הם ייווכחו שאנשי קרן המטבע "משרתים כמומחים בזמן שהם מציעים את התוקף המדעי של אסטרולוגים".¹⁷ לגיבוי טענתו מביא טאלב עובדות נוספות רבות, שכולן מוכיחות אותה נקודה: בניגוד לנדרש מכל מדע,

הכלכלנים האקדמאים מסרבים לקבל את תוצאות העמדת התיאוריות והמודלים שפיתחו במבחן המציאות. בכך, הוא פוסק, "הם דומים לרפואה ימי-בינימית".

ואומנם, לפני זמן רב הוכיח חוקר יווני, פרופ' ספיירוס מקרידיקיס, העוסק בהערכת תחזיות, כי מודלים מורכבים רבים ונחשבים בתחום אינם מצליחים לנבא טוב יותר ממודלים פשוטים. הגילוי הזה, שנדחה בתחילה, חזר על עצמו שוב ושוב, בהיקפים הולכים וגדולים של מחקר, עד שנאלצו לפרסמו ולהודות בו.¹⁸ אבל מקרידיקיס גילה את מה שכל שאר מבקרי מדעי החברה גילו: ההתאמה למציאות לא מעניינת. מפתחי המודלים המורכבים ממשיכים לפתח אותם, והם הופכים ליותר ויותר מסובכים, אף שהם אינם טובים יותר במאומה. הסיבה היא שהסיבוך נהפך בפני עצמו למדד למומחיות ומיומנות אקדמית, וכמו ה'רגון המלאכותי והביטחון העצמי המופרך, הוא משמש במדעי החברה כתחליף למבחן האמיתי של מודל מדעי: הצלחה בניבוי.

מעניין לציין שהמעטים שמעזים לבקר את תוקף המודלים המתמטיים שמפתחים האקדמאים העוסקים בשוקי המניות – גם אם ביקורתם מרוככת יחסית לטאלב וחבריו – נוטים להגיע במקור ממדעי הטבע. כך פרופ' ריקרדו רבונטו, שמגיע מהנדסה גרעינית והנדסת חומרים,¹⁹ כך ד"ר עמנואל דרמן, שהגיע מפיזיקה תיאורטית,²⁰ וכך ד"ר פול וילמוט, שמגיע ממכניקת זורמים.²¹ ב-2009 פרסמו דרמן ווילמוט את "המניפסט של הממדל הפיננסי", מסמך משעשע אך רציני בהחלט, הנפתח כך: "רוח רפאים מרחפת מעל השווקים – רוח רפאים של חוסר-נזילות, אשראי קפוא, וכישלונם של מודלים פיננסיים".²² במניפסט הם מבחינים בין פיזיקה לתיאוריה הפיננסית, שניסתה "לחקות את הסגנון והאלגנטיות" של הראשונה, ומבקשים להיות "צנועים מאוד בהחלת מתמטיקה על שווקים, וזהירים במיוחד מול תיאוריות שאפתניות".²³

הניבוי של האייק

לפחות כלכלן והוגה מפורסם במיוחד אחד לא היה מופתע מן הממצאים הללו. פרידריך האייק, זוכה פרס נובל בכלכלה, הזהיר כבר לפני עשרות שנים מפני היומרה של ידע בכלכלה. האייק התלונן כבר ב-1945 על כך ש"רבים מהוויכוחים המתנהלים עכשיו בתחומי התיאוריה הכלכלית והמדיניות הכלכלית כאחד נובעים מתפיסה מוטעית של מהות הבעיה הכלכלית של החברה", וכי "חוששני שהשיפורים שנעשו באחרונה בתיאוריה הכלכלית, בייחוד אלו מהם הכרוכים במתמטיקה, לא תרמו להבהרתה של בעיית היסוד הזו".²⁴

חלק ניכר ממפעלו האינטלקטואלי הקדיש האייק להוכחה שמבחינה רציונלית, הידע הנדרש לכלכלן כדי לקבל החלטות מדיניות רציונליות לא יכול להיות נגיש לו. באופן

משעשע במכוון, את נאומו בקבלו את פרס נובל בכלכלה הקדיש ל"העמדת הפנים של ידע" בכלכלה. הוא הזכיר שם את הבחנתו בין מדע, כפי שהוא בא לידי ביטוי במדעי הטבע, ל"מדענות" (Scientism) של הכלכלה ושאר מדעי החברה המחקרים אותם, שהם "באופן נחרץ לא מדעיים במובן האמיתי של המילה, מאחר שהם כוללים יישום מכני ולא ביקורתי של הרגלי מחשבה לשדות שונים מאלו שבהם נוצרו".

טענתו העקרונית של האייק היא שמושא המחקר האנושי של מדעי החברה בכלל, והכלכלה בפרט, מסובך ומורכב מדי ויש בו מרכיבים מרכזיים שאינם מדידים – והיום היינו מוסיפים, שהוא באופן אינהרנטי מורכב מדי גם בעבור כל סדר גודל של כוח חישובי שנוכל לייצר. משום כך, אגב, במדעי החברה תיאוריות סותרות חיות זו לצד זו בלי שום בעיה.

אפשר להתעמק עוד הרבה בסיבות לכשל היומרה של מדעי החברה. כאן אנו מתעניינים בפן המעשי הבריקרטי של הבעיה: יוקרת ה"מומחה" מתורגמת למעמד של מכתוב מדיניות. התיאוריות הכושלות הופכות למסדי תכנון מדינתי. בוגרי מדעי החברה, בעלי אמונות שווא ביכולתם להשתמש בהכשרתם האקדמית כדי לתכנן מדיניות "נכונה", ממלאים את שירות המדינה. הפונקציות הפקידותיות במשרדים השונים מלאות בבוגרים הללו, ששבים לחיק האקדמיה להתמחויות קצרות, עם תואר ראשון, שני או שלישי. "מדעני מדינה" עולים לנו מיליונים רבים במשרות אקדמיות, ועוד מיליארדים בהמלצות מדיניות שאינן מועילות לדבר, ובדרך כלל הן אפילו גרועות יותר ממדיניות המבוססת על היכרות עם התחום ושכל ישר.

הדיפלומה נותנת לבוגרי מדעי החברה יוקרה של "מומחים" בעלי ידע מיוחד המאפשר להם לקבוע מדיניות, רפורמות, רגולציות ותקציבים. המומחיות המיוחסת למדעי החברה מתורגמת להעצמה גדולה של פקידים בעלי התמחות, שגם פוליטיקאים רבים מאמינים שיש להם ידע מיוחד שניתן לתרגם להמלצות מדיניות. אשרי הבורות.

מיתוס המקצועיות

לעיל הגדרנו מקצועיות בעזרת שני היבטים: יכולות ביצוע ושיקול דעת. בהתאמה לכך, נחלק את הדיון במקצועיות הבריקרטיה לשניים: (א) יעילות ו-(ב) רמה או איכות מקצועית המופגנת בשיקול דעת.

אפתח בחוויה אישית. ב-2016 ניהלתי את מערך ההסברה במשרד ראש הממשלה נתניהו במשך כשנה. כשוננסתי לתפקיד נפגשתי עם מנהלי המחלקות, וניסיתי להבין את המבנה הארגוני של המערך. השאלה שלי הייתה פשוטה לגמרי במונחי ארגון: אילו מחלקות ויחידות יש במערך, אילו פונקציות הן ממלאות, ומי מאייש את התפקידים השונים.

אף אחד במערך לא ידע לתת תשובה מספקת לשאלות האלו. כן ידעו לספר לי איך עקפו כל מיני מגבלות ונהלים בירוקרטיים כדי לאייש משרות מסוימות. למשל, ליחידת הקשבות יש, בשל ההיסטוריה שלה, תקנים רבים, ולכן אנשים שיש בהם צורך ביחידות אחרות מוגדרים כקשבים ובפועל ממלאים תפקידים אחרים. הבעיה היא שהגדרתם כקשבים פוגעת בתנאים שלהם והם ממורמרים. מן הצד השני היו כמה עובדים, כולל במשרה מלאה, שאיש לא ידע להסביר מה הם עושים, מה היקף עבודתם (או מי מודד אותה), ולמה בכלל יש בעבודתם צורך.

מהר מאוד הבנתי שאי-אפשר לנהל בכזה חוסר סדר ארגוני. הלכתי למחלקת כוח אדם, במחשבה שאולי משם תבוא הישועה. והנה זה פלא, אכן היה להם תרשים ארגוני, אלא שהוא היה בן כמה שנים, לגמרי לא מעודכן ולא מתאים למציאות; לא במבנה, לא בהגדרת הפונקציות הנדרשות מהמערך, ואפילו לא בפרט הטריטוריאלי ביותר בכוח-אדם: האיושים בפועל. כשהצעתי שאולי לנציבות שירות המדינה יש תרשים ארגוני מעודכן יותר, כמעט נחרשתי מרעמי הצחוק.

ניגשתי, אם כן, להגדיר מחדש את התפקוד והמבנה של המערך, כדי שיהיה מותאם יותר לצרכים ולמציאות. שמח וטוב לב ניגשתי למנהלים הרלוונטיים כדי לעדכן אותם. דאגתי שהמבנה החדש יתבסס על כוח האדם הקיים ועל תקציב תיאורטי דומה. התמימות שלי שעשעה אותם שוב. אינני יכול לעשות דבר מבלי לעדכן את הנציבות ולקבל ממנה הסכמה פורמלית לשינויים; זה, הבטיחו לי, ייקח לפחות שנה, וסביר שהרבה יותר. לפני זה – אסור לזוז ולו מילימטר. מניסיונם הרב, עדיף לנסות להסתדר עם מה שיש ולבנות מעקפים בכל מקום שאפשר.

במילים אחרות, הבירוקרטיה במשרד הבכיר במדינה הבהירה לי היטב שהדבר הכי טוב לעשות, כדי להשיג תוצאות ניהוליות, הוא לעקוף אותה ואת הנציבות, את הכללים ואת הנהלים. אם אנסה לעבוד איתם, ההישגים יצטרכו לחכות לגורמים שהקצב שלהם איטי יותר מאשר העצלן – שהוכתר כחיה האיטית ביותר בכדור הארץ רק משום שהבירוקרטיה הישראלית איננה בעל חיים.

בשנה של שירותי הציבורי הבכיר פגשתי אנשי מנהל ציבורי טובים, מוכשרים וחרוצים, בכל הטווח שבין המנהלים הבכירים ביותר ועד עובדים זוטרים. כולם, ללא יוצא מהכלל, נאלצו לבזבז זמן רב על נושאים טפלים ומיותרים – ומי שעשה זאת די זמן הפנים את השיטה כל כך, שכבר לא הבין שהם טפלים ומיותרים. כולם גם ידעו להגיד שחלק מעובדיהם או מקביליהם לא יוכלו לעזור בשום משימה שדורשת תפוקות אמיתיות, ושאין שום דרך לשנות את זה. הוותיקים, שהיו מרבית חייהם בשירות המדינה, האמינו שככה זה בכל מקום עבודה גדול: אינספור נהלים, קצב זוחל להחריד, חוסר יכולת לשנות, ועובדים מחמיצי פנים שצריך לנהל איתם משא ומתן על כל משימה, כי הם קבועים, מאוגדים, ויכולים לנקום במנהליהם.

נפוליאון, בשנותיו הראשונות כקיסר, מצא מערכת מס צרפתית עם אדמיניסטרציה עצומה. מובן שהייתה מושחתת, אבל לא פחות מכך היא הייתה מנופחת, גדולה ובלתי-יעילה. 200,000 גובי מיסים עבדו כדי לממן לכתר, ולאחר מכן לממשלת המהפכה, את אוצר המדינה. נפוליאון, בדרכו הנחרצת, הפחית את מספר הבירוקרטים באופן חד. הוא נפטר מ-194,000 גובים, ונשאר עם 6,000 בלבד (אין מדינה מודרנית שיכולה לעשות צעד כזה בשירות המדינה).

כיצד השפיע הצעד הדרסטי על הכנסות המדינה ממיסים, אתם שואלים? ובכן, הן הוכפלו.²⁵

יעילות היא ההיבט הראשון של מה שאנו מכנים מקצועיות. אדם מקצועי יותר הוא מי שיועד לבצע אותה עבודה בפחות זמן, או להשיג איכות משופרת באותו זמן. כל ארגון צריך להתנהל עם שכבה אדמיניסטרטיבית כלשהי שאיננה עוסקת בתוצר הסופי, אלא במעטפת. צריך רואי חשבון, מנהלי כוח אדם, אנשי רכש וכד', וצריך שכבה של ספקי שירותים. המנהל וספקי השירותים אינם תורמים ישירות לתפוקה, אבל באופן עקיף השפעתם גדולה. מנהל תקין מאפשר ומעודד תפוקה גבוהה; מנהל גרוע – רכש מסורבל ואיטי, דו"חות פיננסיים שלא מגיעים בזמן או שגויים, תכנון לקוי, ניהול כוח אדם גרוע, וכיוצא בזה – יפגע בתפוקה, ואפילו באופן דרמטי.

מדוע תפקודם של המגזרים הציבוריים יעיל פחות – ואפילו הרבה פחות – יחסית למקבילותיהם בשוק הפרטי? לשאלה הזאת, שפרנסה לא מעט סאטיריקנים, תשובות רבות. אחת התשובות הנודעות היא "העיקרון הפיטרי", שפרסם לורנס פיטר מאוניברסיטת דרום קליפורניה.²⁶ הניתוח של פיטר קובע כך: "בהיררכיה נוטה כל עובד לעלות לדרג חוסר-הכישרון שלו". כתוצאה מכך "עם הזמן נוטה כל משרה להיתפס על ידי עובד שאינו מוכשר למלא את התפקידים הכרוכים בה".

הרעיון המשעשע אך כואב של פיטר הוא שבמערכת שמתגמלת עבודה מוצלחת על ידי קידום, כל עוד העובד מתפקד היטב הוא ימשיך להתקדם, עד שיגיע לתפקיד שאותו כבר לא יעשה טוב, ושם ייתקע. ההיגיון הזה חל במסגרות רבות, אך ההשפעה שלו חמורה שבעתיים במערכות ממשלתיות בירוקרטיות, מפני שבאופן מהותי אין להן יכולת לפתח מנגנוני הגנה מפניו.

ב-1944 כתב לודוויג פון-מיזס חיבור חשוב שכותרתו בירוקרטיה, ובו הציג את הבעיה העקרונית בניסיון להשוות את היעילות של מערכות בירוקרטיות ממשלתיות למגזר הפרטי. לצורך כך השתמש מיזס בתובנות פורצות הדרך של האסכולה האוסטרית לכלכלה בתורת המחירים.

עסקים מוכוונים על ידי רווחים מדידים, וכך יש להם מדד ביצועי שמכווין את הניהול שלהם. הם משווים בהתמדה את ההוצאות להכנסות, וכך בוחנים את יעילותם בפועל בלי הרף. אם לא יעשו זאת, יאבדו רווחים עד כדי פשיטת רגל. מה קורה בבירוקרטיה

הממשלתית? באיזה מדד ליעילות היא יכולה להשתמש? כאן מתגלה בעיה לא פחות ממהותית. "במנהל הציבורי אין קשר בין רווח להוצאה", כותב מיזס. "איננו יכולים להקצות ערך אריתמטי כלשהו למערכת של ממשלה ומנהל".²⁷

חוסר היכולת להקצות מדדי יעילות אמיתיים, מסביר מיזס, יוצר מערכת שלמה של תמריצים ממין אחר לגמרי ואחראי לסביבת עבודה שונה בתכלית. זאת לא בעיה של ניהול, אלא של מערכת סגורה שאין לה מדד אמיתי שיאפשר לה להתייעל. "לשווא תציעו רפורמה בירוקרטית על ידי מינוי אנשי עסקים כראשי מחלקות שונות", טוען מיזס. "סביבת העבודה של פעילות המחלקה נקבעת על ידי חוקים והנחיות שהם מעבר לסמכותה". מיזס בוחן הצעות שונות למדידת יעילות בירוקרטית, ומראה שכולן מחטיאות את המטרה:²⁸ אין שום שיטת הערכה אובייקטיבית היכולה להחליף את מערכת המחירים של השוק.

הבעיה הזו עמוקה וחותכת לכל אורך המנהל הציבורי. בשם היעילות מחפשים שם "כלי ניהול מתקדמים" כדי להתייעל, אבל מדובר במשחק פנימי חסר השפעה אמיתית. למשל, ניקח כתיבת דו"ח כלשהו של המגזר הציבורי. אנו יכולים לנסות לחשב בממדים כמותיים את התשומות; משאבי הזמן, כוח האדם, והעלויות הכספיות שהושקעו בכתיבתו. אבל איזה ערך יש לדו"ח עצמו? את זה לא נוכל למדוד. כל המדדים שנמצא ייבחנו יחסית לפעילות הפנים-בירוקרטית, כלומר, בלא קריטריון חיצוני ולכן ללא תוקף מציאותי.

הנקודה המיזסטית הזו עמוקה וחשובה ביותר. השירות הציבורי מנסה כמובן להיות כמותי ולספק מספרים ומדדים, ולנגד עיניו ניצבות מטרות בתחום הריאלי והמדדי, כמו צמצום תאונות הדרכים, שיפור רמת החינוך או מתן מענה לחסרי בית. אבל בהעדר מנגנון של שוק, ובהינתן שהשירות הציבורי הוא מונופול, המדידה הזו אינה מעצבת את התרבות הארגונית ואינה מספיקה כדי להפוך אותו ליעיל. בשוק הפרטי המאזן נקבע על ידי הצרכן, לא על ידי המפעל. מפעל יכול להיות יעיל מאוד במדדים הפנימיים שלו, אבל אם אין לקוחות לסחורתו, הוא ייסגר וייחשב לכישלון. המדדים של הבירוקרטיה – אפילו אם, שלא כמו בישראל, היא מתפקדת באופן סביר – הם פנימיים ויחסיים לעצמם. כמו במשל המפורסם על העולם, מדובר בצבים הנמצאים זה על גבו של זה "כל הדרך למטה". אין לבירוקרטיה קריטריון חיצוני, כמו הבחירות החופשיות של צרכנים בתנאי שוק תחרותי, שיקנה למדדים שלה משמעות אמיתית.

זו בדיוק הסיבה לכך שרבים מאיתנו מבינים שלפעמים דווקא כשהבירוקרטיה מתפקדת, כשהפקידים חרוצים ומלאי מרץ, היא מייצרת עוד יותר חוסר יעילות. למשל, נשווה בין פקיד שתייק 200 מסמכים, הפיק 30 דו"חות, הגיש 100 בקשות וזימן 500 ישיבות, לבין פקיד שתייק רק 100, הפיק 15 דו"חות, הגיש 20 בקשות וזימן 100 ישיבות. האם הראשון יעיל יותר? במונחי התשומות המנהליות, שבהן הוא נמדד,

ודאי שכן. אבל האם הוא מייצר יעילות מערכתית? כנראה ההפך הוא הנכון, מפני שהמערכת בעיקר נפגעת מ"יעילות" שכזו. במערכת פרטית, שנמדדת לפי רווח, יש בוחן מציאות: מה עושה הלקוח. מה שנחשב במנהל הציבורי ליעילות, יחשב לסרבול, אלא אם כן יוכח שהוא מוסיף למאזן הרווח, שתלוי בדעתם של הצרכנים.

פרדוקס היעילות ההפוכה הזו מובנה במנהל הציבורי. לכן מנהלים רבים בבירוקרטיה שמחים כשעובדיהם עושים מעט, מפני שאחרת הם מקשים על כל שאר העובדים ביצירת עבודה מיותרת. כאשר התוצרת חסרת ערך חיצוני, בטלה סמויה הופכת לברכה בבירוקרטיה; שביתה איטלקית כדרך חיים. בכל משרד ממשלתי יכולים לספר לכם על הרבה עובדים כאלה, שאין הבדל בין הגעתם לעבודה ליציאתם לחופש, ומוטב שכן.

היעדר הקריטריון החיצוני הוא האחראי הראשי להדגשה הגדולה של תשומות במערכות בירוקרטיות. תשומות רבות הן מדידות ומספקות מספרים יפים. אבל את מי הן מעניינות? מתי בפעם האחרונה, כשקניתם מוצר כלשהו, התעניינתם בשאלה כמה קשה עבדו מייצרו? האם הוציאו "לילות כימים"? האם "נשכבו על הגדר"? האם "ערכו דיונים מקיפים וממושכים"? האם "בחנו את הסוגיה לעומק"? האם "קראו מאות דו"חות"? האם ערכו "עשרות ישיבות"? התשובה היא שכנראה אף פעם. למה שאתם קונים יש מבחינתכם ערך, ואם עלותו מוצדקת מבחינה זו, התהליך שבזכותו הגענו למעמד שבו שני הצדדים מרוויחים מעסקה, פשוט לא מעניין. הצרכנים מתעניינים במוצר הסופי ובמחיר, העסקים במאזני הרווח שלהם, והתוצאה היא יעילות. אבל בבירוקרטיה אין מקבילה למעמד-הקנייה הקובע. ברוב המקרים מה שיש לה הוא "תהליכים" ותשומות, ולכן היא שרה הלל להשקעה. "התשומה כשלעצמה" היא מה שנחשב. לכן גם, בניגוד לשוק הפרטי, אין בבירוקרטיה כישלונות, וכמעט אף פעם לא סוגרים יחידות או מפטרים מנהלים ועובדים. בהיגיון הפנימי של הבירוקרטיה זה מובן לגמרי.

כולנו מכירים היטב גורמים רבים המקשים על ניהול מוסדות המדינה. ועדים אימתניים, קביעות, היעדר אחריות, היעדר סנקציות, בעיה בהגדרת המשימות, מנהלים חובבנים שעיקר הכשרתם וניסיונם מגיע משירות המדינה, ועוד כהנה וכהנה. התובנה של מיזס עמוקה יותר, בכך שהיא מסבירה כיצד הבעיות הללו באות לעולם: הן נובעות מבעיה מהותית במדידת היעילות של הבירוקרטיה. רק בסביבה סגורה כזאת יכולות תופעות כאלה לפרוח בקנה מידה גדול. בסביבה עסקית הן היו מובילות לקריסת העסק, ולכן הן הרבה פחות רווחות בה.

רמה מקצועית

בירוקרטיות נוטות להלל ולשבח את אנשיהן, ובוודאי שישנם אנשים מוכשרים רבים המכהנים בתפקידים ממשלתיים. אך מכיוון שאנו בוחנים ארגון שהוא היררכי

במהותו, השאלה החשובה ביותר ביחס לרמת כוח האדם היא מהם הקריטריונים לקידום, ובמילים אחרות, איך מוודאים שהאנשים הנכונים הופכים למנהלים.

האידיאל המוצהר של כל ארגון הוא להיות, או לפחות להיראות, מריטוקרטי, קרי, שקידום עובדיו נקבע על סמך ערך, כישורים והישגים. כיצד מתקדמים בארגון בירוקרטי-ממשלתי? הבעיה של מיזס רלוונטית מאוד גם כאן. בהיעדר קריטריון חיצוני לאיכות, בהיעדר תחרות שקובעים בה שופטים אובייקטיבים וחסרי פניות (כמו הלקוחות בשוק הפרטי), איך מקדמים אנשים בבירוקרטיה? מה מבטיח לנו את איכותם ורמתם?

המעגל הסגור הבירוקרטי, ההופך את התשומות לעיקר ואת התפוקות לטפל, יוצר כשל איכות מובנה. לא שאין בבירוקרטיה אנשים מוכשרים, אלא שדרכי הקידום של הבירוקרטיה לא מאפשרות להבחין ביניהם לבין המוכשרים פחות. כל מה שיש לנו הוא קריטריונים פנימיים. את הבעיה הזו הסביר גם פיטר בספרו: "מידת כישורו של עובד נקבעת לא על ידי אנשים מבחוץ, אלא על ידי הממונה עליו בהיררכיה". האדם מבחוץ, שזקוק לשירות אמיתי, "מעדיף תפוקה". הפקיד, לעומת זאת, "מעריך תשומה". זהו היפוך גמור, אומר פיטר, של "היחסים שבין אמצעים למטרה".

גם מיזס התייחס לסוגיית הקידום הבירוקרטי, והגיע למסקנות לא נעימות. לצורך קידומו הפקיד תלוי בשני דברים מרכזיים: יחסים אישיים עם קובעי הקידום ועמידה בדרישות פורמליות. "הכפיף תלוי בשיפוט של הבכיר על אופיו, לא על עבודתו", אמר מיזס, ועל הדרישות הפורמליות הוסיף כי "בשירות הציבורי הקידום תלוי קודם כול בוותק ... כל הדרישות [לקידום] מתייחסות לדברים פחות או יותר שטחיים ... מכשיר הבחירה הזה עוצר לפעמים את האנשים המתאימים ביותר לעבודה, ולא תמיד מונע את מינויו של אדם חסר כל כישורים. התוצאה הגרועה ביותר שנוצרת היא שהעניין המרכזי של הפקידים נעשה התאמת עצמם לדרישות הפורמליות".

הטענה איננה שאין בירוקרטים מוכשרים, אלא שאין לבירוקרטיה מדדים אמיתיים לבחינתם, ולכן הפן הפורמלי והיחסים האישיים הופכים לעיקר. "כישלונה של הבירוקרטיה האירופית", הדגיש מיזס, "בוודאי לא נעוץ בחוסר היכולת של כוח האדם שלה. הוא תוצאה של החולשה הבלתי-נמנעת של כל מנהל לענייני הציבור. היעדר אמות המידה שהיו יכולות, בדרך בטוחה, לאשר הצלחה או אי-הצלחה בביצוע החובות של הפקיד, יוצר בעיות בלתי-פתירות".

משבר הקורונה חשף את מדינת ישראל באופן מובהק לכשל האיכות של הדרג המקצועי. המשבר דרש ממומחי בריאות הציבור והאפידמיולוגים לעמוד במבחן. התברר כי גם בעלי תואר פרופסור, שמחזיקים בתיקים מלאי תשומות ועבר עשיר בתפקידים בירוקרטיים בכירים, התקשו לתפקד ברגעי האמת. האפידמיולוגים הבכירים של שירות המדינה – שבתוך המערכות, במבחנים הבירוקרטיים, נחשבו

למומחים ומקצועיים והפכו לבכירים שבבכירים – חשפו את יכולותיהם המקצועיות למבחן חיצוני, והתוצאות היו עגומות.

הסתבר שבמנהל יש אפידימיולוגים בעלי תארים בכירים שלא יודעים לבנות מודל התפשטות למגפה, ואפילו לא יודעים איך לבחור בין מודלים שונים. התבטאויותיהם – וזו הייתה הפעם הראשונה שבאמת שמענו אותם בנושא הרה גורל – היו שערורייתיות ולגמרי לא מקצועיות, והדבר העקבי היחיד בהן היה חוסר העקביות. כשהתבקשו לתת הערכות ותחזיות, הם נפנו ידיים ולא ידעו להסביר מה עומד בבסיסן. הם התנדנדו בין שיא לשפל, בין אופוריה להיסטריה, בקצב שלא היה בינו ובין הנתונים האפידימיולוגיים שום קשר.

יותר מכך, הנחיותיהם החובבניות – שניתנו בביטחון ויוהרה של מי ששואב את בכירותו ממעמדו הבירוקרטי – סיכנו את בריאות הציבור, באופן שהיה מוביל לפיטוריהם המידיים בכל ארגון סביר (כולל בשירות המדינה של מדינות מתקנות; ישראל איננה כזו). הם המשיכו לעשות פוליטיקה ארגונית מבישה במהלך המשבר הלאומי, גם בין המשרדים וגם בתוכם. הם הוכיחו שבשגרה הם לא בנו שום מכשיר רלוונטי להתמודד עם מגפה. אך בכל פעם שבה הוכיחו את חובבנותם, הם נופפו, כמו פקידים ראויים לשמם, ברקורד התשומות המרשים שלהם ובתפקידים שעשו בשירות המדינה.²⁹ קורונה מה קורונה, מעגל הקריטריונים הפנימיים של המנהל הציבורי לא נפרץ ולו לרגע.

קידוש הקביעות

אפשר להרחיב על עניינים אלו עוד הרבה.³⁰ אבל מרגע שמבינים כמה דרמטי הוא היעדרו של קריטריון חיצוני ליעילות ולאיכות, קשה להיות מופתעים מהתוצאות השליליות. כעת, במקום להמשיך ולדבר באופן תיאורטי, נפנה לבחינת עבודה בירוקרטית ישראלית: מסמך מדיניות שנכתב על ידי בכירים בנציבות שירות המדינה, הגוף שאחראי על ניהול ואיכות כוח האדם במנהל הציבורי, ועניינו מוסד הקביעות, אולי הגורם המשמעותי ביותר ביחסי העבודה בשירות המדינה, ביעילותו ובאיכותו. זהו אותו מסמך שפתחנו בו לעיל, שחיבר אותו מיודענו דול.

הסיפור מתחיל ביוני 2013, עת פרסמה נציבות שירות המדינה את "דו"ח ועדת הרפורמה לשיפור מנגנוני ניהול ההון האנושי בשירות המדינה". רק אחרי שהממשלה אישרה את עיקרי הדו"ח נזכרו בנציבות שקביעות היא אולי המנגנון העיקרי המשפיע על הניהול בשירות המדינה, וכדי לבצע "היערכות ארגונית" ליישום הדו"ח שהם עצמם כתבו, "עולה הצורך לבחון באופן מעמיק ושלם את נושא הקביעות וסיום העסקתם של עובדי מדינה".

כמקובל במגזר הציבורי, זה לקח יותר משנה, אבל לבסוף הגיע אותו יום, באוגוסט 2014, שבו סוף סוף "מינה נציב שירות המדינה צוות עבודה לגיבוש מסמך מדיניות

לבחינת נושא הקביעות". ניהול הצוות הופקד בידי היועץ המשפטי של הנציבות, עו"ד רון דול. באפריל 2015 הוצגו ממצאים של הבחינה לנציב שירות המדינה, עו"ד משה דיין. כלומר, חלפו כשנתיים מאז שהממשלה אישרה את הדו"ח המקורי של הנציבות עצמה, שהוגש, כזכור, מבלי שבחן כראוי את מוסד הקביעות. אבל זה עוד לא הכול. המסמך הסופי של עבודת הצוות יצא במאי 2017, שלוש שנים אחרי הקמת הצוות לבחינת הנושא. אפשר לבקר את מסקנות הוועדה, אבל אין ספק שהיא נותנת דוגמה אישית מצוינת לאיכות הניהול בשירות המדינה בכלל ובנציבות שירות המדינה בפרט.

נעבור לבחון את תוכן המסמך. פיסת המידע האמפירית העיקרית שמספקת ועדת דול היא סקר שנערך בקרב "חברי הסגל הבכיר בשירות המדינה" בנושא הקביעות.³¹ בחוסר מקצועיות מתודולוגית מרשים, המסמך לא מפרט כמה מנהלים השתתפו בסקר, מה ואיך נשאלו, כמה סירבו להשיב וכו'. לפחות הוא מואיל לסכם את ממצאיו.

למרבה הפלא, רק היגד זכה לרוב: 60% מהבכירים בשירות המדינה שהשתתפו בסקר "חושבים שצריך לצמצם או לסייג את הקביעות בשירות הציבורי". באופן כללי, מעמדו של מוסד הקביעות לא ממש טוב בקרב אותם פקידים בכירים. רק 39% "חושבים שקביעות בשירות המדינה שומרת על אינטרס הציבור ומבטיחה שירות ממלכתי", ורק 33% "מסכימים שהקביעות תורמת למקצועיות, למומחיות ולאובייקטיביות של עובדי המדינה".

ועוד. 43% "סבורים שהקביעות מהווה תמריץ לעובדים לא יעילים", ושתי הקביעות הנוספות שזכו לאחוזים הגבוהים ביותר, של 49%, היו ש"עובדי מדינה עם קביעות מהווים 'מסמר בלי ראש', שכן לא ניתן לפטרם", וש"כללי הקביעות מאפשרים להסתדרות זכות וטו על פיטורים בשירות המדינה". 39% מאמינים "שהקביעות פוגעת בניהול של השירות הציבורי", לעומת 35% ש"חושבים שהתנהלות העובד בתפקיד אינה מושפעת מאופן העסקתו". ולמרות הכול, רק 15% מאמינים "שצריך לבטל כליל את הקביעות בשירות הציבורי", אם כי הרוב, כפי שראינו, קורא לרפורמה כלשהי ביחס אליה.

נסכם: באופן עקרוני, אפילו מהסקר החובבני הזה עולה תמונה ברורה שלפיה רוב המנהלים בשירות הציבורי, בירוקרטים בכירים, חלקם אולי עם קביעות בעצמם, רואים במוסד המרכזי המאפיין את שירות המדינה בעיה, וכמעט חצי מהם רואים בה אפילו בעיה קשה.

באופן עקרוני, הנציבות, כגוף מקצועי ואיכותי, לאור ממצאים חמורים שכאלו, הייתה צריכה להבין שכדי "לשפר את מנגנוני ניהול ההון האנושי בשירות המדינה", מתוך המבט "המעמיק והשלם" של בכירי שירות המדינה, היא צריכה לחשוב על דרכים לצמצם את מה שרוב המנהלים הבכירים רואים בו אבן נגף בניהול עובדים.

מה קרה בפועל? "לדידנו", קובע מסמך דול של בכירי הנציבות, "לא הקביעות היא הפוגעת בתפקוד ובפריון של עובדי המדינה, אלא ניהול לקוי ... עיקר הבעיה בתחום זה הוא העדר כלי ניהול ומידע ניהולי, וכן קיימים ליקויים באיסוף ובשימוש יעיל של מידע על עובדים". במילים אחרות, הנציבות קובעת שלא הקביעות היא הבעיה, אלא המנהלים שחושבים שהיא בעיה, שאין להם כלי ניהול וידע מתאימים.

כיצד תומכת הנציבות את קביעתה זו, היוצאת נגד דעתם של רוב המנהלים הבכירים ששאלה? התשובה הקצרה: היא לא. המסמך מותיר את הקורא שמחפש את התימוכין לקביעה זו פעור פה. התשתית העובדתית קלושה. המספר הרלוונטי היחיד שמביא הדו"ח הוא מספר המפוטרים בעלי הקביעות על רקע אי-התאמה, וממנו עולה שבשירות המדינה לא הייתה אף לא שנה אחת בין 2006 ל-2014 שבה פוטרו בשל אי-התאמה יותר מ-95 עובדים, מתוך מעל ל-70,000³² אפילו הנציבות מודה שמדובר ב"מספר זניח ללא ספק".

מעבר לאותם מספרים, המוכיחים שהקביעות בהחלט מהווה מכשול גדול בפני התייעלות, ועדת דול כמעט שלא מתייחסת ליעילות ולא דנה בהשפעה בפועל של הקביעות על היכולת לנהל עובדי מדינה. דול מזכיר את "תסכולם" של מנהלים בשירות המדינה "מן הקושי להניע ולהמריץ עובדים הנהנים מהגנות הקביעות", אבל לא מנסה להבין כיצד הקביעות משבשת את סביבת העבודה ואת הדינמיקה הבעייתית שהיא מייצרת, שעליה מוחים רוב המנהלים.

מודל ההעסקה בשירות הציבורי, מבשר דו"ח דול, מציב את ישראל בסמיכות למדינות כמו צרפת, גרמניה, ספרד, פורטוגל, שוודיה ויוון, והרחק ממדינות כמו ארה"ב, אנגליה, שווייץ, קנדה, אוסטרליה וניו-זילנד. אבל הוא לא מספק שום השוואה מושכלת בין השירותים הציבוריים של המדינות הללו, שלפחות תתמוך באופן כלשהו בטענתו שעדיף להידמות לשירות הציבורי בצרפת ויוון מאשר לקנדה או לניו-זילנד.

הדו"ח, אם כן, לקוי מיסודו ומלא חורים ככברה. במקום לדון ביעילות הקביעות, הוא מסיט את תשומת הלב להערכת עובדים. צוות הנציבות מזהה מחסור ב"תהליכים" של "מדידה" ו"הערכת עובדים", והוא קובע כי מחסור זה, ולא הקביעות, הוא הסיבה לכך שהמנהלים מתקשים בניהול. הדו"ח מתעלם אפילו מכך שהקביעות מעמידה קשיים תהומיים בפני היכולת של מנהלים לתת הערכות עובדים אמיתיות לכפייהם, שאותם לא ניתן לפטר.³³ במקום זאת הוועדה מציעה – כנהוג בוועדות פקידים – להקים עוד גופי נציבות ומחלקות שיחלשו על תוספת שלל תהליכים בירוקרטיים, מסמכים, מדדים ו"מומחים", שנועדו "לעזור" למנהלים בשירות המדינה להעריך את עובדיהם.

כאשר הוא כן מואיל לדון בקביעות, מסמך דול טוען שבעצם אין דבר כזה, והבעיה היא שהמנהלים הבכירים לא מבינים זאת. קביעות היא "מיתוס", כמו גם המחשבה

"שלא ניתן לפטר עובד מדינה". הטענות הללו אולי נכונות מבחינה פורמלית, אבל הן מוזרות מאוד לאור דו"ח דול עצמו, שמבהיר היטב למנהל שיקרא אותו כי עובדי מדינה זוכים מבחינת הנציבות למעמד קבוע למהדרין. כך למשל קביעתו המודגשת כי "אין כלל קיום למוסד הקביעות אלא בשירות הציבורי", וש"קיים דמיון בין מקורותיה של הקביעות בשירות המדינה, לבין כללי הקביעות הנהוגים ... למשל באקדמיה". וכן: "ככל שמדובר במוסד הקביעות בשירות המדינה, אנו עוסקים בזכות מהותית ולא דיונית בלבד".

יתר על כן, צוות דול מהלל את הקביעות בשלל סופרלטיבים, שמעלים אותה לדרגה של קדושה ממש. בשביל דול מדובר במוסד הכרחי וחסר תחליף, מבוסס על ערכי יסוד. הקביעות, הוא קובע בפאתוס, "ייעודה להגן על ערכים דמוקרטיים עליונים", לא פחות. "היא בסיס קיומו של שירות מדינה ממלכתי ומקצועי". בזכותה שירות המדינה "אובייקטיבי". בלעדיה לא יהיו "הפעלת שיקול דעת חופשי והבעת דעה מקצועית, עצמאית וממלכתית". הקביעות מבטיחה "מיומנות ומומחיות", "המשכיות ויציבות". "דוקטרינת דול" כולה, מסתבר, תלויה בקביעות.

עד כדי כך מהלל דול את הקביעות, עד שלטענתו רק בזכותה אפשרי לפקיד לשרת "ממשלות שונות ושרים מתחלפים", שכן היא מצמיחה "ניטרליות פוליטית". לנקודה אחרונה זו נחזור בהמשך, רק נציין שבאופן עקרוני ברור שהקביעות משיגה את ההפך הגמור. העובד הלא-קבוע הוא זה שישירת בשווה את כל הממשלות, או שיעזוב או יפוטר. העובד הקבוע, לעומת זאת, יכול להשתמש בכלים בירוקרטיים לאינספור כדי לפגוע במימוש המדיניות של הדרג הנבחר, בזמן שהוא שר שירי הלל ל"מקצועיות", "ניטרליות" ו"ערכים דמוקרטיים עליונים".

ועדת דול, אם כן, לא הייתה רק איטית, חובבנית, לא מקצועית ולא משכנעת – היא בכלל לא בחנה את הסוגיה שמונתה לחקור. דול היה צריך לבחון עד כמה הקביעות מזיקה ולהציע לבעיה פתרון, ובמקום זאת הקדיש שנים כדי לכתוב מסמך בנושא שלא נשאל עליו, שנשען על ההנחה התיאורטית שהקביעות היא מוסד הכרחי בדמוקרטיה. יתר על כן, הוא מפגין מידה מרהיבה של חוסר הבנה ניהולית, לצד פרכות וסתירות. כך הוא טוען שאין קביעות בזמן שהוא מהלל את קיומה כ"ערך דמוקרטי עליון", מבקש לייעל את שירות המדינה הגמלוני על ידי סרבולו, ולשפר את הניהול הקלוקל על ידי סיבוכו. ועדת דול היא מופת של השירות הציבורי במרעו – מצד הגוף בשירות המדינה שאחראי על יעילות עובדי המדינה. אפילו האירוניה מסמיקה במבוכה.

לסיום מן הדין שנעיר על הנזק אולי החמור ביותר שגורם מוסד הקביעות, שאותו קשה לאמוד ושלא תמצאו בשום מסמך מדינתי. הקביעות, כפי שחשים רוב המנהלים הבכירים, ללא ספק מזיקה לשירות המדינה – אבל את נזקה העיקרי היא מחוללת מחוצה לו. היא יוצרת תמריץ תעסוקתי גדול לישראלים מוכשרים להצטרף לשירות

המדינה במקום לעבוד, ליוזם וליצור בשוק הפרטי. אותם ישראלים מוכשרים, שהיו יכולים להביא למשק, לציבור ולמדינה תרומה סגולית יצירתית, ניהולית, יזמית, טכנולוגית, תעשייתית, מדעית וכו', מתפתים לקריירה של פקידים מאוגדים, יושבי ישיבות, שוכני ועדות וכותבי דו"חות. העלות העקיפה הזו, שקשה לאומדה, עשויה להיות עצומה, ויש בה פגיעה פוטנציאלית חמורה ביכולותיה של מדינת ישראל, בשגשוגה ובפיתוחה במגוון גדול מאוד של תחומים.

דו"ח דול הוא הדגמה חיה לטענות המרכזיות של דיוננו על מקצועיות ואיכות הדרג המנהלי. מסקנת דו"ח דול, כי הפתרון איננו הפחתת הקביעות אלא העצמת הנציבות, מעבירה אותנו הישר לפרק השלישי: האובייקטיביות.

מיתוס האובייקטיביות

אנו מתייחסים כאן לאובייקטיביות כטענה בדבר חפות מאינטרסים עצמיים (להבדיל מניטרליות, שנדון בה להלן, שעניינה היעדר הטיה פוליטית). האדם האובייקטיבי שוקל את המצב לגופו, באופן מרוחק ומנותק ממנו, ואין בהמלצותיו חשש להטיה של קידום עצמי. אין לו משוא פנים, הוא חסר פניות, ומול עיניו תמיד רק טובת הכלל. לפי המודל האידיאלי שמופיע גם במסמך דול, הבירוקרט הממשלתי דואג "לקבל החלטות ענייניות, נטולות שיקולים זרים ... לטובת האינטרס הציבורי של כלל האזרחים".

המיתוס האובייקטיבי עומד בלב הטענה המשפטית, ההולכת ומתרחבת בישראל עד אין גבול, כי יש להעדיף את הבירוקרטיה על פני השלטון הנבחר בכל הנוגע להמלצות מדיניות. מפני שבעוד שהשרים הם אינטרסנטים ומוטים, חשודים מידיים בשחיתות ומידות פגומות, "הדרג המקצועי" הוא ישות אובייקטיבית; ואת "האינטרס הציבורי" מוטב להפקיד בידי הגורם האובייקטיבי.

שאלתנו כעת, אם כן, היא: האומנם הדרג הבירוקרטי הוא חסר פניות?

בשנת 1957 פרסם פרופ' נורתקוט פרקינסון, היסטוריון וקצין בריטי, את ספרו **חוק פרקינסון**.³⁴ בספר הוא הציג את העובדות הבאות. בין 1914 ל-1928 צומצם מספר האוניות הגדולות בצי הבריטי ב-68%, ומספר הקצינים והחיילים ירד ב-31.5%. אבל בעוד שהצי חווה צמצום גדול, מספר הפקידים והלבלרים של המספנות עלה ביותר מ-40% ומספר פקידי הצי עלה ב-78.5%. כך נוצר, אומר פרקינסון, "צי מרהיב על היבשה". באופן דומה מספר הפקידים במשרד המושבות הבריטי, מוסד מנהלי מובהק, עלה מ-372 ב-1935 ל-1,661 ב-1954, אף כי בפרק הזמן הזה מספר המושבות ירד עד מאוד.

פרקינסון, שניסה להסביר את גדילתה של הבירוקרטיה בזמן שהיקף עבודתה אמור לרדת, ניסח באופן הומוריסטי – אך ברצינות עקרונית – את חוק פרקינסון. החוק

קובע כי "העבודה מתרחבת בהתאם למידת הזמן המוקצב להשלמתה מלכתחילה", כלומר, אין בבירוקרטיה קשר בין נפח העבודה לבין הזמן שעובר עד השלמתה. לחוק זה הוסיף פרקינסון שני מניעים בבירוקרטיים: "(1) רצונו של פקיד להגדיל את מספר הפקידים הכפופים לו, אך לא את מספר מתחריו", ו-"(2) טיבם של פקידים שהם מייצרים עבודה זה לזה". כך הולכת הבירוקרטיה וגדלה בלי קשר להיקף העבודה הממשי שהיא אמורה לבצע.

תופעת הגדילה הלא רציונלית של מוסדות בירוקרטיים, הנוגעת למספר העובדים, תקציבם ומדדים נוספים, מוכרת לכל מי שעוסק בבירוקרטיה. אבל איך ומדוע מתרחשת הגדילה הזו? תשובה אפשרית מספקת התיאוריה של "בחירה ציבורית". מדובר בתיאוריה של מדע המדינה המתבססת על כלים בעיקר מתחום הכלכלה כדי לחקור מוסדות מדיניים. כמו שאר התיאוריות במדעי החברה גם היא כמובן איננה "מדעית", אבל כמו חלק מאחיותיה, ואולי אף יותר מהן, היא מספקת זווית התבוננות מעניינת והיבטים מעוררי מחשבה.

אחד מיסודותיה החשובים של "הבחירה הציבורית" הונח בשנת 1962, כאשר פרסמו הכלכלנים ג'יימס מ' ביוקן וגורדון טלוק ספר פורץ דרך שבו דחו את המחשבה הפוליטית התמימה שלפיה "שחקנים פוליטיים מופעלים בעיקר על ידי הרצון לקדם את הטוב הציבורי".³⁵ במקומה הציגו המחברים מבט ריאליסטי ומפוכח יותר, שלא שואל מה הממשלה צריכה לעשות, אלא מהם החוקים, הלחצים והאינטרסים הפועלים על השחקן הפוליטי אשר קובעים מה בסופו של דבר עושה הממשלה בפועל. טלוק וביוקן – שזכה בפרס נובל על תרומתו לתחום – העבירו את הדגש מההתייחסות הכוללנית ל"ממשלה" ו"משטר" לשחקנים האינדיבידואלים, שכמו כל פרט יש להם מערכת אינטרסים שמשפיעה על החלטותיהם.³⁶ בדיוק כמו ביחס לשחקנים בשדה הכלכלה, הנחת העבודה שלהם ביחס למגזר הציבורי היא שהאדם הוא אגואיסט, רציונלי, וממרב תועלת.³⁷

שלוש שנים לאחר מכן פרסם טלוק ספר נוסף שהוקדש כולו לניתוח האופן שבו העקרונות הללו באים לידי ביטוי בבירוקרטיה – בעולם האדמיניסטרציה העצום שהתפתח במדינות המערביות אחרי מלחמת העולם השנייה.³⁸ התחום זכה לפיתוח נוסף על ידי חוקרים כניסקן, דגליבי, וינטרוב ואחרים, שבחנו את האופנים שבהם הבירוקרטיה דואגת להגדלה מתמדת של תקציביה, מנצלת את יתרון המידע שלה על פני הדרג הפוליטי, ויוצרת רשת קשרים אישיים שבהם אינטרסים של קידום ומאזני כוחות מעצבים מדיניות.³⁹

תיאוריות הבחירה הציבורית אינן חד-צדדיות במובן זה שמטרתן לבקר את הבירוקרטיה. הן מדגימות אומנם באופן מקיף למדי את האופן האינטרסנטי שבו פועלת הפקידות, אבל לא פעם החוקרים מתמקדים באפשרויותיו של המממן

הפוליטי לייצל את הבירוקרטיה ולשפר את המנהל. למרבה הצער, ממתוק יוצא עז, משום שלרוב הספרות הזו מבהירה עד כמה הצעדים הללו יקרים במונחי תשומות ודורשים יכולת גבוהה והתמחות של מקבל ההחלטות. כך הם דווקא מבארים, בסופו של דבר, מדוע מקבלי החלטות רבים מבכרים פשוט "לזרום" עם הדרג הבירוקרטי.

אפשר להרחיב עוד ועוד בהצגת התחום וטענותיו, אבל הנקודה המרכזית ברורה. תיאוריית הבחירה הציבורית מעשירה, מחדדת ומספקת דוגמאות רבות לאינטואיציה מבוססת-הניסיון שלנו, שלפיה הבירוקרטיה איננה מנגנון של מלאכים מומחים המפעילים את תובנותיהם המוסריות והמקצועיות בשירות האינטרס הציבורי, אלא בני אדם בשר ודם, בעלי עניין אישי ומוסדי. הבכירים בשירות הציבורי מקבלים החלטות שטובות להם ולמוסדות שהם עומדים בראשם (המקרינים עליהם ישירות). גם אחרי התחלה טובה ומבטיחה, כתב דאונס כשתיאר את התפתחותם של מוסדות בירוקרטיים, "המטרות של בכירי הארגון נוטות להפוך לשמירת והרחבת הארגון כשלעצמו, ומתרחקות מהשגת המטרות הפורמליות המקוריות של הארגון".⁴⁰

אין ספק שישנם משרתי ציבור רבים טובים וראויים. אך כולם חיים בעולם בירוקרטי שבו נדרשים קשרים בינאישיים ומתמודדים עם כפיפויות מורכבות, אינטרסים, יחסי עבודה ותחרות עם גופים ואנשים אחרים, ולכל השחקנים יש מוטיבציות עצמיות הן במובן האישי, הן – כשמדובר בבכירים מקבלי החלטות – במובן המוסדי.

הפגמים הללו אינם ייחודיים למשרדי ממשלה; אך הבעיה הייחודית של הבירוקרטיה היא שבהינתן דרג פוליטי חלש שלא מעוניין להתעמת איתה, אין עליה כל פיקוח אמיתי. משום כך דווקא הבירוקרטיה עומדת בפני הסכנה הגדולה ביותר שהפגמים האנושיים לא ירוסנו בה וישפיעו לרעה. במילים אחרות, הבירוקרטיה היא החשופה ביותר לסכנת השחתה, משום שהחתולים הבירוקרטיים הם השומרים על השמנת המנהלית. כך, למרבה הצער, דווקא מי שצריך הכי הרבה פיקוח – נהנה מהכי מעט.

כשבוחנים באופן כלכלי את התנהלותה של הבירוקרטיה, ההגנה הנמרצת של הפקידים נוסח דול על מוסדות כמו קביעות מתבהרת מאליה. מדובר בשירות עצמי מובהק, עטוף במלל של "מומחיות", "מקצועיות", "אובייקטיביות" ואפילו "ערכים דמוקרטיים". כדי להדגיש נקודה זו, נבחן דוגמה ישראלית חשובה נוספת שעשויה לברר איזו תיאוריה מתאימה יותר למציאות, "דוקטרינת דול" או "בחירה ציבורית".

שכר במגזר הציבורי

כל דיון על הכנסות והוצאות הממשלה צריך להתחיל בתובנה הבאה: בסופו של חשבון, המגזר הפרטי מממן את המגזר הציבורי. הכנסות המדינה מגיעות בעיקר ממסים על צריכה ועל עבודה. המיסים הללו מגיעים אומנם גם מעובדי המדינה, אבל המיסים ש"מכניסים" עובדי המדינה הם למעשה חלק מהוצאות המדינה – שכן הם נגזרים

מהשכר שהמדינה משלמת להם. במילים אחרות, באופן מהותי הכסף מגיע מהמגזר הפרטי, המייצר. יחידות הערך הכלכליות האמיתיות של מדינה הן העסקים שלה. הוצאות ציבוריות תלויות בעיקר ביכולתם של עסקים לייצר ערך בשוק החופשי.

בהינתן התלות הזו של המגזר הציבורי במגזר הפרטי, רצוי ואף ראוי שעלות המגזר הציבורי, כמו גם השכר הנוהג בו, יהיו קשורים למאפיינים הכלכליים של המגזר הפרטי. אם הנתמך יקח יותר מדי, לא יישאר גם לתומך וגם לו. גם מבחינה מוסרית, לא למותר להעיר, לא הוגן לאלץ את המממן לתת לממומן יותר מאשר הוא עצמו מרוויח.

מה קורה בהקשר זה במדינת ישראל? נפנה לבחינת השכר במגזר הציבורי.

הוצאות השכר במגזר הציבורי של ממשלת ישראל גדולות מאוד. ב-2018 הוציאה המדינה על שכר בשירות המדינה 184 מיליארד שקל, כמחצית מתקציב המדינה.⁴¹ חשוב מכך, הנתונים מראים באופן מובהק שישיראל יצרה מצב שבו ההשתכרות בשירות הציבורי חורגת בהרבה בהשוואה למגזר הפרטי.

השכר הממוצע במגזר הציבורי גבוה בהרבה מאשר במגזר הפרטי: 14.2 אלף לעומת 10.5 אלף. הפרשי השכר הללו מבטאים, בין השאר, גדילה לא פרופורציונלית בשכר שהמגזר הציבורי נהנה ממנו לעומת השוק הפרטי. בעשור האחרון הגידול הממוצע בשכר במגזר הציבורי היה כפול ממקבילו במגזר הפרטי – כ-20% לעומת 10% בלבד. כן, המגזר הפרטי מממן למגזר הציבורי שיפור תנאים גדול הרבה יותר מזה שהוא עצמו נהנה ממנו.

בעבר נהגו לטעון שהשכר בשירות המדינה נמוך יותר מאשר בשוק הפרטי, אבל הקביעות, אותו "יסוד דמוקרטי" המקנה ביטחון תעסוקתי, מפצה על הפער. לא עוד: היום השכר בעבור רוב המשרות בשירות המדינה, כולל "משפטנים, בוגרי מדעי החברה והרוח ועובדים ללא תואר אקדמי גבוה", גבוה במידה ניכרת מאשר במקבילותיהן בשוק הפרטי⁴² – ועל גבי המשכורת הגבוהה הזו נוספת גם הקביעות. יש כאן לא רק חוסר היגיון כלכלי, אלא גם חוסר צדק ובעיה מוסרית.⁴³

תנאי העבודה אינם רק המשכורת. היתרונות של עובדי המגזר הציבורי גדולים עוד יותר. עובד המדינה נהנה מעלייה קבועה בשכרו על סמך ותק בלבד, בלי קשר לביצועים; בשנים האחרונות לקריירה, שבהן המשכורות של עובדי השוק הפרטי מתחילות לרדת (עם הירידה בתפוקה), זהו יתרון אדיר. עובדים מתמידים בשירות המדינה עלו בשכרם בעשור האחרון ב-50%, בעוד אקדמאים ופרקליטים בשירות המדינה נהנו מעלייה עצומה של יותר מ-100% בשכרם. וכל זה בלי להיכנס לסוגיות הפנסיה, שמגזרים שונים בשירות המדינה נהנים בה מתנאים מופלגים בשווי כולל של עשרות מיליארדים.

לא רק שבמגזר הציבורי מרוויחים יותר, גם עובדים בו פחות. בשירות המדינה עובדים בממוצע במשרה מלאה 150 שעות פחות בשנה מאשר במגזר הפרטי, ויש

שעות מופחתות נוספות לחלק מהעובדים, כעובדי הוראה, עובדים סוציאליים ובעלי משרות הורה. עובדי מדינה זכאים ל-30 ימי מחלה (בעוד חוקי העבודה החלים בשאר המשק מעניקים רק 18), בתשלום החל מהיום הראשון, ושני "ימי הצהרה" ממכסת ימי המחלה. הם גם זכאים, ללא תלות בוותק, ל-22 ימי חופשה בשנה (בשאר המשק, בוותק מינימלי, מדובר ב-12 ימי חופשה בלבד), עוד ימים להשתלמויות והכשרה, חופשה להורים בחודש אוגוסט ועוד. הממונה על השכר מצא שבפועל עובדי מדינה עובדים בממוצע רק ארבעה ימים בשבוע במקום חמישה.⁴⁴

התופעות הללו, לטעמי, גובלות בשחיתות; מסיבת הוללות על חשבון המגזר הפרטי. והנה, למרות כל היתרונות שבעבודה פחותה בשכר גבוה ועם קביעות, במגזר הציבורי 67% מהמועסקים המאוגדים בהסכם קיבוצי נמצאים בסכסוך עבודה עם המדינה, ב-67 סכסוכים מוכרזים. פלא של יחסי עבודה.

משבר הקורונה הציף ביתר שאת את הפערים בין המגזר הפרטי והציבורי בישראל. במגזר הפרטי איבדו רבים את מטה לחמם. שכירים פוטרו, עסקים התרסקו, ומיליון איש נכנסו לאבטלה. במגזר הציבורי, לעומת זאת, הקורונה כמעט לא הורגשה. מדינת ישראל לקחה הלוואות עתק והיא מתחייבת לגירעון גדול, שאותם יממן המגזר הפרטי – אבל המגזר הציבורי ממשיך לקבל את רוב תנאיו המופלגים כאילו אין משבר.

מי שציפה שהמגזר הציבורי ישתתף בקשיי המשבר קיבל שיעור יסודי ב"בחירה ציבורית". ומי שמבין בתמריץ השלילי שיוצרות ממשלות ישראל כשהן משעבדות את האינטרס הציבורי לאינטרס של המגזר הציבורי, לא יכול שלא לראות בכך הפקרות מנהלית ופוליטית, חמורה ויקרה הרבה יותר מכל שחיתות פלילית שפוליטיקאי בישראל חשוד בה.

האינטרס המגזרי-ציבורי והפיקוח

המגזר הציבורי אינו אויב. הוא מספק שירותים חשובים למדינה, ויש בו גם כוח אדם איכותי. אבל אסור לשכוח שהוא מתחרה על המשאבים שמייצר המגזר הפרטי. ובתחרות הזאת, הקרבה שלו לעוצמה הפוליטית, והדינמיקה של הפוליטיקה הישראלית, מעניקה לו כוח רב מאוד בלא הצדקה. המגזר הציבורי, כשחקן בעל אינטרס עצמי מובהק, מגייס את כוח הכפייה של המדינה ומנצח את המגזר הפרטי בנוק-אאוט.

מצאנו שתי דוגמאות מרכזיות לכך שהמגזר הציבורי דואג לאינטרסים המובהקים שלו, על חשבון טובת הציבור: הקביעות והשכר. "דוקטרינת דול" בעליל איננה משכנעת. האידאולוגיה החדשה אומרת שהפוליטיקאים מחויבים לאמץ את עמדות הפקידות, שהיא "מומחית", "מקצועית", ו"אובייקטיבית", ולכן המלצות המדיניות שלה הן מעבר לכל חשד. העובדות מראות שיש מקום רב לפקפק בטענות הללו.

המגזר הציבורי עצמו פועל כקבוצת לחץ אימתנית. במגוון רחב של תחומים, חלק גדול מההחלטות שמקורן בבירוקרטיה משרת את האינטרסים שלה.

לא נורא שיש לקבוצה אינטרסים; הבעיה היא שבשירות המדינה אין מי שיפקח עליהם. מי שאמור לפקח על שירות המדינה, בתאוריה, הם נבחרי הציבור. בפועל, הם הולכים ומתנערים מאחריותם, ומעבירים אותה לפקידות, שמפקחת על עצמה. בישראל מתחולל תהליך ארוך שבו הפקידות הופכת את הביקורת על הבירוקרטיה לשולית, ואת סמכויות הביקורת שלה היא מסבה לחקר פוליטיקאים. אם אנו מגדירים ניגוד עניינים לא כקבלת טובת הנאה אישית, אלא כשימוש במשאבי מדינה שלא לטובת הציבור, כל אדם בשירות הציבורי, בכל המערכות, יכול לספר לכם על אינספור ניגודי עניינים ובזבוזים אדירים. בכירים בארגונים רואים את מוסדות הציבור שעליהם הופקדו כרכוש הפרטי ועושים בהם כבשלהם. איש לא בודק, איש לא יחקר, איש לא יענש.⁴⁵

בעת האחרונה בכירי המגזר הציבורי קוראים לעצמם "שומרי סף", ומנסים לשכנע אותנו שאחד מתפקידיהם הוא למנוע משוא פנים של הפוליטיקאים כלפי קבוצות לחץ שונות. הטענה הזו נשענת כל כולה על מיתוס האובייקטיביות, שלפיו פקידים ללא משוא פנים צריכים להציל את הציבור מנבחריו המושחתים. יש כאן מהפכה גמורה בתפיסה הדמוקרטית. נבחרי הציבור עונים לציבור, שנותן להם את הסמכות להפעיל את מוסדות המדינה, ובכלל זה לבקר את הפקידות ולנהלה. אצלנו קורה ההפך הגמור. הלא-נבחרים מבקרים ומדיחים את הנבחרים, תוך המצאת סמכויות שמעולם לא ניתנו להם על ידי הדרג הפוליטי.

בלי ששמנו לב לכך, גם המילה "ממלכתי" השתעבדה לטובת הבירוקרטיה. באופן שבו משתמשים בה היום אפילו פוליטיקאים, משמעותה היא בעצם "ממסדי" או "מערכתי". איך רואים זאת? כאשר תוקפים פוליטיקאים ש"מעזים" לבקר אחד ממוסדות המדינה כמי שאינם "ממלכתיים". כלומר, הממלכתיות איננה דאגה לאינטרס הציבורי, כביטוי לטובת הכלל, אלא דאגה לטובתם של מוסדות המדינה כשלעצמם. כמובן, את ההיגיון של המשוואה הזו הצגנו שוב ושוב – בעיני עצמם, כמו ב"דוקטרינת דול", טובת המוסדות הבירוקרטיים היא טובת המדינה.

זהו המקום לעבור לדיון במיתוס הניטרליות.

מיתוס הניטרליות

כשדנתי קודם לכן במוסד הקביעות בשירות המדינה, טענתי שהיא תורמת דווקא לפוליטיזציה של המנהל הציבורי, מפני שהיא מאפשרת לפקידים לא לבצע את עבודתם כהלכה כאשר הם לא מזדהים עם הדרג הפוליטי. אכן, לכל פקידות באשר היא יש מומחיות מובהקת, שבה היא מקצוענית לעילא: פיתוח שיטות בירוקרטיות למסמוס השגת יעדים.

אבל המצב חמור הרבה יותר. בשנים האחרונות רואה הבירוקרטיה את עצמה כמקור של עוצמה פוליטית חליפית לשלטון הנבחר. לא רק חליפית – עלינה. מתפתחת היום אידיאולוגיה בירוקרטית, שבמסגרתה מוצדקת ומוכשרת מסירת הכוח הריבוני של הציבור מידי נציגיו לידי המעמד החדש והנישא, הפקידות הלא נבחרת. לא רק שהפקידות הזו איננה נבחרת, למעשה היא גם לא ממונה, שכן בפועל – גם כאן בשל נסיגת פוליטיקאים מאחריותם – בעיקר היא ממנה את עצמה.

הפרכת מיתוס הניטרליות מורכבת יותר מאשר קודמיו, ונוכל לדון בה בקצרה בלבד. האידיאולוגיה הבירוקרטית איננה מוצהרת, אלא נשענת בעיקר על שינוי תוכנם של מושגים קיימים – אתגר ידוע המוכר בספרות בשם "essentially contested concepts". נדרשת כאן חשיבה ביקורתית, המתחקה אחרי השינוי ההיסטורי במובנם של מושגים שונים, מחקר שמטבע הדברים אין המקום להציגו כאן.

בכל זאת, פטור בלא כלום אי-אפשר, ולכן נציג את עיקרי התופעה על קצה המזלג. כדי לטעון לניטרליות מצד הבירוקרטיה, צריכה הפקידות לעמוד על שתי רגליים עיקריות. הראשונה היא זיהוי ה"פוליטי" עם ה"מפלגתי". כלומר, הטענה שהפקידות איננה "פוליטית", משמעה שהיא איננה "מפלגתית", כלומר, פקידים אינם מזדהים בגלוי עם מפלגה או מועמד מסוים (זה גם נאסר בתקשי"ר). הרגל השנייה היא האמונה שהפוליטיקה צריכה להצטמצם מאוד לתחומים שבהם אין לפקידים "מומחיות", "מקצועיות", ו"אובייקטיביות". במילים אחרות, תחום מדיניות שבו הפקידות מייחסת לעצמה הבנה איננו "פוליטי".

בבסיס העניין עומדת ההנחה שיש מדיניות ציבורית "נכונה", במובן מעשי או מוסרי, והתפקיד של הפקיד הוא לעצב וליישם אותה. האם מישוה מעוניין במדיניות שגויה או לא מוסרית? לכן הפקיד, ולא הפוליטיקאי, הוא המופקד העיקרי על שמירת הטוב הציבורי וקידומו. היות שיש לדעתו בעניין זה רק שתי דרכים, הדרך הנכונה והדרך הפסולה, הוא "ניטרלי". הוא הרי בוחר בדרך "הנכונה".

מדובר, כפי שכבר נכתב כאן, ביוהרה ויומרה מופרכות, אלא שלרוב אנו ממהרים להשתכנע שמה שטוב לנו טוב גם באופן כללי. כעת אנו מגיעים לעניין עקרוני יותר: כל מדיניות מתבססת גם על השקפת עולם. יעדי המדיניות תמיד קשורים וכרוכים באידיאולוגיות פוליטיות, משטריות וחברתיות. כל מדיניות היא עניין מורכב, שתלוי מאוד במשקלים השונים שאנחנו נותנים לרכיבים עלי-סמך ערכים שונים. האמצעים, התכליות, המשקלים והערכים הללו הם חלק מהתפיסות הפוליטיות שלנו, מהעדפותינו האידיאולוגיות, שמועשרות בהיסטוריה, לאומיות, דת, תרבות, ושלא גורמים נוספים.

נשמע מובן מאליו? ובכן, ניכר שהדברים הללו אינם מקובלים על בכירי השירות הציבורי, הסבורים שמומחיותם והכשרתם מאפשרות להם לנטרל את הרכיב

הפוליטי-אידיאולוגי בקביעת מדיניות. מהיכן נובע בלבול תהומי שכזה? כמו ברוב הדברים שאמורים להיות ברורים מאליהם אך אינם, מקור הבלבול הוא אינטלקטואלי. והמוסד המבלבל מכולם הוא האקדמיה.

הכשל האקדמי

השפעתה של האקדמיה על עיצוב תודעת הפקידות גוברת והולכת בכל העולם, וגם בארץ. כל עובד בעמדה בינונית ומעלה בשירות המדינה הוא בעל השכלה אקדמית, לא פעם מתקדמת, בדרך כלל בתחומי החברה והרוח. את עיקר ההבנה והכלים בנוגע לעיסוקם רוכשים הברוקרטים באוניברסיטה.

בתיאוריה, לא אמורה להיות בכך בעיה. האקדמיה אמורה להיות מקום שבו נחשפים למגוון דעות. הסטודנט למדעי החברה והרוח אמור לצאת עם הבנה עשירה של הבדלי המדיניות בין הצדדים השונים של הוויכוח הפוליטי, והבנה של מרכיביהם הערכיים והאידיאולוגיים. חידוד העמדות דרך ניגודיהן אמור להפרות את המחשבה, להפוך אותנו לאזרחים טובים ונבונים יותר, ובין השאר להבהיר שהחלטות מדיניות הן במידה רבה שאלות פוליטיות של העדפה וערכים, בעלות פנים מורכבות.

למעשה, ההשכלה הגבוהה עברה רביזיה חריפה בעיקר החל בשנות ה-90, והיא רחוקה היום מהאידיאל הזה מרחק שמייס וארץ. אם יש דבר שמאפיין את האקדמיה בימינו, הרי זו דווקא ההטיה הגדולה וחסרת-התקדים לטובת השמאל הפרוגרסיבי.

שלושה חוקרים אמריקנים (לנגברג, קוויין, וקליין) פרסמו בספטמבר 2016 מחקר שבדק את ההתפלגות הפוליטית של הסגל בחמישה חוגים בכל אחת מארבעים האוניברסיטאות המובילות בארה"ב. הם מצאו את היחס הטוב ביותר בין דמוקרטים לרפובליקנים בחוגים לכלכלה, שבהם על כל 4.5 דמוקרטים היה רפובליקני אחד. בחוגים למשפטים היחס היה 8.6 ל-1; בפסיכולוגיה 17.4 ל-1; בתקשורת 20 ל-1; ובהיסטוריה 33.5 ל-1.⁴⁶

הממוצע הכללי שמצאו החוקרים היה 11.5 דמוקרטים על כל רפובליקני, כלומר, יותר מ-91% של חברי הסגל היו משמאל. בכמעט 40% מהמחלקות שנבדקו לא נמצא אפילו רפובליקני אחד. והחדשות הגרועות ביותר עוד לפנינו: זה הממוצע על פני כל הגילים של הסגל; ככל שהסגל היה צעיר יותר, כך המספרים היו מוטטים יותר. במילים אחרות, הרע ביותר עוד לפנינו. גם מחקרים אחרים מצאו ממצאים דומים,⁴⁷ וגם בישראל מעט המחקרים שנעשו העלו הטיה דומה.⁴⁸

ג'ונתן היידט, פרופסור לפסיכולוגיה חברתית ואתיקה באוניברסיטת ניו-יורק (ודמוקרטי), סיכם זאת בטענה שהאוניברסיטאות הפכו ממוסדות 'מחפשי אמת' למוסדות של 'צדק חברתי'. לדבריו, "בתחילת שנות ה-90, היחס הכולל של שמאל-ימין באקדמיה, ביחס לכלל המחלקות, היה שניים לאחד... עד 2005 היחס השתנה

לחמישה לאחד... אם מסתכלים על הליבה – מדעי הרוח והחברה, למעט כלכלה – זה קרוב יותר ל-10 ל-1 או 20 ל-1. במילים אחרות, הקול הימני, הליברטריאני, והשמרני-חברתי, נעלם באופן יסודי בין 1995 ו-2005.”

כל פקיד בכיר, בארץ כמו בכל מנהל בעולם המערבי, עובר אינדוקטרינציה פוליטית חריפה, המלבישה את הפרוגרסיביות בלבוש של “מומחיות”, “מקצועיות” ו”אובייקטיביות”. הסטודנטים חיים במוסד שבו העמדות הפרוגרסיביות נחשבות ל”ניטרליות”, נבונות וצודקות. זה נכון בארץ, וזה נכון בבית-הספר למדיניות בהארוורד, שאליו נשלחת הפקידות הבכירה בישראל בכספי קרן וקסנר (שערוייה בפני עצמה, שלא נרחיב עליה כאן).

הפרוגרסיביות נחשבת לאבן הבוחן של החוכמה בקרב האנשים המשכילים שמלמדים מדיניות באוניברסיטה. מושגים בסיסיים ושנויים במחלוקת פוליטית חריפה ועמוקה לא נלמדים כאלה, כמה שמכונה “essentially contested”, אלא כבעלי פתרון רציונלי, פרוגרסיבי להפליא. במעמד צד אחד מצדיקים את מדיניות השמאל כמוצלחת, מוסרית, רציונלית, מובנת מאליה, מקצועית, מומחית – ולכן ניטרלית. אם בכלל דנים במדיניות שבה תומך הימין, מרשיעים אותה ככושלת, אם לא כאכזרית.

נוסף על כך, בלב האידיאולוגיה החדשה הזו, לפחות בבית-הספר שעוסקים במדיניות, עומדת כהנחת יסוד הטענה שאת ענייני המדיניות צריכים לנהל – נישתם נכון – “מומחים”, “מקצועיים”, “אובייקטיביים”, וכעת גם: “ניטרליים”. במילים אחרות, זוהי פילוסופיה פוליטית המצדיקה את הבירוקרטיה בהוראתה המילולית: שלטון הפקידים.

הצלחתה של אינדוקטרינציה תלויה בכך שהיא לא נחשבת לאינדוקטרינציה; לפחות מי שיבחן את הדברים בקרב הנציגים הבכירים של הבירוקרטיה הישראלית, יגלה שהטריק הגדול של האקדמיה עובד לא רע בכלל. מתוך האינדוקטרינציה הזו יוצאים לחברה לא רק סוכני בורות, אלא גם כל הפקידים הבכירים בשירות המדינה.

ההצלחה מתבטאת בכך שגם פקידים שאולי מצביעים ימין בקלפי, סבורים שכפקידים עליהם לקדם מדיניות שהיא פרוגרסיבית במהותה. הרי אותה הם למדו כ”ניטרלית”. הפקידים בהווה ולעתיד יוצאים ממערכת ההשכלה הגבוהה עם מערך של מחשבה פוליטית וערכית, סט של כלי מדיניות, וז'רגון שעוזר להם להיחשב כ”מומחים”, “מקצועיים”, ו”אובייקטיביים”, שרק מקדמים מדיניות “נכונה”. מבחינה ארגונית, אין להם שום אינטרס להיות ביקורתיים כלפיה או לנסות להשכיל את עצמם מעבר לדיפלומה האקדמית.

כך קונה האידיאולוגיה השמאלית אחיזה אינטלקטואלית במוסדות המדינה בארצות המערב בכלל ובישראל בפרט. האקדמיה מייצרת שכבה בירוקרטית מועצמת, מוטה מאוד לשמאל באופן לא מודע, המיישמת את ערכיה וחולשת על נדבכים מרכזיים בעיצוב המדיניות הלאומית, על חשבון נבחר הציבור ובחירת העם.

"בירוקרטיה מהותית"

בעולם דמוקרטי תקין, מדיניות מוצעת במסגרת מצע מפלגתי, על מנת לקבל הסמכה מהבוחר ליישומה. בישראל, שבה האקטיביזם השיפוטי מכונה "דמוקרטיה מהותית", אין פלא לגלות תפיסה דומה של "בירוקרטיה מהותית". בהתאמה, על פי עיקר האידיאולוגיה של אנשי המנהל הציבורי, "בירוקרטיה פורמלית" היא מושג מיושן, שלפיו הפקידות צריכה ליישם את המדיניות שקובעים נבחרי הציבור. התקדמנו מאז ל"בירוקרטיה מהותית", המוסמכת מטעמים מוסריים, מקצועיים, אובייקטיביים וניטרליים לקבוע ולקדם את המדיניות בעצמה. אם השר מתנגד, היא מייאשת אותו במקרה הטוב, מחליפה אותו במקרה העוד יותר טוב, ואם צריך – גם לוקחת אותו לבית המשפט, כדי לקבל פסיקה "מהותית".

אנו בדרך כלל מודעים לאקטיביזם הפקידותי הזה בעיקר בזירה המשפטית, אבל בפועל הוא רווח בכל המשרדים ומוסדות המדינה. הפקידים שם פשוט נהנים משילוב של חוסר תשומת לב ציבורית עם מעטה סודיות מנהלית שמקס ובר לא היה מסוגל לחלום עליה. לצערי הרב הם גם נהנים, נקודה עצובה במיוחד, מחסות מיניסטריאלית.

הדרג הנבחר

נסכם. האידיאולוגיה של שירות המדינה כוללת ארבעה מרכיבים מרכזיים, ארבעה מיתוסים. דיוננו הראשון עסק במומחיות בתחומי מדעי המדינה, ומצא שאדם עם שכל ישר והיכרות עם הנתונים מגיע למסקנות והמלצות מדיניות לא פחות טובות – ולא פעם אף טובות יותר – מאשר "מומחים" בתחומי מדע החברה. השני בחן את המקצועיות של שירות המדינה, ומצא כי בירוקרטיה ממשלתית סובלת מבעיות מהותיות שפוגעות בהכרח במקצועיותה, הן מבחינת תפקודה המעשי, הן מצד איכותה. השלישי בדק את האובייקטיביות של שירות המדינה, והעלה חשד כבד לכך שלמעמד החדש, הדרג הפקידותי, לא רק שיש אינטרסים עצמיים והוא שחקן בזירה הציבורית, אלא הוא גם מממש אותם ללא היסוס על חשבון טובת הציבור. אחרונה בחנו את הניטרליות הפוליטית שהפקידות מייחסת לעצמה, ומצאנו שבעקבות "בגידת האינטלקטואלים" באקדמיה, השקפות השמאל הפרוגרסיבי נלמדות ומופנמות כלא-מוטות, וכך הן מחלחלות לתחומי קביעת המדיניות של המנהל הציבורי כמדיניות ה"נכונה" היחידה.

המדינות המודרניות הן הישויות הפוליטיות העשירות, החזקות והמורכבות ביותר בהיסטוריה. הן גובות אחוזים אדירים מהתוצרים הלאומיים הגדולים מאי-פעם. למנהלים הציבוריים יש תחומי אחריות חסרי תקדים בגודלם, ועוברים דרכם סכומי עתק (שחלקם הגדול יוצא על עצמם). הפקידים הציבוריים מטפלים בהיקפים ותקציבים גרוטסקיים שהאזרחים נכפים לספק בזמן שהתוצאות הנדרשות מהן

לא ברורות, יש להם שפע סמכות ללא אחריות, הכללים המגדירים את הצלחתם שרירותיים, והם אחראים על עצמם ללא כל פיקוח ממשי.

מדובר באוסף אילוצים שהמסקנה הישרה העולה ממנו היא שתחת ההנחה שתכלית העל היא טובת הציבור, אין דרך לנהל בירוקרטיה מודרנית באופן רציונלי. השפע העולמי ועליית מדינות הרווחה המודרניות יצרו בפועל מעמד עצמאי ורב-עוצמה במיוחד. כל אדם בעל השכלה ליברלית מבין כי גלומה פה סכנה ממשית שמי שאמורים להיות משרתי הציבור יהפכו לאדוניו.

בנקודה זו כדאי להסב את תשומת הלב לכך שבִּישראל, יחסית לרוב מדינות ה-OECD, מצב השירות הציבורי גרוע במיוחד. מסיבות היסטוריות מגוונות, ובשל משבר הנהגה פוליטי, הדרג המקצועי שלנו מתפקד גרוע ממקביליו, אך הוא חזק ובעל סמכויות יותר מהם.⁴⁹

ישראל היא עדיין דמוקרטיה, ונבחרי הציבור הם האחראים. אבל משבר הקורונה סיפק לנו הזדמנות פז לראות כיצד השרים בורחים מאחריותם, ואת מקומם תופס הדרג הבירוקרטי. יש לדעת כי התהליך הזה מתרחש במשך עשרות שנים, אלא שברובו הוא מתחולל הרחק מעין הציבור. הדרג המדיני הנבחר העביר באופן מעשי לפקידים עוד ועוד מסמכויות, התנער מאחריותו, והפך למשרת הבירוקרטיה. השרים לא מתפקדים כמעט כקובעי מדיניות, אלא כפונקציה שנמצאת בין דובר המשרד ליו"ר ועד העובדים שלו.

אני נוהג לספר בהרצאותיי על ההבדל בין השרים המקצועיים בארה"ב לשרים הפוליטיים אצלנו. בארה"ב השר הנכנס מכנס את בכירי המשרד ואומר: "התמנתי על מנת שאוכל ליישם מדיניות מסוימת. אלה הם יעדי המשרד לשנים הקרובות. מי שמעוניין לתרום, אשמח שיישאר ויסייע. מי שלא מעוניין, ניפרד כידידים". בישראל השר נכנס למשרד, מכנס את הבכירים ואומר שני דברים: "ראשית, בחודשים הקרובים אני עומד ללמוד את המשרד". שנית, אני מבטיח שלא יהיו במשרד זעזועים או מהפכות".

בצדק רב הפקידות מבינה את דברי השר כך: "חברים יקרים, המפתחות בידיכם. עשו מה שאתם מבינים, אני אגן עליכם ואהלל אתכם. אני רק מבקש שלא תזיקו לי". במילים אחרות, השרים מבהירים לאנשי המשרד, שהם לא רק רואים אותם כסמכות הקובעת, אלא הם גם מאמצים במלואה את האידיאולוגיה הטובה ביותר למנהל הציבורי: "מה שטוב לעובדי המשרד – טוב למדינה".

לא פעם ולא פעמיים נגישו אליי בתום ההרצאה עובדי משרדים שונים כדי לספר לי שהתיאור הזה קולע היטב לדינמיקה עם השרים הנכנסים. גם לא מעט שרים, חלקם בהחלט בכירים, הסבירו לי בשיחות פרטיות שהדבר הכי חשוב הוא "להסתדר" עם הדרג המנהלי. אם הקורא זקוק לעוד בחינה, ישם נא לב לכמות החנופה הנשפכת

מהדרג הפוליטי לעובדי המדינה, וכעת ינסה לחשוב מתי בפעם האחרונה שמע שר קורא לרפורמות מנהליות ששיבו אליו סמכויות או אחריות, או מודה שגילה במשרדו בעיות קשות וחוסר יעילות; בשיחות פרטיות, אני מבטיח, כולם יודעים להודות בכשלים מהותיים לאינספור – כולל הבירוקרטים בעצמם.

השיטה הישראלית, שבה לשרים אין הבנה ועניין לקדם מדיניות, ושתפקדיהם במשרדים הם בגדר תחנות מעבר בקריירה פוליטית, גורמת לפחד מהבירוקרטיה להפוך לגורם המרכזי בכהונת השרים. מכיוון שאין להם מראש מטרות מדיניות לאומיות לקדם, ומכיוון שהציבור מקבל בתמימות את "דוקטרינת דול" – שאותה השרים בעצמם מפיצים – יש לשרים רק מה להפסיד במאבק עם הפקידים. מה גם שהפקידות פועלת במערכת משולבת, ויודעת לגייס לטובתה את התקשורת, האקדמיה, עולם המשפט והאופוזיציה הפוליטית. השרים המוחלשים מעדיפים להעביר עוד ועוד מסמכויותיהם לדרג הפקידותי והמשפטי, ומגדילים עוד יותר את ההכרח של מי שבא אחריהם "להסתדר" עם המשרדים.

המסקנה העגומה היא שבכל הנוגע לקביעת מדיניות, ישראל רחוקה מלהיות דמוקרטיה תקינה. פתרון לבעיה בסדר גודל הזה חייב להיות מקיף ושוויוני. תחת כנפי אידיאולוגיה בירוקרטית מופרכת, אנשי השירות הציבורי הפכו למעמד-על חזק ומדאיג, שפוגע בלב עקרון הייצוג הדמוקרטי. המנהל הציבורי בישראל דורש רפורמה יסודית מאוד, בנוסח פירוק והרכבה מחדש. מובן מאליו שאת הרפורמה הזו לא יכולים לבנות ולנהל הפקידים בעצמם. מהלך כזה דורש מנהיגות פוליטית אמיצה ואחראית, שמוכנה להתגייס למערכה קשה אך הכרחית.

למען האמת, כרגע אינני רואה כזו בנמצא. אבל כאמור, בתחומי הפוליטיקה אין מקום ליומרות מדעיות וכל תחזית היא הימור. לכן אני תמיד נכון להפתעות – בוודאי חיוביות.

1. תומס הובס, לויטן, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תש"ע, עמ' 167.
2. הציטוטים מתוך: פרידריך הגל, הפילוסופיה של המשפט, מגרמנית: גדי גולדברג, ירושלים: שלם, תשע"א, בעיקר סעיפים 291–296 (עמ' 268–271); ומתוך שלמה אבינרי, תורת המדינה של הגל, תל-אביב: ספרית פועלים, 1975, עמ' 170–172. בהקשר הדין במוסד הקביעות שיבוא בהמשך, אציין כי אבינרי טוען בסעיף 194 הגל קובע ש"פקידי הציבור צריכים ליהנות ממעמד של קביעות בתפקידם כדי שלא יהיו חשופים ללחצים פוליטיים ישירים", אבל בסעיף אין מוזכר עניין כזה, ונראה שלהפך, הגל קובע שפקיד לא ממלא את תפקידו יועבר מתפקידו.
3. ראו "בירוקרטיה" בחיבור "כלכלה וחברה", כפי שתורגם אצל Hans H. Gerth & C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, 1946 ובר מונה שם עשרה סימנים לבירוקרטיה, ביניהם סמכויות מוגדרות, היררכיה, תקנות כתובות, קביעות, מינויים על סמך כישורים ועוד.
4. הציטוטים מתוך מקס ובר, הפוליטיקה בתורת מקצוע, שוקן, תשכ"ב, ומ"בירוקרטיה".
5. הגל, פילוסופיה של המשפט, עמ' 270, סעיף 295.
6. להרחבה בעניין זה: Sebastiaan Tijsterman & Patrick Overeem, "Escaping the Iron Cage: Weber and Hegel on Bureaucracy

14. Daniel Kahneman, *Thinking Fast and Slow*, Penguin, 2011, pp. 261-262. טאלב מזכיר מחקר אחר עם תוצאות דומות של טיזקה וזיילונקה; Nassim N. Taleb, *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, Random House, 2019, p. 167.
15. נציין כי גם בתחומי מדעי החברה שבהם מבצעים ניסויים, כמו בפסיכולוגיה, מחקרים מצטברים מראים שאחוז גבוה מאוד מהניסויים אינם הדירים. התופעה קרויה "משבר השחזור", ויש לגביה חומר רב. כאן ניתן למצוא סיכום קצר של הבעיה: <https://science.sciencemag.org/content/sci/349/6251/aac4716.full.pdf>.
16. נסים ניקולס טאלב, *אנטי-שבי: איך לשרוד ולנצח בעולם של ברברים שחורים*, אורי-הודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2014, עמ' 172-173. לדין נוסף על הכשלים המהותיים בכלכלה בכל הנוגע לשוק המניות ראו Pablo Triana, *Lecturing Birds on Flying: Can Mathematical Theories Destroy the Financial Markets?* Wiley, 2009.
17. Nassim Nicholas Taleb, "The IMF and Our Increased Dependence on Faux-Experts", *Huffpost*, 18.3.2010.
18. מקרידיקס מתמצת את הסיפור בספרו Spyros G. Makridakis, Robin M. Hogarth and Anil Gaba, *Dance with Chance*, Oneworld, 2010, Chap. 9.
19. Riccardo Rebonato, *Plight of the Fortune Tellers: Why We Need to Manage Financial Risk Differently*, Princeton University Press, 2007.
20. Emanuel Derman, *Models Behaving Badly: Why Confusing Illusion with Reality Can Lead to Disaster, on Wall Street and in Life*, Wiley, 2011.
21. ראו למשל מאמרו "על השימוש, השימוש השגוי, והשימוש לרעה במתמטיקה בפנינסיים": Paul Wilmott, "The Use, Misuse and Abuse of Mathematics in Finance", *Philosophical Transactions: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 358.1765, 2000.
22. Emanuel Derman and Paul Wilmott, "The Financial Modelers' Manifesto". זמן במרשתת.
23. כדאי להזכיר כאן גם את המתמטיקאי דייוויד אורל, העוסק בחיזוי ושכתב ספרים ביקורתיים על מודלים במדעים שונים ובכלכלה. ספרו המפורסם ביותר הוא *and Freedom*, *Administrative Theory & Praxis*, 30 (1), 2008, pp. 71-91. לא למותר לציין בהקשר זה את אלקסיס דה טוקוויל, שכתב בחיבורו *הדמוקרטיה באמריקה* (מצרפתית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תשס"ח) כעשור אחרי הגל וכתשעים שנה לפני ובר (ועל פי הודאתו, כתב זאת מתוך קושי רב להמשיג את חששו המופשט) על המדינה הדמוקרטית העריצה, שבה מתקיימת מעין פשרה בין "העריצות המנהלית לריבונות העם", ומתקבל שלטון "אפוטרופסי, כול יכול"; ראה בכרך השני, חלק ד, פרק 1 (עמ' 761-769).
7. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/end_of_employment/he/EndOfEmployment.pdf
8. ההגדרות שלהלן טכניות ונועדו להדגיש היבט מסוים בתיאוריה הביורוקרטית, לכן המונחים אינם במשמעותם היומיומית השכיחה, שהיא רחבה וגמישה הרבה יותר.
9. והיחיד שהיה גם נשיא האגודה לסוציולוגיה. מצוטט אצל Karen. J. Winkler, "Questioning the Science in Social Science, Scholars Signal a 'Turn to Interpretation'", *Chronicle of Higher Education*, 1985.
10. כאן המקום לציין שבעשרות השנים האחרונות יש במדעי החברה מגמה רחבה למדי הטוענת שצריך לעבור ממחקר "כמותי" למחקר "איכותי", ולהשיל את ההידמות למדעי הטבע. ייתכן, לאור מה שיוצג בהמשך, שזו מסקנה מתבקשת, אבל כדאי גם לציין שהמשמעות היא שבמקום יומרה למדע יעברו מדעי החברה לאזורים האינטלקטואליים של היסטוריה וספרות.
11. Jeff Goodwin, "Why We Were Surprised (Again) by the Arab Spring", *Swiss Political Science Review* 17(4), 2011: 452-456.
12. Richard Pipes, "The Fall of The Soviet Union", in Lee Edwards (ed.), *The Collapse of Communism*, Hoover Institution Press, 1999, pp. 47-49.
13. את הדברים פרסם טטלוק בספרו Philip E. Tetlock, *Expert political judgment: How good is it? How can we know?* Princeton University Press, 2006. במחקר מזכיר טטלוק את אבחנתו של ישעיהו ברלין בין "שועלים" ל"קיפודים": מתברר שאנשים בעלי ניסיון וידע רחב מצליחים יותר בניבוי מאשר מומחים לתחום. טטלוק המשיך את המחקר שלו בכיוון מעניין זה, של חיפוש ואפיון "חזאי-על", כלומר, אנשים המצליחים בחיזוי יותר מאחרים. על מסקנותיו ראו ספרו Philip E. Tetlock and Dan Gardner, *Superforecasting: The Art and*

מופרות ביותר ונועדה בעיקר לצרכי ביטחון הפקידות; בביטחון ישראל הסודיות המופרות פוגעת הרבה יותר מאשר מועילה.

31. ממצאיו מפורטים בנספח ו'.
32. הסטטיסטיקה איננה כוללת את "משרד החינוך, צה"ל ומשטרת ישראל", שגם בהם, מבשר הדו"ח, "מוענק סוג של קביעות". אלו מספרי המפוטרים בשנה החל משנת 2006 ועד 2014, בהתאמה: 45, 71, 52, 59, 47, 62, 82, 95. נזכר כי ב-2008 חווה השוק הפרטי בארץ ובעולם משבר כלכלי גדול; את שירות המדינה הוא אפילו לא דגדג. מספר העובדים בתוספת משרד החינוך, המשטרה, והמערכת הרפואית, ללא עובדי מערכת הביטחון שמספרם מסווג, הוא כ-200,000. מספר עובדי המגזר הציבורי במובנו הרחב ביותר הוא כ-700,000 (לא כולל משרד מבקר המדינה, שופטים, עובדי כנסת ופוליטיקאים).
33. להרחבה ראו מאמרם של מתן רוטמן ואלון תובל, "מיתוס הקביעות בשירות המדינה: גורמים ופתרונות", השילוח 19, אפריל 2020.
34. נורת'קוט פרקינסון, חוק פרקינסון, מאנגלית: יוסף נדבה, תל-אביב: הדר, 1988.
35. ובמקור: James M. Buchanan and Gordon Tullock, *The Calculus of Consent: The Logical Foundations of Constitutional Democracy*, University Of Michigan Press, 1962.
36. אני עוקב בסיכום אחרי Jeff R. Clark and Dwight R. Lee, "The Impact of The Calculus of Consent", in Lee (ed.), *Public Choice, Past and Present: The Legacy of James M. Buchanan and Gordon Tullock*, Springer, 2013.
37. Dennis C. Mueller, *Public Choice II, a revised edition of Public Choice*, Cambridge University Press, 1989, pp. 1-2.
38. Gordon Tullock, "The Politics of Bureaucracy", In Charles K. Rowley (Ed.), *The selected works of Gordon Tullock: Vol. 6*, Bureaucracy, Liberty Fund, (1965) 2005. שני מקדימיו המפורסמים של טלוק היו כאמור ובר ומיזס. דאונס, עוד אחד מאבות הבחירה הציבורית, כתב גם הוא ספר חשוב שהתמקד בבירוקרטיה: Anthony Downs, *Inside Bureaucracy*, Little Brown, 1967. הספר זמין במרשתת.
39. אני מקצר כאן במקום שאפשר להרחיב, כמובן. להכרת התפיסות הרווחות בתחום הבחירה הציבורית ראו: William A. Niskanen, *Bureaucracy and representative government*, Aldine-Atherton, 1971; Paul G. Wyckoff, "The Simple Analytics of Slack-Maximizing

David Orrell, *Apollo's Arrow: The Science of Prediction and the Future of Everything*, Harper Collins, 2007. מאז הוא כתב גם את *Economyths: 11 Ways Economics Gets It Wrong*, Icon, 2017 (Revised and extended edition of the 2010 edition); ויחד עם וילמוט Paul Wilmot & David Orrell, *The Money Formula: Dodgy Finance, Pseudo Science, and How Mathematicians Took Over the Markets*, Wiley, 2017.

24. פרידריך האייך, "השימוש בידע בחברה", 1945. מאנגלית: צור ארליך (טרם ראה אור).
25. אליסטר הורן, כמה רחוק מאוסטרליה? נפוליאון 1805-1815, אור-יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2005, עמ' 37.
26. לורנס ג' פיטר וריימונד האל, העקרון הפיטרי, מאנגלית: אהרן אמיר, חיפה: שקמונה, 1970.
27. לעיתים הממשלה אחראית על תוצאות מדידות, לפחות באופן חלקי, כמו למשל מדי הידע הבינלאומיים שנכפים על מערכת החינוך כגון PISA (אם כי גם במקרה זה אין אחראי ואין סנקציות על כישלון). הטענה היא שלאדמיניסטרציה הבירוקרטית, למנהל הממשלתי, אין ולא יכול להיות מדד חיצוני רלוונטי.
28. מאז מיזס הוצעו עוד מדדים ושיטות ניהוליות לבחינת תפקודה של הבירוקרטיה המנהלית, אך הן חשופות לאותה ביקורת עקרונית.
29. באמתחתי אוסף נכבד של דוגמאות לכל אחת מהטענות כאן, אך אשאיר את הטיעון בכלליותו. גם אפידמיולוגיה איננה מדע, אלא תחום נסמך-מדע, מפני שהניסויים בה מוגבלים ומושא המחקר שלה תלוי בהתנהגות הציבור. בעולם, אפידמיולוגים מקצועיים הציגו מודלים מתעככנים, שנשמכו על הידע שהם צוברים בשגרה בעבודתם השוטפת. הם גם נזהרו בהערכותיהם ובתחזיותיהם והיו מודעים למגבלותיהם. בישראל התברר שמה שמכונה בשירות המדינה אפידמיולוגיה הוא פיקציה. הוא לא קשור לשום ידע, יכולת, כישורים או עבודה שגרתית של איסוף נתונים ארציים ומקומיים, אלא למסלול השירות שעשו. זאת הייתה הדגמה חיה לכשל המכנים הפנימיים למטרות קידום. לא רק אנשי משרד הבריאות הפגינו חוסר בקיאות והבנה ויכולת ביצוע בעייתית, אלא גם רבים במשרד האוצר.
30. לצערי איש אינו חוקר אותם ברצינות בישראל, ויתר על כן, בירוקרטיות אוהבת מאוד סודיות וערפול המונעים מכל קריטריון חיצוני לחול עליהן. בישראל אין כמעט שקיפות והבירוקרטיה פועלת במחשכים ממש, משום שחלק גדול ממנה קשור באופנים שונים למערכת הביטחון וחוסה בסודיותה – שגם היא

הציבורי גם מתנפח מעבר לקצב הגדילה של המגזר הפרטי. למשל, דו"ח הממונה על השכר מציין כי מספר המשרות במשרדי הבריאות והחינוך גדל בחמש השנים האחרונות ב-15%, לעומת כ-10% במגזר הפרטי. זה נתון לא אנקדוטלי, מפני שמדובר במשרות רבות, אבל האמת היא שבהתאם לעקרון הסודיות הבירוקרטית, קשה מאוד בישראל למצוא נתונים כלליים ועקביים לאורך השנים בנוגע לגודל המגזר הציבורי – אם כי ברור שהוא מתנפח מאוד.

45. דאונס (*Downs, Inside bureaucracy*) תיאר זאת היטב: "מובילים של כמעט כל מוסד ממשלתי מפחדים מבדיקה חיצונית, מאחר שבדיקה כזו כמעט בוודאות תגלה סוג התנהגות כלשהו שיסתור את המטרות הפורמליות של הארגון. הפחד מחקירה גורם לריסון הארגונים מפני עימותים חזיתיים זה עם זה, וזו אחת הסיבות לכך שרשויות מנהליות (שלא כמו עסקים) גוועות רק לעתים רחוקות. יתר על כן, הפחד מחקירה גורם לראשי גופים ממשלתיים להעריך נאמנות אישית כתכונה בקרב הכפופים הישירים שלהם".

46. Mitchell Langbert, Anthony J. Quain and Daniel B. Klein, "Faculty Voter Registration in Economics, History, Journalism, Law, and Psychology", *Econ Journal Watch* 13(3), September 2016, pp. 422–451. זמין במרשתת.

47. "Jonathan Haidt, 'New Study Indicates Existence of Eight Conservative Social Psychologists', Heterodox: The Blog, 7.1.2016.

48. תנועת 'אם תרצו' ערכה מחקר על הוראת הלאומיות באקדמיה, וחשפה גם את גודל ההטיה במחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן-גוריון; 'המכון לאסטרטגיה ציונית' ערך מחקר על החוגים לסוציולוגיה וגילה הטיה חזקה שמאלה.

49. ישראל גם סובלת מהרבה פחות שקיפות של המערכת הבירוקרטית. אגב, לא מעט מדינות OECD ערכו רפורמות בשירות הציבורי שלהן אחרי משבר 2008.

Bureaucracy", *Public Choice* 67, no. 1 (1990): 35–47; William A. Niskanen, "Bureaucracy", In William F. Shughart II and Laura Razzolini (eds.), *The Elgar companion to public choice*, Edward Elgar, 2001, pp. 258–270; Patrick Dunleavy, *Democracy, Bureaucracy and Public Choice: Economic Explanations in Political Science*, Harvester Wheatsheaf, 1991, p. 202; Michael McKee and Ronald Wintrobe, "The Decline of Organizations and the Rise of Administrators: Parkinson's Law in Theory and Practice", *Journal of Law in Economics*, 51 (1993), pp. 287–308.

40. במבוא ל-*Downs, Inside bureaucracy*. המבוא זמין במרשתת.

41. הנתונים מתוך דו"חות הממונה על השכר באוצר לשנת 2018. זמינים במרשתת. לא מצאתי נתונים משווים ברורים, אך על פי נתוני הבנק העולמי נראה שבאופן יחסי לתמ"ג מדובר בהוצאה גדולה מהמקובל במדינות המפותחות, ייתכן שאפילו גדולה בהרבה. ראו כאן: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/tm/2010/tm1015.pdf>. כדאי גם לציין כי אחרי משבר 2008 מדינות OECD רבות ערכו רפורמות ניכרות בשירות הציבורי שלהן.

42. ראו עמירם ברקת, "המגזר הציבורי מתנפח: עובדים רק ארבעה ימים בשבוע, ולא תאמינו בכמה קפץ שכר הרופאים", **גלובס**, 11.2.2019; עמרי מילמן, "עובדי משרדי הממשלה מרוויחים 30% יותר מהשכר הממוצע במגזר הפרטי", **כלכליסט**, 4.2.2020.

43. אינני יכול להסתיר את חוסר הנחת שלי מן העובדה שמדובר בעשור של ממשלות ימין בראשות בנימין נתניהו, שהציג בעצמו לישראל את בעיית האיש הרזה (המגזר הפרטי) הסובב על גבו את האיש השמן (המגזר הציבורי). לזכות נתניהו עומדת מדיניות פיסקלית שמרנית שבולטת לטובה בעולם, אבל בכל הקשור לשירות המדינה הלכנו בשנים הללו לאחור באופן מובהק. את המחיר על כך נשלם עוד שנים רבות.

44. לא רק השכר עולה יותר מאשר במגזר הפרטי, המגזר

השדרה הכפולה: חזון למאה ה-21

באמצעות תכנון חכם וכולל, המעמיע שלל טכנולוגיות חדשות, יכולה ישראל לכונן ריכוז אוכלוסין תוסס ואטרקטיבי בבקעת הירדן. צעד כזה, ההולם את כל התוכניות המדיניות הישימות, יזניק את הכלכלה, את הפיתוח ואת הרוח הציונית

המונח "בין חדרה לגדרה" מציין את התכנסות הליבה האסטרטגית של מדינת ישראל, על מרבית אוכלוסייתה ומרכזי התעסוקה שלה, לשטח מצומצם לאורך שפלת חוף הים התיכון. כשישים אחוזים מתשעת מיליוני הישראלים מרוכזים בשטח מצומצם מאוד, שהוא במובנים רבים מטרופולין אחד גדול: התחום הצפוף המוגדר (מצפון לדרום) בין הערים חדרה וגדרה, ובמונחי מזרח מערב בין כביש 6 לכביש החוף. למרות ניסיונות שונים ל"פזור אוכלוסין", בפועל מסתבר שלאורך רוב שנות התפתחותה כיוונה המדינה בת ה-72 את מאמציה לאותו מרחב צר שבשנים שלפני מלחמת ששת הימים כונה בדאגה "המותניים הצרות".

אכן, רוחב הגזרה הגיאוגרפית הזאת צר עד אימה: כעשרים קילומטר בלבד. הרצועה מתוחמת ממזרח בחומת ההפרדה הביטחונית. במונחים אסטרטגיים, ריכוז כזה הוא הזמנה לאסון. האם קיימת לו חלופה?

חלופה אחת, מוכרת וידועה, היא הניסיון לפזר את האוכלוסייה צפונה ודרומה. אלא שניסיון זה, מלבד היותו ניסיון כושל, אינו מפרק את הבעיה האסטרטגית של "המותניים הצרות" אלא דווקא מעצים אותה, שכן הוא הופך את המרחב שבין חדרה לגדרה לא רק לריכוז האוכלוסין הגדול אלא גם לצינור החמצן הכלכלי והתחבורתי של הצפון והדרום. הנה, גם כאשר אנו מותחים קווי רכבת עד לדימונה ולכרמיאל, הרכבות עדיין ממשיכות לעבור בתל-אביב ההגנה, השלום וסבידור.

חלופה אחרת עשויה לעלות כאשר ניזכר להתבונן במפת הארץ, ונבחן מחדש את המונח 'מרכז הארץ' – תוך ראיית כל המרחב שבין הירדן לים. מלוא רוחב 70 הקילומטרים, וננסה להבין את פוטנציאל הפיתוח הטמון בו. עלינו להכיר בתמונה המלאה. לישראל יש לב – והוא טעון חיזוק ממשי.

ליאור כוריאל הוא אדריכל ומתכנן ערים. ממייסדי עמותת אדם טבע ודין.

כיצד עושים זאת? המענה התכנוני ניתן באמצעות יצירת מבנה של "שְדֵרָה כפולה" לישראל – מונח שנטבע כבר ב־1970, כפי שנרחיב להלן.¹

הביטוי באיור הפשטני הבא של מפת ישראל (איור 1). יש בו שתי רצועות צבועות: השמאלית היא שְדֵרַת שפלת החוף הקיימת. הימנית, כלומר המזרחית, מציינת את מיקומה של שְדֵרַת בקעת הירדן. אם תפותח הרצועה הזו לכדי מרחב מאוכלס בכ־1 – 2 מיליון תושבים, שבו מרכזים עירוניים ועוגני תעסוקה, ושנמתחים לאורכו עורקי תחבורה מתקדמים, נוכל להגיע למצב חדש – מצב של שְדֵרָה כפולה.

איור 1: שתי השדרות על מפת ישראל הכללית

שְדֵרָה כפולה כשמה כן היא: עקרון אסטרטגי בסיסי הבנוי על היגיון פשוט. גשו לברוש צעיר, אחזו בו בשתי ידיים ודחפו אותו בחוזקה בניסיון לכופפו. כעת, גשו לסולם עץ באותו גובה כמו האילן, אחזו בו בחוזקה ונסו לכופפו. הנמשל, דומני, מובן מאליו.

רעיון השדרה הכפולה נוכח בשיח הציבורי בישראל שנים רבות. היא נהגתה לראשונה בשנת 1970 (שלוש שנים אחרי מלחמת ששת הימים), נוסחה והוגשה לעיון ראש ממשלת ישראל בשנת 1976 (שלוש שנים אחרי מלחמת יום הכיפורים) ועוצבה כמסמך עמדות מפורט למדי בשנת 1990 (שלוש שנים לפני הסכמי אוסלו). התוכנית, שמאחוריה עמדו פרופ' אברהם וכמן ושורה של דמויות נכבדות, מעולם לא היתרגמה לתכנון ממשי, גם לא זכתה להפוך למדיניות ממשלתית, ועם השנים נשכחה ונזנחה. אך ההיגיון שבה לא נחלש; אדרבה, היא הולכת ומתבררת כחיונית ומעשית.

בעמודים הבאים אבקש לפרוש את חזון השדרה הכפולה, במטרה להשיב אותה אל השיח ולקדם אותה. לא רק חזון אציג כאן, אלא גם את דרכי מימושו, כדי להראות כי הדבר בר־יישום, בייחוד בטכנולוגיות העומדות לרשותנו כיום. אתייחס גם להיסטוריה ונבחן מדוע רעיונות מסוג זה לא יושמו עד כה, או יושמו בצורה כושלת בלבד.

אחר כך אנסה להציג את שלל היתרונות, הכלכליים והאסטרטגיים, שמביאה עמה תוכנית כזו, ולא אתעלם מן האתגרים העומדים בפניה. אתייחס גם לזיקה שבין תוכנית השדרה הכפולה לבין תוכניות מדיניות שונות, מאוסלו עד תוכנית המאה – ואחתום בעמידה על הנחיצות ואף הדחיפות שבפרויקט לאומי חיוני זה.

שדרה כפולה: החזון

כאשר ניצב משה על הר נבו, והשקיף מערבה, אל ארץ ישראל, הוא בעצם ראה את חבלי הארץ שלאורך השבר הסורי־אפריקני: הערבה, ים המלח, הבקעה, ומעליהם מתנוססים הרי הנגב, הרי יהודה והרי השומרון. הארץ המובטחת, כפי שהיא נגלית לעין מהר נבו, היא בעצם החלק הריק, הדליל, הזנוח עד הפקרות, של ישראל בת ימינו.

וכעת תארו לעצמכם כי בלב הנופים הללו, לאורכו של קו השבר סורי־אפריקני, נטועה שרשרת ערים ישראליות גדולות. מרכזים עירוניים חדשים, שוקקי חיים וצפופי אוכלוסין, המתקדמים מסוגם בעולם. שרשרת שחוליתיה העירוניות המרכזיות נמתחות מעמק בית־שאן עד לערבה התיכונה. שש ערים ייחודיות מהוות את חוליות השרשרת, וממוקמות במרחבים הבאים: מרחב בית־שאן–עין־הנצי"ב, מרחב משואה־ארגמן, מרחב פצאל–מעלה־אפרים, מרחב ייט"ב־נעמה, מרחב אלמוג–בית־הערבה, ומרחב עידן–עין־חצבה.² שש ערים ייחודיות, נבדלות זו מזו, מפותחות באינטנסיביות, שבכל אחת מהן מתגוררים ומתפרנסים לפחות 200 אלף תושבים – כמניינם בעיר ראשון־לציון, למשל.

ועוד הוסיפו ותארו לעצמכם שהערים הללו תוכננו והתפתחו בהתאמה לכל עקרונות התכנון החדשניים והמוערכים ביותר בישראל. דהיינו: ציפוף וריכוז מקסימלי של אזורי הבינוי, ללא פרבור, כך שביניהם משתרעים שטחי טבע ייחודיים, רחבי ידיים ובלתי מופרים: בקעת הירדן, מדבר יהודה, חופי ים המלח וצפון הערבה.

מבחינה תכנונית גרידא – מדובר בהגשמת חזון של פיתוח נכון של מדינת ישראל. חזון בדבר שדרה מזרחית מפותחת כמעט מבראשית. התחלה חדשה – מבוססת על שבעה עשורים של הפקת לקחים מפיתוח לאומי כאוטי.

קל לדמיין את אפשרות מימוש החזון של שדרה מזרחית בישראל אם נזכור עובדה בסיסית אחת. אוכלוסיית ישראל צפויה לגדול באופן עקבי ורצוף. כבר בשנת 2040 היא צפויה למנות 12.5–14.5 מיליון בני אדם. די בהפניית חמישית ממאמץ הדיור הנדרש לשיכונה של תוספת האוכלוסייה לכיוון מזרח – כדי לגרום למימוש מואץ של השדרה.

ערי השדרה המזרחית תהינה מקושרות לשדרת חוף הים התיכון, שמעמד הבכורה שלה איננו צפוי להשתנות. החיבור יירקם בצירי רוחב ארציים ראשיים תוך שדרוג הקיימים. כביש מספר 1 כבר מקשר במלוא אורכו בין צירי 90 ו-6 האורכיים, ובכך הוא ימלא את ייעודו כשלב המרכזי בסולם המבני. כדי להשלים את "הסולם" נדרשת העצמה של שלושה צירי רוחב נוספים: כביש חיפה–בית-שאן (75/73/71), כביש חוצה שומרון (505/5) וכביש באר-שבע–דימונה–עין-חצבה (25/90), שיחברו כראוי לכביש 6 וישתמשו, במידת הצורך, גם במנהור וגישור דרך הרי יהודה ושומרון ומתחת להם, להתגברות על שינויי הטופוגרפיה התלולים. חיוני שהשדרה תתוכנן מראש כאזור רווי תחבורה ציבורית מפותחת, נגישה וזולה למשתמש, בהיקף שטרם נראה כמותו בישראל (כולל שימוש במונורייל, רכבת, רכבל, ואף שדה תעופה פנים ארצי). מנהרות יבטיחו קישוריות נוחה גם לרכבות מהירות, שבהן טמון עתיד התחבורה הציבורית בישראל.

המתבונן בערים החדשות יבחין מיד: פה נעשה שימוש אינטנסיבי בטכנולוגיות-על, כמו גם בשכל ישר, להתגברות על מעקשים טבעיים ומיטוב תנאי המחיה לרווחת מיליון תושבי השדרה.

ערי העתיד הללו, אשר יישאו את ישראל אל המאה ה-22, יתמודדו כבר משלבי התכנון המוקדמים עם התנאים הקשים אשר מנעו לאורך מרבית ההיסטוריה פיתוח אינטנסיבי של הבקעה: האקלים החם והרגישות הססמית. המענה לתנאים המיקרו-אקלימיים הקשים לאורך בקעת הירדן יינתן בבניה נמוכה וצפופה. המתהלך רגלית ברחובות יחוה סביבה עירונית שתוכננה מלכתחילה בעבורו כהולך רגל: הרחובות יאופיינו בשפע מעברים מוצללים, אוורור טבעי וריכוזי פעילות חברתית. הם ישמשו אזורי מפגש לבני אדם – ולא דרכי מעבר גרידא לרכב פרטי. הבניינים יתוכננו בסטטיקה חישובית מוכחת להגנה מרבית בפני רעידות אדמה אקראיות, לפתרון בעיית הרגישות הססמית יוצאת הדופן. תכנון הבינוי העקרוני יקבע במסמרות: באזורי בקעה שטוחה יצופף המבנה העירוני במארג בינוי אינטנסיבי ונמוך, תוך שימוש נרחב בתת-הקרקע. לראשי הגבעות ייוחד בינוי גבוה מאוד, במיוחד לאורך קו רכסי-ההרים המערבים בואכה מעלה-אפרים לדוגמה.

ובין הערים, מאזור בית-שאן ועד לאזור מעלה-אפרים, ראה זה פלא: נחלי מים זורמים... תוואי משנה מקבילים לנהר הירדן, שיזרמו בתוך אזורי הבינוי, על שפע היתרונות שמקנה סביבה מימית למרקם עירוני: מראה, עניין, צינור, פעילות ספורט ופנאי. זאת, באמצעות מיצוי חזון "תעלת הימים" הצפונית, המזרימה את מי הים התיכון ממפרץ חיפה דרך עמק יזרעאל אל בקעת הירדן, תוך ניצול הגובה ליצירת חשמל ולהתפלת המים – ודחיית ההשתלבות של המים הללו אל נהר הירדן לנקודה דרומית יותר. ערוצים אלה יהפכו את הערים לאטרקטיביות עוד יותר לתושביהן שוחרי איכות החיים – ובאותה הזדמנות נרוויח את תחילת שיקומו של ים המלח.

ההכרה בחשיבותו המתגברת של נהר הירדן לתעשיית התיירות הצליינית העולמית, וגם אפשרויות פיתוחו לצורכי תיירות פנים ירדנית וישראלית, תעודד את החייאת הזרימה בנהר. ניתן לעשות זאת תוך ניצול שורת אמצעים נוספים: מים מובאים, מושבים, או מטוהרים, בשיטות חדשניות (AGAR, MBBR), התפלה, עודפי הכנרת, וכמובן תעלת הימים).

השְׁדָּרָה המזרחית תיבנה תוך אימוץ הגישה שבעיה היא הזדמנות. למשל – בעיית המעברים הטופוגרפיים החדים בין קו המצוקים של ספר המדבר למישורי ערבת הירדן, ובעיית קרינת השמש העזה, עשויות להיפתר – בחשיבה מערכתית ותוך ניצול טכנולוגיות קיימות וחדשניות – למרכיבי הפתרון. כבר כיום ישנן דרכים מתחומי הקלינטק ליצור קירור אפקטיבי באמצעות אנרגיית השמש, ואת ההבדלים הטופוגרפיים ניתן לנצל לשם יצירת אזורי חיץ בין השטחים הבנויים ולשם תיחום הבינוי תוך שימור קנאי של הסביבה הטבעית.

השימוש בטכנולוגיות ישראליות מתקדמות יכול להפוך את השְׁדָּרָה המזרחית לחוד-חנית אורבני מהמתקדמים בעולם. תכנון ייחודי משלב האפס, וביצוע עילי, הוא חזון מפתה שהגשמתו המוצלחת תזניק את ישראל ואת החלום הציוני בכללותו לשיאים חדשים.

השְׁדָּרָה המזרחית ותוכניות המתאר הארציות

נרד כעת מן החזון אל הפרקטיקה – ואל המציאות התכנונית בישראל. בעשורים האחרונים התפתחה כאן הבנה תכנונית עקרונית חשובה, העומדת בסתירה להיגיון התכנוני של העבר. לפי התובנה הדומיננטית כיום, מודל הפיתוח המועדף הוא עיור (אורבניזציה) מאסיבי וציפוף הדיור והתעסוקה במרכזים גדולים. הבנה זאת באה במקום מדיניות היסטורית שעודדה פיזור ופרבור דליל, זולל משאבים ובזבזני של יישובים קטנים ומבודדים. עקרונות חשובים אלה עיצבו את תוכנית המתאר הארצית העדכנית – תמ"א 35.

מדובר במגמה-מאולצת-נסיבות אך מבורכת. היא מונעת משיקולים רציונליים רבים, וחשוב להחילה מראש על כלל תהליך הפיתוח בשדרה המזרחית. יש להחיל אותה כמובן על רצועת החוף במערב, שבה צריך להתמיד בתהליכי ציפוף, שימור ושיקום אזורים בנויים קיימים, תוך נקיטת מגוון טקטיקות זהירות להגנה על יתרות קרקע לא מפותחת. לעומת זאת במזרח הארץ מונחת לפתחנו הזדמנות היסטורית לפיתוח מושכל מלכתחילה, תוך העדפה של יצירת אשכולות עירוניים הדוקים ומשמעותיים והימנעות ממודלי פיתוח רוויי טעויות יקרות שאפיינו את ישראל בעבר.

איך נקבע בישראל בת זמננו, זאת המקדשת את היוזמה החופשית, את נחיצותה ומיקומה של עיר חדשה? איך גורמים להעתקת מרכז כובד אזורי תחת אילוצי יוזמה ממשלתית? ואולי היישום תלוי בגורמי יוזמה פרטית, כדוגמת העיר הערבית רוואבי הנבנית בשומרון?

ישראל כבר עשתה זאת כבשגרה במקרי בוחן קודמים, עוד בהיותה מדינה ענייה עם תל"ג נמוך.

בשלושים השנים האחרונות צצו בישראל, במטרה להביא לפיזור אוכלוסין, שתי ערים בבחינת יש מאין: מודיעין וחריש. בתכנון העיר מודיעין השתתפתי. מודיעין החדשנית תוכננה כ"מהפכה תפיסתית", ולעומתה חריש נבנתה בבחינת "עוד מאותו דבר". מודיעין נבנתה על רקע שטף העלייה היהודית ממדינות חבר העמים של ברית המועצות לשעבר, אף שהייתה מעבר להישג ידו הכלכלי של ציבור זה ובתחילתה לא שימשה כלל למגוריו. בעת הקמתה לא הייתה למשרד השיכון דאז תשובה מניחה את הדעת לשאלות מניין בכלל תגיע אוכלוסיית המתגוררים בה, והיכן תימצא לאוכלוסייה זו תעסוקה. חריש נבנתה כחלק מהניסיון לפתרון מצוקת הדיור בישראל, ותוכננה בהשראת מצוות מילוי השורה המסכמת בטבלאות האקסל של מנהל התכנון ומשרד הבינוי. למיקום הגיאוגרפי של שתיהן נודעת חשיבות אסטרטגית שולית: משבצות קרקע פנויות בשפלה הפנימית, בזיקה תחבורתית ישירה לאזור המרכז – פשוט התמלאו. במיקומים הללו היו תנאים טבעיים שנחשבו מגבילים ולא נוחים – במסמכים רשמיים מוקדמים אף הוגדר אזור מודיעין (מודיעין) "בלתי ראוי למגורי אדם", בשל תנאי קיצון של חוסר נוחות אקלימית – אך היזם, הלוא הוא המדינה, התעלם מהם באופן גורף. עיר/מועצה קטנה יותר, שוהם, נבנתה תוך התעלמות ממיקומה באזור רגיש מאוד מבחינה גיאולוגית-ססמית. וראה זה פלא: אוכלוסיית שלושת היישובים הנזכרים משגשגת, אף שהן נחשבות ערי שינה קלאסיות. הסיבה המכרעת להצלחתן היא פשוטה: הן חלק אינטגרלי, או נגזרת ישירה, מן הרצועה הצפופה של "בין חדרה לגדרה" שהזכרתי לעיל. אכלוסן המאסיבי המוצלח אינו אלא החלה של חוק הכלים השלובים על מרחב אורבני.

לפיכך, בבואנו לשקול השקעה לאומית בערים חדשות בשְׁדֵרָה המזרחית המוצעת, ערים שאינן נהנות מתנאי פתיחה מועדפים, אוטומטים, מוטי צפיפות, עלינו לפענח תחילה את סוד "הקסם". מה יגרום ליישובי השְׁדֵרָה המזרחית להתאכלס?

להערכתנו, הכורח הוא שיניע את גלגלי הפיתוח. הכורח הנובע מהתהליך הבלתי נדלה של היותנו "מדינה בדרך". גם כיום, ובעתיד הנראה לעין. ישראל שרויה במצב מתמיד של מדינה מתפתחת. במגזר התכנון, הפיתוח הוא פרי תכנון ממשלתי מרכזי מכוון מטרה, מותאם למידותיה ולשאיפותיה הקולקטיביות.

בראש סוגיית "מידותיה" הנזכרות עומדת התפתחותה הדמוגרפית. מבחינה דמוגרפית ישראל כבר עומדת בראשיתו של עידן חדש בתולדותיה. הזינוק בקצב גידול האוכלוסייה שלה מסחרר בהשוואה לכל מדינת בת השוואה בקרב המדינות המפותחות. גידול האוכלוסין המתגבר – על פי חלופה סטטיסטית ממוצעת היא תגיע ל־20 מיליון נפש בשנת 2065³ – יוצר לחץ דמוגרפי כביר, והוא שיפעיל את משוואת איזון הלחץ באמצעות פנייה לכיווני התפתחות חדשים.

את הכורח הזה שומה עלינו לתעל ביעילות להשגת תשומות לאומיות חשובות, ובראשן – הכפלת השְׁדֵרָה הישראלית.

למזלנו ניתן להסיק מסקנות ותובנות שהצטברו מהקמתן בישראל של ערים חדשות לחלוטין. אלא שבהשוואה אליהן, ובייחוד כאשר מוטל לפנינו האתגר של פיתוח רצועה הנחשבת כרחוקה מהמרכז הישראלי, נחוצה קפיצת-מדרגה תכנונית משמעותית. קפיצת המדרגה תושג אם נשכיל להטמיע כבר מן השלבים הראשונים של התכנון עקרונות מנחים מהותיים ומחייבים בתחומים אלה, שיוסברו להלן: סביבה עירונית מוטת אדם, תכנון בר-קיימא מוטה אקולוגית, יעילות אנרגטית מרבית, שימור משאבי סביבה-נוף-יצור מזון, וערים חכמות. אין אלו כותרות בעלמא. עולם התכנון הישראלי כבר החל במצעדו בכיוונים אלו, וההישגים בתחום הם בלתי נמנעים.

סביבה עירונית מוטת אדם: הנוחות והידידותיות של המרחב העירוני להולך הרגל אינם עניין של מזל, אלא של סדרי עדיפויות ועקרונות תכנוניים. סביבה עירונית מוטת אדם פירושה יצירת מבנה עירוני שמלכתחילה מציב את האדם במרכז. הדבר ניכר במבנה המרחבי העירוני, במערכות התחבורה, בחלוקת שימושי הקרקע ובסידור של המרחבים הציבוריים והפרטיים. כל אלו נעשים בכוונה להנגיש את הדברים להולך במרחב, לסייע לו ולתעדף אותו.

תכנון בר-קיימא מוטה אקולוגית: וכי נחוץ עוד בימינו להכביר מילים בכגון זה? בתוך שלושים שנה זינקה המודעות לנושא מרמה של עיסוק אוטורי של משוגעים לדבר אל ראש סדר העדיפויות של ציבור המתכננים, והוא נמצא בדרכו לעמדת השפעה מכרעת על שיקולי מקבלי ההחלטות הפוליטיים. פיתוח בר-קיימא מוגדר בקצרה כדרך לניצול משאבים אשר מטרתה לענות על צורכי האנוש לצד שימור הסביבה. השאיפה

היא שהערים החדשות תיתנה מענה לצרכים באופן שיהלום את אילוצי ההווה, תוך התחשבות מרבית בתנאי העתיד. הפיתוח המשמעותי של השדרה יתקיים תוך שימור הסביבה הטבעית שבה היא נטועה. זהו אתגר כביר, שיציב מראה ורף הישגים חדש לנוכח כל הפיתוח הקיים בישראל עד כה. מדובר בהזדמנות בלתי חוזרת. החמצת היעד תסיג את השדרה אל עבר אותן הבעיות הסביבתיות הקשות שבהן כשל פיתוח מישור החוף.

יעילות אנרגטית מרבית: ערי השדרה יתוכננו כך שכל מבנה, עיר או שכונה לא יצרכו אנרגיה עודפת בסיכום המצטבר. דהיינו, סך צריכת האנרגיה הנצרכת במבנה הבודד או בעיר בכללותה בשנה יהיה שווה לאנרגיה המתחדשת שתיוצר בהם באותו הזמן. ערי השדרה יתוכננו מראש כך שיפלטו פחות גזי חממה ויסייעו לשמירת הטבע.

"ערים חכמות": עיר חכמה היא עיר שבה נעשית אינטגרציה של טכנולוגיות מידע ותקשורת עם פתרונות ה"אינטרנט של הדברים" באופן מאובטח. המכלול משמש לניהול מערכות מידע מקומיות, בתי ספר, ספריות, מערכות תחבורה, בתי חולים, תחנות כוח, תשתיות הולכת מים, אשפה, אכיפת חוק וכו'. ניטור דיגיטלי של כלל הפעילויות והכוונתן היעילה נועד לשפר את התפקוד העירוני ובעקבותיו להביא למיטוב איכות החיים הציבורית והפרטית. ערי השדרה יעשו שימוש בטכנולוגיית העיר החכמה להספקת מרב השירותים.

*

האם די בכל אלו להבטיח הצלחה? אני מאמין כי יתרון היחסי של ערים מתוכננות לאור העקרונות המנחים הללו, בשילוב הלחץ הדמוגרפי, יהיה מובהק דיו כדי להניע המונים להתאכלס בהן. ברור כי בשלב בחירת האתרים צריך שתיעשה מלאכת הכנה מקיפה מאוד על ידי מתכנני משרד הבינוי והשיכון. עליהם יהיה לעסוק בסוגיות כבדות המשקל המסורתיות של איתור מיקומים, ניתוחי תעסוקה, אקלים, ארכיאולוגיה, תחבורה, גיאולוגיה וכיוצא בזה. התחשבותם המקדמית במרכיבי קפיצת המדרגה שצוינו, והטמעתם בתכנון במלוא מובנם הרחב ביותר, יאפשרו הקמת ערים שלא היו דוגמתן בישראל.

בניית שדרה מזרחית תהפוך את התפיסה של ירושלים מעיר מבודדת בשולי הפיתוח – לעיר מרכז מטרופולינית אמיתית. התהליך יביא לשדרוגה בכל מובן אפשרי: לא עוד עיר קצה שמרבית הישראלים מדירים רגליהם ממנה, אלא עיר צומת מרכזית, הקושרת ומחברת אליה את מרבית אוכלוסי ישראל בליבת הארץ. כדי שירושלים תעשה את הזינוק הנחוץ לה כל כך – היא צריכה להיות מיוצבת, פיזית-גיאוגרפית כפשוטו ממש, כמרכז הלב הישראלי הפועם. על קברניטי ירושלים להפנות את מרב מאמצי הפיתוח מזרחה, לעבר מעלה-אדומים והשדרה שעל גדת נהר הירדן. כיום, בתהליך פיתוח שגוי מעיקרו, העיר זוחלת מערבה, תוך פגיעה אנושה בערכי טבע ונוף

רגישים להפליא ובשטחים פתוחים שאין להם תחליף. פנייה של ירושלים 'מזרחה' תיתן אפוא גם ערך מוסף אקולוגי גבוה במיוחד.

אפקט חזיון והחייאה חיובי דומה צפוי לפקוד את יישובי ההר ביהודה ושומרון. ממעמד של יישובי קצה מבודדים הם ימוצבו כתוון מרכזי ואיתן, בקשר רב־כיווני מחובר כסריג לרשת ארצית אמינה ובטוחה. מוצע לרכז ולתעדף את משאבי הפיתוח לכיוונם של היישובים המצויים בקרבה מיידית לצירי הרוחב המתוגברים.

הפיכת הבקעה לאזור פיתוח ארצי, בתנאי יציבות מדינית בממלכת ירדן וביחסים עמה, עשויה לפתור גם בעיה אקוטית נוספת: מיקומו של שדה תעופה בינלאומי עתידי. לחלופות המוצעות כיום – בגליל התחתון ובצפון הנגב – אפשר להוסיף חלופה בבקעה, במיקום מקושר היטב לירושלים ולשפלת החוף, כמו גם לאתרי תיירות אטרקטיביים בים המלח ובגליל. שדה כזה הוא מאיץ בבניין ובאכלוסן של הערים המתוכננות ועשוי להיות זרז להקמתה של אֵירוֹטרופוליס: "עיר מתמחה" בשירותי תעופה על כל הנלווה למושג זה.

תולדות התוכנית

חזון "השְׁדָּרָה הכפולה" – אם גם לא בצורתו המוצגת כאן, על שלל מרכיביה הטכנולוגיים והאקולוגיים – איננו חדש. קורותיו שלובות בהזדמנויות ובאתגרים הגדולים שעמדו לפני מדינת ישראל אחרי מלחמת ששת הימים. ישראל עמדה אז בפני עובדת הרחבת גבולותיה באופן חסר תקדים ובלתי מתוכנן. כיבוש חצי האי סיני ורצועת עזה, יהודה ושומרון ורמת הגולן הפך אותה ממדינת רצועה בלתי־אפשרית לכדי מה שנתפס אז בעיני תושביה כאימפריה. היא השתרעה על מרחב בן 87 אלף קילומטר מרובעים, מרביתם בשטח חצי־האי סיני. בעקבות המבוכה הגיאוגרפית־פוליטית התוססת צצו רעיונות שונים לפתרונות מדיניים. עיקרם נסב על מציאת פתרון למצב הלוחמה התמידי באמצעות נסיגות ישראליות יזומות ו"החזרת שטחים תמורת שלום", אף כי שלושת האווים של ועידת מדינות ערב בחרטום הקפידו כל יוזמה לישוב הסכסוך.

באותם ימים לא עלתה על הפרק שאלת יישוב יהודה ושומרון, או בקעת הירדן שמזרחה להם. נדרשה תקופת עיכול מדיני נוספת, על רקע תחילת מפעל ההתנחלות ביהודה ושומרון, על מנת שראשי תנועת העבודה השלטת ינקטו פעולה ההולמת את תפיסות עולמם. כך, על רקע ההכרה בחשיבותה הביטחונית־אסטרטגית המכרעת של בקעת הירדן, נוסחו עקרונות התוכנית בראשית שנות השבעים.

איור 2: השְׁדֶּרָה בתוכנית המקורית (1976, מצולם מפרסום משנת 1990)

אלא שהתוכנית לא זכתה לתשומת הלב המדינית והציבורית הראויה לתוכניות בקנה מידה היסטורי שכזה. המבוגרים ומיטיבי-הזכור שבינינו מכירים את קרובתה המכונה "תוכנית אלון". השר יגאל אלון הגה, יזם והוציא לפועל תוכנית התיישבות חלקית בחלקו המזרחי של גב ההר, מעל לבקעת הירדן. בבקעה עצמה הוקמו כמה יישובים, ממחולה בצפון עד קליה הדרומית. את יתרת שטחי יהודה ושומרון – כלומר את ההר על עריו הערביות – קיווה השר למסור, בהסכמה ועם חתימת הסכם שלום, לריבונות הממלכה ההאשמית.

כל שנותר מתוכנית אלון הוא התוואי שתחם את השטח המיועד ממערב: כביש אורך סלול בתוואי מפותל בשיפולי ההר, ממערב לבקעת הירדן. דרך אלון, הכביש שמקטעיו מכונים כיום 508 ו-578, מקשרת כיום בין כעשרה יישובים קטנים. מכפר-אדומים ואלון בדרום, עבור במעלה-מכמש וכוכב-השחר, ומשם הרחק צפונה, תוך ירידה הדרגתית עד עומק בקעת הירדן עצמה – דרך גיתית, מכורה, חמרה, בקעות ורועי, עד מחולה.

כיום ניתן לקבוע בביטחון שההתעלמות מהחזון הגלום בהצעה, ומתוכנית אלון שנועדה להגשים חלקים ממנה, הייתה גורפת. מאמץ ההתיישבות הישראלי המרכזי הופנה בשנים ההן לסיני, ולאחר הנסיגה ממנו לגוש קטיף ברצועת עזה ולחבל שלום של מפוני סיני, לגליל ולנגב, ולרחבי יהודה ושומרון. שני המאמצים הראשונים, בסיני ובגוש קטיף, עתירי מימון ממשלתי וסוחטי לשד המתיישבים, חדלו זה מכבר מלהתקיים פיזית. הם נצרכו כטראומות היסטוריות כואבות בתולדות ישראל.

גם ההתיישבות ביהודה ושומרון הפנתה עורף ליישובי בקעת הירדן. רקע פוליטי שונה של מייסדי היישובים, השתייכות לתנועות התיישבות נפרדות, מבנה כלכלי וחברתי-דתי שונה בתכלית – כל אלה הביאו לכך שיישובי בקעת הירדן נותרו כאחים חורגים ליישובי ההר. גוש אמונים ותנועת אמנה, הגורם המרכזי בהתיישבות ביו"ש, לא התייחס לבקעה כאל שוות-טיפוח. תנועת העבודה מצידה, לאורך שנות דעיכתה הארוכות, הסתפקה בהקמתם של יישובים חקלאיים זעירים ומבודדים לאורכו של כביש 90, כביש הבקעה.

היו כוונות לבנות ערים מפותחות בזיקה ישירה לבקעת הירדן; הכוונות הללו התנקזו לייסודם של היישובים מעלה-אדומים ומעלה-אפרים. מעלה-אפרים מעולם לא התפתח לכלל מרכז התיישבותי משמעותי. מעלה-אדומים, שנעשתה לוויין עירוני-פרברי לירושלים בירת ישראל, נותרה בבדידות מזהרת כדוגמה יחידה לאפשרויות הטמונות בפיתוח על גבול ספר המדבר. מבחינה כלכלית גרידא, ובהיעדר מסה מבונה קריטית, תוכנית אלון נותרה אפוא חסרת משקל משמעותי.

הכתם העיוור של התכנון

לנוכח הכישלון המתמשך שתואר כאן, הנתפס כטבעי, מה ההיגיון המצדיק את החייאת תוכנית השדרה הכפולה? טענתי היא שהתוכנית קריטית לעתידה של מדינת ישראל. אי-ביצועה של תוכנית השדרה הכפולה הוא החלשה מהותית של ישראל, ואף איום אסטרטגי על התפתחותה ויציבותה.

כפי שנראה להלן, שדרה מזרחית משתלבת בתוכניות מדיניות שונות. חשוב להבין כי שלוש הגישות הקונצנזואליות המרכזיות הרווחות בישראל לפתרון הסכסוך עם הפלסטינים אינן מעקרות או מייטרות את נחיצותה ואת אפשרויות יישומה בפועל. יתרה מזאת: לביצועה נודעת חשיבות עליונה להשגת יציבות אזורית.

התכנון הארצי בישראל מתבסס על תוכניות כוללות, הקרויות כל אחת תוכנית מתאר ארצית, החוסות תחת כנפי תוכנית אב רעיונית מתחדשת לפרקים.⁴ התוכניות המובילות בהיררכיה כיום הן:

תמ"א 35: תוכנית מתאר ארצית שנועדה להגדיר את מדיניות התכנון, הפריסה והפיתוח של היישובים בישראל. המטרות המוצהרות של התוכנית הן "לתת מענה

לצורכי הבנייה והפיתוח של המדינה תוך שמירה על השטחים הפתוחים ועל עתודות הקרקע לדורות הבאים". עיקרי התוכנית שמים דגש על חיזוק הערים והמטרופולים הקיימים, הימנעות מפרבור, עירוב שימושי קרקע ביישובים, התחדשות עירונית, בנייה מרקמית להגברת הצפיפות, וחיזוק התחבורה הציבורית. התוכנית קוראת לשמירה על אזורי חיץ ירוקים בלתי מפותחים והימנעות מהפיכת מדינת ישראל לעיר-שטיח רצופה. התוכנית ממליצה לא להקים עוד יישובים בישראל.

תמ"א 1: תוכנית תשתיות מאוחדת וחדשנית. התוכנית היא שיאו של תהליך איגום, איחוד, הפשטה והגדרה מחודשת של כ-300 תוכניות ארציות קיימות נפרדות בתחומי התשתיות. היא מרחיבה את הגדרת ה"תשתיות" לנושאי שטח וסביבה חשובים.

תוכנית אב ישראל 2050/2020: תוכנית שאפתנית לעיצוב פניה העתידיים של מדינת ישראל. צוות-על של מתכננים ויועצים מדיסציפלינות מגוונות שקד על הכנתה וכינוסה למסמך מרשים, בהתייחסו בזמנו לשנת 2020 כאל שנת היעד. מטבע הדברים שמה ופניה נשואים כעת אל שנת 2050. התוכנית מצטיינת בגמישות תכנונית פנימית ובראייה רחבה ומתקדמת של אפשרויות פיתוח.

תוכנית האב 2020 וממשיכתה 2050 מגדירות את כווני הפיתוח של ישראל באמצעות התוויה כללית של אזורי פיתוח מרחביים עיקריים. האזורים רחבי הידיים נקראים בה "שלושת המרחבים המעוררים". שלוש התוכניות שמות דגש מכריע על המרחבים הללו (המרחב שבין תל-אביב לאשדוד, נתניה וירושלים במרכז; חיפה עד כרמיאל ונצרת בצפון, ומרחב באר-שבע בדרום) ומתעלמים הלכה למעשה מכל האזור הנרחב שבמזרח הארץ. למרחבים שנקבעו נודעת חשיבות קריטית במאמצי הפיתוח הכלל-מדינתיים. יש בהם מדרג מלא ומחייב של יישובים, מרכזי תעסוקה, שירותים ותשתיות. הללו מוצעים באופן אקסקלוסיבי, כהנחיה תכנונית עליונה.

בכל הנחיות התכנון הכוללות, בכל הרמות, הדגש המרכזי הוא על מיטוב ושיפור של המבנה הקיים תוך שימורו וביסוסו. דהיינו – יש התחשבות בנדידת משאבים בין שלושת המרחבים לבין עצמם, מבלי שיתווספו אליהם מרחב יו"ש ובקעת הירדן. לפרדוקס הוא הדבר: מדרג תוכניות מודרני ומשוכלל – המציג יחס רציני לאזורי המרכז והפריפריה המסורתיים בלבד, בלי להתחשב כלל בהשלכות שיש להם על מרחב הכללי.

אכן, מדינת ישראל התרגלה לאורך השנים לתכנן את עצמה בעיוורון חלקי אך יזום. יהודה ושומרון ובקעת הירדן נתפסים מסורתית ככתם עיוור. התוכניות, שהורتن במערך הנחיות פרוגרמטיות המואצל למתכננים מדרגי הממשל נבחרים וממונים כאחד, מתוות מאמצי פיתוח עיקרי רק בשטחי ישראל בגבולות 67' האנכרוניסטיים. כעת, עם קידוש תוכניות המרחבים ולנוכח קצב הפיתוח האדיר, המואץ והבלתי הפיך של המדינה, העיוורון נעשה לליקוי מאורות.

העיוורון נגזר מעיקרון. היחס למזרח ליבת הארץ הוא יחס התעלמות עקבי שמשמעותו קפיאה על השמרים. ליבת הארץ ומזרחה נותרו יתומים ממעש תכנוני. ירושלים בירת ישראל נותרת בבדידות זוהרת, כעין נקודת קצה בפאתי מזרח ובה תחנת רכבת סופית. כאשר יכפו עלינו הנסיבות לחרוג מתבנית מדינת "בין חדרה לגדרה" – עלול להיות מאוחר מדי, וישראל תיגרר לכאוס תכנוני.

אינני בא לבקר את פרטי התוכניות עצמן – אלא את הנקודה העיוורת השוכנת בהן. דווקא כיוון שתוכניות אלו מרחיבות את המבט ועוסקות בשמירת עתודות לעתיד, ניהול סביבה ומשאבים מושכל, והתייחסות כוללת ורצינית לשאלת התכנון הארצי, תמוהה ההתעלמות הגורפת בתוכן מאפשרויות פיתוח חלופיות. ההתעלמות מאזורים אלה מביאה בהכרח ל"נמק תכנוני" בצידה המזרחי של הארץ, וכתוצאה ישירה מכך ל"נמק התפתחותי" הרה אסון בכלל המדינה. עלינו לטפל בשורשי ההתעלמות: לשנות את הקיבעון המחשבתי ואת היעדרו של חזון כולל. לא להסכין עם המצב הקיים, ולהטותו לכיוון שבמהותו דגש על תכנון פני הארץ כולה בהתאמה למפת האינטרסים הציוניים של ישראל.

ציטוט יומרני משל ההוגה הרומי סנקה מעטר את שער מסמכי תוכנית אב 2020: "תוכניותינו מאכזבות כי הן נטולות מטרה. כשאדם איננו יודע לאיזה נמל הוא מכוון, שום רוח איננה הרוח הנכונה. – סנקה, 65–3 לפני הספירה". כה כתבו מתכנני תוכנית האב. כמה נכון. כמה טרגי.

השְׁדָּרָה הכפולה במבחן הזמן

כעת, משהובהר מעמדה הלא-קיים של השְׁדָּרָה הכפולה במערך התכנון הארצי, הבה נבחן את עמידותה בשינויים שהזמן גרמם. מה השתנה מאז שנות השבעים באזורנו? וכיצד משפיעים השינויים הנזכרים על מבנה השְׁדָּרָה הכפולה?

להלן יובאו בקיצור נמרץ תהליכים ואירועים שהתחוללו ונודעת להם חשיבות גיאוגרפית, גיאופוליטית ואסטרטגית כוללת. לשם השגת מבט מקוצר ותמציתי, ובהכללה גסה, סווגו התהליכים תחת שלוש קטגוריות: מְקָשָׁה/שולל, מקל/מחייב, ואדיש. מטבע הדברים ניתן להרחיב רבות בניתוח האפקט של כל שינוי ולדון בנפרד בסיבות להכללתו תחת כותרת מסווגת.

ברקע הכללי של מבחן ההתאמה לשינויים נזכיר כי בישראל עברו בסך שלושה תהליכים מדיניים עיקריים, תוצר של מאמץ בינלאומי נרחב ועיקש להשכנת שלום בינינו לבין שכנינו: תוכנית "האוטונומיה", מערך הסכמי אוסלו, ולאחרונה "תוכנית המאה" של טראמפ. תוך כדי התהליכים הללו ישראל ניצבה גם בפני סדרת מבצעים צבאיים רחבי היקף, התקוממויות אזרחיות ומערכות טרור נרחבות ובהן ה"אינתיפאדות" הראשונה והשנייה, ויזמה וביצעה הליך טראומטי במיוחד של נסיגה חד-צדדית ופינוי יישובים מרצועת עזה ומצפון השומרון.

- בין השינויים המקשים על יישום חזון השדרה המזרחית נציין שניים:
1. נבנתה חומת הפרדה עם חציצה פיזית לאורך מאות קילומטרים בתוואי מותאם לגבולות הקו הירוק.
 2. בתוכנית האב 2020 למדינת ישראל נקבעה הנחיית-על לאי הקמת יישובים חדשים.
- מול שני אלה ניצבת שורה של שינויים המחזקים את הצורך וההיתכנות של שדרה מזרחית. תחילה שינויים מדיניים וביטחוניים:
1. הוגדרו בהסכמי אוסלו בפרוטרוט שטחי A, B ו-C המבחינים בין אזורי שליטה ואחריות אזרחית וביטחונית.
 2. ישראל הגדירה חד-צדדית את גבולה באמצעות נסיגה ביוזמתה מיישוביה ברצועת עזה. היא הרסה את יישובי חבל קטיף, וקבעה את תוואי גבולה היבשתי והימי עם הרצועה.
 3. ארה"ב הכירה לראשונה בריבונות ישראל על הגולן, הכירה בירושלים בירת ישראל והעתיקה את שגרירותה לעיר, והכירה בחוקיות ההתיישבות ביו"ש.
 4. תוכנית טראמפ מכירה בזכותה של ישראל לספח את הבקעה, חלקים משטחי C, ואת כל שטחי היישובים במסגרת ההתיישבות החוקית ביו"ש.
 5. נחתם הסכם שלום עם ירדן ויושב תוואי קו הגבול הסופי בין המדינות לאורך נהר הירדן ובערבה.
 6. ישראל הקימה וביססה מערך יחסים מיוחדים עם מדינות ערביות מתונות ובראשן ערב הסעודית ומדינות המפרץ. נוצר ציר ערבי-סוני המכיר דה-פאקטו, בחשאי ובגלוי, במדינת ישראל. חברות הציר מתחשבות ביכולותיה של ישראל, ומשתדלות לגייס את עוצמתה האזורית והשפעתה הגלובלית לטובת האינטרסים המובהקים שלהן.
 7. איראן התבססה כמעצמה אזורית, מנהלת תוכנית גרעינית מתקדמת, ומלבה שאיפות התפשטות אזוריות חסרות תקדים. היא שוקדת על יצירת ציר טהראן-ביירות ברצף קרקעי. היא מנהלת מאבק עקרוני ואלים נגד ישראל, שבמסגרתו הקימה מערך טילים מונחים ואחרים בהיקף אדיר, המונה כרבע מיליון ראשי חץ. המערך מופנה לעבר ישראל מחמש גזרות שונות, מטווחים שבין אפס לאלף קילומטר ויותר.
 8. סוריה נותרה גורם מאיים קרקעי משמעותי בגבול הצפוני-מזרחי. במקביל מתקיימת קואליציה אד-הוק של כוחות אסלאם רדיקלי בהיקף גבולות ישראל הכוללת את דעא"ש, חיזבאללה, חמאס ואל-קאעידה.

9. ישראל התבססה ברוב קשת הדעות הפוליטית והתודעתית הבנה בדבר כישלון התפיסה של "שתי מדינות לשני עמים".
10. גוברת בגלוי הדרישה הציבורית-עממית בישראל להחלת ריבונות באופן חד-צדדי על שטחי יו"ש ובקעת הירדן כאמצעי בדרך לניצול פירות כיבושי מלחמת ששת הימים, וניהול הסכסוך מעמדת יתרון.
11. מתבססת הכרה מדינית רחבה באי ההפיכות של שליטת רוב ערבי מוצק בשטחי A. ישראל הסכימה להקמת העיר הערבית רוואבי בשומרון.
12. 450 אלף ישראלים הם תושבי יהודה ושומרון מעבר לגבולות 67'.
13. עם קריסת עיראק וסוריה, הסכנה לחזית ממזרח פחתה צבאית – אך לא בטלה עקרונית. ממשל אסד בסוריה ניהל ודיכא מלחמת אזרחים אכזרית עם כחצי מיליון קורבנות בנפש, ומיליוני פליטים ועקורים.
- על אלו נוספים שינויים בתחום האזרחי והכלכלי המחזקים אף הם את ההיתכנות והתועלת של שדרה כפולה:
 1. אוכלוסיית ישראל הכפילה עצמה לכדי 9 מיליון נפש, לא כולל ערביי יו"ש ורצועת עזה, בין השאר בזכות עלייה מאסיבית מארצות חבר העמים.
 2. התגברות האנטישמיות בעולם עשויה לבשר על גל עלייה מחודש מארצות המערב, ארצות הברית ומזרח אירופה.
 3. "צפוף" הוא סיסמת הרדיקליזם האזרחי החדש בישראל. מתרחבת ההכרה שלפיה האזרחים בישראל סובלים מגודש אוכלוסייה מוגזם. העומס בא לידי ביטוי בכשלים בכל תחומי חיי היומיום, כתוצאה מצפיפות בלתי נסבלת ובלתי מנוהלת באזור מישור החוף – השְׁדֵרָה המערבית. מערך התחבורה הציבורית והפרטית מתאפיין בקריסה וחוסר יעילות, העומד בניגוד גמור לקצב פיתוח תשתיתי חסר תקדים. הסיסמה "צפוף" כה רווחת בחוגים מסוימים, עד כדי קריאה מכיוון המרכז למדיניות ציבורית של אוניברסיטת תל-אביב להגבלת הילודה בישראל (!).
 4. מנגנוני התכנון המוכוון, ממשלתי (רמ"י, קבינט הדיור הממשלתי, מנהל התכנון) ומוניציפלי, התפתחו, התרחבו ושוכללו במידה ניכרת.
 5. הושגה פריצת דרך בהתפלה, ובשל כך ישראל מספקת לעצמה את כל צריכת מי השתייה שלה ממקורות ייצור עצמאיים, ואף מקצה בהסכמה מים מהכנרת לירדן. ולבסוף, כמה שינויים גדולים במציאות האסטרטגית והכלכלית של ישראל נראים כבלתי קשורים לשְׁדֵרָה המזרחית – כלומר אדישיים לה:

1. טורקיה לוטשת עין להשגת מעמד של מעצמה אזורית מרכזית, מכריעת מהלכים, עם שאיפה להתמצב כמגינת האסלאם ולהשיג השפעה מהותית בעיר ירושלים
 2. ישראל הפכה מעצמה אזורית מוכרת בעלת יכולות מוכחות מרשימות. נחשבת לשמינית בהשפעתה בעולם. התפתחה בה כלכלה שצלחה בהצלחה את משבר 2009 הכלכלי העולמי שהביא להיחלשות האיחוד האירופי ולברקזיט, יציאת בריטניה מהאיחוד.
 3. ישראל נהפכה למעצמת אנרגיה וגז המספקת גז לירדן ומצרים. ישראל היא גורם מוביל בחקר אנרגיות מתחדשות ובנות קיימא.
 4. סין, אשר הפכה למעצמה השנייה בחשיבותה בעולם, מגלה כיום עניין גובר בהחייאת "דרך המשי" ומסמנת מפת אינטרסים לפיתוח העוברת בציר ערב הסעודית – מפרץ חיפה, הנתפש בעיניה כשער לאירופה.
- בקצרה, ובלי להיכנס כאן לניתוח פרטני, המשקל המצטבר הדרמטי של צבר השינויים מדגיש את הצורך, האפשרות ומידת הישימות הטמונים בהתנעה מחודשת של יוזמת השְׁדָּרָה המזרחית.
- צבר זה מצביע על היווצרות מערך נדיר של הזדמנויות, אשר בשילוב מושכל עם יכולות ישראליות יוצאות דופן מדרבן אותנו להתמודד עם ביצוע משימת ענקים זאת. עקרונות היסוד של התוכנית הוותיקה לשְׁדָּרָה המזרחית אינם טעונים שינוי ניכר. מלבד כמובן החידוש המרענן: אין חובה לשלם אתנן מדיני בינלאומי תמורתה. בשכלול ובהתאמה הנחוצים לנוכח מכלול האתגרים וההישגים שהוצגו לעיל – היא בת ביצוע. עובדה: מרבית התהליכים המשמעותיים שמנינו הם כאלה המדרבנים ומקלים על אפשרות הוצאתה מן הכוח אל הפועל.
- השְׁדָּרָה המזרחית משתלבת היטב גם עם התוכניות המדיניות השונות ביחס לעתיד יהודה ושומרון. השְׁדָּרָה משתלבת במצב הקיים בשטח מאז הסכמי אוסלו ב', שכן היא מוגבלת רובה ככולה לשטחים המוגדרים כשטחי C. אפילו על פי תוכנית טראמפ, אשר מגדילה את השטח הפלסטיני על חשבון שטחי C, הבעיה היחידה היא חלקים מועטים מכביש חוצה שומרון. יתר שלושת צירי הרוחב מתקיימים במלואם. כמובן, נסיגה ישראלית מלאה לקווי '67 מבטלת מניה וביה את חזון השְׁדָּרָה הכפולה, אך זו כבר אינה נחשבת לאופציה שעומדת על הפרק בשום תרחיש בר יישום.

ביטחון, כלכלה – ורוח חלוצית

כבר בנאמר לעיל הבחינו לבטח חדי העין ביתרונות העצומים הגלומים מהקמת שְׁדָּרָה מזרחית. לא אלאה בחזרה מיותרת, אך ארחיב מעט בסקירת ההיבט הבטחוני והכלכלי. תפיסת הביטחון לכוחות קרקעיים במרחב הבקעה וגב ההר מבוטאת בתמצות בהתבטאויותיו של האלוף גרשון הכהן, מפקד גיס מטכ"ל:

איור 3:

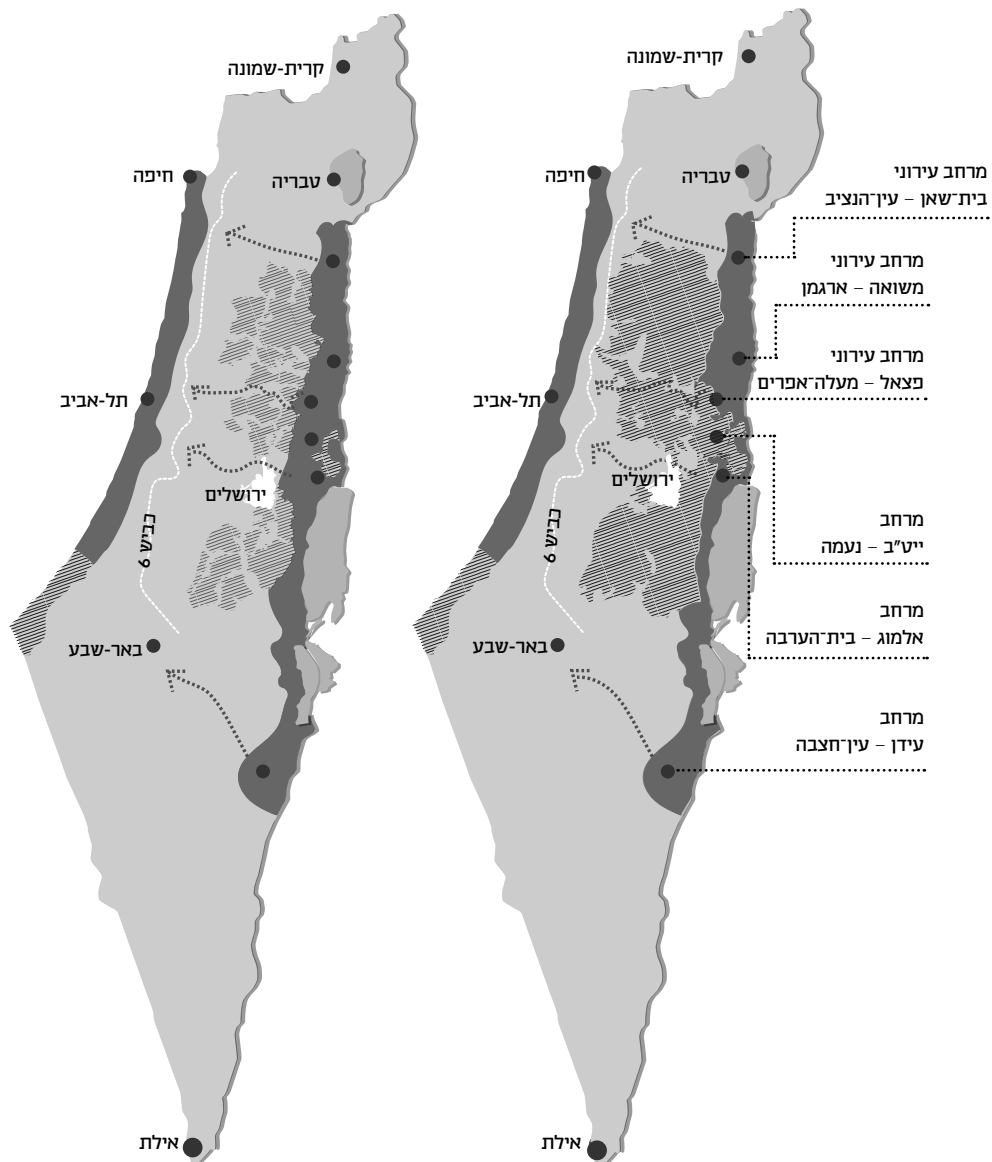
השדרה בהתאמה לתוכנית טראמפ

השטחים המיועדים לפלסטינים במרקם מפורט

איור 4:

השדרה בהתאמה לתוכנית אוסלו והחלוקה לשטחי A,B,C:

שטחי A ו-B במרקם מפורט

על פי תורת הלחימה, לארגון המרחב לצורכי הגנה, כפי שהציעה גם תוכנית אלון, השליטה הישראלית נדרשת למלוא המרחב מאפיק הירדן ועד לקווי הרכס בשומרון, בשתי מדרגות: בקו ראשון להגנת ציר 90 נדרשת שליטה בקו הגבעות השולט על הציר ממערב. בהיעדר שליטה כזו לא ניתן יהיה לאבטח את התנועה בציר. גם בקו השני, לאורך כביש אלון, נדרשת שליטה בקווי הרכס ממערב.⁵

צה"ל צריך להיות שם. במערך מדורג, איתן, ובשהייה רציפה. והיכן שצה"ל נמצא – גם האזרחים הישראלים צריכים להיות. כבר למדנו: כאשר מדינת ישראל איננה מפעילה את סממני ריבונותה בארץ ישראל במלוא טווח האפשרויות, היא מאבדת בתוך זמן קצר את אחיזתה בשטחה. כוחות-נגד ולחצים אדירים מופעלים לנערנו משליטה בכל מקום שרק ניתן. הרשות הפלסטינית, ארגוני טרור, ארגונים אזרחיים עוינים, מדינות אירופיות שאפתניות, האוכלוסייה הערבית עצמה שבמרחב הבקעה וסביבתה הקרובה – כל אלה אינם חדלים ולו לרגע קט מניסיונותיהם ההרסניים לדחוק את רגלנו מאדמתנו ולתפוס בה חזקה.

אוסף כי מבחינת אפשרויות הפעולה בארגון המרחב לצורכי התקפה, בהתחשב בסדרי הגודל של כוחות ההכרעה של צה"ל יש היגיון בחזרה לתפיסה הצבאית היסודית: מרחב הביטחון והתמרון של צה"ל (עומק, קרב הגנה, תמרון ופריצה) מסווג את מרחבי ממלכת ירדן הדלילה כולם כמרחב האסטרטגי הנדרש לכוחות המתמרנים של צה"ל לעת הצורך בהכרעת חזית מזרחית אלימה. ממילא, אין בחזרת ישובים אזרחיים בשטחה של מדינת ישראל משום הטלת מגבלה על תוכניות ההגנה או ההתקפה האזרחיות של צה"ל.

עצם קיומה של שְׂדֵרָה כפולה מעניק חיזוק אדיר ליכולת ההתגוננות של מדינת ישראל בפני אויביה. פיצול מרכזי הכובד האזרחיים והרחקתם זה מזה הוא נדבך הגנתי חשוב למצבי מתקפות טילים או תקיפה קרקעית ואווירית. בשעה שגב ההר כולו, על מאות יישובי הערבים הגדולים והקטנים, עלול להתלקח בשעת עימות, שְׂדֵרָה מזרחית איתנה היא הערובה להכלה רב-כיוונית ולצמצום ממדי הנזק. בראייה רחבה יותר, הכלת האוכלוסייה הערבית וניתוקה הפיזי מרצף מרחבי עוין מבטיחים שליטה מרבית בגבול המזרחי. ביסוס קו גבול מזרחי איתן נושא הבטחה-לדורות לאחיזה ולשליטה ביטחונית ישראלית במרחב שממערב לנהר הירדן, בהתאמה מלאה להסכם השלום הנוכחי עם ירדן.

סקירת היתרונות הכלכליים ראויה בעצמה למאמר מקיף נוסף. אציין בצמצום רב כמה מהיתרונות המרכזיים:

1. פיזור אוכלוסייה המושג בטווח אטרקטיבי לאזורי המרכז הנחשקים. בעידן שבו פוחת הצורך בהגעה יומיומית למקומות העבודה, הקלת הצפיפות בשְׂדֵרָה המערבית צפויה להתקבל בזרועות פתוחות על ידי מרבית האוכלוסייה.

הקצאה מסיבית של קרקעות מדינה לבנייה בבקעה תתרום להפחתת עלויות הבנייה ולהוזלת הדיור. פתיחת מרחב אפשרויות מגורים חדשות לישראלים "תגדיל" את הארץ. פריסת תשתיות ארציות למרחב המזרחי ושדרוג הקצוות קריית-שמונה ואילת תחזק את כלל היישובים הוותיקים במה שמכונה להוותנו "פריפריה".

2. החייאת ים המלח, שיקום מפלסו והשבת שטחיו לחזקת המדינה הם מהלכים שמדובר בהם רבות, אך טרם נמצאה ההצדקה הכלכלית לביצועו. עם פיתוח שדרה מזרחית ההצדקה הזו תינתן, כעוגן של תירות צליינית עולמית ותיירות פנים, עם פעילות מקבילה בצד הירדני של הגבול.

3. קפיצת מדרגה באיכות הפיתוח הפיזי של ישראל: יעד חשוב בפני עצמו, שיביא השקעות זרות בהיקפים נרחבים במיזמי בנייה, תשתיות, אנרגיה, תחבורה ועוד. מאמץ פיתוח בהיקף לאומי יהיה זריקת מרץ מאקרו-כלכלית חסרת תקדים, עם פתיחת אופקים והזדמנויות חדשות.

4. יציקת תשתית אטרקטיבית לקליטת עלייה גדולה ופתאומית בערי הבקעה החדשות.

5. הסרת לחצי הפיתוח מהנגב במרחב שמדרום לבאר-שבע, והותרתו כמרחב פנוי רורבי שיעניק למדינת ישראל עוד שלב כמדרגת פיתוח לעתיד.

בממד אחר, חידוש תנופת הפיתוח הלאומי צפוי לעורר מחדש את ההתלהבות הציונית. התבססות האחיזה במרחבי מולדת שאינם בפלוגתא תחזק מגמות של הכרה מחודשת ביכולת הישראלית ובעתידה של המדינה. ישראלים הנרתעים כיום ממגורים מעבר לחומת ההפרדה עשויים לבחון מחדש את אופציית ההתיישבות באזורים שהם תופסים כ"ניטרליים" מבחינת הזיקה הפוליטית. אזורי הבקעה אינם נתפסים כשטחים כבושים במובן הרגשי: אין בהם חיכוך של ממש עם אוכלוסייה פלסטינית, ואין בהם התנאים לטיפוח ייסורי מצפון מהזן האנטי-קולוניאליסטי. גם מבחינה חברתית, יישובי הבקעה, ביניהם קיבוצים ויישובים חילוניים, אינם נתפסים כל כך כ"התנחלויות" כבר עתה, על אחת כמה וכמה כשייבנו שם יישובים עירוניים.

מבחינה זאת האחרונה, לפנינו חלון לחילון ההתיישבות. אחרי חמישה עשורים שבהם המרכיב המרכזי בהתיישבות הישראלית היה רוח אמונית, נוצרת כעת ההזדמנות לגיוון פלורליסטי וליצירת מרקמים חברתיים חדשים. ייווצר פתח של תקווה להתעוררות חלוצית במגזר הלא-אמוני. בניית השדרה מתוך מודעות אקולוגית חריפה תעצים את הלגיטימציה עוד יותר.

כפועל יוצא, השדרה תיתפס כאטרקטיבית למגורים גם מפאת יתר הסיבות הקונבנציונליות המביאות אנשים לאזורים מיוחדים: נוף ייחודי, מרחבי טבע בלתי

מופר, ראשוניות, תחושת עשייה חלוצית, התחדשות, הגשמה ציונית, היבדלות אליטיסטית, והשתייכות לחבורה פורצת דרך.

*

כבר בשנת 2040 צפויה אוכלוסיית ישראל למנות 14.5-12.5 מיליון נפש. תוכניות הציפוף האופטימיות ביותר המתייחסות למרחבים האורבניים הקיימים אינן ערוכות לקליטת תוספת כזאת. כלומר, ייכפה על מדינת ישראל לייסד יישובים חדשים – בניגוד להנחיות האידיולוגיות של תוכנית האב הקיימת. היכן ייבנו יישובים אלה? חזון השדרה הכפולה מציב פתרון מערכתי, מושכל ומנומק להתמודדות בסוגיה זאת.

היתרונות שיצמחו לישראל מפיתוחה של שדרה כפולה לא יסולאו בפז. זהו שלב חדש, אפי ומסעיר בסדרת תהליכי השיבה למרחבי המולדת העתיקה. ניתן להוציא לפועל במסגרות מדיניות מקובלות, וגם תוך שיתוף פעולה הדוק עם ממלכת ירדן אשר עשויה למצוא את עצמה בקשרי זיקה עקיפה או קונפדרטיבית לשטחים הפלסטיניים. התאמתה של יוזמת השדרה הכפולה הן לעקרונות מתווה אוסלו, בשינויים המתחייבים, הן ל"תוכנית המאה" של הנשיא האמריקני דונלד טראמפ, נוסכת תקווה למימושה בהקדם.

כבר כיום חיוני להכליל את מרחב השדרה המזרחית בכל מתארי התכנון של תוכניות אב לישראל, ובתוכניות המתאר הארציות. טוב יעשו קברניטי המדינה אם ישכילו להציב חזון מחודש זה בפני המתכננים האחראים להכנת תוכנית אב 2050. הפניית מאמץ לאומי לפיתוח השדרה תעניק לישראל עומק אסטרטגי, אופק חדש לאורבניות וזריקת עידוד להתיישובות אקולוגית וחכמה.

מן המזרח עשוי להפציע על ישראל אור חדש.

1. את המונח שדרה כפולה בהתייחס לתוכנית המוצעת טבעו מייסדי עמותת "שדרה כפולה לישראל" במסמך היסוד של עמותת השדרה הכפולה 1970. על

הצוות היוזם נמנו פרופ' אברהם וכמן, ח"כ מוסה חריף, מיכאל גל, דובי הלמן, דודיק רוטנברג, אלישע האס, יצחק בראון, אלישע שלם, שמואל ניסים, אבשלום דולב, יוחאי בן נון, אורי אור ועוד.

2. מיקומן של הערים החדשות הוא בגדר הצעה וטרם עוגן במחקרי עומק.

3. סופיה פראן ואביעד קלינגר, "תחזית אוכלוסיית

ישראל 2015-2065", מסמך בהוצאת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף בכיר דמוגרפיה ומפקד תחום דמוגרפיה, מאי 2018.

4. במאמר מוסגר אציין שבשנות הגיית תוכנית השדרה הכפולה המקורית מערך סטטוטורי מסודר שכוה היה בחיתוליו, לקה בכלליות ובחוסר פירוט, ושלב את עקרונותיו המנחים מדוגמות שכלשו שוב ושוב.

5. גרשון הכהן, "בקעת הירדן אינה נתונה למשא ומתן", ישראל היום, 20.1.2020.

האתגר: קהילייה יהודית

תחייתם הממלכתית של היהודים בארצם צריכה להיבנות על יסודות הבנתם העצמית המסורתית - כקהילייה פוליטית המעצבת את אורחות חייה - ולא על מודל שאול של מדינה רזה או סמכותנית

בשעה שהתהלכו החלוצים על אדמות הטרשים של הארץ, כשעל שפתותיהם מתרוננת שירת "פה בארץ חמדת אבות תתגשמה כל התקוות", פיעמה בליבם הכמיהה לשוב ולחדש הדר הוד קדומים במולדתם העתיקה. אכן, עלינו להבין ביתר-דיוק: מה ביקשו החלוצים ודומיהם לשחזר? על מה חלמו בעלותם ארצה? איזו תקוות דורות ביקשו להגשים? איזו מין "שכינה" ביקשו להשרות כאן: האם אוטונומיה עברית הייתה כמיהתם? שמא "בית לאומי" או מדינת לאום? ואולי דבר-מה אחר?

את ציפיותם הנרגשת של עולים-ומגשימים אלה מן העתיד המקווה בארץ החדשה לא נוכל להבין כיאות אם נתייחס לחזונום כשחרור-משעבוד גרידא או כחירות קולקטיבית במובנה השלילי (אם לנקוט את המינוח שטבע ישעיה ברלין). בקרב בוני הארץ וחולמי תחייתה רווח גם חזון חיובי - על אודות הקשר שבין התרבות היהודית לבין המדינה העתידית ועל אודות היחסים הפנימיים שישירו בין אזרחיה. באופן טרגי, אי-רציפותם של חיים ממלכתיים יהודיים הותירה את שפתו של העם היהודי ללא מילה הולמת שתגדיר את מאווייו לחידוש ימיו כקדם. כפי שנראה להלן, דומה כי המילה האנגלית הקולעת ביותר לרעיונות אלה היא Commonwealth (קומונוולט) - מושג הטעון בהקשרים היסטוריים ורעיוניים עשירים-בהרבה מהמונח "מדינת לאום".

לקומונוולט - או, בתרגום לעברית, ל"קהילייה פוליטית" - מובן תיאורטי כפול: פיזור העוצמה הפוליטית בין כלל הָרָעִים-אזרחים, ותחושה של שותפות פנימית עמוקה השוררת ביניהם. בקהילייה מעין זו חשים השותפים בגבולות החברתיים התוחמים את קהילתם, ובתוכם מעניקים משקל רב לסולידריות הפנימית ולמוסדות הקיבוציים-לאומיים החותרים להשגת טוב משותף. בהקשר ההיסטורי, הקומונוולט הוא כינויה של הרפובליקה שייסד אוליבר קרומוול באנגליה במאה ה-17 - מהלך

ד"ר גדעון חזן הוא מרצה למדעי המדינה ומורה לאזרחות.

שסילק את המלוכה לזמן קצר, הביא עימו תסיסה אינטלקטואלית והתעוררות דתית-עממית, והשפיע על ייסוד מושבות בעולם החדש ברוח הממשל העצמי. למעשה הייתה קהילייה זו גלגול מאוחר של רעיון הרפובליקה הקלאסי (res publica), ובכינונה נטלו חלק זרמים רעיוניים שונים, שרווחו בקרב חוגים רחבים באנגליה אשר ביקשו לכונן חברת מופת מוסרית בדמות ישראל המקראית.

ואכן, כפרדיגמה מדינית, לקהילייה הפוליטית קווי דמיון למורשת המחשבה הרפובליקנית. בכלל קווי דמיון אלה: סלידה מעריצות פנימית וחיצוניות (חירות שלילית); קידום אקטיבי של יעדי הקולקטיב (חירות חיובית); ערכי שלטון החוק ושוויון בפני החוק; אי-ריכוז כוח פוליטי (הגם שלא בהכרח באופן שוויוני-דמוקרטי או באמצעות מיסוד נוקשה של סמכויות); הצבתה של טובת הציבור כעדיפה על פני אינטרסים אישיים או סקטוריאליים; גילויי אכפתיות ומעורבות אזרחית רבה בפוליטיקה; והעמדת מצבה המתוקן והמלוכד של המסגרת המדינית כאידאל שאליו יש לשאוף.

נוסף על כך, רעיון הקהילייה הפוליטית כולל יסודות של "קהילתנות" (במינוחה של אחת מן הביקורות החשובות שעלו נגד הליברליזם האינדיבידואלי הרדיקלי במחצית השנייה של המאה העשרים): טיפוח זהות ומידות טובות אצל היחיד; עיצוב המוסדות הקולקטיביים מתוך חתירה למימוש יסודות שונים של תפיסת הטוב המונחת בתרבות; השקעה בטובין ציבוריים שכלל האזרחים יכולים ליהנות מהם; ובאופן כללי, מן הבחינה הפוליטית, תודעת שותפות-שבשוויון.

מן הראוי להעיר כאן – כהערת ביניים – כי ישראלים פטריטים ואופטימיים עשויים לתהות על מה שנאמר עד כה, משום שבעיניהם, המאפיינים הנזכרים הם מיסודותיה של מדינת הלאום גופה. אכן, רבים רואים במדינת ישראל מדינת לאום ומזהים בה כמה מן המאפיינים הנזכרים, אך אליבא דאמת ייחוס המאפיינים הללו לרעיון מדינת הלאום בטעות יסודו. אומנם החברה הישראלית מנסה – לא תמיד בהצלחה – לקיים כאן חברה סולידרית, ובתשתיתה עומדת תודעה חריפה של שותפות-גורל וברית, אך מרכיבים אלה אינם נובעים ממודל מדינת הלאום עצמו אלא מהאתוס היהודי-ציוני הרחב ממנו.

נשוב אל הקומונוולט. שילוב היסודות הנזכרים מנוסח בבהירות בתיאוריה הפוליטית שהציע ההוגה האנגלי ג'יימס הרינגטון (1611–1677); בייחוד בפרק השישי של חיבורו The Commonwealth of Oceana. בהתאם למסורת הרפובליקנית, ובזיקה מפורשת למשנתו של מקיאוולי, סבר הרינגטון כי הצלחתה של קהילייה פוליטית תלויה ביכולתה לגייס צבא אזרחים עממי, לגבש הזדהות רחבה עם המוסדות והחוק, ולפזר את העוצמה הפוליטית בין האזרחים. על רקע זה טען הרינגטון שיעדים אלה אינם ניתנים ליישום בחברה ומשק פיאודליים, שבהם הכוח הפוליטי נתון בידי מספר קטן של בעלי אחוזות; לכן הוא צידד ברפורמה אגררית, ואף הצביע על מנגנוני השמיטה והיובל המקראיים כפתרון לצמצום פערים לצורך שמירה על תחושת קהילייה.¹

עדת בני ישראל

אין זה מפתיע אפוא כי ההבראיזם הפוליטי ראה בחוקה התנ"כית של האומה הישראלית מקור השראה לרעיון הקומונוולט. החוקר דניאל אלעזר טען כי זהו אכן מובנו המקראי של המושג "עדה", המבוסס על "ברית"; להבדיל מהצירופים "בני ישראל" (כינוי הקבוצה האתנית) או "ממלכת ישראל" (אימוץ מודל מדיני נוכרי "ככל העמים"). לדעתו, "עדת בני ישראל" היא צורת הארגון התיאופוליטית הייחודית של העם היהודי: צורת ארגון המתגבשת בין שותפים סביב הסכמה עמוקה ("הברית") בדבר נורמות ערכיות מסוימות שמוסדו והפכו לחוק ("לוחות הברית") ובדבר מחויבות פנימית גבוהה וגמילות חסדים בין השותפים (הלוא הם "בני ברית"). לדעת אלעזר, צביון החיים הציבוריים של היהודים, ה"עדה", נשמר בגלגולים שונים לאורך רוב ימיה של ההיסטוריה היהודית, במידה שהתאפשר ליהודים ניהול עצמי של ענייניהם. לטענתו, עידני המלוכה מחד-גיסא ואריכות הגלות מאידך-גיסא לא הצליחו לגדוע מסורת פוליטית זו אשר הפכה לחלק מהותי מהתרבות היהודית. אף זאת: מסורת פוליטית זו באה לידי ביטוי בצביון של הקהילות היהודיות בימי הביניים ונותרה מאפיין מובהק של התארגנויות ציבוריות יהודיות גם בעת החדשה – משנחלש היסוד התיאולוגי בתפיסתם העצמית של היהודים.²

במשך דורות רבים, גם ללא שלטון מרכזי, נשתמרה בקרב היהודים תודעת קהילייה הרואה עצמה ישות סוציולוגית-פוליטית אחת, בעלת דופק ערכי אחד, המשותף לכל מי שנוטל בה חלק. הדבר בא לידי ביטוי בהתפתחות פנימית של הסדרים ומסורות שעיצבו את הקהילות הרבה מעבר לפן הדתי של החיים היהודיים. תקנות ציבוריות התקבלו בציבור היהודי כבר בימי המשנה והתלמוד (כדוגמה יש לציין את חובת הקמתם של בתי ספר ציבוריים מאז תקנת יהושע בן גמלא בשלהי ימי הבית השני); הוקמו מנגנונים לאיסוף צדקה וחלוקתה; הוסדרו יחסי שכנים ויחסי עובד-מעביד, זכויות קניין, דיני חוזים וכללי תחרות עסקית; נקבעו סדרי דין בבית המשפט, והותקנו תקנות עירוניות שונות וכדומה. לאורך ימי הביניים, ועל פני עמודים רבים של חיבורי הלכה וספרי שאלות ותשובות, נפרסת עלילה דינמית זו שקוויה מתפתחים באופן מקביל לתמורות המדיניות, החברתיות והכלכליות שחוו היהודים – בכל מקום שהם.

בהיעדר מוקד ריכוזי משמעותי של כוח וכלי אכיפה חזקים מחוץ למשמעת הקהילתית, ההתערבות הרחבה של המוסדות בענייני הפרט לא הייתה מוכתבת "מלמעלה". מי שהתחקה אחר מערכת ההפעלה של היהודים כקהילייה פוליטית תיאר אותה כדיאלוג בין יסודות שונים של התרבות היהודית, וכמערכת שאינה יכולה להימצא בנקודת שיווי משקל סטטית והיא שרויה בתנועה ובמתח תמידיים, הן ברמה הסוציולוגית הן ברמה הרעיונית. כאלה הם המתחים בין שלושת הכתרים – תורה, כהונה ומלוכה; בין כוח הציבור לבין החכמים; בין קודש, לאומיות ואנושיות

ועוד ועוד.³ העיקרון הקבוע בהווה היהודית הוא קיומו של ממד ציבורי חזק המשקף את ערכי העדה, בעוד המשקל הניתן ליסודות הפנים-תרבותיים שבתוכה משתנה מעת לעת. הקהילייה הפוליטית אינה חייבת להתממש במדינת לאום (הגם שדמותה המלאה תחסר ללא חיים ריבוניים במולדת מסוימת), אך היא אכן מחברת בין האוכלוסייה למוסדות במובן שאיננו רק טכני אלא גם מהותי; היא מבקשת לטעת הזדהות ערכית ורגשית בקרב חבריה ולא רק לנהל באופן יעיל את האינטרסים שלהם.

התנהלות היהודים כקהילייה פוליטית עמדה גם בבסיס הצלחתה של התנועה הציונית לגבש סביבה הסכמה רחבה. אל מול בעיות שבפניהן ניצב העם היהודי בעת החדשה עמדו לכאורה שתי אפשרויות פתרון: ליברליזם או סוציאליזם שפירקו את ההמשכיות החיים היהודיים כקהילייה; ואורתודוקסיה שמרנית שצמצמה את מוטת כנפיה של היהדות להיבט הדתי. הציונות הציעה פתרון שלישי – ולכן הצליחה. אומנם אנו מורגלים לחשוב כאילו האיום האנטישמי היה הסיבה המרכזית לניצחונה של הציונות במלחמת הדעות, אולם דומה כי ניצחונה נבע גם מסגולתה הייחודית של הצעתה. למעשה, היה זה הנתיב היחיד שבו התאפשר קיום יהודי נבדל ומשגשג הממשיך את תפיסת "העדה" גם בעולם המודרני. זהו מקור נביעתם של הזרמים הרעיוניים האדירים שדחפו את הפעילים הציוניים ארצה; הזרמים שהקימו יישובים, סניפים, בתי ספר ותנועות; שהפיצו עברית, עיתונות, ספרות ושירה; שייסדו אגודות ספורט, הכשרות חקלאיות וקבוצות תיאטרון, שכמהו ל"עבריות חדשה". זרמים כמו-חשמליים אלה עברו כבדק והציתו את הדמיון והרגש; הם נישאו על כנפי חלום חדש-ישן של קהילייה פוליטית שתהיה אור לעצמנו ואור לעמים.

מדינת חזון

מסגרת מדינית עצמאית היא כמובן פתרון הכרחי לבעיית הקיום היהודי, אך כוחה של מסגרת זו ליצור מחויבות רחבה ועמוקה לאורך זמן תלוי במידה שבה היא נתפסת כמכשיר למימוש הסגולות הגלומות בעם היהודי – כקולקטיב. חזון שאין בו אלא "חירות שלילית" חסר את הלהט המוסרי-רגשי שבכוחו לגייס הזדהות ומוכנות להקרבה – שכה נדרשו לכינונו של המפעל הציוני. לימים, יתאר דוד בן-גוריון את משאת הנפש הזו במונחים משיחיים. מדינת ישראל, לדבריו, לא נולדה מכורח רדיפות העבר לבדן, ולפיכך אֵל לה להסתפק במענה לצורכי ההווה. מחובתה להציב מטרות "משיחיות" – תיקון האדם והחברה ברוח הנביאים. כלשונו:

מדינה זו לא הוקמה רק בזכות תושביה הקיימים ולמענם. אין היא אך ורק מטרה לעצמה, אלא גם אמצעי ליעוד היסטורי של האומה העברית כולה, ומערכת חוקיה צריכה לשמש יעודה של המדינה לא פחות משהיא צריכה לשמש קיומה של המדינה.⁴

הדברים הללו משקפים בוודאי את השקפתו של הזרם הסוציאליסטי בציונות, אשר חלם על רנסנס לאומי וחברתי כולל ואשר אכן היה בו ממד משיחי; אולם גם לאנשי

הזרם ה"רוחני" בציונות – ואפילו למי שביקש "מדינת מינימום" או לסתם "ציונים כלליים" – היה ברור כי הישות הלאומית היהודית העתידה-לבוא תקים מפעלים ציבוריים אשר יבטאו את ייחודיותו של הגניוס היהודי (כפי שהם הבינו אותו, איש איש לשיטתו). חיים וייצמן דחף להקמת אוניברסיטה ובתי ספר עבריים; ז'בוטינסקי (המאוחר) הציע גרסה של כלכלת שוק המשולבת במדיניות רווחה על בסיס רעיון השבת, השמיטה והיובל;⁵ ואילו הראי"ה קוק ביקש למצב את הרבנות הראשית כגוף משפיע על החיים הציבוריים. כל אלה היו וריאציות שונות על אותו נושא.

כדי להבליט יסוד זה, מן הראוי להדגים זאת דווקא בדבריהם של הוגים ציוניים שהיו רחוקים מאידיאולוגיות קולקטיביסטיות. הדוגמאות הבולטות בהקשר הזה הן הרצל ונורדאו, שהעלו על נס את חופש הדת והמצפון של הפרט. התבוננות ב'אלטנוילנד' של הרצל מלמדת כי לצד יסודות של ליברליזם אינדיבידואלי מצויים בחיבור זה רעיונות הקשורים בצביון חיובי מסוים של הקהילייה הפוליטית היהודית. מתוארים שם למשל השכלה ציבורית, ספריות, בתי חולים; משק המתמרץ תעסוקה ופורס רשת ביטחון של רווחה; מנגנון שיקום אסירים; חינוך הטרוגני עם תלבושת אחידה (למניעת גבהות ליבם של ילדי העשירים); חוק שתי שנות התנדבות לקהילה וכדומה. קריאת יומניו של הרצל מהשנים 1895–1896, שבהם הביע את מחשבותיו על המדינה המתוקנת העתידה לקום, מבהירה כי אין מדובר בתרגיל תעמולתי בלבד. המודל המדינתי-קהילתי שהעמיד הרצל, מודל המדגיש את כבוד האדם ואת האחריות המוסרית של המעמד המבוסס ביחס לחלשים, קשור לפירוש ההרצליאני של החוויה היהודית:

אין אני יודע, אם נזכה ונגיע לראות עוד בדור הזה את השחרור מן החרפה והצרה... אבל זאת אני יודע, שכבר הליכתנו בלבד בדרך זו תעשה אותנו בני-אדם אחרים. אנו רוכשים לנו מחדש את אחדותנו הפנימית שאבדה לנו, וביחד עמה קורטוב של אופי, כלומר, האופי העצמי שלנו. לא אופי אנוסי, שאול, מזויף, אלא אופי עצמי שלנו. ורק אז נהיה מתחרים עם בני אדם אחרים במידת היושר, באהבת הזולת וברוח-החופש הנאצל, נשתתף בכל שטחי הכבוד, נחתור להתקדמות באומנות ובמדע, למען ייאצל מזיון של פעולותינו על העניים ביותר של בני עמנו. כך אני מבין את היהדות.⁶

הממלכתיות ושברה

אלא שבמקום קהיליית רעים-אזרחים, במובנה היהודי או האנגלי, נוסדה מדינת ישראל כמדינת לאום ריכוזית בסגנון קונטיננטלי – הן מצד מבנה מפלגותיה והמערכת הפוליטית שלה, הן מצד מבנה הדרג הפקידותי שלה. הניסיון להשליט סדר "מלמעלה" על החברה ועל המשק התגלה במלוא כישלונו ביחסם היהיר של מוסדות המדינה אל בני עדות המזרח; בטינה שנוצרה בקרב חילונים כלפי הממסד הרבני; במנגנון הציבורי המנופח ובהתערבות המוגזמת של המדינה בתחומים רבים; ומעל לכול – בהבאת המשק למשבר חמור.

כדי לעמוד על טעמה של הריכוזיות ששלטה כאן די לקרוא את דבריו של בן-גוריון על אודות החינוך הממלכתי וכור ההיתוך:

לנו יש דמות של אומה שאנו רוצים לעצב... יש לנו ערכי יסוד שיש להקנותם לכל הילדים ולא למיוחסים בלבד, ואני מאמין שיש ביכולתנו להשליט ערכי היסוד שאנו מאמינים בהם, בכל בתי הספר, כשם שהשלטנו כמה וכמה ערכי יסוד בתנועה הציונית, ואני בטוח שנשליט אותם גם במדינה... אנו רוצים לטפח במדינת ישראל אומה חדשה, והיא לא תקום מילדי עובדים בלבד, ואם באמת יש לנו תכנית לימודים וחינוך המסוגלת לעצב אומה חדשה, אומה עובדת ויוצרת ובת חורין – נעשה תכנית זאת לתכנית ממלכתית.⁷

אין בדעתה של הממשלה להקפיא את ההווי התימני של עולי תימן. להיפך, אנו רוצים לסגל את העלייה התימנית להווי הישראלי, לחירות הישראלית, לשוויון הישראלי, לגבורה הישראלית, לתרבות ולחברה הישראלית... אנחנו רוצים למחוק כל הבדל מיותר ביניהם ובין יהודי אחר. איננו רוצים שהיחס לאשה, לילד ולילדה יישאר כמו שהיה בתימן... יהודי תימני הוא קודם כל יהודי, ואנחנו רוצים להופכו, עד כמה שאפשר ובמהירות האפשרית, מתימני ליהודי השוכח מאין בא, כמו שאני שכחתי שאני מפולין.⁸

פרויקט הממלכתיות היה אפוא ניסיון לעצב את דמות החברה היהודית בארץ ישראל ללא דיאלוג בין מרכיביה הסוציולוגיים והאידיאולוגיים.⁹ לא חלף זמן רב, והסדקים בתמונת ישראל היפה, שצצו בשנות השבעים, הפכו למשבר זהות. קריסת המשק הסוציאליסטי ובעיות מערכת השירותים הסוציאל-דמוקרטית, עליית האינדיבידואליזם, הסכסוך הבלתי-נגמר עם הפלסטינים וסוגיית השטחים, ובעיות דת ומדינה שנותרו ללא מענה – כל אלו הביאו להופעתן של שלוש הצעות חלופיות להמשך הסיפור הישראלי אשר הולכות ומתרחקות מחזון הקהילייה היהודית: פוסט-לאומיות שמאלית; דתיות לא-ממלכתית; וליברטריאניזם כלכלי-תרבותי שעשוי להתברר כאבן נגף על דרכה של הציונות. בחלופה השלישית נמקד את דיוננו כאן.

התרחקות הליברליזם מהלאומיות

בשני העשורים האחרונים חלה בימין הישראלי – שהיה מזוהה בעבר עם ז'בוטינסקי ובגין, אישים שהעלו על נס את חיבור הלאומיות והליברליזם – תזוזה קבועה לכיוון הליברטריאני. בתחילה, הופיע הגוון המילטון-פרידמני של מגמה זו, שלפיו המדינה צריכה להותיר לשוק החופשי כל דבר מלבד התחומים ההכרחיים להבטחת ריבונותה או תחומים שבהם השוק אינו מתמרץ את היזם הפרטי. העלויות הגבוהות של המגזר הציבורי והבעיות המבניות שלו – ובייחוד עוצמתם של ארגוני העובדים והפוליטיקאים הזקוקים להם – הולידו את הפופולריות הרבה של תפיסות אלו, ואימוצן החלקי טיפח מגמה ברורה להורדת המס, להפרטת שירותים ציבוריים (אפילו ניהול בית כלא, כתיבת מערכי הוראה למורים וחיבור ניירות עמדה בעבור

משרדים ממשלתיים) ולקידום תחרות (גם בחינוך ובטיפול בחולי נפש), במחירים לא-פשוטים.

אולם עד מהרה הופיעו רעיונות אלה בתצורה ליברטריאנית קיצונית. החשיפה לשיח האינטלקטואלי האמריקני הביאה את הסגנון האיין-ראנדי, זה הרואה ביחיד חזות הכול, למחוזותינו. מכאן הגיעה הקריאה למדינה "לצאת לנו מהוורידים", להימנע מלעצב תרבות וחינוך ואף מלממן בתי חולים. הליברטריאניזם מציע לפרק את המוסד לביטוח לאומי, להפריד לחלוטין דת ממדינה, לאפשר לגליזציה של סמים, לוותר על מודל צבא העם ולעבור למודל צבא מקצועי ללא גיוס חובה ועוד. כפי שאפרט עתה בהרחבה, מגמה זו פוגעת לדעתי ביסודות הלאומיים, הרפובליקניים והקהילתיים העומדים בתשתיתה של מדינת היהודים.

אמת נכון הדבר: הכשל המובנה של גופים ביורוקרטיים, שאינם מספקים שירותים ברמה נאותה בה בשעה שההוצאה הציבורית עליהם רבה, הוא מטריד ומתסכל. אין ספק גם כי ברכה רבה טמונה בשיח האחריות האישית והבגרות האזרחית הכרוכים בגמילה מסינרה של המדינה. אם משפחה בישראל לא תוכל לסמוך על החינוך המוקנה לילדיה בידי המדינה, היא תידרש בעצמה להקנות יסודות ערכיים והרגלים חיוביים לבניה ותהיה מחויבת יותר לתהליך. אם היחיד לא יקבל תמריצי עבודה שליליים, בדמות קצבאות, הוא יתאמץ יותר לשוב לשוק העבודה וינהל את בחירותיו מתוך אחריות כלכלית וריסון עצמי. זו עשויה להיות גם שעתה הגדולה של הקהילה, שתוכל לשוב לתפקידה המסורתי ולהעניק לפרט רשת ביטחון מתוך סולידריות וולונטרית שבשונה ממערך הפקידות תהא אפקטיבית ומלאת רגש חם. החלשת הממד המדינתי בחינוך, טוענים באחרונה ישראלים לא-מעטים, תחזק את הקהילות אשר תשובנה ותהפוכנה מקור השפעה חיובי על האזרח – וממילא על עיצוב רשות הרבים.

ובכן, אינני כופר במשקלם של טיעונים ממין זה – רבים מהם כאמור נכונים וראויים – אלא שנלווים להם שני פגמים: מעשי ומהותי. תחילה למעשי. בטיעונים ממין זה יש כדי התרפקות רומנטית על שובן של קהילות מן הסוג שהיה אפשרי בחיים קדם-אורבניים. הללו שגשגו באטמוספירה מסורתית, בקרב ציבורים הומוגניים שעיצבו נורמות קיבוציות במשך שנים רבות מתוך התמודדות משותפת עם אתגרי החיים הקשים. מבחינה זו, מדובר במודל אוטופי; מודל שאינו עונה על הצרכים החברתיים והפרטיים הנגזרים ממבנה החברה והמשק בני זמננו, ואשר אינם יכולים להיענות ברמה הקהילתית. המדינה המודרנית נדרשת אליהם בצדק.

אולם יתר על כן: במגמות ליברטריאניות אלו מצוי פגם מהותי. דומה כי שיח זה, על חיזוק הקהילות, מחמיץ את ייעודה הגדול של שיבת ציון המתחדשת, שבמרכזו המעבר מקיום קהילתי לקיום ריבוני. כינונה המחודש של עדת בני ישראל, הוויה קולקטיבית אחת, שבניה ובנותיה חולמים על עיצוב מסגרותיה מתוך הכרת צרכיה

ותרבותה, הוא-הוא לזו הציונות. רק שמירה על החזון הזה תשמש מקור גאווה לאזרחי המדינה וליהודי התפוצות, ותתרום לחיזוק הקשר למוסדות המדינה ולהטמעת המידה האזרחית הטובה הרואה את הצלחת המפעל המשותף כגורם מרכזי בחיי היחיד מישראל.

נדגיש: התפיסות המקטינות את חשיבותה של המדינה ומעדיפות את צמצומה מושתתות על ראיית המדינה עצמה כלא יותר מאשר אמצעי לשמירת הביטחון או ליצירת מסגרות החוק; תפיסות אלו מנוגדות במידה רבה לכל מחשבה לאומית, הרואה ייחוד וייעוד בקולקטיב הלאומי. הן ודאי עומדות בניגוד למחשבה שהניעה את הציונות, ולפיה מדינת הלאום היא הכלי הראוי לכינונה של חברת מופת ולמימוש הייעוד הלאומי וההיסטורי של העם היהודי. העפת מבט אל דברי ימיהם ומעשיהם של ראשי הזרם הרביזיוניסטי בתנועה הציונית מורה כי אף הם הבינו שחיבור בין לאומיות וליברליזם מחייב בחירת גרסאות מתונות של שתי תפיסות אלו – כדי שתתיישבנה זו עם זו. אולם הלך החשיבה הליברטריאני – הטבוע בחותמו של אינדיבידואליזם אמריקני מובהק – מגיע לעיתים למחוזות אבסורדיים כשהוא מאומץ מצידם של אנשי ימין לאומי (ימין במובנו הקונטיננטלי, כתפיסת עולם המדגישה לאומיות אתנית-היסטורית חזקה).

טלו כדוגמה את קריאתו של כותב פלוני להתיר החזקת נשק בידי אזרחים באופן נרחב – נוכח טרור המפגעים הבודדים.¹⁰ הכותב הישראלי נימק זאת בזכותו הטבעית של הפרט להגן על חייו – זכות שלדעת הכותב אסור למדינה לקחת מן הפרט – וכמיטב השיח השמרני האמריקני הביא ראיות המפריכות את הקשר בין החזקת נשק רחבה לבין מעורבותם של כלי נשק חוקיים במקרי פשיעה. הוא גם הזכיר את החשש שמא הנשק הפרטי יולוג לגורמי פשיעה וטרור, אך טען כי חשש זה יכול להיפתר בשוק הביטוחים, דהיינו בגובה הפרמיות השונות בעבור החזקת נשק. כמובן, הכותב לא ציין כי ברור לכול שחברות ביטוח ישראליות לא תוכלנה לגבות דמי ביטוח גבוהים מאזרחים ערבים ללא עבר פלילי, וכי אם מדובר בזכות טבעית, הרי שהיא עומדת גם לאזרחים בני המגזר הערבי (ואף ביתר-שאת, שהרי בן המיעוט הערבי זקוק יותר לנשק להגנה עצמית מחמת חוסר הצלחתן של רשויות החוק להוריד בקהילתו את מפלס האלימות). עתה, ממאי נפשך: או שקריאה כזו של הליברליזם מתנגשת בהכרח עם הלאומיות; או שזכויותיו הטבעיות של היהודי גוברות על זכויותיו של הפרט הערבי והן מפסיקות להיות אוניברסליות. שתי האפשרויות מביסות את עצמן.

שינוי-הערכין הליברטריאני עובר כולו בלא ביקורת על דבר פגיעתו ביסודות הרפובליקניות והקהילתניות, כלומר באותן מסורות חשיבה דמוקרטיות המעמידות את הציבור וחיינו במוקד.¹¹ המרוץ אל חירות הפרט – שהוא רדיקלי יותר מהתביעה המתונה והמקומית, ואולי גם הפרגמטית-גרידא, להוציא את הטיפול בנושאי רווחה

מניהולה הישיר של המדינה (ותביעות דומות) – אינו בוחן את השלכותיהן של תמורות אלו על אופיין של החוויה האזרחית ושל התרבות הפוליטית בחברה שבה כל אחד מתמודד לבדו עם קשייו. כיצד ישפיע שינוי ערכין זה על החברה? מה יהיה אופייה של החברה הישראלית כאשר תיעדר ממנה השקעה בטובין משותפים כשהללו אינם מחזירים את התמורה הכלכלית? מה תהייה תוצאותיה של הפקרת המדיניות הממשלתית לידי גורמים פרטיים בעלי עניין כלכלי? האם צמצום מתמיד של המרחבים שבהם נפגשים יחד אזרחים מרקעים שונים לא יוביל לירידה במידת הלכידות והסולידריות במדינה? מהם הסיכויים להפעיל בהצלחה מוסדות ממשל עצמי כאשר למדינה אין משקל חשוב בעיצוב ההרגלים של האזרח השקוע בפרטיותו? המאבק המוצדק בוועדים הגדולים, במונופולים הכלכליים ובעומס הרגולטורי אינו מצדיק תפנית ערכית זו.

תופעה מרתקת ביותר היא זיקתו המתחזקת של הימין הדתי המשכיל לכיוון הליברטריאני. חירות היחיד בצורתה השלילית (שוב במונחי ברלין), המעלה על נס את ההתנגדות להתערבות הציבור בענייני הפרט, נישאת בפי יהודים לאומיים-דתיים שנסוגו מהטענה בזכות עיצוב רשות הרבים ברוח המסורת היהודית – מחמת ייאוש מחקיקה דתית ומרצון להקל על המאבק עם השמאל על ההתיישבות.

ליברטריאניזם אנטי-יהודי

אימוץ הרעיונות הליברטריאניים מרוקן את הלאומיות היהודית מתוכנה כמעט לחלוטין. כיצד אפשר לומר כי במדינתו היחידה של העם היהודי, להיסטוריה ולתרבות היהודית לא יהיו מקום בעיצוב המוסדות הציבוריים? האם לעדותו של הרמב"ם כי "מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להם קופה של צדקה"¹² אין משקל לגבי מחויבות המדינה לגבות מס לצורך שירותי רווחה? האם מודל הצבא המקצועי מתיישב עם זעקתו של משה "הֲאַחִיכֶם יְבֹאוּ לְמִלְחָמָה וְאַתֶּם תֵּשְׁבוּ פֹה?"¹³ או עם תלונתה של דבורה על שבט ראובן "לָמָּה יֵשְׁבֶת בֵּין הַמִּשְׁפָּתִים לְשֹׁמֵעַ שְׁרָקוֹת עֶדְרִים?"¹⁴ האם האגדה התלמודית על הלל הזקן, ששלג כיסה את גופו בשעה שביקש ללמוד תורה אך נמנעה ממנו הכניסה לבית המדרש, כוחה יפה כסיפור לילדים לפני השינה ותו לא – ולא כזרז מוסרי לעיצוב רשות הרבים? האם קריאתו של נחמיה שלא לקיים מסחר בשבת, ומצוות התורה לשבות ממלאכה בשבת "לִמְעַן יִנָּחַ עֲבָדְךָ וְאַמְתֶּךָ כְּמוֹךָ"¹⁵ אינן רלבנטיות למדינה חופשית? האם השקעה בשיקום עבריינים ובהוצאת נשים ממעגל הזנות אינן חובות שימיהן כימי דין עבד הנמכר בגנבתו ואיסור הקדשה? אם יאומץ ליברטריאניזם אנטי-יהודי זה, לא ייוותר מן התרבות היהודית אלא צידה הרבני-דתי (שעליו החרדים לא יוותרו); ואילו החלקים הקהילתיים והמוסריים, אלה שבלב תקוות הדורות, יוקרבו על מזבח היעילות הכלכלית והמאבק הביטחוני.

גרסה כזו של ליברליזם עומדת בסתירה גם למסורת החשיבה הציונית. מן הראוי לזכור שאפילו הוגה כו'בוטינסקי הקפיד להצדיק את הצורך במדינת לאום גם בעובדה שזהו המרחב היחיד שבו יכולה תרבות לאומית לבוא לידי ביטוי בצורתה השלמה – ולא כמסגרת להגנה מפני רדיפות גרידא:

על כל לאום ולאום להכניס לתרבות האנושית המשותפת את חלקו הוא, עם חותם רוחניותו המיוחדת. אין עליו להסתפק רק ברעיונות ועצות טובות לעמים אחרים: הוא צריך לשמש דוגמה חיה. את הרעיונות והאידיאלים שומה עליו להגשים בפועל, לבטאם לא רק בספרים, אלא דווקא על ידי צורות החיים הקיבוציים של העם. אולם לשם כך זקוק כל עם ל"מעבדה" משלו, לארץ בה נחשב הוא ל"בעל הבית" וחופשי לסדר בה חיי הקיבוציים בהתאם להשקפותיו הוא על הטוב ועל הרע; "מעבדה" שכזו יכולה לשמש רק מדינה עצמית.¹⁶

אין ספק שמודל המדינה הריכוזית מיסודו של בן-גוריון רווי בבעיות מן הזווית הליברלית וחסר כל היגיון כלכלי מהזווית הקפיטליסטית; אולם דוגמה ליברטריאנית קשיחה, גם כשהיא נשמעת מפיהם של יהודים, נותרת יהודית הרבה פחות מהעמדה הרפובליקנית-קהילתית שביטא בן-גוריון בשנות החמישים הקשות. עמדתו של בן-גוריון היא זו שבזכותה יכלו מוסדות הציבור לתבוע מהפרט לרסן את מאווייו בשל חובתו לרעיו לקהילת האזרחים וכך לאפשר את מימוש החזון הלאומי:

יש ליצור עבודה מיד ובקרבת ריכוזי המובטלים... ולכך דרושים אמצעים מיוחדים, ודרושים אמצעים דחופים. וכאן אומרים לנו: "האזרח אינו יכול לשאת יותר". מי הוא האזרח הזה המקופח בפיו של הנואם?... יש אזרח ויש אזרח. גם אני עבדכם הוא אזרח, אחד האזרחים בישראל. ואיני מקבל האמירה הסרבנית בשמי. ואיני אזרח טוב מאחר. יש הרבה אזרחים כמוני, שלא יכולים לשאת מציאות אלפי מובטלים מאונס והרעבים, הם, נשיהם וילדיהם, בשעה שהם מסוגלים ורוצים לעבוד. אזרחים אלה מוכנים לקבל על עצמם ברצון ובלב שלם עול נוסף – למען סדר בעבודה מובטלים אלה... אני צריך לאכול לפחות פעמיים ביום, ואיני יכול לאכול במנוחה ובשקט כשאני יודע, כי יש אלפי תושבים שאין להם מה לאכול. ויש הרבה אזרחים כמוני. אני בטוח שיש גם אזרחים טובים ממני – ואלה ידרשו בכל תוקף שיטילו עליהם עול נוסף אם זה הכרחי לחיסול האבטלה... הדאגה למובטלים אינה חובת העם היהודי בתפוצות, גם לא של חובת השילומים או הענקה, אלא חובתנו אנו, חובתם של אזרחי ישראל. מרבים לדבר אצלנו על אחדות העם, ואני מניח שמדברים בכנות; ובזאת תיבחן אחדותנו: אם נדאג איש לאחיו, אם נהיה ערבים זה בזה.¹⁷

במסגרת דיון זה אני מבקש להפשיט את דברי בן-גוריון מהמטען הסוציאליסטי הנסוך בהם ולהתמקד בתביעה מהפרט לראות את עצמו כחלק מקהיליית אזרחים שבה כולם נדרשים לערבות הדדית. אכן, יצירת מקומות עבודה בידי המדינה אינה הדרך לצמצום האבטלה לטווח ארוך, אולם ניתן להפנים את המסר הבן-גוריוניסטי ולהציבו בהקשר

של שיח כלכלי ליברלי מתון; לדוגמה, בהשקעה ציבורית לטובת הגברת ההישגים של ילדי הפריפריה במתמטיקה ובמדעים העשויה להבטיח את יציאתם מהשכבה הסוציו-אקונומית שלתוכה נולדו.

אם נשוב לדברי בן-גוריון בהקשרם, עלינו לזכור גם כי רעיון המיסוי הפרוגרסיבי לא היה רלבנטי באותה עת, ולפיכך משמעותה הכלכלית של ההחלטה (שזכתה לביקורת) לא לעצור את תנופת העלייה ואת היקף ההתיישבות הייתה שאזרחים עמלי כפיים נדרשו להחסיר פת מפיהם. ייתכן שבימים הרי גורל להוויה המדינית, גם המוזהב האינדיבידואליסטיות שותקות ולכן המובאה הנזכרת איננה רלבנטית כיום; אולם לדעתי יש בה כדי להדגים את הקשיים הטמונים בניסיון לכוון אהדדי ליברטריאניזם עם הסגולה האזרחית הנדרשת להצלחת פרויקט מדינת הלאום היהודי – על כלל האתגרים שעוד נכוננו לו. אם נניח בצד את הריכוזיות ואת החזון הסוציאליסטי הנושבים בין שורותיו של בן-גוריון, נוכל לשמוע מהם הד של שפה אזרחית ייחודית שבקרבה נוכחת רוח הערבות ההדדית והמורשת היהודית העתיקה.

קהילייה: חתירה משותפת לטוב ציבורי

גישור אפשרי בין ליברליזם לבין לאומיות ותרבות יהודית נעוץ בדיון מחודש על מודל הקהילייה: דיון שהוחמץ בעבר בידי בן-גוריון וחבריו, ומוחמץ עתה בידי הימין הליברטריאני (הגם שלא רק על ידו). האם ניתן לבנות את הציבוריות הישראלית באותו מובן של קומונוולת או של "עדה"? התשובה לשאלה זו תלויה עמוקות באפשרות יצירתן של פלטפורמות שיח עמוק וכן בין מרכיבי החברה היהודית.

ציבור המעוניין לשמור על תחושה של חטיבה אנושית ופוליטית אחת, מבלי לבטל את מגוון נקודות המבט שבקרבו, נדרש למצב את מוסדותיו על בסיס הסכמות רחבות. לכן בקהילייה המדוברת, עיקרו של ההיבט הדמוקרטי אינו הכרעת הרוב כי אם הפן ההשתתפותי הפלורליסטי – זה הכולל נקודות מבט ליברליות, לאומיות ודתיות ומבליט את הצדדים השונים של התרבות המשותפת. הדגש בקהילייה זו יושם על השיח הפתוח שמקיימים ביניהם אזרחי המדינה, בתוך המוסדות הרשמיים ומחוץ להם.¹⁸ אומנם קהילייה חייבת מוסדות חזקים וחוק שוויוני וכללי, כדי ללכד את הציבור ולהוביל אותו יחד על אף חילוקי הדעות, אולם מן ההכרח שהמוסדות יושפעו משיח עמוק וכולל יותר על דבר יעדיה הערכיים של הקהילייה; לכן חשובה מאוד דרך הניהול של המחלוקות ולא רק ההכרעות בהן. יפים כאן דבריו של דניאל אלעזר על דמותה של הוויה ציבורית שאינה נופלת למלכודת ליברליזם אינדיבידואלי רדיקלי המצמצם את התווך הציבורי – אך גם אינה נהפכת למדינה ריכוזית בשירות אידיאולוגיה קולקטיבית:

התרבות הפוליטית של דמוקרטיה קומונלית מוכוונת לסוג של ריסון עצמי הנובע מקשרים רבי דורות פנימיים, שנצרכו כדי לשמור את הקהילה, כמו גם מהדגשת הדאגה לנתיב ההתקדמות

הרצוי בעבורה. על אף שהדבר מדגיש קונצנוס, הוא מפתח גם מחלוקות ערניות על הגדרת הקונצנוס... בכל מקרה, מצופה מהפרט להשתתף עם הקהילה בד בבד עם שמירת מקומו בתוכה. הקהילה עצמה נשענת לא רק על היסטוריה משותפת, אלא גם על נורמות משותפות.¹⁹

תנאי הכרחי נוסף לאפשרות הדיון בערכים משותפים הוא ריכוך הפערים ברמת החיים וההבדלים בסגנון החיים היוצרים ניתוק בין האזרחים עד שהם אינם חולקים מרחב משותף ודאגות משותפות. שירותים ציבוריים יעילים – משיטור וחינוך ועד פארקים עירוניים – הם פלטפורמות שימושיות בעבור מרבית האזרחים המאפשרות היכרות בלתי-אמצעית בין אנשים משכבות סוציאקונומיות שונות.²⁰ בקצרה: מדינה המעוניינת לשמר תודעה של קהילייה מוכרחה לטפח תרבות פוליטית הסדרית ושירותים ציבוריים ברמה נאותה (לא דווקא על ידי ניהולם הישיר). עמדה רפובליקנית-קהילתית כזו, המצדדת במאמץ לצמצום פערים ובהשקעה בטובין ציבוריים, אינה מכניסה ראשה בוויכוח העקרוני על אודות הקשר בין המדינה לבין המשק או באשר למשקלן של זכויות עובדים מול זכות הקניין; ולפיכך עשויה היא להתקבל גם על דעתם של בעלי תפיסה ימנית כלכלית-חברתית.

מאמץ זה לאיזון וחתירה לתיקון באמצעות השיח הדמוקרטי נדרש לחול גם על התרבות הלאומית. במדינת לאום אין ראוי מלשלב את התרבות במוסדות הציבור, אלא שיש לפתוח את מושג "התרבות הלאומית" לדיון ציבורי שיציג כמה פרשנויות חלופיות שלה ודגשים שונים של היסודות המרכיבים אותה. בנקודה זו נוטים בעלי עמדה דתית לעזוב את הדיון; התרבות נתפסת בעיניהם כמושג מחולן של המסורת היהודית והם לא מוצאים בה עניין. לדברים הללו ראוי להוסיף ביושר כי המאמץ האינטלקטואלי שביקש לחשוף גרעין עומק תרבותי ולא דתי המונח בלב הלאומיות היהודית – מהסוג שנקטו משה הס, אחד העם, א"ד גורדון, מרטין בובר, אליעזר שביד ואחרים – לא התנחל בציבור היהודי, ונתפס למפרע כפרויקט אליטיסטי של טיפול אינסטרומנטלי במסורת שעיקר אותה מהקשרה הדתי האותנטי. מנגד, גם הקריאות לממש הבנה דתית צרה של המורשת היהודית וזכות להדים בלבבות מועטים. אם לא נמצא דרך אחרת למלא בתוכן את המושג תרבות לאומית, יאבד חזון הקהילייה היהודית את כוחו לטובת האינדיבידואליזם וכוחות השוק באותו אופן שבו הוא נרמס בידי פרויקט הממלכתיות.

עם קריסת מודל המדינה הבן-גוריוניסטי הריכוזי יש לבחון מחדש מהו החזון החיובי שבכוחו לשמש מצפן למדינת הלאום היהודית. את הפרדיגמות המתנגשות בשיח הציבורי מאפיין ייאוש מדגם הקהילייה הפוליטית, שהיה כאמור מסממניה המובהקים של היהדות במשך דורות. כך או כך, המהלך שנעשה כיום לחיזוק היסודות הליברליים, לצורך פירוק המונופולין החומרי והערכי הרווח במדינת ישראל בשטחים רבים, נדרש להימנע מאימוץ גרסאות של אינדיבידואליזם רדיקלי – מחמת הזיקה ללאומיות היהודית במובנה המלא שבכללו חתירה לקידום האינטרס הלאומי ומתן ביטוי לתרבות היהודית ברשות הרבים.

נוסף על כך, חוסנה של מדינת היהודים תלוי בשימורה של תחושת קהילייה – הן במישור הסמלי, הן בחויית השותפות האזרחית, הן בעיצוב שיח ערכי על אודות מידות אזרחיות התובעות מכל אחד לחרוג מפרטיותו. אם נשכיל להביט אל מעבר לצורך בשימור הישגיה החומריים של מדינת ישראל – ברמה הלאומית והפרטית כאחת – ואם נבין את חשיבותה של דרך חדשה בכל הנוגע לניהול השיח היהודי הפנימי על אודות המסגרת הציבורית שלנו, ניווכח לדעת כי האתגר בחידושה של קהילייה יהודית כזאת עודנו ניצב לפנינו.

1. John Greville Agard Pocock, "Historical Introduction", *The Political Works of James Harrington*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977, pp. 1–152.
2. דניאל י' אלעזר, "הברית כיסוד המסורת המדינית היהודית", בתוך אלעזר (עורך), עם ועדה: המסורת המדינית היהודית והשלכותיה לימינו, ירושלים: ראובן מס, תשנ"א, עמ' 26–54.
3. צינתי כאן רק כמה מן ההצעות הבולטות הרואות את היהדות כקהילייה פוליטית ומאפיינות בצורות שונות את הקהילייה כשיח דינמי בין יסודות שונים. הרב חיים הירשנזון עסק בין היתר ביחסי הציבור והחכמים. ראו יוסי טרנר, "סמכות העם וסמכות התורה בתפיסת המדינה של הרב חיים הירשנזון", בתוך אביעזר רביצקי (עורך), דת ומדינה בהגות היהודית במאה ה-20, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2005, עמ' 193–218. להרחבה על מודל שלושת הכתרים ראו דניאל י' אלעזר וסטיאורט א' כהן, עדת בני ישראל: ההתארגנות המדינית היהודית מתקופת המקרא ועד ימינו, ירושלים: המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה והוצאת ראובן מס, תשנ"ו. על המתח המפרה והמשלים בין ערכי הקודש, הלאומיות והאוניברסליות בתפיסת הראי"ה קוק ראו בספרו אורות, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"ג, עמ' ע–עב.
4. דוד בן-גוריון, כוכבים ועפר: מאמרים מתוך שנתון הממשלה בהוצאת מרכז ההסברה, רמת גן: מסדה, 1976, עמ' 45–46.
5. ראו אריה גרין, "ליברל לאומי בעידן מעמדי", השילוח, 14 (2019), עמ' 83–102.
6. תיאודור הרצל, "יהדות: נאום בהתאחדות היהודית-האוסטרית, 7 בנובמבר 1896", נאומים ומאמרים ציוניים: חלק א (1895–1899), ירושלים: הספרייה הציונית, תשל"ו, עמ' 39.
7. דוד בן-גוריון, חזון ודרך, תל אביב: הוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל, 1962, כרך ד, עמ' 161–162.
8. שם, כרך ג, עמ' 66–67.
9. וראו ידידיה שטרן, "ממלכתיות בעת הזאת", השילוח, 20 (2020), עמ' 111–144.
10. רפאל מינס, "נשיאת נשק היא זכות בסיסית, לא פריבילגיה", מידה, 3.3.2018.
11. ראו גדעון חזן, יסודות רפובליקניים בהגותם של הוגים ומנהיגים ציוניים בולטים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 2017, חטיבה ראשונה.
12. משנה תורה, הלכות מתנות עניים, פרק ט, הלכה ג. המושג "קהל" הוא כמובן ביטוי לציבור יהודי מאורגן החי לאור המצוות והתקנות הדואגות לעניים.
13. במדבר ל"ב, ו.
14. שופטים ה', טז.
15. דברים ה', יג.
16. זאב ז'בוטינסקי, בדרך למדינה, ירושלים: ערי ז'בוטינסקי הוצאת ספרים, תשי"ג, עמ' 208–209.
17. דוד בן-גוריון, "אבטלה ופיתוח", חזון ודרך, כרך ד, עמ' 215. הדברים נאמרו במליאת הכנסת ב'6 במאי 1953.
18. Hanna Arendt, *Crises of the Republic*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1969, pp. 66–67.
19. Daniel J. Elazar, *The Covenant Tradition in Politics, Volume III: Covenant & Constitutionalism*, New Brunswick: Transaction Publishers, 1998, pp. 190–191.
20. Michael J. Sandel, *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2012, pp. 118–122.

משבר ושברו: בין המפלגה הדמוקרטית לישראל

הנרטיב האנטי-ישראלי חדר לשורות המפלגה הדמוקרטית בארה"ב בתהליך ארוך שהתחזק בשנים האחרונות, וערער על המחויבות של הדור הקודם. סקירה שיטתית והצעה לעתיד

ב-2015 נאם ראש הממשלה בנימין נתניהו בפני הקונגרס האמריקני, שעה שהלה דן בעסקה שהשיג הנשיא אובמה מול איראן. בנאומו הפציר נתניהו בחברי הקונגרס להצביע נגד עסקת הגרעין המוצעת, וקרא לנשיא לחתור להסכם טוב יותר. הנאום נישא בגבעת הקפיטול, בבית הנבחרים, באירוע נדיר למדי של מושב משותף לשני הבתים – ותכליתו הייתה מנוגדת באורח קוטבי למדיניותו של הנשיא המכהן. אכן, מי שהזמין את נתניהו היה יו"ר בית הנבחרים, ג'ון ביינר הרפובליקני, שעשה זאת בלי תיאום עם הבית הלבן. בעיני רבים, בפרט במפלגה הדמוקרטית, היה בנאום הזה משום פגיעה בכבודו של נשיא ארצות הברית. הנרטיב הרווח היה מעתה ש נתניהו מרחיק בהתנהלותו את אנשי המפלגה הדמוקרטית, מפלגתו של אובמה, מתמיכה בישראל.

כעבור כשנתיים ראייתי את בוב מננדו, בכיר החברים הדמוקרטים בוועדת יחסי החוץ של הסנאט, והחלטתי להעלות את הסוגיה. שאלתי אותו אם הנאום עורר אנטגוניזם בקרב הדמוקרטים. מננדו ענה שהזמנת נתניהו בידי ביינר בלי להתייעץ עם הממשל הייתה "בניגוד גמור לסדר הטוב ולמסורת", וגרמה לחיכוך עם הדמוקרטים; אולם נאום נתניהו היה הולם בהחלט. כך אמר מננדו:

גדעון ישראל הוא מנכ"ל מרכז ירושלים-וושינגטון ומחבר הספר Broken Values על המפלגה הדמוקרטית הרואה אור בימים אלה.

לדעתי ראש הממשלה הוא הקול הנבחר של ישראל, ולשמוע אותו מדבר על מה שישראל רואה כאיום קיומי היה דבר ראוי. ... הייתי אומר בפשטות שראש ממשלת בריטניה ביקר בארה"ב, והבית הלבן אפשר לו לחוות את דעתו כאן בארה"ב וליצור קשר עם מחוקקים כדי להביע בפניהם את דעותיו באשר לעסקה עם איראן וכיצד היא צריכה להיות. ישויות זרות נוספות הרגישו חופשיות לקרוא לחברי קונגרס לפעול ולהצביע באופן מסוים. אמנם זה לא היה נאום משותף בפני שני הבתים, אבל בהחלט היו מנהיגים זרים שיעצו לחברי הקונגרס מה לדעתם עליהם לעשות. או אם להם הייתה הזכות לעשות זאת, אינני מבין מדוע לראש ממשלת ישראל אין זכות כזאת.¹

חבר הקונגרס הדמוקרט טד לז ביטא הלכי רוח דומים. הוא מתח ביקורת על היו"ר ביינר שהפך את נאומו של נתניהו לסלע מחלוקת פוליטי, אך ציין כי "מחלוקות על נאומים הולכות ובאות, ואילו הערכים המשותפים של שתי המדינות לעולם עומדים, והתמיכה הדו-מפלגתית בשותפות אמריקנית-ישראלית איתנה היא ברזל יצוק".²

מהו אם כן יחסה האמיתי של המפלגה הדמוקרטית לישראל? ועד כמה ההתנהלות הישראלית משפיעה על יחס זה?

מאמרי זה ידון בשינויים שחלו בשלושת העשורים האחרונים ביחסה של המפלגה הדמוקרטית לישראל. לאחר הקדמה קצרה על יסודות הקשר בין ישראל לאמריקה אתמקד בחלק הראשון בעיקר במצע המפלגה, ככלי עיקרי לגיתוח התמורות. מצע זה מתפרסם מדי מערכת בחירות לנשיאות בוועידת המפלגה, מקום שם היא ממנה את מועמדה לנשיאות. את טיוטת המצע כותבת ועדה ובה חמישה-עשר איש, ומאשרת אותו קבוצה בת כמאתיים חברים. המצע אומנם מתרכז בענייני מדיניות מוגדרים, אך הוא גם משקף את השינויים שחלו בדרכה של המפלגה, ואף נותן מושג על הכיוון שאליו מועדות פניה. אחרי סקירת השינויים במצע, אפנה לסקור את מה שבעיניי הוא הרקע לשינויים הללו: הפעילות האנטי-ישראלית והתחזקות הנרטיב הפרו-פלשתיני בקרב המחנה הפרוגרסיבי במפלגה, והתעצמותו של האחרון בקרב הדור הצעיר של מצביעיה ומנהיגיה. כפי שניכר מהסקירה, למדיניות של ממשלת ישראל כזו או אחרת, יש, ככל הנראה, השפעה זניחה על מגמות אלו. לסיום לא יפקד מקומן של הערכת מצב עתידית והצעות לפעולה.

חלק ראשון: השינויים במצע

הקשר בין ארה"ב לתנ"ך, ומתוך כך בינה לישראל, הוא בעל שורשים עמוקים. האבות המייסדים שהגיעו ליבשת אמריקה ראו את מסעם חוצה האוקיינוס כיציאת מצרים מודרנית וכקריעת הים בדרך לארץ המובטחת של זמנם. יישובים ופארקים רבים ברחבי ארה"ב קרויים על שם ערים מקראיות, כגון חברון, שילה, שלם, ירושלים, ציון, בית-לחם ובית-אל. על פעמון החירות בפילדלפיה חרות הפסוק "וְקָרָאתָם דָּרוֹר בְּאֶרֶץ לְכָל יִשְׁבֵּיהָ" (ויקרא כ"ה, י).³

הנשיאים ג'ון אדמס וג'ון קווינסקי אדמס שקלו לבנות את יהודה כמדינה עצמאית. הנשיא לינקולן תיאר את שיבת היהודים לארצם כחלום אצילי של רבים מן האמריקנים. הנשיא וודרו וילסון תמך בהצהרת בלפור, תמיכה שהייתה מכרעת. לימים כתב, "לחשוב שאני, בן הכומר, אוכל לעזור בהשבת ארץ הקודש לעמה!"⁴ הנשיא טרומן אמר, "עתיד מזהיר נכון לישראל. אין היא רק מדינה מן המדינות, אלא היא התגלמות האידאליים הגדולים של הציוויליזציה שלנו".⁵

לאורך השנים הזיקה העמוקה הזאת התהדקה אף יותר. אמנם הקשרים המקראיים והתרבותיים קדמו למדינת ישראל, אך מערכת היחסים האסטרטגית נולדה עם הקמת המדינה ונדרש לה זמן כדי להתפתח. רונלד רייגן היה הנשיא האמריקני הראשון שהכיר בקיומם של יחסים אסטרטגיים, באומרו כי "רק על יסוד של הוקרה מלאה לתפקיד הקריטי של ישראל במערכת השיקולים האסטרטגיים שלנו נוכל לבסס את סיכול תוכניותיה של מוסקבה לגבי שטחים ומשאבים החיוניים לביטחוננו ולרווחתנו הלאומית".⁶

הסנאטור הדמוקרטי דניאל אינוואי טען פעם כי הסיוע האמריקני לישראל הוא יותר מהשקעה טובה גרידא, והסביר כי כאשר ישראל "סיפרה לנו איך להפציץ אתרי טילי סא"ם בלבנון, היא חסכה לנו מיליארדי דולרים".⁷ אחרי ניצחונה של ארה"ב במלחמת המפרץ התקשר מזכיר ההגנה ריצ'רד צ'ייני למפקד חיל האוויר לשעבר דוד עברי להודות לו על הפצצת הכור העיראקי עשר שנים קודם לכן, צעד שהקל על מאמץ המלחמה האמריקני בכמה סדרי גודל.⁸

היחסים גם ידעו מהמורות רבות. המשברים אירעו בתקופות ממשליהן של שתי המפלגות. אך הם תמיד היו קצרי מועד והיחסים הוסיפו לשגשג בכל התחומים. שיתוף הפעולה כיום איתן, והוא מתקיים בשפע תחומים שיש בהם אינטרסים משותפים למדינות. אלא שבתמיכה בישראל במפלגה הדמוקרטית חל שינוי לאורך מחצית היובל האחרונה. הזרם המרכזי של תומכי המפלגה עוד תומך בישראל. אך לצידו צומח ומתמסד פלח בקרב תומכי המפלגה החפץ בהקשחת היחס לישראל וקורא למדיניות "מאוזנת" יותר במזרח התיכון. כוחו של אגף זה בא לידי ביטוי בעלייתו המהירה של ארגון ג'יי-סטריט, וכן בשינויים ניכרים במצעי המפלגה במערכות הבחירות האחרונות. במקביל נחלש מאוד כוחו של ציבור תומכי ישראל במפלגה, בפרט בבחירות הכלל-ארציות.

התוצאה היא התרחקות של המפלגה הדמוקרטית מישראל. עשורים של מדיניות פרו-ישראלית עקבית נבחנים עתה מחדש, וזוכים להפניית עורף, אף כי לא נרשמו ביחסי ישראל-ארה"ב אירועים ממשיים שיסבירו שינוי זה. ישראל מתאפיינת בין היתר בזהות לאומית פטריוטית שאינה מתנצלת על קיומה, בשימוש בכוח צבאי להגנה עצמית, בערכי משפחה מסורתיים, ובשאיפה לגבולות בטוחים ולהקרנת חוסן.

ועם זאת מתקיימים בה שוויון זכויות לאזרחיה בני כל הדתות, וחופש ביטוי, דעה ודת. בבית המשפט העליון שלה יושבים זה שנים שופטים ערבים, נשים מאיישות בה משרות פוליטיות בכירות מאוד, בממשלתה יש חד-מיניים, ובני קהילתם של האחרונים מקיימים מצעדי גאווה בתמיכת הרשויות. הייתכן שערכים ליברליים אלה, שמקיימת מדינה שהיא אי בים של משטרים סמכותניים, אינם הולמים את רוח המפלגה הדמוקרטית דהאידינא?

א. יחסים מיוחדים או אינטרסים?

מצע המפלגה הדמוקרטית ב-1992 הכיר בקיומם של יחסים מיוחדים בין ישראל לארה"ב:

קץ המלחמה הקרה אינו משנה את האינטרס העמוק של ארה"ב ביחסיה המיוחדים ארוכי-הימים עם ישראל, המבוססים על ערכים משותפים, מחויבות משותפת לדמוקרטיה, וברית אסטרטגית המועילה לשתי האומות.

אותה רוח דברים שררה במצע המפלגה ב-1996:

המפלגה הדמוקרטית עודה מחויבת ליחסים המיוחדים ארוכי-הימים עם ישראל, המבוססים על ערכים משותפים, מחויבות משותפת לדמוקרטיה, וברית אסטרטגית המועילה לשתי האומות.

המונחים "בת-ברית" ו"יחסים מיוחדים", לגבי ישראל, נמצאו בכל מצעי המפלגה מ-1976 ואילך.²¹ הנוהג נמשך לאורך העשור הראשון במאה הנוכחית (2000, 2004, 2008): המצעים בשנים אלה מזכירים את מחויבותה של המפלגה ל"יחסים המיוחדים ארוכי הימים" של ארה"ב עם ישראל, ומסבירים את תשתיתה – ומציגים את ישראל היא "בת ברית" של ארה"ב, ויש ביניהן "יחסים מיוחדים". מצע 2008, למשל, קובע: "נקודת המוצא שלנו צריכה תמיד להיות יחסינו המיוחדים עם ישראל, המעוגנים באינטרסים משותפים ובערכים משותפים ובמחויבות יסודית, ברורה וחזקה לביטחון ישראל, בת-בריתנו החזקה ביותר באזור והדמוקרטיה המבוססת היחידה שם".

והנה, החל במצע המפלגה בשנת 2012, המילים "בת ברית" ו"יחסים מיוחדים" נעלמו. במקומן מודגשת מחויבות בלתי מעורערת לביטחונה של ישראל על יסוד אינטרסים אסטרטגיים משותפים וערכים משותפים:

הנשיא אובמה והמפלגה הדמוקרטית מחויבים באורח בלתי מעורער לביטחונה של ישראל. ישראל חזקה ובטוחה חיונית לארה"ב לא רק משום שיש לנו אינטרסים אסטרטגיים משותפים, אלא גם משום שיש לנו ערכים משותפים.

הניסוחים אולי נשמעים דומים, אבל היעדרן של המילים "בת ברית" ו"יחסים מיוחדים" רומז לכאורה להורדה של היחסים בדרגה. השינוי המילולי הפתאומי במצע 2012 אומר דרשני. מצע 2016 הלך צעד נוסף. לא רק המונחים הללו נמחקו ממנו, אלא גם אותו משפט המדבר על המחויבות הבלתי-מעורערת של המפלגה ומנהיגה לביטחון ישראל. הפעם נוסחו הדברים כך:

ישראל חזקה ובטוחה חיונית לארה"ב, מפני שאנו חולקים אינטרסים אסטרטגיים מקיפים ושותפים לערכי הדמוקרטיה, השוויון, הסובלנות והפלורליזם. לכן נתמוך תמיד בזכותה של ישראל להגן על עצמה, ובכלל זה שמירה על היתרון הצבאי האיכותי שלה, ונתנגד לדה-לגיטימציה של ישראל, ובכלל זה באו"ם או באמצעות תנועת החרם, משיכת ההשקעות והעיצומים.

הביטוי "ישראל חזקה ובטוחה" נשמר ממצע 2012, אך אפילו כאן יש שינויים מהותיים. במצע 2012 נאמר ש"ישראל בטוחה וחזקה חיונית לארה"ב בגלל הערכים המשותפים והאינטרסים המשותפים. נקודה. ואילו ב-2016 לא היה די בחזרה על כך; מנסחי המצע מצאו לנחוץ לומר מהם אותם ערכים משותפים. וערכים אלה הם דמוקרטיה, שוויון, סובלנות ופלורליזם.

משמעות התוספת היא שאין זה ברור כשמש של ישראל ולארה"ב ערכים משותפים, ולכן יש לפרט אותם. אלא שרק הדמוקרטיה, ואולי השוויון, הם הערכים המסורתיים שנחשבו תמיד לקושרים בין אמריקה לישראל. סובלנות ופלורליזם אינם כאלה. אזכורם מאפשר למפלגה להגדיר מחדש מה היא חולקת עם ישראל – וכך, במקרה ש"ישראל תתגלה כמי שאינה עומדת בהם כראוי, אפשר יהיה להצדיק התרחקות ממנה. מצעי שנות העשרה שנמכו אפוא את יחסי ישראל-ארה"ב והפכו מעקרון-על, הגובר על כל שיקול נקודתי – אכן, "יחסים מיוחדים" – לערך יחסי הכפוף לשיקולים וערכים ספציפיים.

במצעה החדש של המפלגה, לבחירות 2020, נמשכת מגמת שנמוך היחסים. אין אזכור לכך של יחסי ארה"ב-ישראל יש ערך אסטרטגי כלשהו. אומנם נמצא בו המשפט "...ישראל חזקה, בטוחה ודמוקרטית היא אינטרס חיוני של ארצות הברית", אך אין בכך משום ייחוס ערך ליחסים אלה. יתרה מכך, ישראל המוגדרת כ"אינטרס חיוני" לארה"ב היא דווקא ישראל "דמוקרטית" – עובדה מוזרה למדי בהתחשב בכך ש"ישראל היא דמוקרטיה זה 72 שנה, מאז נוסדה. זוהי דרך נוספת לומר שיחסי ישראל-ארה"ב תלויים בקיום תנאים מסוימים.

ב. הסיוע הכספי-צבאי

ישראל קיבלה עזרה כספית מארה"ב, בצורה זו או אחרת, למן הקמתה. ב-35 השנים האחרונות מדובר בסיוע צבאי, מהסוג הידוע בארה"ב גם בשם "מימון צבאי זר". מתן סיוע צבאי לישראל זכה תמיד לתמיכה מקיר לקיר בקונגרס. מאז 1998, גובהו הוא

בסביבות 3 מיליארד דולר בשנה. ב-2016 חתמו הנשיא אובמה וראש הממשלה נתניהו על מזכר הבנות לעשר שנים, שעל פיו ישראל תקבל במהלכן סיוע בסך 38 מיליארד דולר.¹⁰

סיוע צבאי מגיע בדרכים נוספות. אחרי מלחמת ששת הימים, בתקופת כהונתו של לינדון ג'ונסון, הייתה ארה"ב לספקית הנשק העיקרית של ישראל. מאז שיתפו המדינות פעולה במיזמים כגון טיל החץ, קלע דוד, כיפת ברזל וגילוי מנהרות.

הסיוע הצבאי נחשב לאבן פינה ביחסי ארה"ב-ישראל. מתוך כך, לאורך כל הדרך, ברור היה שגם כאשר יש מחלוקת בענייני מדיניות, ארה"ב אינה משתמשת בסיוע הצבאי כאמצעי לחץ על ישראל.¹¹ בעיני האזרחים האמריקנים ונבחריהם, הסיוע הצבאי למדינה השוכנת באזור מסוכן ומוקפת אויבים העולים עליה במספרם בסדרי גודל שלמים היה דרך להבטיח את יכולתה של מדינה זו להגן על עצמה – ויותר מכך: לסכל אפשרות של שואה שנייה לעם היהודי.

האמת היא שסיוע זה, בדמות אספקת נשק ותחמושת ולאחר מכן כסף, החל רק בשנות השישים המוקדמות. ארצות הברית התחילה אז לראות את ישראל כנכס אסטרטגי במזרח התיכון. זאת ועוד, ישראל השיגה אז, על פי הדיווחים, יכולות צבאיות גרעיניות, וארה"ב לא רצתה שישראל תשלב אותן בארסנל שלה; לכן סיפקה לה אמצעי לחימה קונבנציונליים משופרים. עמוס רובין, יועץ כלכלי לראש הממשלה יצחק שמיר, הדגדג נקודה זאת ברצון בשנת 1987: "אם ישראל תישאר לבדה במערכה, לא תהיה לה ברירה אלא להישען על אמצעי הגנה מסוכן, שיסכן אותה ואת העולם כולו... כדי למנוע מישראל תלות בנשקה גרעיני נדרשים שניים-שלושה מיליארדי דולרים של סיוע צבאי אמריקני בשנה".¹²

לאורך חמישים השנים האחרונות, נושא הסיוע הופיע במצע המפלגה הדמוקרטית כחלק מן ההצהרה בדבר מחויבותה של ארה"ב להבטחת יכולת ההתגוננות של ישראל. במצע 1976, למשל, נכתב: "נמשיך בתמיכתנו העקבית בישראל, ובכלל זה העזרה הצבאית והכלכלית הנדרשת לשימור כוח ההרתעה שלה באזור". ב-1984: "חובתנו להבטיח את יתרונה הצבאי של ישראל על פני כל שילוב של מדינות עימות מזרח-תיכוניות". ב-2004: "נבטיח כי בכל נסיבות שהן תשמור ישראל על יתרונה האיכותי למען ביטחונה הלאומי וזכות ההגנה העצמית שלה". שינוי מוזר בצורת הביטוי בנושא אירע במצע 2012:

מן הטעם הזה, למרות אילוצי תקציב, הנשיא פעל עם הקונגרס להגדלת הסיוע הביטחוני לישראל בכל שנה ושנה מאז נכנס לתפקידו, והעביר לה כמעט 10 מיליארד דולר בשלוש השנים האחרונות. הממשל פעל גם להבטיח את יתרונה הצבאי האיכותי של ישראל באזור. כן העמקנו את שיתוף הפעולה הביטחוני, ובכלל זה מימון מערכת כיפת ברזל, כדי לעזור לישראל לטפל באיומים הדוחקים ביותר...

כל המצוי בפוליטיקה האמריקנית יודע שאילוצי תקציב יש תמיד. החוב הפדרלי ממשיך להיערם. בכל שנה לווה ארה"ב עוד ועוד כסף למימון הוצאות הממשלה הגדולות. הכנסת אילוצי התקציב לדיון על הסיוע לישראל מוזהר, אם כן. היא רומזת לכך שהסיוע אולי לא היה נכלל בתקציב אלמלא מאמציו המיוחדים של הנשיא אובמה ודאגתו לישראל. אין דבר רחוק יותר מן האמת.

הקונגרס האמריקני שולט בתקציב, ומתוך כך בהיקף סיוע החוץ לכל המדינות ובכללן ישראל. ב-2012, הסיוע לישראל זכה לתמיכה כה רבה מצד שתי המפלגות בקונגרס, שהקונגרס יכול היה לאשרו אפילו אם היה הנשיא מטיל וטו. במילים אחרות, ניסיון לקצץ את הסיוע לישראל היה בגדר התאבדות פוליטית לנשיא, אף כי ארה"ב נמצאה בעיצומה של התאוששות משפל כלכלי. כך, למשל, אחרי מלחמת לבנון ב-1982, הקונגרס אישר תוספת סיוע של 250 מיליון דולר לישראל למרות התנגדותו הנחרצת של ממשל רייגן. מזכיר המדינה דאז, ג'ורג' שולץ, אמר שהקונגרס אישר את הסיוע "כאילו אני ורייגן לא היינו קיימים".¹³

היחסים המתוחים בין ממשל אובמה לישראל הם מן המפורסמות. שגריר ישראל בארה"ב בימים ההם, מייקל אורן, אמר כי מדיניות אובמה היא "שבר טקטוני" במערכת היחסים. על רקע מה שנתפס בציבור כמתיחות עם ישראל, אין פלא שהמצע יוצא מגדרו להדגיש כמה תומך הנשיא אובמה בישראל. מדגים זאת המשפט המופיע במצע מיד לאחר ענייני הסיוע לישראל:

תמיכתו העקבית של הנשיא בזכותה של ישראל להגן על עצמה, והתנגדותו האיתנה לכל ניסיון לדה-לגיטימציה של ישראל בזירה הבינלאומית, הן עדות נוספת למחויבותנו המתמדת לביטחון ישראל.

כך או כך, לפני שמונה שנים נתפס הסיוע לישראל כמקודש; היום, המצב כבר אחר. משתתפי המרוץ במפלגה הדמוקרטית למועמדות לנשיאות בבחירות 2020 הפגינו נכונות לשקול את מינוף הסיוע לישראל לשם לחץ עליה לשנות את מדיניותה. הסנאטור ברני סנדרס הצהיר: "3.8 מיליארד דולר [לשנה] זה המון כסף, ואנחנו לא יכולים לתת אותו לממשלת ישראל כצ'ק פתוח. אם אתם רוצים סיוע צבאי, תצטרכו לשנות מן היסוד את היחס שלכם [לעזה]". פיט בוטיג'ג' ואליוזבת וורן אמרו כי אם תבקש ישראל להחיל ריבונות על חלקים מיהודה ושומרון, אפשר יהיה להשתמש בסיוע כמנוף לגרום לה לשקול זאת מחדש.¹⁴

הרעיון לא צץ ביוזמת המועמדים. מנחים בוועידת ג'יי סטריט הם שהציגו את השאלה לכל המועמדים הדמוקרטים. נוסף עליהם, הטרידו את המועמדים עם שאלה זו פעילי שמאל קיצוני ש"ארבו" להם בדרכם במסעות הבחירות. ג'ו ביידן היה המועמד היחיד שדחה במפורש את הרעיון. "הרעיון שנתנה את הסיוע הצבאי לישראל בשינוי מדיניות ספציפי מרתיח אותי", אמר.¹⁵

למרבה ההפתעה, גם מועמדים דמוקרטים הנחשבים אנשי מרכז, כגון הסנאטורית איימי קלבושר ומייקל בנט, לא הצליחו לומר באופן שאינו משתמע לשתי פנים כי הם פוסלים התניה של הסיוע הצבאי בבחירה של ישראל במדיניות מסוימת. שניהם ענו לשאלה באורח חמקמק משהו. הדיון על קיצוץ הסיוע לישראל שיקף את השינוי מרחיק הלכת שחל במפלגה בתוך פרק זמן קצר יחסית. סוגיית הסיוע לישראל הוחדרה לשיח בעונת הבחירות הנוכחית, אבל ברור כי הלגיטימיות של סיוע זה תוסיף לעמוד במבחן בשיח של הזרם המרכזי במפלגה גם במערכת הבחירות הבאה.

מצע 2020 מכריז כי התמיכה במזכר ההבנות מ-2016 על חבילת הסיוע לעשור יצוקה בבטון. הדבר נראה מלבב בעיני אחדים, אך מדאיג בעיני רבים אחרים. הצורך לשוב ולאשר את התמיכה בחבילה הוותיקה משקף את הידרדרות יחסה של המפלגה לישראל. במהלך הדיון על המצע הועלתה הצעה לתיקונו כך שהסיוע האמריקני לישראל יותנה בהפסקת קידומו של ה"סיפוח". הצעה זו נדחתה ברוב גדול: 117 לעומת 34. אך אין לטעות: רבים מהמציבים נגדה פשוט חששו מהשפעתה הרעה על הבוחרים היהודים. לא שישראל נמצאת במקום גבוה במדרג השיקולים של הבוחרים הללו; בכלל לא. אבל העמדה כזאת של הסיוע לישראל בספק ממשי עלולה להחזיר את סוגיית ישראל לתשומת הלב.

האזכור המחודש של התמיכה בסיוע לישראל הוא מעשה נכון מצד מנסחי המצע: פגיעה בסיוע היא קו אדום בעיני יהודים דמוקרטים רבים. הדגימה זאת יפה אפיזודה בסדרת כתבות הטלוויזיה של יונית לוי 'האמריקאים' ששודרה בחדשות ערוץ 2 בינואר השנה. בפרק על עמדת הקהילה היהודית-אמריקנית כלפי ישראל היא שאלה יהודי מבוגר עשיר, לארי גוטליב שמו, היכן מדורגת טובת ישראל בין שיקולי ההצבעה שלו. גוטליב, שתמונות ביל קלינטון וברק אובמה מתנוססות בסלון ביתו, ענה שלא בחמשת המקומות הגבוהים. אז איפה, שאלה לוי. אולי במקום השישי, ענה, אולי עוד קצת למטה, אבל בטח לא בחמשת הראשונים. כאשר שאלה אותו לוי אם הוא מתנגד להצבת תנאים לסיוע לישראל אמר שלא, אך המשיך ואמר שאם העניין יהפוך לרציני סוגיית ישראל תעלה אצלו בחשיבותה.¹⁶ התשובה המחייבת כי הסיוע נתפס בקרב בוחרים יהודים כלב ליבם של היחסים עם ישראל, ומועמד דמוקרטי שישקול להתנותו עלול לאבד מצביעים נאמנים.

ג. ירושלים

לאורך ארבעה עשורים דבקו הדמוקרטים בהכרה בירושלים כבירת ישראל ובהתנגדות לחלוקתה. מצעי המפלגה בבחירות '76, '80 ו-'84 אף קראו להעברת השגרירות האמריקנית לירושלים. היחס לירושלים השתנה ב-2012, אך תהליך השינוי החל כבר ב-2008. ככל מערכות הבחירות מ-1992 עד 2004 התייחס מצע המפלגה לירושלים במילים "ירושלים הינה בירת ישראל, ועליה להישאר עיר בלתי-מחולקת הנגישה לבני

כל הדתות". ב-2008 כל המילים הללו נותרו על כנן, אך הן התפצלו לשני משפטים שביניהם משפט נוסף המלמד כי מעמד ירושלים אינו עניין מוחלט כל כך:

ירושלים הינה, ותהיה, בירת ישראל. הצדדים הסכימו שסוגיית ירושלים תידון במשא ומתן על הסדר הקבע. על ירושלים להישאר עיר בלתי-מחולקת הנגישה לבני כל הדתות.

סתירה מתקיימת בניסוח הזה. מצד אחד, אנו מסכימים שירושלים היא בירת ישראל, נקודה. מצד שני, הדבר פתוח למשא ומתן. הוספת המשפט האמצעי, בעניין המשא ומתן העתידי, רומזת לחוסר הסכמה בין מנסחי המצע באשר למעמד ירושלים.¹⁷

במבט לאחור, שינוי קטן זה במצע 2008 היה רק מבוא למהפך במצע 2012: בגרסתו המקורית לא צוינה כלל הכרה בירושלים כבירת ישראל. שרר אז מתח בין ממשל אובמה לממשלת נתניהו, אך נושא ירושלים לא היה מרכזי בו. אורך החיים של סעיף מדיניות במצע המפלגה, ללא כל שינוי, איננו עומד בדרך כלל על ארבעים שנה. גם עשרים שנה נחשבות בדרך כלל תקופה ממושכת. קביעותו של המשפט הזה במצעים הייתה מקרה מיוחד, ועל כן היעלמותו עוררה סערה בוועידה. בהוראת הנשיא אובמה הוא הוחזר למצע. אולם כאשר התיקון הובא אל מליאת הוועידה, הוא לא זכה לשני השלישים הדרושים לאישורו. אף על פי כן התיקון נכפה: יו"ר הוועידה אנטוניו ויארגוסה הכריז שהתיקון התקבל, לקול קריאות בוז מרחבי האולם.¹⁸

הסערה הייתה מאורע ייחודי; קריאות הבוז של הקהל כלפי הבכירים כאשר כפו את ביטול השינוי שנעשה לרעת ישראל אותתו על נתק בין הפעילים לבין הנהגת המפלגה. לו הייתה ההנהגה עם השטח, היא לא הייתה מביאה למליאה הצעת החלטה שתעורר מחלוקת כזאת.

כמה ממנהיגי המפלגה פטרו את ההשמטה לכאורה כטעות, אך דבריהם תמוהים. יו"ר המועצה הלאומית של המפלגה, חברת הקוגרס דבי וסרמן שולץ, היא אחת מהן. בראיון לכתבת הבית הלבן של סיי-אן-אן בריאנה קיילר היא אף הכחישה שלא הושג רוב שני-השלישים הדרוש לאישור התיקון, ואפילו את עצם קיומה של מחלוקת בעניין. דבריה היו מוזרים כל כך, שכאשר החזירה הכתבת את השידור לאולפן אמר המנחה אנדרסון קופר, אחוז תימהון, כי שולץ חיה "ביקום חלופי".¹⁹

ירושלים שבה ומופיעה במצע 2016, אך עם פיתול חדש בעלילה: "אף כי ירושלים היא סוגיה במשא ומתן על הסדר הקבע, עליה להישאר בירת ישראל, עיר בלתי-מחולקת הנגישה לבני כל הדתות". היותה של העיר סוגיה במשא ומתן היא תחילת המשפט, והיא מוצגת כעובדה אובייקטיבית – כלומר שהמפלגה הדמוקרטית מאמינה בה – וזאת בניגוד למצע 2008 שבו נאמר כי הצדדים הסכימו שסוגיה זו תידון במשא ומתן על הסדרי הקבע. ועוד: האמירה כי ירושלים הינה בירת ישראל ותישאר כזאת השתנתה לכדי ציון שעליה להישאר בירת ישראל.

השינויים הללו דקים ואולי הם נראים חסרי חשיבות – מילה לפה ומילה לשם, משפט עמום כזה או אחר – אולם מצעים אלה נכתבים בשום שכל, ודיונים רבים קודמים להגעה לנוסח הסופי. חבר בכיר במפלגה הדמוקרטית אמר על המצע הזה: "הסעיפים על המזרח התיכון במצע הקודם הוכנו בקפידה ושירתו אותנו היטב".²⁰

אף כי השגרירות האמריקנית בישראל עברה לירושלים, והנשיא טראמפ הכיר בהיותה של העיר בירת ישראל, ספק אם המעיין במצע 2020 יבין שהדברים הללו קרו. המצע פשוט חוזר על המשפט משנת 2016 כי ירושלים צריכה להמשיך להיות בירת ישראל.

ד. תנועת BDS

התנועה למען חרם, משיכת השקעות ועיצומים נגד ישראל, הידועה בראשי התיבות BDS, מצאה את דרכה אל מצע 2016. תומכי התנועה מגדירים אותה כ"תנועה בהנהגה פלסטינית למען חופש, צדק ושוויון" שמקור השראתה בתנועת המאבק באפרטהייד בדרום אפריקה. הם טוענים כי ישראל "כובשת אדמה פלסטינית ומחזיקה בה כמושבה קולוניאלית, מפלה נגד אזרחים פלסטינים בישראל ומתכחשת לזכותם של הפליטים הפלסטינים לשוב לבתיהם". הם מפעילים קמפיינים עממיים, ארגונים, אגודות ועוד כדי ללחוץ על ישראל "לציית לדין הבינלאומי".²¹

תומכי ישראל רואים בתנועה זו איום קיומי, ובישראל מוקיעה אותה כמעט כל הקשת הפוליטית. בעיני מבקריה, התנועה מפעילה על יחידים, חברות ומדינות לחץ כלכלי וציבורי כדי לרתום את הקהילייה הבינלאומית להחרמת ישראל ולהפיכתה למדינה מצורעת. בארה"ב, תומכי ישראל הפעילו את נציגיהם בקונגרס בנושא, והתוצאה היא החלטות דו-מפלגתיות של הקונגרס נגד BDS, וחוקים רבים של מדינות בארה"ב הקובעים כי ממשל המדינה לא יתקשר עסקית עם גופים המשתפים פעולה עם התנועה.

במצע המפלגה הדמוקרטית בשנת 2016 הוכנסו אמירות נגד BDS: "ישראל חזקה ובטוחה חיונית לארה"ב ... לכן נתמוך תמיד בזכותה של ישראל להגן על עצמה, ... ונתנגד לדה-לגיטימציה של ישראל, ובכלל זה באו"ם או באמצעות תנועת החרם, משיכת ההשקעות והעיצומים".

למקרא משפטים אלה אפשר להבין שהמפלגה הדמוקרטית מתנגדת לחלוטין ל-BDS, אך לאמיתו של דבר הם נוסחו בכישרון רב כדי לומר דבר-מה שונה מעט. ג'יימס זוגבי, מנציגי מחנה סנדרס בוועדת המצע, דרש תחילה להשמיט מהמצע את המשפט נגד ה-BDS למצע. ונדי שרמן, ממחנה הילרי קלינטון, הדפה אותו מיד והסבירה כי בניסוח המשפט "נזהרנו מאוד לא להתנגד ישירות ל-BDS", אלא רק להיבט של הדה-לגיטימציה של ישראל.²² קריאה קפדנית של המשפט תבהיר

למה הכוונה. המילים "או באמצעות תנועת החרם, משיכת ההשקעות והעיצומים" מופיעות בו רק כתיאור של אחת הדרכים לדה-לגיטימציה של ישראל; כלומר, המפלגה מתנגדת לפעילות BDS רק אם היא משמשת למטרה זאת, ולא באופן מוחלט.

מצע 2020 ממשיך להוריד את מפלס ההתנגדות ל-BDS, ומרוקן אותה מתוכן של ממש. הנה לשון המצע:

אנו מתנגדים לכל ניסיון בלתי-הוגן להוציא את ישראל מן הכלל ולשלול ממנו לגיטימיות, כולל ניסיונות הנעשים באו"ם ובאמצעות תנועת החרם, משיכת ההשקעות והעיצומים, וזאת מתוך שמירה על הזכויות החוקתיות של אזרחינו.

המצע מגדיר בעצם שני תנאים להתנגדותה של המפלגה לביקורת על ישראל: אם ישראל מוצאת מן הכלל באורח לא הוגן, ואם הפעילות שוללת ממנה לגיטימיות. במילים אחרות, יש מרחבי-אפשרויות לביקורת על ישראל, בפרט כשהיא זוכה למסגור הנכון. אך המצע צועד צעד נוסף. הוא מתחייב בהקשר זה להגן על הזכויות החוקתיות של האמריקנים; משמע, הדמוקרטים לא יתמכו בשום חקיקה שתגביל את הממשל במגעו ובמשאו עם ארגונים או אנשים התומכים ב-BDS. זאת ועוד: בעבר הדה-לגיטימציה של ישראל נחשבה בעיני הדמוקרטים לאיום עליה, ואילו עכשיו אין לכך זכר. בקיצור, הסעיף הוא מילים יפות הגורמות לאוהדי ישראל להרגיש טוב אך אין בו משמעות, ומבחינה מסוימת הוא אפילו מעודד את ה-BDS.

השינויים במצע: מבט כולל

השינוי במצע 2016 לעומת קודמיו היה במבנה ובמסגור. על פי יו"ר ג'יי סטריט, ג'רמי בן-עמי, נוסח המצע של 2016 "שובר את הרגלה של המפלגה לנסח את עמדתה בזכות מדינה פלסטינית רק בהקשר של האינטרסים הישראליים". בן-עמי ציין כי "כשהמפלגה מדברת באורח מקביל על הכרה בזכויות הישראליות והפלסטיניות, היא מדגישה את תפיסתה כי הפתרון הבר-קיימא היחיד לסכסוך, פתרון שתי המדינות, דורש הכרה בכך שגורלות שני העמים שזורים זה בזה".²³

ואכן, מצע 2012 הציב בבירור את תהליך השלום בהקשר של האינטרס הישראלי, והסביר כי "המחויבות המתמדת" של ממשל אובמה "לביטחון ישראל" היא הגורמת לו לקדם תהליך שלום. "מחויבות זו היא-היא הסיבה לכך שהנשיא אובמה והמפלגה הדמוקרטית שואפים להשגת שלום בין הישראלים לפלסטינים". לעומת זאת, מצע 2016 דן בתהליך השלום באורח ניטרלי. לאחר ענייני התמיכה בישראל מתחילה פסקה חדשה האומרת, "נמשיך לפעול למימוש פתרון שתי המדינות לסכסוך הישראלי-פלסטיני, מתוך משא ומתן ישיר בין הצדדים שיבטיח את עתיד ישראל כמדינה יהודית בטוחה ודמוקרטית בעלת גבולות מוכרים ויספק לפלסטינים עצמאות, ריבונות וכבוד".

שינוי מבני נוסף נוגע למיקומה של ישראל בפרק המזרח התיכון במצע. ברוב המצעים מאז 1992 יש פרק המוקדש למזרח התיכון, ובדרך כלל הוא מתחיל בענייני ישראל. כך זה נראה, למשל, במצע 2004:

המזרח התיכון. המפלגה הדמוקרטית מחויבת באורח יסודי לביטחונה של בת-בריתנו ישראל ולכינון שלום כולל, צודק ובר-קיימא בין ישראל לשכנותיה. יחסינו המיוחדים עם ישראל ... באופן דומה נפתח הפרק המקביל במצע 2008. והנה, מצע 2016 נטש גישה זאת ופתח את פרק המזרח התיכון בנקודת מבט שונה לגמרי:

במזרח התיכון, הדמוקרטים יקדמו ממשול מכיל יותר בעיראק ובסוריה, שיכבד את הזכויות השוות של כל האזרחים; יספקו תמיכה וביטחון ללבנון ולירדן, שתי מדינות המארחות מספר חסר-פרופורציה של פליטים; ישמרו על שיתוף הפעולה הביטחוני ההדוק עם מדינות המפרץ; ויעמדו לצד תושבי האזור השואפים ליותר חופש והזדמנויות כלכליות. ישראל חזקה ובטוחה חיונית לארה"ב ...

במצע המפלגה לבחירות הקרובות, בחירות 2020, נמשכת ההתרחקות מישראל. לראשונה מאמץ המצע את הנרטיב הפלסטיני בדבר ה"זכות" של הפלסטינים למדינה. עד כה, המצע הדמוקרטי דן בפתרון שתי המדינות בהקשר של האינטרס הישראלי, או כתוצאה רצויה של משא ומתן בין ישראל לפלסטינים; כך היה ב-2016. אימוץ נרטיב ה"זכות" הוא תמורה פורצת דרך, המבטאת תפיסה כי לשני הצדדים בסכסוך זכויות שוות וטענות שוות משקל, וכי ארה"ב צריכה להקפיד על עמדה מאוזנת ולא להעדיף את ישראל כפי שנהגה.

המצע ממשיך בהקבלה בין ישראל לפלסטינים בקובעו: "הדמוקרטים ימשיכו להתייבב נגד הסתה וטרור". משפט זה נוסח במתכוון בעמימות, אך הוא מעמיד את ישראל ואת הפלסטינים באותה רמה בנושאי ההסתה והטרור; נרמז בו ששני הצדדים נוקטים אותם, והמפלגה מתנגדת לכל צורות ההתנהגות הללו.

ההתנגדות להרחבת ההתנחלויות נזכרת במצע, אך הוא נמנע מחציית הסף של כינוי יהודה ושומרון שטח כבוש. חסר מן המצע אזכור למאמציה המתמידים של איראן להשמיד את ישראל, שנמצא בו ב-2016. אדרבה, הוא חוזר על המחויבות להצטרף לעסקת הגרעין עם איראן, שלא השיגה רוב לא בסנאט ולא בבית הנבחרים. ועוד, בפרק המזרח התיכון במצע, ישראל היא הנושא האחרון. קודמים לה ענייני איראן, דיון בחשיבותו של שיפור היחסים עם מדינות המפרץ, ואפילו אזכור של עיראק. כאמור לעיל, מיקומו של נושא במצע משקף את מידת חשיבותו.

חלק שני: מה קרה

שינויים כאלה אינם בגדר פליטות קולמוס. הם פרי שיקול דעת מעמיק. יתרה מכך, דרכו של מצע שאין הוא מחולל שינוי אלא הוא משקף אותו. השינויים מבטאים תמורה יסודית בתמיכה שהמפלגה הדמוקרטית נהגה לאורך שנים על שנים להרעיף על ישראל; האם הם אכן מעוגנים בשינויים בדעת הקהל? ומה חולל אותם?

שתי סדרות של סקרי דעת קהל, מטעם מכון פִּיו ומטעם מכון גאלופ, עקבו אחר שיעורי התמיכה בישראל בקרב מצביעי המפלגה הדמוקרטית בשני העשורים האחרונים. בסקרי גאלופ, האהדה לישראל בסכסוך המזרח תיכוני מצד קהל זה נעה לאורך התקופה בין 42% ל-49%, ובשנת 2019 עמדה על 43%. המגמה המובהקת של ירידה בתמיכה בישראל מורגשת כאשר קהל המצביעים מפולח על פי גוונים אידיאולוגיים. הצניחה העיקרית היא בקרב האגף השמאלי יחסית בקרב תומכי המפלגה הדמוקרטית, האגף הליברלי. שם, ההעדפה "נטו" כלפי ישראל (כלומר הפרש בין שיעור התומכים בישראל לשיעור התומכים בפלסטינים) הייתה נמוכה יחסית, סביב 15 אחוזים, לאורך העשור הקודם עד אמצע העשור החולף, אך לקראת שנת 2017 ירד שיעור זה בחריפות לכדי 3 אחוזים בלבד, ושם הוא נמצא גם ב-2019.²⁴

סקרי מכון פיו האירו פנים לישראל אפילו פחות. במהלך שני העשורים האחרונים, תמיכתם של מצביעי הדמוקרטים בישראל פחתה ב-11 אחוז, מ-38 אחוז ל-27. באגף הליברלי, שיעור הנטו לטובת ישראל צנח ב-31 אחוזים. ההזדהות באגף הליברלי עם הפלסטינים כמעט הוכפלה בתקופה הזאת, מ-18 אחוז ל-35. אל מול אותם 35 אחוז המעדיפים את הפלסטינים נרשמו רק 19 אחוז המעדיפים את ישראל. באגפים המתונים יותר של המפלגה המצב הפוך, אף כי גם הוא אינו מלהיב בעיניים ישראליות: 35 אחוז מעדיפים את ישראל, ו-17 אחוז את הפלסטינים.²⁵

בסקר בנושא באפריל 2019 פילח מכון פיו את האהדה כלפי ישראל וכלפי הפלסטינים על פי קבוצות גיל. בקרב הדמוקרטים, בקבוצות הצעירות שיעור האהדה לפלסטינים היה גבוה מעט מזה שכלפי ישראלים: אצל בני 18 עד 29, 64 אחוזים אוהדים את הפלסטינים ו-61 אחוזים את העם בישראל (אפשר לאהוד את שניהם). הפער לטובת הפלסטינים מתכווץ ואז מתהפך ככל שעולים בשכבת הגיל; אך גם בשכבת בני 65 ומעלה, האוהדת ביותר לישראל, 66 אחוז אוהדים את הישראלים ו-60 אחוז אוהדים את הפלסטינים. גם בקרב מצביעי הרפובליקנים שיעור אוהדי הפלסטינים פוחת עם הגיל ושיעור אוהדי ישראל עולה, אך כאן יש בכל קבוצות הגיל פער עצום לטובת ישראל. האהדה לפלסטינים נעה בין 48 אחוז אצל הצעירים ל-29 אחוזים אצל המבוגרים, ואילו האהדה לישראלים – בין 68 אחוז אצל הצעירים ל-87 אחוז אצל המבוגרים.²⁶

עם כל ההבדלים בין הנתונים של פיו ושל גאלופ, המגמה ברורה: התמיכה בישראל בקרב הדמוקרטים הליברלים פחתה במהלך שני העשורים האחרונים והתמיכה

בפלסטינים עלתה – ופלח מצביעים זה הוא כיום הגדול ביותר בין מצביעי המפלגה הדמוקרטית.²⁷

השורשים: שנות השישים והלאה

כיצד נראתה פעם תמיכתה של המפלגה הדמוקרטית בישראל? המחשה נאה תיתן לנו פסקה ממצע המפלגה בבחירות 1984, העוסקת ביחסו הנוקשה של ממשל רייגן לישראל:

כמספר חילופי הגברי במטה הממשל כן מספר שינויי המדיניות המזרח-תיכונית שלו. תחילה הוא הציע לישראל שיתוף פעולה אסטרטגי כאילו היה מתנה. ואז משך את ההצעה כדי להעניש את ישראל, כאילו לא הייתה בת-בריתנו. ואז לחץ על ישראל לעשות ויתורים חד-צדדיים לירדן. ואז דרש מישראל לסגת מלבנון. ואז הפציר בה להישאר שם. ואז דחה את הצעתה להושיט עזרה רפואית לנחתיים הפצועים שלנו.

זאת, נוסף על הכרזה כי ירושלים צריכה להישאר בירתה הלא-מחולקת של ישראל "לנצח", תיאור ישראל כ"יותר מאשר ידידה שאפשר לסמוך עליה", וקריאה להעביר את שגרירות ארה"ב בישראל לירושלים.

מתי החלה השחיקה באהדת הדמוקרטים לישראל? האסטרטג הפוליטי דאג שון, שייעץ בין היתר לקלינטון, מזהה את זרע הפורענות כבר באמצע שנות השישים, כאשר "מיעוט אנטי-ישראלי הופיע בדמות השמאל החדש". עד אז התמיכה בישראל נקשרה עם התנועה לזכויות האזרח. שחורים ויהודים כאחד סבלו מאפליה. אלא שכמה קבוצות בתוך השמאל החדש, ביניהן הפנתרים השחורים ו'ועדת התיאום הסטודנטילית הלא-אלימה' (SNCC), ראו את הפלסטינים כנתונים במאבק שחרור צודק נגד מדכאיהם הישראלים.²⁸

המחשה לעמדות אלה מספקות קריקטורות שהופיעו בביטאונים הארגונים. בעלון שהפיצה SNCC מצויר משה דיין שבמקום דרגות מונחים על כתפיו סימני דולרים. קריקטורה אחרת מראה את המתאגרף מוחמד עלי עם נשיא מצרים עבד אל-נאצר נחנקים בפלצור שמחזיקה יד המקושטת במגן דוד שסימן הדולר במרכזו. זרוע אחרת, עם חרב מעוקלת המתוארת כ"תנועת השחרור של העולם השלישי", מונפת לבתק את לולאת החנק. בגיליון 'הפנתר השחור' מ-1970 בערך, קריקטורה המשתרעת על פני עמוד שלם מתארת את ישראל כ"מדינת הבובות הציונית של האימפריאליזם". חזיר שעניו מכוסות נושא את הכיתוב "הציונות העולמית" יונק מבקבוקי מלאים דולרים שמחזיקה קבוצת חזירים המזוהה כ"ארה"ב, האימפריאליזם, גרמניה המערבית, צרפת, בריטניה".²⁹

מכתב למערכת ניו-יורק טיימס משנת 1971 מסביר מדוע גם במבט אובייקטיבי השחורים אמורים להיות בצד הפלסטינים. "אותו ממשל אמריקני המנסה למחוץ את תנועת השחרור הפלסטינית פועל בגלוי להרס מפלגת הפנתרים השחורים וכל ארגון

לוחמני של אנשים שחורים. אותם רובים היורים על אנשים שחורים ברחובות לוס-אנג'לס, ניו-יורק ואוגוסטה יורים על ערבים בירדן, בסוריה וברצועת עזה".³⁰

בשנות השבעים חלה הקצנה אנטי-ישראלית בקרב חלקים בשמאל, והחלטת עצרת האו"ם כי הציונות היא צורה של גזענות הוסיפה שמן למדורה. שגריר ארה"ב באו"ם אנדרו יאנג, האפרו-אמריקני הראשון בתפקיד זה, הודח בשנת 1979 לאחר שנפגש עם נציג אש"ף בניגוד להוראות הדרג המדיני, והדבר גרם לכמה מנהיגים שחורים לחדול מאחדות הדעים שלהם עם בני בריתם היהודים לגבי ישראל.³¹ הכומר השחור ג'סי ג'קסון ביקר בשנה ההיא בישראל והזהיר כי השחורים בפוליטיקה האמריקנית הם כוח הנוטה לתמוך במי שתומך בו. דבריו באו על רקע סירובו של ראש הממשלה מנחם בגין לפגוש אותו ואת פמלייתו בגלל תמיכתם באש"ף.³²

ג'קסון, שתמך בערפאת, עמד בקשר פוליטי עם לואיס פרחאן והשמיע דברים אנטישמיים על העם היהודי, התמודד ב-1984 על מועמדות המפלגה הדמוקרטית לנשיאות. הוא קיבל אז 3.3 מיליון קולות, ובבחירות הבאות הכפיל הישג זה וזכה לתמיכתם של 29 אחוזים מהמצביעים הדמוקרטים. במהלך הבחירות המקדימות אמר ראש עיריית ניו-יורק אד קוץ' כי הצבעה של יהודים ותומכי ישראל לג'קסון היא מעשה טירוף.³³ בוועידת המפלגה ב-1988 ניסה מחנה ג'קסון להכניס למצע סעיף בזכות "הגדרה עצמית" לפלסטינים, אך קבוצות יהודיות הצליחו בשתדלנותן למנוע כל אזכור לפלסטינים במצע. יועצו של ג'קסון, ג'יימס זוגבי, הציג את עצם הדיון בסוגיה כניצחון.³⁴

זוגבי סיפר כי נאמר לו שהכנסת מילת הפ', "פלסטינים", למצע היא מעבר לקו האדום, והחדרת הסוגייה הפלסטינית "תהרוס" את המפלגה. דאגתה של המפלגה לשימור הקול היהודי בזמן ההוא השתקפה במעשים כמו תקיעת שופר בתחילת המפגש המסורתי שלאחר הוועידה, והפצת "תקציר בן 300 עמודים" המביע את תמיכתו של המועמד לנשיאות מייקל דוקאקיס בקהילה היהודית.³⁵

חוקר המזרח התיכון דניאל פייפס ציין כי ב-1984 ישראל לא הייתה סוגייה שבמחלוקת בין ליברלים ושמרנים: היו לה תומכים ומתנגדים בשני המחנות.³⁶ לעומת זאת, ב-1992 הוא כתב שעתידי יחסי המפלגה הדמוקרטית וישראל אינו נראה בהיר. הוא ציין אז כי ידם של אוהדי ישראל במפלגה על העליונה, אך הזהיר כי "אם יתחזקו הלכי הנפש הבדלניים, או הערבים האמריקנים יתארגנו, העמדה הפרו-ישראלית תתאדה באותה מהירות שמתאדה בה קרח בצוהרי קיץ בנגב".³⁷ כעבור עשור יכתוב: "המזרח התיכון החליף את ברית המועצות כאבן הבוחן לפוליטיקה ולאידאולוגיה. בבהירות רבה והולכת, השמרנים ניצבים בצד אחד של סוגיות האזור הזה, והליברלים בצד האחר".³⁸ אומנם, דבריו מלמדים כי גם בימי השיא של התמיכה הדמוקרטית בישראל היו במפלגה בעלי גישה נגדית – אך כוחם היה דל, והקול היהודי היה אז חשוב יותר.

הליגה נגד השמצה דיווחה כי העשור הראשון של המאה הנוכחית עמד בארה"ב בסימן פעילות אנטי-ישראלית ואנטי-ציונית נמרצת. מאות ארגונים הגבירו את מתקפתם על ישראל באירועים, קמפיינים ויוזמות. את האקטיביזם הזה זירזו מלחמותיה של ארה"ב בעיראק ובאפגניסטן – שכן הופצה ההאשמה כי ישראל היא הסיבה למלחמות הללו; האשמה זו שכנעה רבים מהפעילים נגד המלחמות לאמץ עמדות אנטי-ישראליות ולבוא בקשרים עם ארגונים מוסלמיים כדי ללהק יחד את ישראל לתפקיד המכשול לאינטרסים האמריקניים. מאיץ נוסף לאקטיביזם היה עלייתם של אמצעי תקשורת זמינים לכול ובעלי כושר הפצה עצום, קרי האינטרנט והמדיה החברתית.³⁹

ארגונים אנטי-ישראליים גם השתמשו במחאות אחרות להפצת המסר שלהם. למשל, תנועת BDS רכבה על גליה ומפגיניה של תנועת 'Occupy Wall Street' להחדרת מסריה, והפיצה את הסיסמה "כבשו את וול סטריט, לא את פלסטין".⁴⁰ ארגון הפרינג' "סוציאליסטים דמוקרטים למען אמריקה", שבהיווסדו ב-1982 היו פרו-ישראלי, תומך מאז 2017 באופן רשמי ב-BDS.⁴¹

ב-2006 הגיע פייפס למסקנה שהתפוררות הקונצנזוס בסוגיות רבות בארה"ב פועלת לרעת ישראל – וכי שינוי חד במדיניות האמריקנית כלפיה צפוי עם כניסתו של נשיא דמוקרט לבית הלבן.⁴² כעבור שנתיים, בתקופת מערכת הבחירות לנשיאות, ג'סי ג'קסון צוטט כאומר כי אומנם הציונים "ששלטו במשך עשורים במדיניות החוץ האמריקנית" עודם חזקים, אך הם יאבדו הרבה מהשפעתם כשאובמה ייבחר.⁴³

ואכן, שנה וחצי לאחר שנכנס אובמה לבית הלבן אמר שגריר ישראל בארה"ב מייקל אורן כי ביחסים בין המדינות מתחוללים שינויים טקטוניים (תמורות גיאולוגיות המשנות את מפת היבשות והימים) ואין זה רק משבר חולף. אובמה, להבדיל מקודמיו, "איננו מונע מרגשות היסטוריים-אידיאולוגיים כלפי ישראל אלא רק מאינטרסים ושיקולים קרים".⁴⁴

בספרו 'נגזר עליו להצליח' כתב דניס רוס, לשעבר שליחו המיוחד של ממשל קלינטון למזרח התיכון: "במילים פשוטות, סדר העדיפויות של ממשל אובמה בתחום הביטחון הלאומי כמעט הבטיח שישראל תהיה בעיה". בפרט, הושטת היד למדינות מוסלמיות הייתה מן הדברים שהובילו את הנשיא אובמה "לראות ערך בהפגנת ריחוק-מה מישראל".⁴⁵ יועץ-לשעבר של קלינטון היה בוטה אף יותר: לדבריו אובמה "יצר אווירה של איבה גלויה בין ארה"ב לישראל".⁴⁶

פער דורות

היה גם פער דורות בצוות מדיניות החוץ של ממשל אובמה. היועצים המבוגרים, ותיקי ימי קלינטון, היו אוהדים יותר כלפי ישראל, ואילו דור היועצים הצעיר, כגון סמנתה

פאוור, דניס מק'דונגו, בן רודס וסוזן רייס, תפסו את היחסים בין המדינות כעוינים יותר וככביש חד-סטרי שבו ארצות הברית רק נותנת לישראל ואינה מקבלת דבר בתמורה. בני הדור הזה גילו יותר אהדה לפלסטינים. בן רודס, שהצטיין בכך, אפילו זכה בבית הלבן לשם החיבה "חמאס".⁴⁷

בקרב הדור הצעיר במפלגה, גם בין אלה התומכים בישראל שוררת ביקורתיות כלפיה. עזרא קליין, ממייסדי האתר הפובליציסטי Vox, כתב שהדור הצעיר איננו חי עם הזיכרון של צבאות ערב העומדים על גבולות ישראל ומאיימים להשמדה. הם גדלו בתקופה שישאל בה מהגמוניה אזורית, נתפסת כמעצמה כובשת, ובסכסוך העיקרי לכאורה, עם הפלסטינים, היא במובהק הצד החזק. על כן ליברלים בני הדור הזה רגישים יותר להתנהגותה של ישראל המפרה את האידיאלים הליברליים שלהם, ואינם רואים את האיום הביטחוני הנוכחי על ישראל כנסיבות מקלות.⁴⁸

העיתונאי היהודי הפרוגרסיבי פיטר ביינרט מגדיר את הדור המבוגר ככזה שהתאהב בישראל במלחמת ששת הימים ובמלחמת יום כיפור. "הם התאהבו בישראל אחרת: חילונית יותר, משוסעת פחות, ועוד לא מעוצבת בידי תרבות, פוליטיקה ותיאולוגיה של כיבוש". דור זה מפחית בערכם של גורמים רבים כגון ההתנחלויות, מלחמת לבנון, האינתיפאדות, ש"ס ושאר היבטים בחייה של ישראל שהיו עשויים לגרוע מתמיכתם של יהודים אלה בה אלמלא התאהבו בה קודם. העלמת עין זו מאפשרת להם להתחבר ל"ישראל התמימה יותר של נעוריהם, ישראל שקיימת היום רק בזיכרונם".

ביינרט מזהיר שם שהדור הזה אינו משכפל את עצמו. הוא מציג מחקר שערך פרנק לונץ⁴⁹ על עמדותיו של הדור היהודי הצעיר כלפי ישראל, ומסכם את ממצאיו כך: "הסוג היחיד של ציונות המדבר אליהם הוא ציונות המכירה בפלסטינים כראויים לכבוד ומסוגלים לשלום, והם נכונים להוקיע ממשלה ישראלית שאינה שותפה לאמונות אלו".⁵⁰

תמורות אלו נתנו את אותותיהן בקונגרס של ארה"ב כבר בשנת 2010. לנוכח המתח בין ממשל אובמה לישראל, שלחו אז חברי קונגרס מכתב למזכירת המדינה הילארי קלינטון. הם עמדו על כך שישאל האם בעלת-ברית והביעו את דאגתם מהידרדרות היחסים. על המכתב חתמו 327 מחברי בית הנבחרים – אך 94 צירים דמוקרטים לא חתמו עליו: כ-38 אחוז מנציגי המפלגה בקונגרס.⁵¹ חודש קודם לכן שלחו 54 חברי קונגרס דמוקרטים מכתב לנשיא אובמה, ובו קראו לו ללחוץ על ישראל להקל את הסגר על עזה,⁵² אף כי הוא חוקי על פי הדין הבינלאומי.

המתח בין ממשל אובמה לממשלת ישראל בסוגיות כגון תהליך השלום, העסקה עם איראן והטפתם של בכירי ממשל לריחוק מיישראל הגביר את המגמה שכבר שררה

ממילא במפלגה הדמוקרטית. בימי ממשל אובמה, גם הגורמים הפרו-ישראליים ביותר במפלגה גילו פנים חדשות בנושאים חשובים הנוגעים לישראל.

מקרה מבחן מעניין הוא הסנאטור הדמוקרטי הבכיר צ'אק שומר, שנהג להתגאות בהגנתו על ישראל. כשעמדה על הפרק העסקה עם איראן החליט להצביע נגד, אך דאג מיד להבהיר לעמיתיו שהוא לא יפעל לשכנוע צירים אחרים להצביע נגד.⁵³ שומר נחשב אז למנהיג הבא של הדמוקרטים בסנאט, כך שהיה בכוחו לשכנע דמוקרטים אחרים בסנאט להצביע נגד; אבל עצם התנגדותו לעסקה גררה ביקורת חריפה כלפיו ממקורבי אובמה וגם מהארגון השמאלי moveon שבו 8 מיליוני חברים.⁵⁴

במרוץ לראשות הוועידה הדמוקרטית הלאומית, לאחר בחירות 2016, שומר היה מראשוני תומכיו של חבר הקונגרס קית אליסון.⁵⁵ בשנות התשעים, לאורך כמעט עשור, אליסון היה פעיל בארגון 'אומת האסלאם' של לואיס פרחאן. הוא נאם בסעודות של המועצה ליחסים אמריקניים-אסלאמיים, קיבל תרומות מארגונים הקשורים לאחים המוסלמים, והיה בין חברי הקונגרס הבודדים שהצביעו נגד מימון 'כיפת ברזל'.⁵⁶ חיים סבן, מגדולי התורמים למפלגה הדמוקרטית, אמר שאליסון הוא "אנטישמי ואנטי-ישראלי מובהק",⁵⁷ הליגה נגד השמצה הביעה התנגדות כלפיו,⁵⁸ והמשפטן היהודי הנודע אלן דרשוביץ הודיע כי יעזוב את המפלגה אם אליסון יישב בראש הוועידה שלה.⁵⁹ שומר לא התרשם. הוא אמר כי אף שהוא מתנגד לחלק מעמדות העבר של אליסון, "ראיתי אותו מתזמר מצע שהוא מן הפרו-ישראליים ביותר זה עשורים, כשהצליח לשכנע חברי-וועדה ספקנים לאמץ מצע נוקב שכזה".⁶⁰ טענה מוזרה משהו בהתחשב באופיו של מצע 2016 שפירטנו בעמודים הקודמים.

אפשר להסביר את תמרונו של שומר בנושא עסקת איראן ואת תמיכתו באליסון כטקטיקה פוליטית; ובכל זאת, נכונותו לתמוך באליסון בניגוד לעמדתם של רבים כל כך מן היהודים והפרו-ישראלים במפלגה מסמלת את השינוי במוקדי הכוח בה. ב-2019 נאם הסנאטור שומר בוועידת ג'יי סטריט בעיר וושינגטון, דבר שלא היה עולה על דעתו שנים ספורות קודם לכן. להרגלו המוכר מוועידות אייפא"ק, לנופך באגרוף מן הדוכן ולקרוא "עם ישראל חי", לא היה זכר בוועידת ארגון השמאל היהודי. נעדר גם סגנונו הלבבי כלפי ישראל.

מה מותר לומר

שני אירועים דומים למדי ורחוקים זה מזה 16 שנה מדגימים כיצד השתנו פני הדברים. ב-2003 טען חבר הקונגרס הדמוקרט ג'ים מוראן כי תמיכתה של הקהילה היהודית במלחמה בעיראק הייתה אחת הסיבות העיקריות לכך שארה"ב יצאה למלחמה זו. "מנהיגי הקהילה היהודית", קבע מוראן, הצליחו "לשנות את המגמה".⁶¹ דבריו עוררו ביקורת עזה. מנהיגת המיעוט הדמוקרטי בסנאט ננסי פלוסי אמרה שדבריו "בלתי

ראויים" ו"פוגעניים" ואין להם מקום במפלגה הדמוקרטית. בלחצם של גורמים יהודים במפלגה היא הענישה אותו בשוללה ממנו תפקיד של מצליף אזורי.⁶²

השוו זאת להתבטאות חמורה יותר בשנת 2019. חברת הקונגרס הדמוקרטית אלהאן עומר טענה כי ליהודי ארה"ב נאמנות כפולה. קדמו לכך בכמה שבועות הערות אנטישמיות כגון "הכול בגלל הבנימינים" (ברמיזה גם לשטר מאה הדולר עם דיוקן בנג'מין פרנקלין). וכך אמרה בעניין הנאמנות הכפולה: "אני רוצה לדבר על התפיסה שאומרת שזה בסדר שאנשים במדינה הזאת יהיו נאמנים למדינה זרה. אני רוצה לשאול, למה זה בסדר אם אדבר על השפעת איגוד הרובאים הלאומי, או תעשיות הדלקים המאובנים, או חברות התרופות הגדולות, ולא על שדולה רבת כוח?"⁶³

דבריה עוררו ביקורת מצד שתי המפלגות. התגובה הראשונית הייתה הכנת טיוטת החלטה המגנה את האנטישמיות. אך ההצעה הוחזרה למגירה לאחר שהשדולה השחורה בקונגרס, המונה כמעט חמישים חברים, לצד השדולה הפרוגרסיבית, שמספר חבריה מתקרב למאה, נזעקו להגנתה של עומר. ארגונים כגון המועצה ליחסים אסלאמיים-אמריקניים, 'אם לא עכשיו', מועצת הקמפיין הפרוגרסיבי לשינוי, דמוקרטיה לאמריקה, קוד ורוד, קולות יהודיים לשלום ואחרים 'יצאו להגנתה'.⁶⁴ במקום זאת התקבלה החלטה כוללת המגנה את האנטישמיות וכל שנאה אחרת תחת השמיים. היטיבה לנסח זאת שריל גיי סטולברג בניו-יורק טיימס:

זה התחיל כהחלטה המגנה אנטישמיות. ואז, צירפו אליה הטיה אנטי-מוסלמית. אחר כך באה עלינו לבנה. בסופו של דבר נמנו שם "אפרו-אמריקנים, ילידים אמריקנים, אנשים אחרים בעלי צבע, יהודי, מוסלמים, הינדים, סיקים, מהגרים ואחרים" שהם קורבנותיה של קנאות.⁶⁵

עומר אינה נזכרת בהחלטה שנתקבלה בקונגרס. במפלגה הדמוקרטית לא כולם שבעו ממנה נחת. אחד מחברי הקונגרס מטעמה שאל: "למה אנחנו לא מסוגלים לגנות את האנטישמיות כשלעצמה?"

שני האירועים, ש-16 שנים מפרידות ביניהם, מדגימים כמה תמורות שאירעו במפלגה הדמוקרטית. האחת נוגעת למוקדי הכוח. בעבר, בשנת 2003, הגורמים הפרו-ישראליים במפלגה יכלו להשפיע במידה מכרעת על נזיפה בחבר קונגרס על מעלליו. לא כך ב-2019. פעולתן של השדולות השחורה והפרוגרסיבית הייתה חזקה מכדי שאפשר יהיה לקבל החלטה בגנות האנטישמיות גרידא. שנית, מאורע עומר הראה כמה פחתה ההשפעה הדומיננטית שהייתה בעבר לאיפא"ק וליהודים על המפלגה. השפעתה של השדולה למען ישראל הידלדלה במילא מאז ההפסד במערכה על העסקה עם איראן, ומאז החל ממשל טראמפ להוביל מדיניות ביחס לישראל; אבל לאורך העשור-וחצי הללו, ארגוני שמאל וארגונים אנטי-ישראליים רבים התגבשו ונעשו כוח מרכזי המשפיע על המפלגה הדמוקרטית. התמיכה

שהורעפה על עומד מארגונים חיצוניים אלה הספיקה כדי למסמס החלטת גינוי לאנטישמיות.

והיהודים? מצביעים

המפלגה השתנתה – אך לא כן דפוסי ההצבעה של יהודי ארה"ב. מאז 1992 לא פחת שיעור התמיכה במועמד הדמוקרטי לנשיאות, בקרב היהודים, מ-70 אחוז; ב-1988 הוא עמד על 64 אחוז.⁶⁶ גם עניין זה קשור לדור הצעיר בקרב היהודים, שרובם הגדול דמוקרטים, ואשר בדרך כלל אינם רואים את ישראל כחלק מזהותם היהודית. בסקר-הענק הנודע של מכון פיו משנת 2013 על פניה של יהדות ארה"ב, בקרב היהודים בני 18 עד 30 רק 32 אחוז השיבו כי הדאגה לישראל היא חלק מזהותם היהודית; בשכבת בני השלושים עד חמישים רק 38 אחוז השיבו כך. בעיני הנסקרים מן הקבוצה הצעירה, רכיבי היסוד של היותם יהודים הם זיכרון השואה (68%), ניהול חיים מוסריים (65%), פעולה למען צדק חברתי (55%), וסקרנות אינטלקטואלית (49%). אפילו חוש הומור (39%) קיבל אחוז אחד יותר מהדאגה לישראל. בקרב יהודים בני 65 ומעלה, 53% מנו את הדאגה לישראל בין רכיבי היסוד של יהדותם; בקרב בני 50–65 השיעור עמד על 47 אחוזים.⁶⁷ מכאן שהתרחקותה הגוברת של המפלגה הדמוקרטית מישראל לא תשפיע הרבה על היהודים הצעירים, שאינם רואים את ישראל כעניין חשוב.

אבל גם אותם יהודים שישראל חשובה להם ולזהותם לא גבו מחיר גם מפוליטיקאים ספציפיים שפעלו נגדם. כאשר אייפא"ק ותומכיה עשו נפשות נגד העסקה עם איראן, הם לא הפעילו נגד צירי קונגרס וסנאטורים שתמכו בה את כל אמצעי הלחץ שברשותם ולא איימו עליהם. אדרבה, זמן קצר לאחר שהסנאטור הדמוקרטי כריס קונס הצביע בעד העסקה, אייפא"ק העמיד למענו מגייס-תרומות.⁶⁸

אחד הדברים שאפשרו לפוליטיקאים להתעלם מאייפא"ק הוא הופעתם של מגוון ארגונים אחרים המתקראים "פרו-ישראלים". ג'יי סטריט – ארגון שמאל יהודי, המקדם 'ערכים יהודיים ודמוקרטיים', ובראשם את פתרון 'שתי המדינות' ואת הזכות לבקר את מדיניות ישראל – מגדיר עצמו כארגון הפועל "למען ישראל ולמען השלום". הוא נוסד ב-2007, ואף כי אין לו משאבים רבים כשל אייפא"ק, הוא נעשה לביתם של פוליטיקאים פרוגרסיבים המבקשים לנקוט עמדה ביקורתית כלפי ישראל, ומשקל-נגד של ממש להשפעתה של אייפא"ק. רבים מן הדמוקרטים שהתמודדו לאחרונה על מועמדות המפלגה לנשיאות נאמו בוועידת הארגון ב-2019. אם פעם להיות פרו-ישראלי פירושו היה לדגול בעמדות של אייפא"ק, הנה כיום יכולים פוליטיקאים מכל קצות הקשת, גם כאלה שיחסם לישראל רחוק ממה שנחשב לא מכבר לזרם-מרכזי, להתהדר בקרבתם לארגונים שלפחות בעיני עצמם נחשבים "פרו-ישראליים".

כדי לקדם שינוי עמדות דרושים כמה דברים. ג'יימס זוגבי, בהסבירו כיצד התפתח הקמפיין למען זכויות הפלסטינים, ציין שלושה יסודות להצלחה: בניית קואליציות והנעתן בזירה הפוליטית; מציאת מנהיגים מובילי-מאבק; וניצול אירועים אקטואליים לשם הגברת תהודה.⁶⁹ ערבים-אמריקנים רבים עוסקים זה עשורים בהנעה הזאת; ארגונים רבים התובעים מדיניות מאוזנת יותר כלפי ישראל צצו בעשרים השנים האחרונות; ארגונים אנטי-מלחמתיים מניפים גם את דגל הצדק לפלסטינים; ואופנת ההצטלבות, כינוס-המאבקים, הפורחת בשמאל, גורמת לצירוף הפרו-פלסטיניות והאנטי-ישראליות אל שלל סדר-יום אחרים. גם השינוי הבינ-דורי השפיע. זוגבי משבח את אובמה ואת ברני סנדרס כאחד על קידום הנושא הפלסטיני.⁷⁰

הירידה בתמיכה בישראל בשטח והשלכותיה נידונו ב-2015 במאמר מאת ג'וש רויבנר ב'ה'ף פוסט' (HuffPost). הטינה כלפי ישראל בשטח, הוסבר שם, אינה מיתרגמת מיידית לשינוי מדיניות כלפי ישראל. מועמדים של המפלגה נוטים לשמור על העמדות המסורתיות של המפלגה מתוך רצון שלא לנכר תורמי-על פרו-ישראלים. וכך נחתם המאמר:

בטווח הקצר, כספי התורמים הפרו-ישראלים יבטיחו כנראה את צייתנותם של מועמדים דמוקרטים הנושאים עיניהם לתפקידים בכירים. אולם השינויים החדים בבסיס המפלגה, חזירת הבי-די-אס אל תור הזרם המרכזי של הממסד בארה"ב, והסדקים בהתנגדות לה גבועת הקפיטול מורים כולם על שינוי בעמדת המפלגה בעתיד הלא כל כך רחוק.⁷¹

עברו חמש שנים, והעתיד הזה כבר כאן.

חלק שלישי: מבט לעתיד

בבחירות המקדימות במפלגה הדמוקרטית השנה, רק שלושה מועמדים הזכירו את ישראל באתרי המרשתת שלהם. אך לפני עשור, תופעה כזאת לא הייתה עולה על הדעת, או שהייתה נחשבת לאיוולת פוליטית. המועמד אנדרו יאנג, שוחר מופלג של פרטי מדיניות, הזכיר באתרו 160 נושאים, אך ישראל לא הייתה אחד מהם. גם בעימותים בפני קהל ישראל כמעט לא הוזכרה. ג'ון דלאני, חבר-קונגרס לשעבר ממריילנד, אולי המועמד הממורכז מכולם, היה היחיד שביטא עמדה פרו-ישראלית דמוקרטית קלאסית. אלא שהוא קיבל 0% ופרש אחרי ההצבעה במדינת איווה.⁷²

לנוכח צמיחתו של הבסיס האנטי-ישראלי במפלגה הוקם בה בתחילת 2019 ארגון פרו-ישראלי ושמו "הרוב הדמוקרטי למען ישראל". הוא מטיף ליחסים קרובים עם ישראל, להתנגדות ל-BDS, לתמיכה בפתרון שתי המדינות ולערכים פרוגרסיביים. הארגון יזם פרסומות טלוויזיה נגד ברני סנדרס, ומודעות למען חבר הקונגרס אליוט אנגל, ידיד נאמן של ישראל שהפסיד לאחרונה בבחירות. כעת הוא מרעיף מיליונים בתעמולה למען ריצ'י ניל, חבר קונגרס פרו-ישראלי ותיק שעלול להפסיד את מקומו למועמד

פרוגרסיבי. אולם גם בקמפיינים הללו ישראל אינה נזכרת. הפרסומות נגד סנדרס טענו כי הוא אומנם איש נחמד עם רעיונות טובים, אבל הוא יפסיד לטראמפ. מוזר מעט לארגון המקדם את יחסי ישראל-ארה"ב; הלוא מנקודת מבט זאת רעיונותיו של סנדרס אינם טובים כלל, אלא הרי-אסון. במודעות למען בחירתו המחודשת של אנגל לקונגרס נטען כי אין עוד מתנגד קשוח לטראמפ כמותו, וכי הוא מבטיח לדאוג להקצאת 5 מיליארד דולר למימון התמודדותה של מדינת ניו-יורק עם מגפת הקורונה. ובמודעות נגד מתחרהו של ריצ'י כלל לא הזכירו שהוא נתמך בידי ארגונים אנטי-ישראליים.⁷³

הרי לנו המציאות במפלגה הדמוקרטית: אפילו ארגון שמטרתו הראשית היא לקדם מועמדים פרו-ישראליים במפלגה אינו מזכיר את ישראל במודעות שלו למענם. הוא מעריך מן הסתם כי בקהל היעד של המודעות הללו, מצביעי הפריימריז במפלגה, ישראל היא עניין זניח או אפילו נטל.

יש המזכירים כי בעבר תמיכתם של הרפובליקנים בישראל הייתה פחותה מזו של המפלגה הדמוקרטית, ואילו כיום התהפכו היוצרות, ורק אצל הרפובליקנים יש תמיכה בישראל מקיר לקיר – ומכאן שהמטוטלת עשויה לנוע שוב אל המצב הקודם. אך בחשיבה זו יש כשל. תמיכתה הפחותה של המפלגה הרפובליקנית בישראל בעבר לא נבעה מהלכי רוח בקרב קהל תומכי המפלגה, אלא משיקולי מדיניות של גורמים במפלגה, כגון התפיסה שמדינות ערב הן בנות ברית חשובות יותר, ראיית ישראל כנטל (אך לא התנגדות עקרונית לה), או נטיות בדלניות. אולם גורמים אלה היו פרו-אמריקנים במובהק.

לעומת זאת, הדמוקרטים המתרחקים מישראל עושים זאת לא בגלל מחלוקת על מדיניות או בשל שיקולים גיאופוליטיים; חלקם רואים את עצם קיומה של ישראל כבעייתי, ואחרים הם אותם אלה הביקורתיים כלפי ארה"ב באופן כללי – מגמה הצוברת תאוצה כיום במפלגה. ביקורתיות זו היא חלק מתפיסה שמאלית כוללת, הרואה בארה"ב ובישראל כוחות קולוניאליים או דכאניים במהותם. לכן אין מדובר בתנועת מטוטלת, אלא במצב חדש מיסודו, המעוגן בהלכי הרוח של השטח השולט כיום במפלגה.

להבנת השוני, ניזכר בנשיא הרפובליקני (בשנים 1953–1961) דווייט אייזנהאואר. בכהונתו הראשונה, היחסים בין ארה"ב לישראל היו מתוחים, בעיקר משום שהוא ראה את ישראל כבעיה מבחינת המדיניות האמריקנית במזרח התיכון; אולם בכהונתו השנייה הוא החל לראותה כשותפה אסטרטגית פוטנציאלית, בשל אירועים שונים (כגון מלחמת סיני) שהתרחשו באזור. כלומר, כאשר התפיסה היא פרו-אמריקנית, היחס לישראל נגזר בהתאם ועשוי להיות חיובי. לעומת זאת, אם ארה"ב עצמה נתפסת מלכתחילה כגורם שלילי, גם ההתנגדות לישראל היא מהותית והאינטרס האמריקני אינו משנה אותה.

ישראל מול הקונגרס

כל דבר-חקיקה פדרלי בארה"ב צריך לעבור בשני בתי הקונגרס: הסנאט ובית הנבחרים. הקונגרס הוא גם היחיד המאשר תקציבים. בבית הנבחרים 435 חברים המייצגים כל אחד מחוז ובו כ-750 אלף תושבים, וכל חברים מועמדים לבחירה מחודשת אחת לשנתיים; בסנאט מאה חברים, שניים מכל מדינה. מה מצבה של ישראל בקונגרס?

לכאורה השאלה הזאת מיותרת. הקונגרס מוכר כעמוד השדרה של התמיכה בישראל. בדרך כלל, בהצבעות הקשורות לישראל תומכים בה כ-75 אחוזים, לפחות, מהצירים. אלא שהמספר הזה מטעה. "פרו ישראליות" אינה נמדדת במקרה השגרתי, של יוזמות לשיתופי פעולה בין ארה"ב לישראל בתחומים כגון חקלאות, היי-טק, רפואה ועסקים. הצעות כגון אלו אכן זוכות בדרך כלל לתמיכה נרחבת בבתי הקונגרס. הן מביאות ברכה לשני הצדדים, ויש רווח פוליטי רב, וסיכון פוליטי מועט, בתמיכה בהן. לא כן כאשר עולים נושאים המלהיטים את הבסיס האקטיביסטי של המפלגה הדמוקרטית. נושאים כגון חקיקה נגד BDS, ענייני תהליך השלום, עזה, שיתופי פעולה בין צבאות וסוגיית איראן. כאן, כאשר הפרו-ישראליות עולה לציר במחיר, המצב אחר.

בהצבעה בבית הנבחרים על העסקה עם איראן, למשל, הצביעו נגד כל 244 הרפובליקנים, אך רק 25 מתוך 188 הדמוקרטים. יחס דומה היה בהצבעה בסנאט. זה קרה משום שהנשיא אובמה, כמו גם ארגוני שמאל, הפעילו על הצירים לחץ כבד להצביע בעד, שלווה באיומים שקטים ומפורשים על עתידם הפוליטי.⁷⁴ בין 25 מצביעי ה'נגד' 17 מייצגים מחוזות שיש בהם ריכוזים גדולים של יהודים, ואפשר אפוא לשער שפעל עליהם לחץ נגדי חזק.

היבט נוסף סיפקה פרשת הגינוי הממוסמס להתבטאות האנטישמית של אלהאן עומר שסקרנו לעיל. ריכוך הנוסח, עד כדי השמטת שמה של אלהאן והסוואת האנטישמיות בין כל השנאות האחרות שתחת השמש, נבע מכך שהדמוקרטים לא רצו להעמיד להצבעה הצעה שרק כמחציתם צפויים היו לתמוך בה. כלומר, המציאות שבה בדרך כלל רוב הדמוקרטים בקונגרס מצביעים בעד ישראל היא גם תוצאה של הימנעות-מראש מהעלאת להצבעה של סוגיות שבהן אין במפלגה רוב פרו-ישראלי גדול.

מה, אם כן, צפוי להיות מצבה של ישראל בקונגרס בנושאים שנויים במחלוקת, שבהם יש לחץ מהאגף השמאלי במפלגה הדמוקרטית, או מצידו של נשיא דמוקרט, להצביע נגד ישראל? הנחת העבודה לעתיד הנראה לעין, על סמך הניסיון, היא שכל מפלגה גדולה זוכה בכל מקרה לפחות ב-190 מושבים בבית הנבחרים, ורק 55 המושבים הנותרים עשויים לעבור ממפלגה למפלגה. מתנדנדים. בהצבעות

מן הסוג הנזכר כל הנציגים הרפובליקנים תומכים בישראל ומצטרפים אליהם עוד כ-20 דמוקרטים; הגענו ל-210. לאלה אפשר להוסיף עוד כמחצית מהמושבים ה"מתנדנדים", לפחות – שכן יאיישו אותם רפובליקנים או דמוקרטים במחוזות שהתחרות בהם צמודה או שיש בהם תמיכה נרחבת בישראל.⁷⁵ אנו מגיעים אפוא לרוב פרו-ישראלי בקונגרס, המונה גם בתרחיש הגרוע ביותר 230–240 צירים לפחות.⁷⁶ זו עובדה משמחת – אך עצם הצורך לחשב חישובים כדי לוודא אותה מעורר מחשבות עגומות.

כך הוא הדבר, בעתיד הנראה לעין, גם בסנאט. הרפובליקנים צפויים לשמור על נתח שבין 47 ל-52 סנאטורים. ובצד הדמוקרטי יש כיום לפחות שמונה סנאטורים הדוגלים ביחסים הדוקים עם ישראל. שוב, רוב מובטח.

למרות העננים הקודרים בשמי המפלגה הדמוקרטית, יש היבטים שבהם יכולה ישראל לשפר את מעמדה שם. לדוגמה, מחקר 'פיו' המפלח את מצביעי שתי המפלגות גם על פי גזע הראה שבשאלות דת, הדמוקרטים שאינם לבנים דומים לרפובליקנים יותר מכפי שהם דומים לדמוקרטים לבנים. כך למשל לשאלה "האם אתה מאמין באלוהים כמתואר במקרא", 72 אחוז מהרפובליקנים הלבנים, 60 אחוז מהרפובליקנים הלא-לבנים ו-60 אחוז מהדמוקרטים הלא-לבנים השיבו בחיוב; בקרב הדמוקרטים הלבנים השיעור עמד רק על 32 אחוז. על שאלה אחרת, "האם אתה משתתף בתפילות לפחות אחת לשבוע", השיבו בחיוב 45 אחוז מהרפובליקנים הלבנים, 41 מהרפובליקנים הלא-לבנים ו-39 אחוז מהדמוקרטים הלא-לבנים – לעומת 22 אחוז בלבד מהדמוקרטים הלבנים. בשלוש הקטגוריות שאינן דמוקרטים-לבנים, 62 אחוזים השיבו שהדת היא חלק חשוב מאוד בחייהם, לעומת 35 אחוזים מהדמוקרטים הלבנים.⁷⁷

אפשר אולי ללמוד מכך שישראל יכולה למצוא במפלגה כמה נתיבים פתוחים, שאחד מהם הוא קשרים דתיים. ייתכן שידידיה של ישראל בארה"ב יכולים למצוא דרכים להתקרב לקהלים דתיים בקרב תומכי הדמוקרטים, ולנסות לחזק את הקשרים בינם לבין ישראל.

עוד דבר שחשוב לזכור: אפילו אם 60 אחוז מתומכי הדמוקרטים הם מתנגדי ישראל, מדובר בכחמישית בלבד מכלל המצביעים; שכן תומכי הדמוקרטים מונים כ-35 אחוז מכלל המצביעים, והיתר הם רפובליקנים ועצמאים – שאינם משתייכים בקביעות לשום מפלגה.

זהו פתח לאופטימיות. הכוחות האנטי-ישראליים הם מיעוט, וגם בתוך המפלגה הדמוקרטית יש שפע מקום להתקרבות לקהלים פרו-ישראליים. אך יש להודות כי יש בדברים משום הפחתה בערך עוצמתו של הבסיס האנטי-ישראלי במפלגה. כפי שהראינו, תמיד היו במפלגה יסודות כאלה; ההבדל הוא שהם נעשו, בעיקר בדרג השטח, מאורגנים יותר וקולניים יותר, בשעה שעוצמתם של הכוחות הפרו-ישראליים

במפלגה פותחת, במיוחד בקרב היהודים עצמם. בסופו של דבר מי שקובע את הטון של המפלגה הוא הבסיס הנאמן שלה.

המחשה לכוחו של הגרעין האנטי-ישראלי מספקות שלוש חברות קונגרס דמוקרטיות מדוברות מאוד, שנבחרו ב-2018: רשידה טליב ממישיגן, אלהאן עומר ממניסוטה, ואלכסנדרה אוקיישיו קורטז מניו-יורק. הללו השיגו השפעה פנים מפלגתית רבה בסוגיות הנוגעות לישראל. הסיקור המועצם שהן זוכות לו בתקשורת והפעלתנות של אוהדיהן ברשתות החברתיות, כמו גם נכונותן להתנגח בהנהגת המפלגה ולנהל קרבות עם דמוקרטים החולקים על דעתן, גרמו להגברת קולם של רעיונות שאולי הם רחוקים מן הזרם-המרכזי של הציבור האמריקני הרחב, אך הם כבר היכו שורשים בתוככי קהל הבית של המפלגה. השלוש הללו התמודדו בפריימריז המפלגתיים בתנאים קשים וניצחו ניצחונות סוחפים, כך שהתמיכה בהן במחוזות הבחירה שלהן יציבה מאוד.

שלוש חברות הקונגרס מעלות סוגיות רבות שאינן נוחות לאנשים במפלגה, באופן המאלץ אותם לבחור בין הפרוגרסיביות לבין ישראל, או אפילו בין המפלגה הדמוקרטית לישראל. הקול שהן משמיעות זוכה לתמיכה מצד רבים אחרים במפלגה שבלעדיהן אולי היו בוחרים להצניע את רחשי ליבם האנטי-ישראליים. אם כל זה קורה מכוח השפעתן של שלוש חברות קונגרס חדשות, שערו בנפשכם מה יקרה כשהיו עשרים חברי קונגרס כמותן – שכל אחד מהן חבר בוועדות חשובות וחלקם עשויים אף לשבת בראשן. בקונגרס הבא צפויים להצטרף אליהן לפחות שלושה חברי קונגרס חדשים בעלי השקפות דומות.

העולה מכך הוא שישיראל וידידיה בארה"ב חייבים למצוא דרכים לשימור תמיכתם של אותם חברי קונגרס דמוקרטים שאינם אנשי שמאל מובהקים, ואף לעודד אותם להשמיע את קולם הפרו-ישראלי ברמה. חשוב לזכור שהמפלגה הדמוקרטית אינה מונוליתית. אפשר לחפש בה, וכנראה גם למצוא, כיסים גדולים ובלתי מוכרים של תמיכה בישראל. פוטנציאל גדול ולא מנוצל מצוי בקרב חבריה הלא-לבנים של המפלגה, ויש שלל נושאים משותפים המאפשרים שיח קרוב עמם – כגון, כפי שאמרנו לעיל – ערכים דתיים. נוסף על כך, גם בקרב המחנה הליברלי פרוגרסיבי יש תומכי ישראל משפיעים, שעל ישראל לאתר ולחזק. כוונתי לכאלה המבינים שגם אם ישראל אינה דמוקרטיה מושלמת, היא אימצה רבים מהערכים הפרוגרסיביים היקרים לליבם. כחלק מן המאמץ הזה, יש לבנות נרטיב הסברתי בר-קיימא, כזה שאינו מסתפק ב"נכון שאנחנו כובשים את הפלסטינים, אבל אנחנו מייצרים את השבבים של האי-פון" או "אנחנו מטילים מצור על עזה, אבל יש לנו מצעדי גאווה". דרוש נרטיב המתבונן בישראל כעל יותר מ"עוד" דמוקרטיה ליברלית מערבית.

נוסף על כך, אולי ראוי שישיראל תשקול מחדש את חשיבות הסיוע הצבאי מארה"ב. רכש זה מספק לפוליטיקאים אמריקנים דרך קלה לטעון שהם תומכי ישראל.

משהצביעו בעד הסיוע והבטיחו את הקול הפרו-ישראלי, הם מרשים לעצמם להיות ביקורתיים ביותר כלפי ישראל בתחומים אחרים. אלמלא היה הסיוע צינור התמיכה העיקרי בישראל, אמות המידה הקובעות מה נחשב לתמיכה בישראל היו אחרות לגמרי. חברי קונגרס המשחרים אחר קולותיהם של תומכי ישראל היו צריכים למצוא דרכים אחרות להפגין יחס חיובי כלפיה. כך היה אולי נוצר כוח-נגד לשמאל הרדיקלי במחוזות מסוימים, וחברי קונגרס היו נאלצים לחשוב פעם נוספת לפני הצטרפות ליוזמות אנטי-ישראליות.

ומעבר לכל אלה – הסברה. יש להמשיך במאמצים לספק לחברי קונגרס מידע אמיתי ועדכני על המציאות במזרח התיכון ועל חשיבותה האסטרטגית של ישראל במדיניות החוץ האמריקנית.

ישראל מול הממשל

עד כאן באשר לקונגרס. מכאן לכמה הערות באשר לרשות המבצעת. הנשיא הבא מטעם המפלגה הדמוקרטית יהיה גרוע לישראל יותר מהנשיא אובמה, גם אם נשיא זה יהיה ג'ו ביידן, המצדד בישראל הרבה יותר מאובמה. זאת משום שרבים מבין אלה שיאיישו את המשרות הבכירות בממשל דמוקרטי עתידי, ובכלל זה את תפקידי המפתח בעיצוב מדיניות החוץ, יהיו ותיקי ממשל אובמה במקרה הטוב, ואנשי מחנה סנדרס במקרה הטוב פחות. בממשל אובמה היו יועצים מאנשי אובמה ומאנשי קלינטון. בממשל הדמוקרטי הבא כבר לא יהיו אנשי קלינטון. הגורמים הפרו-ישראליים ביותר בממשל כזה יהיו אנשים מסוגם של רם עמנואל, דן שפירו ובן רודס. לצידם ישרתו אנשים מן הזן של ג'יימס זוגבי, אנטי-ישראליים גלויים. ימי אובמה ייראו בימי הממשל הבא כמשחק ילדים.

כל נשיא אמריקני עתידי יהיה שבוי בידי האגף השמאלי הרדיקלי במפלגה, שכיום הוא אנטי-ישראלי באורח חריף. כדי להבין כמה מדובר, כדאי לחשוב כמה אוהד ממשל טראמפ כלפי ישראל, לא רק בבית הלבן אלא מצד כלל גופי הרשות המבצעת – ולדמיין כיצד כל הטוב הזה עובר אל הצד הפלסטיני. לנוכח תמונת-עתיד קודרת זו, כל שישראל יכולה לעשות הוא לגשש אחר קרני אור, אחר פקידים שאפשר יהיה לקדם איתם יוזמות משותפות. אבל זה לא יהיה קל. כמובן, ישנם גופי שלטון פוליטיים פחות, שאפשר למצוא איתם קרקע לפעולה משותפת. אך ברשויות אחרות ישראל עלולה לגלות שחבריה בצד הדמוקרטי הם רק אותם כחמישים חברי קונגרס הבאים ממחוזות פרו-ישראליים מובהקים או מתנדנדים.

אומנם, תמיד עשויים להתחולל אירועים בינלאומיים המשנים בחטף את סדר העדיפויות האסטרטגי של הממשל; אירוע כזה עשוי להחזיר את ישראל אל מציאות העבר, אל תמיכה חוצת-מפלגות בה. כך קרה בימי ממשל קרט, כאשר פרשת בני

הערובה האמריקנים באיראן והמלחמה באפגניסטן טרפה בן ליל את קלפי השיקולים האסטרטגיים של היעף לביטחון לאומי זביגנייב בז'ינסקי.

ישראל מול המדינות

ברמה המדינתית – כלומר, כל אחת מחמישים מדינות ארה"ב – האפשרויות אחרות לגמרי. לכל מדינה יש ממשל משלה, הכולל, ממש כמו הממשל הפדרלי, רשות מחוקקת ומושל, שתפקידו במדינה דומה לזה של נשיא ארה"ב ברמה הכלל ארצית. במדינות שונות, ארגונים פרו-ישראליים היו ועודם פעילים מאוד בהעברת חוקים נגד ה-BDS, בהקמת לשכות מסחר עם ישראל ומשלחות מסחר עמה ברמה המדינית, ובהבאת מושלי מדינות משתי המפלגות לביקורים בישראל לצורך יצירת שיתופי פעולה. הזירה הפוליטית הכלל ארצית, ודפוס ההצבעה בה, אינם זהים בהכרח לאלה שבזירה המדינתית. בלואיזיאנה, למשל, יש רוב מוצק לרפובליקנים בבחירות לנשיאות, אך המושל בה הוא דמוקרטי. כך גם, זה כמה שנים, מונטנה. ולהפך: בניו-ג'רזי, שבבחירות הארציות נתונה בכיסם של הדמוקרטים, נבחר לאחרונה מושל רפובליקני לשמונה השנים הבאות, וכך הוא גם במסצ'וסטס ובמריילנד. כל זאת משום שהסוגיות המעסיקות מדינות שונות אינן אותן סוגיות הרוחשות בזירה הארצית. על כן, לישראל ואוהדיה כר פעולה נרחב במדינות השונות, גם אם הן דמוקרטיות בממשלן או בדפוס הצבעתן לנשיאות.

1. גדעון ישראל, "ישראל היא העוגן שלנו במזרח התיכון", מידה, 24.2.2017.
2. Q&A with Ted Lieu: Netanyahu's Speech, "Potential Deal With Iran", Website of Congressman Ted Lieu, March 4, 2015.
3. יורם אטינגר, "סוד הזיקה הייחודית של ארה"ב לישראל", ישראל היום, 23.6.2019.
4. David Brog, "Standing With Israel", Frontline Publishing, 2006, p. 118.
5. Mitchell G. Bard, "U.S.-Israel Relations: Roots Of The U.S.-Israel Special Relationship", Jewish Virtual Library.
6. שם.
7. Martin Tolchin, "Inouye's Orchids For Israel", New York Times, March 4, 1985.
8. Liz & Dick Cheney, In My Time: A Personal and Political Memoir, Simon & Schuster Inc., 2011.
9. במצע 1976 נכתב: "אבן הפינה של מדיניותנו היא מחויבות איתנה לעצמאותה ולביטחונה של מדינת ישראל. היחסים המיוחדים הללו אינם נוגדים יחסים משופרים עם מדינות אחרות באזור". ב-1980: "ארצנו חשה חובה מוסרית עמוקה לתמוך בישראל ולהבטיח את ביטחונה. משום כך יחסינו ישראל הם, במובנים רבים, ייחודיים. באזור, ישראל היא הדמוקרטיה היחידה, המשטר היציב ביותר, הנכס האסטרטגי ביותר ובת בריתנו הקרובה ביותר". ובהמשך: "'ירושלים תישאר לנצח לא־מחולקת, עם גישה חופשית למקומות הקדושים לבני כל הדתות... אנו מתנגדים להקמת מדינה פלסטינית עצמאית". ב-1984: "ישראל הייתה ועודנה יותר מידידה נאמנה, בת־ברית איתנה ודמוקרטית אחות. ישראל חשובה לארה"ב מבחינה אסטרטגית, ושומה עלינו לקיים עמה שיתוף פעולה אסטרטגי משמעותי". ב-1988: "היחסים המיוחדים עם ישראל מושתתים על ערכים משותפים ואינטרסים אסטרטגיים".
10. Matt Spetalnick, "U.S., Israel Sign \$38 Billion Military Aid Package", Reuters, September 14, 2016.

- נאמר המשפט שציטטנו, ששיבח את הסעיפים על המזרח התיכון במצע הקודם.
21. אתר BDS, "Overview".
22. James J. Zogby, "Palestine In The Democratic Party Platforms 1988-2016", *The Jerusalem Fund*, September 14, 2016.
23. Kopan & Labott, "Hillary Clinton's views on Israel".
24. Lydia Saad, "Americans, But Not Liberal Democrats, Mostly Pro Israel", *Gallup.com*, March 6, 2019.
25. "Republicans and Democrats Grow Even Further Apart In Vies of Israel, Palestinians", Pew Research Center, January 23, 2018.
26. "U.S. Public Has Favorable View of Israel's People, but Is Less Positive Toward Its Government", Pew Research Center, April 24, 2019.
27. בעקבות סקר של פיו משנת 2018, שהצביע על פערים גדולים בין שיעורי התמיכה בישראל בשתי המפלגות, פרשן המזרח התיכון הוותיק ד"ר מיטשל בארד כתב מאמר המבקש להפריך את הטענה. לטענתו, מהשוואה בין 25 סקרים של גאלופ שנערכו לאורך השנים 1975-2018 עולה כי התמיכה הממוצעת בישראל בקרב הרפובליקנים הייתה 65%, ובקרב הדמוקרטים 46%; והנה, בסקר משנת 2018 התמיכה בישראל בקרב הדמוקרטים הייתה 49%; קרוב לממוצע לאורך השנים, ואפילו למעלה ממנו. מכאן מסיק בארד שלאורך 40 השנים האחרונות לא חל שינוי של ממש בתמיכה בישראל בקרב הדמוקרטים. כותבים אחרים טענו שסקר פיו התבסס על שאלות מוטות ולא שיקף במדויק את מידת התמיכה בישראל בקרב האמריקנים. עוד טען בארד במאמרו שגם המיתוס שבעבר התמיכה בישראל בקרב הרפובליקנים הייתה נמוכה מזו שבקרב הדמוקרטים אינו נכון. Mitchell Bard, "Are Democrats Abandoning Israel", *Jewish Virtual Library*, 2018.
- נוספת על סקרי פיו ראו Tamara Coffman, "How Not To Measure Americans' Support For Israel", *The Atlantic*, January 26, 2018.
- השאלה "למי נתונה אהדתך בסכסוך" אינה מודדת נאמנה את התמיכה בישראל, שכן היא מערבת בין הסכסוך במזרח התיכון לבין התמיכה בישראל, ומשום שרגשי סימפטיה לפלסטינים אין פירושם עוינות כלפי ישראל. ראו גם Laura E. Adkins, "(Almost) Everything You Knew About Israel And The Polls Is Wrong", *The Forward*, April 11, 2019.
11. אומנם, היו מקרים של עיכובים במכירת נשק או מכתבים הרומזים על הערכה מחדש בקשר; אבל לא היו איומים מפורשים בקשר לסייע. מעניין לראות שמקרי עיכוב ורמיזה אלו באו מכיוון הרשות המבצעת, קרי הנשיא, ולא מהקונגרס.
12. Gideon Israel, "U.S. Foreign Aid to Israel: A Reassessment", *Jewish Statesmanship Center*, 2013.
13. Dennis Ross, *Doomed To Succeed*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2015, p. 202.
14. Tal Axelrod, "2020 Democrat Tackle US Aid to Israel", *TheHill.com*, October 28, 2019.
- John Bowden, "Warren Says Making Israel Aid Conditional On Settlement Building Is 'On The Table'", *The Hill*, October 20, 2019.
15. Omri Nahmias, "Joe Biden Opposes Cutting Military Aid To Israel 'Gigantic Mistake'", *The Jerusalem Post*, November 2, 2019.
16. יונית לוי, "האמריקאים", פרק 2, זמין באתר Mako. 6.1.2020.
17. הבדל קטן נוסף בין הנוסחים: בשל פיצול המשפט, נוספה המילה "ותהיה" למשפט הראשון.
18. Mark Landler, "Pushed By Obama Democrats Alter Platform on Jerusalem", *New York Times*, September 5, 2012; Jon Ward & Joshua Hersh, "Democrats Effort to Reinstate 'God' and 'Jerusalem' Into Platform Met with Loud Opposition", *Huffington Post*, Sept. 5, 2012.
19. הועלה לויטוב ב-16.9.2012. ראו גם Dylan Byers, "Anderson Cooper: DWS in 'Alternate Universe'", *Politico*, September 5, 2012.
- גם חבר הקונגרס וממנסחי המצע רוברט וקסלר צוטט באמרו שההשמטה הייתה טעות סופר גרידא: Tal Kopan and Elise Labott, "Hillary Clinton's views on Israel win out in DNC platform, for now", *CNN online*, 26.6.2016.
20. שם. על פי הדיווח של קופן ולבוט, אנשי מחנה סנדרס בוועדת המצע של 2016, ג'יימס זוגבי וקורנל ווסט, קידמו שינויי ניסוח רבים בניין ישראל. הנושא לא היה בראש מעייניו של סנדרס, ולכן הוא היה מוכן להתפשר. אולם השניים הבטיחו להמשיך במאמצים הללו בעתיד. מתוך דאגה לכן שגישתם של השניים תתפוס אחיזה בדעת הקהל כתב חבר קונגרס לשעבר מדרום קרוליינה מכתב הקורא לדבוק בניסוחים הקיימים, והחתים עליו שישים מנהיגים אפרו-אמריקנים שכן ווסט בן הקהילה השחורה. במכתב זה

- Radosh, "Israel Boycott Backlash: 'This Is Not The DSA I Founded'", *The Daily Beast*, August 8, 2017.
- Daniel Pipes, "Democrats, Republicans And Israel", *The New York Sun*, May 23, 2006.
- Amir Taheri, "The O Jesse Knows", *The New York Post*, October 14, 2008.
- Laura Rozen, "'Tectonic rift' with Israel?", *Politico.com*, June 27, 2010.
- Dennis Ross, *Doomed To Succeed*, Farrar Straus and Giroux, New York, 2015, p. 346.
- Andrew Stein & Douglas Schoen, "Democrats Turn Against Israel", *Wall Street Journal*, March 19, 2017.
- Tevi Troy, *Fight House*, Regnery History, Washington DC, 2020, p. 249. וראו גם בספרו של רוס לעיל Ross, *Doomed To Succeed*, בפרק ה-11.
- Ezra Klein, "The Conflict Between Zionism and Liberalism", *The Washington Post*, May 17, 2010.
- לונץ, סוקר מוכר מאוד בארה"ב, ידוע גם במחקרי קבוצות-המיקוד שלו.
- Peter Beinart, "The Failure of the American Jewish Establishment," *The New York Review of Books*, June 10, 2010.
- יצחק בן-חורין, 3/4 מבית הנבחרים לקלינטון: לפתור המשבר", *ynet*, 27.3.2010.
- Matthew Brooks, "Serious Word, Serious Consequences", *The Jerusalem Post*, February 21, 2010.
- Josh Bresnahan, "Schumer Working The Phones On Iran", *Politico.com*, August 11, 2015.
- Steven T. Dennis, "Obama Allies Blast Schumer On Iran Deal, Talk Of New Leader", *RollCall.com*, August 6, 2015.
- Stein & Schoen, "Democrats Turn Against Israel".
- Morton Klein, "Keith Ellison: A History of Anti-Israel Actions", *Jewish Journal*, November 30, 2016.
- Eugene Scott, "Haim Saban: Keith Ellison Is 'Clearly An Anti-Semite And Anti-Israel Individual'", *CNN.com*, December 3, 2016.
29. אדקינס טוענת שהבדלים מתודולוגיים בין סקרי פיו וגאלופ, ביניהם שוני ברצף השאלות ובשאלות שנשאלו מיד לפני השאלות על ישראל, עלולים לגרום לתוצאה אזהדת-פחות לישראל בסקרי פיו. למשל, בסקר גאלופ הופיעו השאלות על ישראל בתוך רצף שאלות בענייני מדיניות חוץ, ואילו בסקר פיו הן הופיעו מיד לאחר דיבורים על טראמפ.
- Andrew Stein & Douglas Schoen, "Democrats Turn Against Israel", *Wall Street Journal*, March 19, 2017.
- Linda Charlton, "Jews Fear Anti-Zionism of New Left", *The New York Times*, August 14, 1970.
- Richard Frumess, "Anti-Semitism And Anti-Zionism", *The New York Times*, March 14, 1971.
- Stein & Schoen, "Democrats Turn Against Israel".
- William Clairborne, "Jesse Jackson Warns Israel Of Black Influence", *The Washington Post*, September 25, 1979.
- Ed Koch, "What Koch Said About Jackson And Why", *The New York Times*, April 27, 1988.
- The New York Times, "Jackson Turned Aside On 3 Platform Issues", *The Sun Sentinel*, July 20, 1988.
- "Dukakis, Bentsen Campaign Open With Jewish Voters In Mind", *Jewish Telegraphic Agency*, July 25, 1988.
- Daniel Pipes, "Breaking All the Rules: The Middle East in U.S. Policy," *International Security*, Fall 1984.
- Daniel Pipes, "Bush, Clinton And The Jews", *Commentary*, October, 1992.
- Daniel Pipes, "'Who Supports Israel, Conservatives or Liberals?'", *The New York Post*, Sept. 3, 2003.
- "The Top Ten Anti-Israel Groups in America", *ADL*, 2012.
- "Anti Israel Groups Attempt To Co-Opt Occupy Wall Street Message", *ADL*, November 15, 2011.
- Abraham Riesman, "How The DSA Went From Supporting Israel To Boycotting The Jewish Ethnostate", *TheDailyBeast.com*, December 1, 2018.

- Lessons To Learn Work To Do", Washington Watch, August 25, 2018.
- James J. Zogby, "Palestine In The Democratic Party Platforms 1988-2016", *The Jerusalem Fund*, September 14, 2016. וראו גם Zogby, "Flashback 30 Years".
- Josh Ruebner, "Democratic Support For Israel is Withering Rapidly", *HuffPost.com*, July 10, 2015.
- https://www.johndelaney.com/issues/foreign-policy. ראו באתר שלו: 72
- לישראל "שותפתנו הקרובה ביותר במזרח התיכון, אמר שהידידות בין המדינות חזקה, הביע כוונה להרחיב את שיתוף הפעולה עם ישראל, והתבטא בבירור נגד BDS. הוא תומך בפתרון שתי המדינות אך מתנגד לתכתיב אמריקני של תוצאות המשא ומתן. 73
- https://dmfipac.org/our-ads.
- סיפר לי ידיד שחבר קונגרס בכיר אמר לקהילה היהודית שתמכה בו לאורך השנים שהוא חייב להצביע בעד העסקה, לבל יאבד את סיכויו להגיע לתפקיד מנהיגותי במפלגה. ליהודים ההמומים לא הייתה במילא אפשרות להריץ במחוז מועמד אחר נגדו. אך ייתכן שגם קיוו שחבר קונגרס זה יגיע לתפקיד מנהיגותי ושם ישתמש בכוחו למען ישראל. ימים יגידו.
74. כך המצב היום, לדוגמה. שני חברי בית הנבחרים הדמוקרטים הנחשבים לתומכים המושבעים ביותר של ישראל במפלגה, מגיעים האחד ממחוז מתנדנד בניו יורק, והשני ממחוז מתנדנד שיש בו אוכלוסייה גדולה של יהודים אורתודוקסים שעניין ישראל חשוב להם.
76. כוונתי לסוגיות שבקונצנזוס של כל תומכי ישראל, כגון איראן ו-BDS. בסוגיית יהודה ושומרון, בנושאים "חייביים" כגון התיישבות או ריבונות רק הרפובליקנים יתמכו, ולכן הרוב אינו מובטח – אך מובטח רוב פרו ישראלי נגד הצעות אגרסיביות כגון הכרזה על יו"ש כ"שטח כבוש".
- Jeff Diamant & Gregory A. Smith, 77 "Religiously, nonwhite Democrats Are More Similar To Republicans Than White Democrats", *Pew Research Center*, May 23, 2018.
58. "Speech Raises New Doubts about Rep. Ellison's Ability to Represent Traditional Democratic Support for Israel", *ADL*, December 1, 2016.
59. Alan M. Dershowitz, "I Will Leave The Democrats If Keith Ellison Is Elected Its Chairman", *TheHill.com*, February 24, 2017.
60. David Graham, "Keith Ellison And The Battle For The Democratic Party", *TheAtlantic.com*, December 2, 2016.
61. Ted Barrett, "Lawmaker Under Fire For Saying Jews Support Iraq War", *CNN.com*, March 12, 2003.
62. David Firestone, "Threats And Responses: Divisive Word; Lawmaker Under Fire Quits Leadership Post", *The New York Times*, March 15, 2003.
63. "What Did Ilhan Omar Say", *Institute For Policy Studie* (זמין במרשתת).
64. הנוסח המקורי של ההצעה: https://www.politico.com/f/?id=00000169-4b08-dc75-affd-dfb9cd250000. על מסמך ההצעה: Heather Caygle, John Bresnahan & Sarah Ferris, "House Dems Postpone Vote Rebuking Omar Amid Pressure From Sofi Left", *Politico*, March 5, 2019. וראו גם Werthan, "The Ilhan Omar Controversy Is A Turning Point For The Jewish Left", *Slate*, March 8, 2019.
65. Sheryl Gay Stolberg, "House Votes To Condemn All Hate As Anti-Semitism Debate Overshadows Congress", *The New York Times*, March 7, 2019.
66. Mitchell G. Bard, "U.S. Presidential Elections: Jewish Voting Record", *Jewish Virtual Library*.
67. "A Portrait of Jewish Americans", *Pew Research Center*, October 1, 2013.
68. Armin Rosen, "No One Is Afraid Of AIPAC", *Tablet Magazine*, January 4, 2017.
69. James J. Zogby, "Flashback 30 Years: 69

אנה קארנינה: קריאה פוליטית- אישית

השקפות העולם המתגוששות בזירה הציבורית הן ביטוי לדבר-
מה עמוק ויסודי בנפש האדם, המתגלה במלואו ובמורכבותו
דווקא במרחבי החיים האישיים. מסה בעקבות יצירת המופת
של טולסטוי

בספרו המפורסם "עיימות בין השקפות"¹ ניסח תומס סואל רעיון מקורי העשוי לדבריו להסביר תופעה מתמיהה. לטענתו, אף שהדיון הציבורי עוסק בתחומים רבים ומגוונים – החל בסוגיות חוץ וביטחון, עבור דרך יחסי דת ומדינה, וכלה בחופש השוק ומבנה הממשל – הרי שהעמדות בסוגיות אלו מתואמות באופן מעורר השתאות. אלה הניצבים זה מול זה כבני פלוגתא בסוגיות מיסוי יתעמתו זה עם זה גם בעניין סמכותה של מערכת המשפט. מי שיחלקו זה על זה בשאלת אופיו של השוק יתפלמסו גם באשר למעמד הדת במוסדות המדינה. ובכן, אף שאין קשר ישיר בין המחלוקות הללו, ברבות מהן נוטים החולקים לעמוד בצד קבוע של המתרס. הדבר נכון לא רק לגבי אזרחים פשוטים אלא גם – ואולי בעיקר – לגבי מעצבי דעת קהל ומנהיגים שעל פי דבריהם מגבש הציבור את עמדותיו.

סואל מסביר תופעה זו בכך שמקורן הראשוני של עמדות פוליטיות אינו תיאוריות מנוסחות-היטב. לפי הסברו, ביסוד התפיסה הפוליטית עומדת השקפת עולם הקודמת לניתוח האנליטי ומעצבת את מבטו המיידי של הפרט על סביבתו על בסיס הנחות שלרוב כלל אינן מודעות לו. באמצעות ניתוח כתביהם של ההוגים הבולטים במחנות הפוליטיים המרכזיים, המחנה השמרני והמחנה הפרוגרסיבי ("השקפה גדורה" ו"השקפה לא-גדורה" על פי מינוחו של סואל), מסיק סואל כי מקורו של הפיצול בין ההוגים טמון במחלוקת שורשית באשר לטבע האדם. הוגים דוגמת אדם

נתנאל בן-פורת הוא סטודנט בתוכניות פכ"ם ואמירים-רוח באוניברסיטה העברית, עוזר הוראה בחוג לכלכלה, ולשעבר יועץ פרלמנטרי לח"כ אלי אלאלוף. המאמר זכה במקום השני (משותף) בתחרות במסגרת סיעור הכתיבה של 'השילוח' השנה.

סמית, אדמונד ברק ופרידריך האייך חלוקים על הוגים כגון תומס פיין, ויליאם גודוויין וז'אן-ז'אק רוסו באשר לשאלה אם טבע האדם קבוע הוא ומוגבל ("גדור"), או שמא משתנה הוא ובעל פוטנציאל רב ("לא גדור"). על פי הצעתו של סואל, הבחנת היסוד הזו והאחיזה בכל אחת מהקדם-עמדות הללו הן המולידות את ההבדלים העקביים בתיאוריות המדיניות.

ומה באשר למרחב האישי? האם הבדל בהשקפה על אודות טבע האדם מחלחל גם להחלטות היומיום בחייהם הפרטיים של בני האדם? ניכר שאכן כך הדבר.

הנה דוגמה. בשנים האחרונות, אפליקציות היכרויות גדולות (כגון OkCupid) הוסיפו מסננים המאפשרים למשתמשיהן להימנע מלהכיר בני זוג המחזיקים בעמדות פוליטיות מנוגדות להם – וזאת בעקבות ביקוש רב למנגנוני סינון כאלה.² משמעות הדבר היא שרווקים ורווקות רבים, המחפשים את אהבתם הבאה מעבר לפינה הווירטואלית, מבקשים להימנע מראש ממפגש – אפילו ראשוני – עם אדם בעל עמדות פוליטיות שונות משלהם. הרקע החברתי-פוליטי להחלטה זו מובן; די אם נציין כי ב-2019 טענו 35% ממצביעי המפלגה הרפובליקנית בארצות הברית ו-45% ממצביעי המפלגה הדמוקרטית כי יהיו בלתי-מרוצים בעליל אם ילדו יתחתן עם אדם המזדהה עם המפלגה הנגדית.³ ובכן, בעבור הרווקים ומשפחותיהם, אי-התאמה פוליטית חוזה – במידה רבה – אי-התאמה בחיים האישיים; מבחינתם, המחלוקת בנוגע לשאלות פוליטיות כרוכה לבלי התר באופן שבו הם מבקשים לנהל את חייהם הפרטיים, ולפיכך פרוגרסיבים מבקשים להרחיק את עצמם משמרנים – והוא הדין להפך.

ספרו הנודע של לב טולסטוי, "אנה קארנינה", מספק לנו מבט נדיר-באיכותו לעומקה של אבחנה זו. קריאה פילוסופית-פוליטית ביצירה זו תגלה כי טולסטוי מציג בה שתי דמויות נבדלות המבטאות, כל אחת, מזג שונה וערכים שונים התואמים להפליא את שני המחנות הרעיוניים הניצים כיום בעולם המערבי. בכתיבתו, מראה טולסטוי כיצד מיחסן של הדמויות לעצמן, למשפחתן, לנישואיהן ולסביבתן – נגזרות עמדותיהן בשאלות הפוליטיות היסודיות המפלגות את הפרוגרסיבים והשמרנים גם כיום, 150 שנים לאחר פרסום היצירה. במובן זה, טולסטוי מדגים כיצד העמדות הציבוריות נמהלות בחיינו האישיים וכיצד האתיקה הציבורית מתמזגת עם זו הפרטית.

בעקבות אבן הראשה

הספר אנה קארנינה, שהתפרסם כיצירה מאוחדת ב-1878, מגולל את קורות חייהם של צמד אריסטוקרטים רוסים בני אמצע המאה ה-19. הדמות הראשונה היא אנה קארנינה, אישה צעירה מלאת קסם המתגוררת בסנט-פטרבורג עם בעלה, ולאחר ביקור במוסקבה מתאהבת בקצין צעיר וכריזמטי, ורונסקי שמו, ופותחת איתו

ברומן מסעיר ושובה דמיון. רומן זה הפך לסמל בתולדות האהבה הרומנטית אך על קארנינה עצמה המיט הרומן גורל אכזר ודן אותה לייסורים שמהם מצאה מפלט רק מתחת לגלגלי הרכבת. קו העלילה השני צועד בעקבות חיזוריו של קונסטנטין לוין אחר העלמה קיטי – עד אשר השניים נישאים זה לזו. לוין, בעל אדמות החי בכפר, מתייסר אף הוא אך מסיבות שונות לחלוטין. ההוריו האינסופיים על חייו ועל המוות הצפוי בסופם, על רוסיה ועתידה, ועל המידות הרעות שהוא מזהה סביבו – כל אלה מייסרים את לוין עד שלבסוף הוא מוצא נחמה בנישואיו עם קיטי. שתי העלילות חושפות דמויות המחזיקות בערכים שונים לחלוטין, ובהתאם מתייחסות באופן מנוגד למשפחה, לנישואים ולאהבה. הבדל זה מועיד לדמות אחת מוות טרגי, ולרעותה – גאולה אישית.

מאז נתפרסמה יצירה זו ועד ימינו-אנו, היא נידונה לביקורות עוצמתיות וסותרות. מחד גיסא, זכה הספר לדברי הלל ושבח מופלגים. די אם נציין כי פיודור דוסטויבסקי, מגדולי הסופרים הרוסיים בעצמו, כינה אותה "יצירת אומנות חסרת פגמים"⁴; כי הפילוסוף הרוסי ניקולאי סטראחוב סיפר כי חזה בקוראים ה"קופצים מעלה-מטה בהערצה"⁵; וכי ב-2007, סקר של ה"גרדיאן" הבריטי הכתיר את היצירה כ"ספר הגדול בכל הזמנים"⁶. מעריצי הספר מתרפקים על כתיבתו הסוחפת של טולסטוי, על הטבע האנושי המאובחן במלאכת מחשבת של רב-אומן, ועל הדמויות מלאות החיים ורבות הפנים שטולסטוי בורא. לא-פעם, הריאליזם העדין והמדויק של טולסטוי הוביל מבקרים להכריז כי לו היו החיים כותבים את עצמם ישירות, הם היו כותבים כטולסטוי.⁷ מנגד, לאורך השנים היו מי שמיעטו בערפה של היצירה וביקרו בחריפות את טולסטוי על התמקדותו בשכבה אריסטוקרטית רוויית נחת ומוגבלת מבחינה מוסרית, על נטייתו לארכונות מייגעת, ועל עלילות האהבה הפשטניות העומדות במוקד יצירתו.

המחלוקות שהספר עורר לא נגעו רק לאיכותו אלא גם לאופן שבו יש להבינו. גם אם ברור שלספר יש עוצמה מוסרית נדירה – אשר הניעה את טולסטוי להעלות את העלילה על הכתב אף שתיאר את כתיבתה כ"עינוי"⁸ – הרי ששוררת אי-הסכמה עמוקה לגבי המסר המוסרי שהספר נושא בחיקו. ואכן, היצירה לבשה פנים שונות ומגוונות במסגרת הפרשנויות שהוענקו לה לאורך השנים, עד שנדמה כי המכנה היחיד המשותף לכולן – או לרובן – הוא ההכרה ברוחב היריעה של כתיבתו של טולסטוי והרצון לחזור אל תוך נבכייה.

התגובות המגוונות הללו אינן מפתיעות; מבנה הרומאן עצמו הוא שמזמין אותן. הרומאן מורכב משני סיפורים מרכזיים, אולם הקשרים העלילתיים ביניהם כה רופפים, עד שנדמה לעיתים כי טולסטוי כרך בכוח שני סיפורים שונים ואילצם לדור בכפיפה אחת. לא זו אף זו: כל אחת מהעלילות עצמאית דיה כדי להתקיים לבדה, עד שלא-פעם שואל הקורא את עצמו מדוע הוא נאלץ לנוע בין שתי העלילות. עובדה

זו הטרידה פרשנים וקוראים רבים; אחד מהם, מס"א ראצ'נסקי, אף שלח עם צאת הספר מכתב לטולסטוי שבו קבע "זוהי ללא ספק יצירתך הגדולה ביותר... [אך ישנו] פגם בסיסי במבנה הרומאן כולו. אין בו ארכיטקטורה. שני נושאים מפותחים יפה אך ללא כל קשר ביניהם".⁹ ראצ'נסקי המשיך והתייחס לסצנת הפגישה הבודדת בין שני גיבורי הספר החולפת במהירות רבה ומבלי שטולסטוי כורך כיאות את העלילות: "לא כך רצית...".

טולסטוי, כמובן, לא נותר חייב. בתשובתו לראצ'נסקי חשף טולסטוי את המפתח להבנת יצירתו:

שיפוטך על אנה קארנינה אינו צודק בעיניי. נהפוך הוא. אני גאה בארכיטקטורה. קימורי הקשתות מחוברים כך שאי אפשר להבחין באבן הראשה; ולכן שאפתי יותר מכול. הקשרים במבנה אינם נובעים מן העלילה ואף לא מן היחסים שבין הדמויות, אלא מן ההתקשרות הפנימית... חוששני שבתוך קריאה חפוזה ברומן לא הבחנת בתוכנו הפנימי... ההתקשרות כפי שהיא בעיניי – עצם העניין ההופך את עבודתי לבעלת-משמעות – התקשרות כזאת אכן ישנה שם. חפש ותמצא.¹⁰

טולסטוי מלמדנו אפוא כי עיון מעמיק בספר מחייב לקוראו כיצירה אחודה שהגיונה ויופייה מתגלים אך ורק בעימות המובלע שבין שני חלקיה – ולא כמגולל שתי עלילות כפי שניתן היה לחשוב בעקבות "קריאה חפוזה". את משמעותו של הספר נוכל לבאר אפוא רק אם נעמיד את לווין ואת קארנינה זה כנגד זו. בכוונה-תחילה הציב טולסטוי את שתי העלילות כשמרחק נגיעה מפריד ביניהן והותיר לנו את מלאכת הקשירה. מאמר זה מבקש לחשוף התקשרות פנימית אחת – יסודית – הקושרת את שתי הדמויות.

את "אנה קארנינה" כתב טולסטוי בתקופת שלטונו של הצאר אלכסנדר השני – מי שהנהיג רפורמות עומק בחברה הרוסית ובכלכלה הרוסית וביקש לדחפן אל עבר המודרנה, בעקבות מדינות אחרות באירופה. החשוב במהלכים שביצע אלכסנדר השני היה שחרור מיליוני הצמיתים הרוסים ב-1861 – צעד שהניע תמורות מרחיקות לכת בחברה הרוסית.¹¹ עובדה זו הציבה בפני החברה הרוסית, בחריפות יתרה, את שאלות היסוד שעליהן מושתתת המחלוקת בין שמרנות ופרוגרסיביות בנוגע לקדמה וליחסה למסורת. המחנה הפרוגרסיבי, זה שעל פי סואל מתאפיין בתפיסת טבע האדם כגמיש ומושפע מן החברה – ותומך בשינויים נרחבים ומתוכננים המובילים מלמעלה בידי מוסדות מדיניים, ומושתתים על עקרונות כלליים, כדי להגשים את הפוטנציאל הטמון באדם – נטה לתמוך במדיניות שקידם אלכסנדר השני. מנגד, המחנה השמרני, שתפיסתו היסודית מזהה את האדם כבעל טבע קבוע והוא חרד משינויים רדיקליים לא-זהירים, באשר הללו עשויים לדעתו להרוס את הסדר החברתי המעדן את הפרטים ומרסנם, לא ראה בעין יפה את המדיניות הנזכרת. מחנה זה מבקר את התפשטות

הקדמה באופן טבעי – על ידי שינוי הדרגתי, תוך שמירת החוכמה הגלומה במסורת הייחודית המקומית – ולכן התייחס בחשדנות רבה לאופן שבו ביקש אלכסנדר השני לעצב את פני החברה הרוסית.

כאזרח מן השורה וכבעל נפש ערה, היה טולסטוי חשוף לשאלות שהולידו הרפורמות המדיניות, ואף היה מעורב בדיונים על אודותיהם והציג אותם בכתביו. יתרה מכך: הוא דן בשאלות אלו במפורש ב"אנה קארנינה", ושם בפי דמויותיו טענות המייצגות עמדות מגוונות בנוגע לתהליכים שעברה החברה הרוסית באותה עת. נראה אפוא כי לאורה של מחלוקת זו – בין המצדדים ברפורמות לבין המסתייגים מהן – ניתן לאבחן את המתח השורר בין דמויות המפתח ביצירה ואשר מכונן את משמעותו של הספר. העימות המובלע בין שתי הדמויות הללו הוא אותו עימות הניטש בין שוחרי הקדמה לבין מקדשי המסורת: לוין הוא נציג המזג השמרני, וקארנינה נציגתו של המזג הפרוגרסיבי. קריאה פוליטית של שני קווי העלילה תחשוף כיצד המזג של כל דמות, ערכיה והאופן שבו היא מכווננת את חייה הם ביטוי לעמדתה היסודית.

את הקריאה הזו ראוי להבין בהקשר רחב יותר כשואבת השראה מטענתה של מרתה נוסבאום, פילוסופית אמריקנית בת ימינו, בדבר היחסים בין ספרות לבין פילוסופיה. בספרה "דעת האהבה"¹² מלמדת נוסבאום כי בניגוד לתפיסה היסודית של הפילוסופיה האנגלו-אמריקנית, הצורה שבה נכתב רעיון מסוים קשורה הדוקות – בקשר ישיר ואורגני – לרעיון עצמו. לדבריה, צורת הכתיבה עצמה חושפת מהם הדברים החשובים לפי שיטת הכותב וכיצד להבנים. לדידה, בעוד ישנם רעיונות שנכון להציגם בשפתה האנליטית של הפילוסופיה, רעיונות אחרים מוצגים כראוי רק במסגרת הכתיבה הנרטיבית של הספרות. הן הספרות הן הפילוסופיה מבקשות אפוא לחשוף את יסודות המציאות רבת-הפנים אך הן עושות זאת באופנים שונים; והבחנה זו נכונה בעיקר בכל הנוגע לעולם האתי – התשתית לכל תורה פוליטית. הפילוסופיה אכן יכולה לחשוף מרכיבים מסוימים של האתיקה, אך הספרות עולה עליה בעניין זה משום שבכוחה לעסוק בסוגיות האתיות במרחבים של אהבה, משפחה ובחירה אישית.

אם נאמץ את אבחנתה של נוסבאום, נוכל לראות בטולסטוי הוגה דעות שפעל במישור שונה מזה שבו פעלו יתר ההוגים המדיניים. הלה, כסופר, מאפיין באופן נרטיבי את המזגים האנושים הקשורים למסורות הרעיוניות של השמרנות והפרוגרסיביות. לשון אחרת: דמויותיהם של קארנינה ולוין ממחישות כיצד פרוגרסיביות ושמרנות הן תפיסות עולם ערכיות מקיפות – ולא תיאוריות חברתיות מנוסחות-היטב גרידא – המבנות גם את הפסיכולוגיה האישית של הפרט ואת הדרך שבה מעצב הלה את חייו ואהבותיו.

כשעל שכמנו המטען שהוצג עד עתה, יכולים אנו להתקדם אל עבר הצגת הדמויות הראשיות בסיפורנו. תחילה נתאר את מהלך חייה הסבוך והטרגי של אנה; ולאחר

מכן נפנה לאפיין את לוויין ותפיסותיו. במהלך הצגת הדמויות יוצצו כמאליהן נקודות שיחשפו את מזגן הפרוגרסיבי או השמרני של הדמויות, אך נקודות אלו יובנו במלואן רק בעימות שנערוך בין שתי הדמויות בסוף המהלך. בהתאם לארכיטקטורה של הספר עצמו, ההיגיון המבהיר את ההבדל בין שתי הדמויות יתבאר רק כאשר נקשור ביניהן. או-אז תתגלה אבן הראשה, משאת נפשו של הקורא.

בחירתה של אנה

הספר נפתח בהמתנה להגעתה המיוחלת של אנה קארנינה. ההתרחשות הראשונית המתוארת בספר היא מהומת האלוהים השוררת בביתו של סטיבה אובלונסקי, אחיה של קארנינה. דולי, רעייתו של סטיבה, גילתה אחת מבגידותיו של בעלה ומאז הבית כולו בוקה ומבולקת: "הכול השתבש בבית של האובלונסקים.... האישה לא יצאה מחדרה, הבעל לא היה בבית זה היום השלישי. הילדים התרוצצו בכל הבית טועים ואובדים; האנגליה רבה עם הסוכנת ושלחה פתק לידידתה שתמצא לה משרה אחרת".¹³ תיאור זה מגיע לאחר הפתיחה המפורסמת – "כל המשפחות המאושרות דומות זו לזו; אך המשפחות האומללות, אומללות הן כל אחת על פי דרכה" – ומשמש לה המחשה קודרת. אך הנה, זמן מועט לאחר מכן, מופיע שביב תקווה בדמותה של אנה:

"מאטוויי, אחותי, אנה קארנינה, מגיעה מחר" אמר [סטיבה] ועצר לרגע... "תודה לאל", אמר מאטוויי, רומז בתשובתו שהוא מבין לא פחות מאדונו את חשיבות הביקור הזה, כלומר שאנה... תוכל לבוא לעזרת אחיה ולהשכין שלום בינו ובין אשתו.¹⁴

במילים הללו מוזכרת לראשונה הדמות שעל שמה נקראת היצירה כולה. אנה היא ההבטחה שעליה משליכים הצדדים את יהבם, בהאמינם כי בכוחה להושיע את הבית שבא עד משבר. ואכן, הופעתה של אנה אינה מאכזבת. היא מגיעה מסנט-פטרבורג למוסקבה, שם דר אחיה, ומגיחה לתוך הספר מן הרכבת – ובכך הד לסוף המר הצפוי לה. אנו הקוראים מכירים אותה לראשונה דרך עיניו של ורונסקי, מי שבמהרה יהפוך למאהבה, והמחזה מרהיב:

אך פתאום הרגיש צורך עז להביט בה שוב – לא בגלל יופייה דווקא, ולא בגלל ההדר והחן הצנוע שניכר בכל דמותה, אלא משום שבארשת פניה הנעימות בעוברה לידו היה משהו ענוג ורך להפליא... במבט המהיר הזה הספיק ורונסקי להבחין באיזו התעוררות כבושה, שהשתעשעה על פניה ורפרפה בין העיניים הנוצצות לבין החיוך הלא-נתפס כמעט, שעיגל את שפתיה האדומות. כאילו מילאה איזו שפעה את הווייתו בגודש עצום כל-כך, עד שהייתה מבצבצת מבלי משים פעם בברק עיניה ופעם בחיוכה.¹⁵

זוהי אנה: הבטחה, יופי ופיתוי מלאי חיים הסוחפים את כל סביבותיה. מעת כניסתה לזירת הספר ועד סופה הטרגי, תהלך אנה קסם על רואיה ותשפע חן – עד כדי כך

שלא רק קוראים רבים הסתחררו מאישיותה אלא אף טולסטוי הואשם כי נשבה בקסמי יצירת כפיו.¹⁶ אכן, טבעה המכשף של קארנינה, זה שהקנה לה מעריצים כה רבים, הוא גם מקור נפילתה.

על אף היותה אישה נשואה – לאלכסיי קארנין, פקיד רם-מעלה בשלטון הצאר – ואם לבן, סריוז'ה שמו, ורונסקי אינו מסתפק בהטלת מבט חטוף על יפי קומתה ומתחיל לחזר אחריה בלהט רב. כקצין יפה תואר וחלק לשון, אשר לו להיטות מופגנת לקרבתה, מצליח ורונסקי לערערה – עד שזו נמלאת תבהלה וממהרת לשוב סנט-פטרבורגה אחר שהשכינה שלום בבית אחיה. למרבה חרדתה של אנה, מתברר כי ורונסקי אינו מוותר והוא עולה עימה על הרכבת כדי לחזר אחריה. היא מנסה להתנגד, אך מן הראשית התנגדות זו מלאת עונג היא, וכך חולמת אנה במהלך הנסיעה: "אנה הרגישה שהיא נופלת מטה-מטה. אבל כל זה לא עורר בה פחד, אלא חדווה".¹⁷ אומנם אין זה תיאור מדויק של התנהגותה בפועל – למעשה, אנה מבועתת מחיזוריו של ורונסקי – אך החלום המתפקד כאן כחושף נימי נפשה מגלה לנו את כמיהתה היסודית: היא רוצה להתמסר אליו. ידיעתו הלא-מפורשת של ורונסקי שכך הם פני הדברים היא המאפשרת לו לחזר אחריה ללא לאות במשך חודשים רבים. סופו של חיזור זה הוא היעדרותה של אנה לוורונסקי.

אומנם בכמה הקשרים מתאר טולסטוי את התאהבותה של אנה בוורונסקי כמעין נפילה, אך נדמה שבכך הוא מגלה כלפיה חמלה יתרה (או חומרה יתרה, כתלות בנקודת המבט) שכן אנה איננה מעין צרלינה, הנופלת לידי אמן רב-פיתויים כדון ג'ובאני. בעלה של אנה הוא גבר קר ומחושב, אדוק ביותר, נטול ארוטיות וכמעט חסר יכולת לאמפתיה, ועובדה זו דנה את רעייתו מלאת החן לחיי נישואים משמימים. "הם לא יודעים איך הצמיח שמונה שנים את חיי, הצמיח בי כל זיק של חיות, ומעולם לא טרח לחשוב שאני אישה חיה שזקוקה לאהבה. הם לא יודעים איך עלב בי על כל צעד ושעל ונשאר תמיד שבע רצון מעצמו", היא חושבת.¹⁸ אך, בכל זאת, אנה היא אישה בוגרת המתאפיינת בחושים חדים ובעוצמה פנימית. נפשה אינה בוסרית אלא נפש מורכבת ומנוסה המסוגלת למשול בעצמה. לא-בכדי כתב ג'וזף פטר סטרן בהשתאות (במאמר מרתק המשווה בין שלוש דמויות גדולות בספרות האירופית הפונות לניאוף): "אנו מתרשמים מעל לכל ספק מכוחה הבלתי-נדלה של הגיבורה [=אנה] לעצב את חייה".¹⁹ לא זו אף זו: לאנה הבנה עמוקה באשר לדרכה של האהבה; לכן עם הגעתה למוסקבה, וכמעט באבחת יד, היא משכינה שלום בבית אחיה. אי אפשר אפוא לאפיינה כמי שפיתוי מזמין תפס אותה בניגוד לרצונה האותנטי.

אדרבה, היעדרותה של אנה אינה פריו של רגע נמהר אלא תוצאתו של תהליך ארוך ופנימי. חיזורו של ורונסקי נמשך במשך חודשים ארוכים, שלכל אורכם שומרת אנה על עמדת כוח לעומתו: "לאן נעלמו גינויו השלווים והבטוחים תמיד וסבר פניו השאנן, השקט? לא, בכל פעם שפנה אליה עכשיו היה מרכין קצת את ראשו, כמבקש

ליפול לרגליה, ומעיניו לא נשקפו אלא הכנעה ויראה".²⁰ בתוך הדינמיקה הזו, לאחר חודשים שבהם חג ורונסקי סביבה, הוא מכריז בכניעה: "צווי עליי להיעלם, ואני איעלם. לא תראי אותי עוד, אם השהייה במחיצתי מכבידה עלייך".²¹ אך אנה, כמו בכל פעם שבה עומדת בפניה האפשרות להפסיק את החיזור, איננה משלחת אותו, איננה נרתעת ממנו ואיננה חומקת מפניו, אלא מתמסרת לנוכחותו. למעשה, גם את הדברים שהובאו עתה אומר ורונסקי בטרקלינה של הנסיכה בטסי, מקום שאנה בוחרת לחזור אליו שוב ושוב אף שהיא יודעת כי ורונסקי מרבה לפוקדו בתקווה למוצאה שם. גם בהמשך, לאחר שבעלה יתוודע לרומן ואף יציע לה פתח מילוט מן הדרך שסללה לעצמה, תמאן אנה להצעתו ותתמיד בבחירתה. ובכן, אנה איננה עלמה צעירה הנופלת בפח או מאבדת את עשתונותיה עקב התרגשות יתרה; היא אישה בוגרת המקבלת, בהדרגה ולאורך זמן, החלטה גורלית ומייסרת.

אכן, בחירתה של קארנינה מהולה בבושה, בחרדה ובאשמה, עד כדי כך שלאחר שהשניים מממשים את אהבתם בפעם הראשונה, אומרת אנה "איזה אושר" אך "מתוך בחילה ואימה".²² ואכן, הייסורים הנלווים להחלטתה מדגישים את המחיר שהיא מוכנה לשלם תמורתה. דווקא מכיוון שאנה כה סובלת מבחירתה, ברור כי אין מדובר בנפילה אלא בתהליך אישי עמוק – שנעשה למרות השלכותיו. אנה עוברת התפתחות מוסרית, לא נסיגה מוסרית, אך כדרך של כל ההתפתחויות המוסריות גם זו מלווה בכאב רב. מהי אותה ההתפתחות שאנה עוברת? ובכן, זוהי החלטתה לאזור אומץ וללכת אחר ערכי החירות והאהבה. כאשר היא מתאחדת עם ורונסקי באופן סופי נאמר: "באותה תקופה... [של] צאתה לחיי חירות, הרגישה אנה אושר לא יסולח כמעט וחדווה וחיים ללא גבול".²³ חוויית האהבה הרומנטית של אנה קשורה הדוקות בחירות. בבחירתה ללכת אחר ורונסקי היא מממשת הן את אהבתה הן את חירותה, אך כפי שיתברר עד מהרה החלטתה לרדוף אחר החירות מחייבת אותה לוותר על כל מרכיב אחר בחייה.

בשלב הבא מגלה בעלה, אלכסיי קארנין, את מעשיה. בתחילה, נוצר הרושם כי מחמת שאפתנותו והחרדה לכבודו, מוכן הלה להעלים עין משאיירע ובלבד ששמו לא ייפגע; אך במהרה, בשל התעקשותה של אנה להמשיך להיפגש עם ורונסקי – ויותר מכך, בעקבות לידת בתה מוורונסקי – הופכת העלמת עין זו לבלתי-אפשרית. בפני אנה לא עומדת האפשרות לממש את אהבתה ובה-בעת לשמור באופן כלשהו על מסגרת נישואיה; היא איננה יכולה לאחוז גם במאהב וגם בבעל. נדרשת כאן הכרעה מוחלטת. בהתמסרותה לאושר שוורונסקי מציע לה, מנתצת אנה את מסגרת הנישואין שבה היא קשורה. יתרה מזו: גם לאחר שהיא עוזבת את בעלה, חוקיה הנוקשים של רוסיה מציבים אותה בפני מצב חברתי-משפטי בלתי-אפשרי. היא איננה יכולה להינשא לוורונסקי, ומבחניה פורמלית איננה מתגרשת מקארנין. הלכה למעשה היא מושלכת מכל סדרי מוסד הנישואין.

כמובן, בתקופה המדוברת, התכחשות שכזו למוסד הנישואים – משמעותה כפירה בדת. במהלך העלילה אומר קארנין לאנה – שוב ושוב – כי בהתנהגותה היא חוטאת לַדת, אך לאנה ברור כשמש כי בחיפושיה אחר אושרה היא ממילא מוכרחה לזנוח את הדת:

בלי הרף חזרה ואמרה: 'אלי שבשמיים! אלי שבשמיים!', אבל לא 'אלי' ולא 'שבשמיים' לא היה להם שום מובן לגביה. אומנם מעודה לא פקפקה בעיקרי הדת שעל ברכיה התחנכה, אבל לבקש לה מזור למצוקתה בדת – מחשבה זו הייתה רחוקה מליבה, ממש כשם שלא היה עולה בדעתה לבקש עזר מאלכסיי עצמו. מראש ידעה שהפנייה אל הדת כרוכה בוותור על מה שהיה לה כל טעם חייה.²⁴

בהחלטתה להתמסר לוורונסקי, אנה אינה מפנה עורף רק למוסד הנישואים הדתי אלא גם – ובאופן כואב בהרבה – לבנה. טולסטוי, כדרכו, מציב רמז לעובדה זו כבר בשלב מוקדם. זמן קצר לאחר התרקמות אהבתם, בעוד ורונסקי נכנס לביתה של אנה, הוא "נזכר פתאום במה שנשתכח ממנו תמיד, מה שטמן בחובו את הצד המיוסר יותר ביחסיו עם אנה: בנה ועיניו המלאות תהייה, וכפי שנדמה לו – גם איבה. הילד הזה היה להם למכשול יותר מכל אדם אחר... בנוכחות הילד הזה, היה תמיד מציף את ורונסקי אותו רגש מזור של תיעוב ללא פשר".²⁵ הזירה מוגדרת: במרכז ניצבת אנה ובצדדיה המנוגדים בנה ומאהבה, כשני יריבים המתבוננים זה בזה בעוינות ואשר ביניהם תיאליץ אנה להכריע בקרוב. בשלב זה, לאנה ברור לאן נוטה ליבה:

היא שבה ונזכרה בתפקיד שקיבלה עליה בשנים האחרונות... תפקיד האם שכל חייה קודש לבנה. ומתוך שמחה הרגישה שגם במצב שהיא נתונה בו כעת, יש בידיה ממלכה משלה שאינה תלויה בדברים שבינה לבין בעלה ובינה לבין ורונסקי – והממלכה הזאת היא בנה. יהיה מצבה מה שיהיה, היא לעולם לא תיטוש את בנה. גם אם יגרש אותה בעלה ויעטה עליה חרפה, גם אם תדעך אהבתו של ורונסקי והוא יחזור אל חיי החירות השאננים שלו... היא לא תיטוש את בנה. יש לה מטרה בחיים.²⁶

אך שכנוע זה מתמוסס בחלוף הזמן. לאחר לידת בתה, כאשר אנה כמעט מתה וורונסקי כמעט מצליח להתאבד, אוספת אנה את חפציה ונוסעת עם מאהבה לאירופה – ומותירה את בנה בידי בעלה. באחת האפיזודות המפתיעות-ביותר בספר מתגלה שוויתור האם על בנה נובע במידה רבה מהחלטתה. במעשה של גדלות נפש וחסד נדירים – בוודאי נוכח העובדה שהוא נעשה בידי אדם שככלל נוטה לחוסר חמלה – מציע קארנין לאנה לקחת את בנה איתה; אך אנה מסרבת: "הוא [קארנין] מסכים לכול, אבל אני פשוט לא יכולה לקבל את הנדיבות הזו שלו".²⁷ עד מותה תתייסר אנה על פרידתה מבנה; אך אם נבקש להיות כנים בנוגע להחלטה זו – בשונה מאנה עצמה – אזי מן ההכרח להסיק שבנהייתה אחר ליבה, ואחר החופש שהיא מבקשת באהבתה החדשה, נודע לאנה תפקיד משמעותי בפרידתה מבנה.

אנה אינה נקרעת ממשפחתה בלבד, אלא ממדינתה ומהקהילה שבתוכה חיה עד כה. כאישה נואפת, מוקעת אנה מן החברה הרוסית הגבוהה שאליה השתייכה; הדבר מתרחש מיד עם היודע סיפור אהבתה לוורונסקי והוא העומד ביסוד נסיעת בני הזוג אל מחוץ לרוסיה לאחר הולדת בתם. כעבור זמן שבים השניים ומשתקעים במכורתם – אחר שקצה נפשם בשוטטות באירופה – אך נידויה של אנה נמשך. גבירות שביקשו בעבר את חברתה מתנכרות לה עתה ובזות לה. מעמדה הרם נמחה. מעתה אין היא אלא כאסקופה הנדרסת.

בסצנה מכמירת לב, מתעקשת אנה להופיע בהצגה בתיאטרון שבה נוכחים "כל המי ומי", וזאת על אף ניסיונו של ורונסקי להניאה מכך: "אילו אמר לה במפורש מה הוא חושב היה אומר: 'להופיע בתיאטרון בשמלה הזאת, עם הנסיכה הזאת שכולם יודעים מי היא, פירושו לא רק להודות במצבך, להודות שאת אישה אובדת, אלא פירושו גם לקרוא תיגר על החברה, כלומר להתנער ממנה לעולם'" ²⁸. בתיאטרון מופנה כלפיה לעג אכזרי, והיא שבה רצוצה ואבודה לביתה. הגבירה מסנט-פטרבורג בחרה ללכת אחר לבה, אך בכך דנה עצמה לבדידות ולנידוי מהחברה. במשפט המופיע באמצע הספר, ואשר במבט לאחור אינו יכול שלא להיקרא עם קורטוב של אירוניה, נאמר כי אנה "כבר ידעה בסתר לבה שהכול יישאר כפי שהיה, שכוחה לא יעמוד לה לוותר על מעמדה, לנטוש את בנה, וללכת אחרי אהובה" ²⁹. ובכן מסתבר שכוחה עמד לה, ואת שרצתה – השיגה; אך כדי להשיגו מוכרחה הייתה להיוותר לבדה לחלוטין.

מדוע לבד? מדוע לחלוטין? האם לא היה לה לכל הפחות את ורונסקי אהובה? אלא שבייסוריה שהפכו עתה טרופים, אנה מרחיקה מעליה גם את אהובה. הוא נותר הדבר היחיד המחבר בינה לבין העולם והיא מנסה להיאחז בו בכל כוחה, אך בכך רק דוחפת אותו מעליה. היא מתנכרת לו כאשר הוא יוצא מביתם, מקנאה לו כאשר הוא משוחח עם נשים אחרות, וחותרת תחת יחסיו עם אימו. לא זו אף זו: ורונסקי – שלא כאנה, הנואפת המוקעת – אינו מואשם בפרשיית אהבתם וממשיך לצאת ולבוא בחצרותיהם של נכבדי העיר. בהדרגה, הוא הופך חסר נחת מהשעמום שכופים עליו חיי הבדידות של אנה, מהמשא שהיא מטילה עליו, ומהכעס והקנאה המפכים מלבה כלפיו – והוא מחפש מקלט מחוץ לביתם. קרע נפער בין השניים, ובעבור אנה הופך קרע זה לפילוג בינה לבין החיים עצמם (או, כפי שנכון יותר לומר, מהרמץ היחיד שעוד נותר מחייה). כך, בהתקף של אימה וזעם, לאחר נסיעה נוספת של ורונסקי, היא מטילה עצמה אל מתחת לרכבת חולפת.

גאולתו של לווי

בכוח כישוריו עולה בידי טולסטוי לברוא שתי דמויות מורכבות, משכנעות ומרגשות – ובכל זאת נבדלות זו מזו לחלוטין. בהתאם לכך, האופן שבו יש לעמוד על טיב הדמויות שונה אף הוא. במקרה של אנה, הרי שהלך מחשבתה טבול כולו בהטעיה

עצמית; למעשה, הפרטים החושפים ביותר על אודות אנה הם לעיתים קרובות השקרים שהיא בוחרת לספר לעצמה והשגיאות שאחריהן היא הולכת שולל. אפילו מותה אינו אלא פרי מחשבתה הכוזבת כי ורונסקי מתעתד לעזובה. היו אף מי שפירשו את גורלה של אנה כעונש – לא על חוסר נאמנותה אלא על חוסר כנותה הפנימי ואי-נכונותה ליטול אחריות לגורלה-שלה. אם כן, את עולמה של אנה אין להבין באופן ישיר, מן השיח הפנימי שהיא מנהלת עם עצמה, אלא באמצעות סערות רגשיות, ויותר מכך – דרך בחירותיה. אלה הם האופנים שדרכם מבצבצת דמותה האמיתית, מבעד למסך ההונאה העצמית שבשלב מסוים היא חייבת לעטות.

אולם בכל הנוגע ללווין, שונה היא הדרך לתהות על קנקנו. הספר מלא מונולוגים פנימיים וארוכים שלווין מנהל עם עצמו, ופולמוסים נמרצים שהוא מקיים עם גבירים רוסיים אחרים. לוויין מנסה לאחוז באמת – שאינה חדלה מלחמוק מידיו – וכך פותח צוהר להלכי נפשו האותנטיים. הוא אינו נגוע בהונאה עצמית אלא אדרבה מלא בהכרה מייסרת באשר לחוסר יכולתו לענות על השאלות הקורעות את נפשו. דומה כי המתבונן מן הצד בהתנהגותו של לוויין לא ישכיל להבינו כדבעי, שכן לא-פעם לבטיו הפנימיים מסרסים את יכולתו לפעול. לוויין מתגלה אפוא בין שיטי הקונפליקטים המזינים את מחשבתו; וכדי לפצח את דמותו של לוויין נידרש אפוא לעקוב אחר עמדותיו ותהיותיו – ולמעט בהתבוננות בפעולותיו ובגלגוליו.

את לוויין אנו פוגשים לראשונה כשהוא מגיע לביקור אצל ידידו סטיבה במוסקבה, ממש במקביל להגעתה של אנה העירה. כמוכן, בחתירתו להפריד בין הקשתות, בנה טולסטוי את העלילה כך שהשניים לא ייפגשו במהלך ביקוריהם. לוויין, המגיע לבמה ב"ביישנות מהולה ברוגזה ואי-שקט"³⁰, הגיע העירה כדי לבקש את ידה של בחירת ליבו, קיטי, גיסתו של סטיבה (אחותה של דולי). לוויין ממנהר ללכת לראותה, וחששותיו יעוררו את הזדהותו של כל מי שביצע אי-פעם קפיצת נחשון אל עבר משאת נפשו:

הוא הלך בשביל המוליך אל שדה ההחלקה ושינן לעצמו "צריך לא להתרגש, צריך להירגע, מה קרה? מה אתה רוצה? שתוק, טיפש", פנה בנוזפה אל ליבו. וככל שהשתדל להרגיע את עצמו, כן הלכה נשימתו ופרפרה ונכלאה בחזהו... הוא הרגיש שהיא כאן לפי החדווה והפחד שהציפו את ליבו. היא עמדה בקצה האחר ושוחחה עם איזו גברת. דומה ששום דבר מיוחד לא היה בלבושה ולא בתנוחת גופה. אבל ללוויין קל היה לזהותה בתוך ההמון, ממש כשושנה בין סרפדים. אור נגה ממנה על הכול. "האם אוכל לרדת לשם, אל הקרח, ולגשת אליה?", תהה בליבו. המקום שעמדה בו נראה לו כמין היכל קודש, ולרגע כבר עמד להסתלק משם. כה גדולה הייתה חרדתו.³¹

ובכן, תאוותו של לוויין לקיטי אינה נופלת מזו של אנה לוורונסקי: קיטי מעוררת בו אותה תשוקה מייסרת ואותו רצון עז שדמותו של ורונסקי מולידה אצל אנה. אך בשונה מאנה, בעבור לוויין יש רק דרך אחת שבה ניתן לממש אהבה זו ולהעניק לה תוקף – נישואים והקמת משפחה:

לא רק שנבצר ממנו לתאר לו אהבת אישה ללא נישואים, אלא שבדמיונו אף הצטיירה לו קודם כול המשפחה, ורק אחר-כך האישה שתעניק לו את המשפחה הזאת. מושגיו על הנישואים לא דמו אפוא למושגים שרווחו בקרב כלל מכריו, שלגביהם היו הנישואים רק אחד מתוך מכלול ענייני החיים; לוין ראה בנישואים את מרכז החיים ועיקרם. לדידו, היה כל אושר החיים תלוי בהם.³²

רגע לפני חתונתם, שעוד תתואר בהמשך הספר, מכריז לוין בהתלהבות: "דווקא על אובדן החירות אני שמח"³³; וכך מגלה מדוע אין עולה בדעתו אהבה מחוץ למסגרת הנישואין. האהבה שאליה חותר לוין אינה אהבה מלאת חופש – כמו זו שאנה חותרת אליה – אלא אהבה ממוסדת-היטב במסגרת הנישואין. זוהי אהבה שאינה מוגדרת רק על פי רצון ותשוקה אלא גם על ידי חובה.

בינתיים, באותו ערב, לקול תרועותיו השקטות של הקורא – שלמן הרגע הראשון הכיר בביישנות הגמלונית של גבר חסון ומחוספס זה – מתגבר לוין על חרדותיו ומציע לקיטי להינשא לו; אולם היא מסרבת להצעתו בהמתינה לגבר אחר, הלוא הוא ורונסקי, שעתיד להכזיבה ולבכר את אנה על פניה. קיטי דנה את עצמה ואת לוין לתקופה מייסרת בת כמה חודשים: לאחר שוורונסקי מסרב ליטול את ידה, עוטף אותה יגון עמוק והיא נשלחת לכפר החלמה מחוץ לאדמת רוסיה; ואילו לוין חוזר לעבוד את אדמותיו – מאוכזב, מדוכא ומבוויש. "עברו שלושה חודשים והצער לא הניח לו, וזכר סירובה של קיטי הכאיב לו ממש כבתחילה. הוא לא יכול להירגע, מאחר שימים רבים כל-כך חלם על חיי משפחה ואף חש שהוא בשל להם די צורכו, והנה בכל זאת עוד לא היה נשוי".³⁴

בחזרתו לביתו, המתפרסת באורכה על פני כמעט מחצית מן העלילה, עוסק לוין ללא לאות בפרטי הפרטים של ניהול משקו החקלאי. את התמקדותו של טולסטוי בנושא זה יש להבין על רקע השינויים מרחיקי הלכת שהוליד שחרור הצמיתים הרוסים ב-1861 – בכל הנוגע לבעלות על אדמות רוסיה ועיבודן החקלאי. בעקבות השינויים הללו משים לוין לילות כימים בניסיון לשפר את התנהלות המשק שלו – ואף משתקע בכתיבת ספר בנושא. נגד הלכי רוח של אריסטוקרטים אחרים, הבאים לבקר אותו, הוא נמנע מרדיפה אחר תענוגות ומבכר תחתיהם עבודה קשה. הוא עובד בחריצות נדירה לאדם במעמדו, מנהל בחסכנות ובדייקנות רבה את משקו, ואף נוזף בחבריו שאינם זהירים דיים בהתנהלותם הכספית. הוא מטפח בהתמדה מידות של חריצות, מתינות ואחריות אישית, ועושה זאת מתוך התכוונות רבה.

חריצות זו נובעת מתפיסת עולם רחבה. כאשר אחיו, אינטלקטואל מכובד הנגוע ביותר משמץ של התנשאות, שואל את לוין מדוע אין הוא נוטל חלק במערך הפקידות המקומית (שהוקם במסגרת הרפורמות שהנהיג הצאר), משיב הלה כי סבור הוא שכל אדם אחראי לעצמו, פועל בעבור עצמו, ואינו נדרש להשקיע עצמו בעבור הכלל. יתרה מכך, לדעתו אם אדם – ודאי מי שמשתייך למעמד האצולה – אינו נוהג כמי

שאחראי לעצמו, ראוי הוא לגנאי: "אריסטוקרטים בעיניי הם אני ואנשים כמוני, שיש להם בעברם שלושה-ארבעה דורות של משפחות ישרות-דרך, שהגיעו לפסגה של חינוך והשכלה (שכל וכישרון – זה עניין אחר) ומעולם לא התרפסו לפני איש, מעולם לא נזקקו לאיש: ככה חיו אבי וסבא שלי".³⁵ אך קביעתו אינה נוגעת רק לגבי שאלת המעשה הראוי, אלא גם לגבי האופן שבו נוהגים אנשים בפועל. את הדרישה שמציב אחיו רואה לוין כמנותקת, ותחתיה סבור הוא שכל אדם פועל מתוך עניינו האישי. על בסיס אותה סברה מסדיר לוין את משקו: הוא מבין שהכפריים העובדים בעבורו ישקיעו את מרב כוחותיהם אם יהיה להם חלק ברווחים, ומארגן בהתאם את העבודה. לאור התמסרותו של לוין לעניין, לא מפתיע לגלות כי השניוניים שביצע עולים יפה ותפוקת המשק עולה.

לוין כאמור אינו נוטה חיבה למוסדות הממשלתיים, ולא רק שהוא דוחה את העשייה בעבור הכלל שמוסדות אלה מבקשים לכפות עליו אלא שהוא מתייחס לכל התנהלותם כאיוולת תמוהה. בודדים הם הרגעים שבהם נוהג טולסטוי חירות בעצמו ומשעשע את קוראיו; ואחד מהם מצוי בשעה שהוא מתאר את תסכולו של לוין ממערכי הפקידות, השפיטה והפוליטיקה. אך בל נטעה. כאשר לוין מתאר את התמקדותו בצרכי האישיים, הוא עושה זאת רק ביחס למנגנונים הממשלתיים. לצד התנערותו מהחובה הכללית שמגלמים המוסדות המדינתיים, הנה באורחות חייו נוהג לוין אחרת לחלוטין. ענייניהם של הכפריים העובדים בעבורו מטופלים על ידיו והוא מונע מתחושת חובה יסודית לרווחתם. כאשר נשאל מדוע הוא עובד כה קשה ומעבד את אדמותיו ולא עושה בהן דבר-מה רווחי יותר, הוא משיב: "אתה מרגיש תחושת חובה לאדמה".³⁶ אכן, לוין בו לפקידות ולממשל ומתנגד למאמציהם לגייסו לשירות הכלל, אך מידותיו האישיות והתנהלותו הן תרומיות – כלפי עצמו וכלפי הקהילה שאליה הוא משתייך. כפי שחברו מסכם זאת: "עניינם של האצילים אינו מתנהל כאן, בבחירות [לראשות המחוז], אלא שם – איש-איש בפינתו".³⁷

לאופן שבו מארגן לוין את משקו נודע ממד נוסף וחשוב. בהתבוננותו על ענף החקלאות, מסיק לוין כי מקור החולי שפשה בעבודת האדמה הרוסית הוא ניסיונם של הרוסים לחקות את המערב, להחיל את כלליו על עצמם, תוך התעלמות מייחודם שלהם. הוא מבין שהדבר לא ייתכן, כי רפורמות המיושמות באורח זה נידונו מראש לכישלון, וכי זוהי הסיבה להפסדי המשק שלו ולהפסדי יתר המשקים הרוסיים. לדידו, השיטה החקלאית הראויה ליישום ברוסיה – לאחר המהפכות של אלכסנדר השני – מוכרחה להלוך את האופי הרוסי. לפי לוין, לעובדים הרוסים הרגלים מסוימים והשקפה מסוימת, ולפיכך רק מסגרת כלכלית שתכיר בהם ותעניק להם כבוד תוכל להצליח: "כשההון מושקע על-פי הנוהג האירופי, התנובה מעטה: וסיבת הדבר היא תכונת הפועלים, שרוצים לעבוד ומיטיבים לעבוד אך ורק לפי דרכם שלהם, והתנגדותם לכל דרך אחרת אינה בגדר מקרה, אלא תופעה של קבע, הנובעת מרוח

העם".³⁸ באמצעות עבודת האדמה, לומד לוויין להעריך את כוחו של הרגל נרכש ואת עוצמתה של מסורת שהשתרשה, ומכיר בהם כעובדה העומדת לעומת רעיונות כלליים וזרים. כעבור רגע קט יתברר שאלה הם הניצנים הראשונים בתהליך עמוק ואישיותי יותר שלווין עתיד לעבור ביחסו לאותה "רוח עם".

לאחר שלווין מסיים לבצע את השינויים במשקו, וכבר נמצא עמוק בתוך כתיבת ספרו על החקלאות הרוסית, סוכנת ביתו מצהירה "אתה צריך להתחתן, זה העניין!"³⁹ כך אכן קורה. אחרי מפגש חוזר של לוויין וקיטי, מבקש הלה את ידה וזוכה בה. אלא שחודשים ספורים לאחר החתונה, מתרגש על לוויין משבר עמוק. הוא אומנם איש עמל ובעל משפחה, אך אין הוא מצליח למצוא משמעות לחייו. לוויין אינו מצליח לזהות מושג של "טוב" ולאחוז בו, והוא חש כי אינו יודע כיצד עליו לכוון את חייו. לפני שהוא מתחתן, נדרש לוויין – על אפו ועל חמתו – ללכת בפעם הראשונה מזה עשור לכנסייה, להתוודות ולקבל תעודה רשמית שתאפשר את נישואיו. במהלך הווידי, מזדעק לוויין: "החטא העיקרי שלי הוא הספק. אני מטל ספק בכול, ורוב ימי אני שרוי בספק".⁴⁰ בחודשים הראשונים לאחר חתונתו, דעתו מוסחת מן הספקות הללו, אך זמן לא רב לאחר מכן הם שבים במלוא עוזם.

הדבר מסב לו ייאוש – עד כדי כך ש"לוויין, איש משפחה מאושר, בריא בגופו, היה כמה פעמים קרוב כל-כך להתאבדות, עד שהחביא את החבל כדי שלא יתלה עצמו עליו ונמנע מלהתהלך ורובה בידו, מפחד שמא יירה בעצמו".⁴¹ כאיש משכיל, שהתחנך על ברכי החינוך הרוסי הגבוה, הוא פונה בראשונה לספרי הפילוסופים שעסקו בשאלות אלו אך נפשו המתייסרת אינה מוצאת בהם מרגוע:

רעיונותיהם נראו לו פוריים בשעה שקרא בכתביהם... אבל בכל פעם שקרא, או העלה בעצמו, פתרונות לשאלות שהעסיקוהו, היה חוזר ונשנה אותו דבר עצמו: כל עוד נצמד אל ההגדרה הנתונה של מילים עמומות כגון רוח, רצון, סובסטנציה, וכל עוד הניח לעצמו להיתפס באותה מלכודת של מילים שטמנו לו הפילוסופים, או שטמן הוא לעצמו – דומה היה שהוא מתחיל להבין משהו. אבל די היה שיונח לרגע את קו הטיעון המלאכותי הזה, ויחזור מן החיים עצמם אל מה שהניח את דעתו כל עוד היה צמוד אל ההגדרות הנתונות – וכבר קרס כל המבנה המלאכותי הזה והתמוטט כבניין קלפים.⁴²

לוויין חש כי אין לו אף מדריך להישען עליו לשם כינון משמעות לחייו אשר תתעלה מעל למציאות שהוא מכיר, וכי המחשבה המופשטת אינה יכולה להעניק לו תשובה משביעת רצון לשאלה כיצד ראוי לו לחיות.

לאחר שזמן רב עובר עליו בהתחבטויות מייסרות, מופיעה הגאולה הנכספת. הספר נחתם ביציאתו של לוויין לחורש, כאשר הוא מוצא מנוחה לשרעפיו בדת הנוצרית. לוויין חש עתה כמי שהצליח סוף-סוף להתחבר לאמונה באל. חייו, שעד כה נדמו בעיניו מאוסים וריקים, מתמלאים במשמעות. אך מה יש באמונה זו המעניק גאולה

ללווין? איזה שינוי היא מחוללת בו? למרבה ההפתעה, נראה שכוחה של האמונה החדשה-ישנה המפכה בו טמון בהבנה כי אין הוא נדרש לשנות כלל את חייו. הדת מגלה לו עתה כי הנורמות שעל ברכיהן חונך, הקהילה שאליה נולד, והמוסדות שבתוכם הוא פועל – כי כל אלה כבר מעניקים לו את משמעות חייו ואת טובתו:

הוא חי את חייו (בלי שנתן על כך את דעתו) על-פי אותן אמיתות רוחניות שניק עם חלב אמו, ואילו את מחשבותיו חשב לא רק בלי להכיר באמיתות הללו, אלא מתוך מאמץ לעוקפן. עכשיו התחוויר לו שיכול היה להיות רק בזכות אותן אמונות שלאורן התחנך.⁴³

כאשר ניסה לחשוב בעצמו, באורח מופשט, על משמעות חייו – זו חמקה ממנו. את הטוב לא ניתן לגלות בכוח המחשבה לבדה אלא רק מתוך החיים עצמם. אדרבה, דווקא הניסיון לחרוג מתוך החיים, להתעלות מעל הקיים, כדי להגיע אל הטוב, הוא המעשה ההרסני. בתוך מחשבותיו, לוויין מקביל זאת לאפיוזודה שאירעה לילדים במשקו. הללו שיחקו עם כמה חפצים באופן שכמעט הרס אותם ו"לא יכלו להאמין לה [לאמם], מאחר שלא יכלו להקיף במחשבתם את כל שפעת הדברים שהם משתמשים בהם, ולכן אף לא יכלו לתאר לעצמם כי מה שהם מקלקלים הוא דווקא מה שחינוי להם כל-כך".⁴⁴ לוויין מתבונן באופן דומה על עצמו: בניסיונו להשיג מושג של "טוב" שיתאם לו, ואשר יחרוג ממה שקיבל מסביבתו, הוא לא שם לב כי מנע מעצמו את מה שחינוי לו כל כך: להשתקע בדיוק באותם חיים שהוענקו לו. לוויין מאמץ בגיל מאוחר את הנצרות אך לא בשל גילוי חדש – על טבעה או עיקרי אמונתה – אלא פשוט מתוך הכרה שהיא הייתה שזורה מעולם בו, בחייו ובסובביו: "לא גיליתי כלום. לא נודע לי את מה שאני יודע".⁴⁵ לכן, התנועה שהתגלות זו מובילה אינה מנוגדת לחיים שחי לוויין עד עתה, במסגרת החברה הרוסית ומוסדותיה; זוהי תנועה לתוך החיים הללו, מתוך הבנה שהטבילה בהם היא מקור הגאולה.

עובדת יסוד זו מתבטאת – יותר מכול – בחזרתו של לוויין לבנו ולאשתו לאחר ההליכה הגורלית בחורש. בתחילה, קודם ההתגלות בחורש, נוכח לוויין לדעת, להפתעתו ולאכזבתו, כי הרגש שהוא חש כלפי בנו חלש ואמביוולנטי משציפה; אולם לאחר ההתגלות, כשהוא שב לביתו, מבין הוא שיחסו לבנו אינו תלוי בעונג שהבן מסב לו אלא בתפקיד האב שנכפה עליו מעצם קיומו, ובכלל זאת הצורך לגונן עליו ולדאוג לשלומו. לאחר שמשתוללת סערה המסכנת את בנו, לוויין מסביר לאשתו:

לא, לא הוא אכזב אותי, אלא הרגש שלי. ציפיתי ליותר מזה. ציפיתי שרגש חד ונעים יבלב לבליבי, כמו הפתעה. ופתאום – במקום זה סליחה, חמלה... והעיקר – החרדה והחמלה גדולות יותר מן ההנאה. אבל היום, אחרי הבהלה הזאת בזמן הסערה, הבנתי כמה אני אוהב אותו.⁴⁶

בעוד אנה קארנינה חשה רצון לשהות במחיצת בנה ולגדלו אך בכל זאת זונחת את החובה שקיומו מטיל עליה, לוויין להוט פחות לבלות עם בנו אך מזהה את אהבתו אליו עם חובת הדאגה לו – וכך נותר מחויב אליו.

בחזרתו לדת המתוארת כאמור בסוף הספר, מהדהד וידויו של לוויין טרם נישואיו: הספק שדיבר עליו אי-אז קיבל עתה מענה. לפני חתונתו, לא הצליח לוויין למצוא נר שלאורו ילך ועל פיו יצעד, והדבר הוביל אותו לתלישות, לבלבול ולייאוש. עתה, בכוח האמונה, מבין לוויין שהרמזים לאופן שבו ראוי לחיות היו לצידו מאז ומעולם – לא בתוכו אלא בסביבתו. האמונות, הקהילות והמוסדות שלתוכם נולד מגלמות כבר את הטוב-בעבורו. ייעודו הוא להשתקע בנישואיו, במשפחתו ובעבודתו; הללו טומנים בחובם את חוכמת החיים שאחריה ביקש להתחקות. באותו וידוי קודם החתונה שואל הכומר את לוויין כיצד הוא מתעתד לחנך את בנו, ולוויין נחרד לגלות שאין בפיו תשובה מספקת. והנה, לקראת סוף הספר, בסמיכות להתגלות בחורש, חושב לוויין לעצמו:

לא היה לו ספק שאת חיי המשפחה עליו לנהל כפי שניהלו אותם אבותיו ואבות אבותיו, כלומר באותם תנאים של השכלה ושל גידול הבנים וחינוכם... וממש כשם שברור שחייב אדם לפרוע את חובותיו, כן ברור שעליו לשקוד על נחלת אבותיו כך שבנו יחזיק טובה לאביו ברשתו אותה, כדרך שלווין החזיק טובה לסבו על כל מה שבנה ונטע בה. ולשם כך עליו להימנע מלהחכיר את אדמתו, ולטרוח עליה בעצמו, לגדל בקר, לדשן את השדות, לטעת יערות.⁴⁷

מה היא אפוא גאולתו של לוויין?

גאולתו היא להכיר תודה על הטוב שירש מאבותיו (שעתה הוא מזהה בו ניצוץ אלוהי), להשתקע בו עד תום, ולעמול כדי להעבירו הלאה לבנו; לא מתוך עונג צרוף, לא מתוך חירות במובנה הפשוט, אלא מתוך רגש חובה. גאולתו היא המסקנה כי אֵל לו לרדוף תדיר אחר טוב חמקמק. הטוב כבר נמצא לצידו.

בין הקשתות

שתי העלילות שהוצגו עד כה אכן אינן תלויות זו בזו. בחירתה הטרגית של אנה אינה תלויה בגאולתו השקטה של לוויין; והוא הדין להפך. בגרסה מוקדמת של הספר, שלא התפרסמה, לוויין נמצא בתחנת הרכבת כאשר אנה מטילה את עצמה אל פסיה – ועדות הראייה הזו היא הזרז להתגלות שהוא חווה בחורש. אך בגרסה הסופית מחק טולסטוי גם קשר עלילתי זה והתעקש לשמור את ההתקשרות בין שני הסיפורים כפנימית בלבד. ההליכה בחורש מתרחשת במנותק מהקפיצה אל מתחת לגלגלי הרכבת, אך דווקא ההפרדה בין גורל הדמויות היא המעמיקה את חשיבותו של המתח הרעיוני השורר ביניהן ומבהירה שזה מורכב ומסועף מכדי להיות גלוי לעין.⁴⁸

העימות בין שני הסיפורים שטולסטוי שיקן בכפיפה אחת יצר אינספור פרשנויות מוסריות, פוליטיות ופסיכולוגיות; אך כאמור אחת הסוגיות היסודיות העומדות במוקד המתח בין שתי הדמויות – סוגיה שניתן לאגד סוגיות-משנה רבות תחתיה –

היא יחסן של הדמויות למסורת ולקדמה. מוצאה של אנה קארנינה מסנט-פטרבורג, עיר שהקים הצאר פיוטר הגדול ששלט ברוסיה למן סוף המאה ה-17 ועד ראשית המאה ה-18. פיוטר הגדול היה השליט הראשון (הרבה לפני אלכסנדר השני) שהנהיג ברוסיה רפורמות נרחבות במטרה להמריץ את התקדמותה ולגרום לה להידמות למדינות מערב אירופה. מאז הקמתה, זוהתה סנט-פטרבורג עם הרעיונות הפוליטיים שקידם פיוטר הגדול: התמערבות, רציונליזם ומעורבות בירוקרטית ענפה. שורשיו של לוויין, לעומת זאת, אחרים. הלה נמנה על בניה של משפחת אצולה עתיקת יומין שמוצאה במוסקבה, עיר האם של המחנה שהתנגד לרפורמות דוגמת אלו שקידמו פיוטר הגדול ואלכסנדר השני. ואכן, מוסקבה הפכה בהווי הרוסי סמל לרעיונות השמרניים: השמירה על הייחוד הרוסי, ההגנה על המסורת שהתפתחה ברוסיה, וההימנעות משינויים חברתיים-פוליטיים מידיים ולא-הדרגתיים.⁴⁹

בל נטעה. דמויותיהם של אנה ולוויין אינן אלגוריות לרעיונות פילוסופיים. עיצוב ספרותי כזה היה לא-פחות מבלתי-נסבל בעבור טולסטוי, איש הריבוי ואומן המיזוס. כל דמות מציגה מערך אתי ואישיותי מורכב מכדי להלום בשלמות רעיון מופשט, חיצוני לטקסט; אך בכל זאת, מתוך ניתוח הדמויות ואופיין עולים קווים בולטים החושפים התאמה עמוקה למחנות הרעיוניים שהתמקמו בכל אחת מהערים. מהיכן למד הפרט מהו הטוב בעבורו? מה צריכה להיות סמכותם של המוסדות החברתיים? מהו היחס הרצוי בין הפרט לקהילתו-לדורותיה? מהו היחס הנורמטיבי בין זכויות לבין חובות? ולבסוף, האם עוולות קיימות הן בנות תיקון או כורח המציאות? מזגיהם של לוויין ואנה נבדלים ביחס לשאלות אלו באותו אופן שבו הרעיונות השמרניים והפרוגרסיביים מתפלגים לגביהן.

התחקות אחר אופייה של אנה מורה כי הכוח שמניע את כל פעולותיה הוא רצונה, כפי שהיא מגלה אותו בתוך עצמה. מקור אהבתה לוורונסקי הוא פנימי-אישי לחלוטין וכך היא חווה אהבה זו: אין אף גורם חיצוני המדריך אותה לדבוק באהבה; להפך – כל כוח חיצוני לה מנסה להניאה מלרדוף אחר ורונסקי. אהבתה נובעת מתפיסתה האינדיבידואלית ומנוגדת לתפיסת האהבה שהחברה שאליה היא משתייכת מנסה להנחיל לבניה. הדבר הופך ברור כאשר משווים את אנה ללוויין ומגלים שמצבו הפוך: האריסטוקרט לוויין מנסה למצוא בתוך עצמו עמוד אש שיורה לו את הדרך; הוא מבקש להגדיר בעבור עצמו את טובתו אך ספקותיו שמים-לא'ל כל ניסיון שכזה. לוויין הוא איש מרשים, רב-פעלים ועתיר כישרונות, המכלכל את ביתו בחריצות ובתושייה, אך הספק שלו, חטאו הגדול-ביותר, מעמיד אותו בפני שוקת שבורה. נוכח חוסר יכולתו למצוא לבדו עיקרון שידריך אותו, לוויין פונה אל המסורת ואל הדת שעל ברכיהן התחנך – ועל פיהן הוא בוחר לחיות את חייו.

יחס דומה מתקיים בין הפרוגרסיביות והשמרנות כתפיסות עולם סדורות. הפרוגרסיבים רואים באינדיבידואל, בפרט, את המקור העליון לקביעת טובתו;

האוטונומיה האישית שלו מקודשת, וניסיונות חיצוניים להשפיע עליו, לשם קביעת טובתו שלו, ייתפסו לעולם כחותרים תחת חירותו ויוגדרו ככוחות מדכאים. לפי תפיסה זו, כה חשוב הוא בידולו של הפרט מהשפעתה של חברת האם שלו, עד שיש לתור אחר מנגנונים נורמטיביים שמטרתם להשפיע על הפרט בקבלת החלטותיו ואשר אפילו הוא אינו מודע להם. הקורא הפרוגרסיבי יריע לקארנינה על שום מוכנותה העיקשת לברור את דרכה בחיים – נגד קואליציית גורמים דכאניים שביקשו למנוע זאת ממנה. לעומת זאת, השמרן יהיה ספקן יותר באשר ליכולתו של הפרט להשיג – באופן עצמאי – את מהותם של החיים הראויים.⁵⁰ לדידו, הסברה כאילו יכול היחיד לחשוב על טובתו כפרט בודד, המנותק מכל קהילה ומכל השקפה קודמת, מופרכת מעיקרה. כפי שכתב פרידריך האייק, כלכלן והוגה שמרן בן המאה ה-20, אפילו ההרגלים, המיומנויות והעמדות הרגשיות של הפרט אינן שלו בלבד והן מאומצות על ידו מן הקהילה הסובבת אותו.⁵¹

שוני זה בין הדמויות מוליד מערכים אתיים שונים לחלוטין. את האתיקה של אנה נוכל לתאר כאתיקה של שחרור; או, ליתר דיוק, אתיקה של שחרור עצמי, אמנציפציה. משעה שאנה מזהה עצמה כמי שיודעת לנסח את רצונה, מימוש חירותה האוטונומית – תוך דילוג על כל מכשול הניצב בדרכה – הופך לצו האתי העליון בעבורה. האהבה הרומנטית שאחריה נוהה אנה כרוכה בקשר בל-יינתק בחירות; בחירותיה של אנה מבטאות חתירה חסרת פשרות אחר החירות ואחר האהבה. לא זו אף זו: התעקשותה לנהות אחר מאוויי ליבה באופן חופשי מבטלת כל שיקול נורמטיבי אחר שעשוי להניא ממך. לציווי הדת הנוצרית, לחוקי האישות, לחובות המשפחתיות, ולנורמות של החברה שבתוכה היא חיה – לכל אלה מעמד אתי משני ביחס לחירות שמבקשת אנה בתורה אחר ליבה.

תפיסת החירות המונחת בתשתית חוויית האהבה של אנה מהדהדת את רעיונותיהם של הוגים פרוגרסיביים רבים. תפיסת החירות האינדיבידואלית ככוללת בהכרח שחרור ממגבלות חיצוניות וחברתיות הולמת-היטב את הרעיונות הפוליטיים המרכזיים של המחנה הפרוגרסיבי. לדוגמה, תומאס פיין, מאבותיה של ההגות הליברלית-פרוגרסיבית, טען שמקורה – והצדקתה העיקרית – של ההתאגדות האנושית לכדי חברות ויחידות פוליטיות אינה הקניית ביטחון או קידום מאמצים משותפים אלא הגברת חירות הפרט. בספרו "הפולמוס הגדול" היטיב יובל לוין לתמצת את עמדתו של פיין בנושא זה:

בעיני פיין... [החברה היא] בראש ובראשונה אמצעי המאפשר בחירה, או את החופש לעצב את עתידנו ללא כפייה – אמצעי לשחרור רדיקלי של היחיד מן הנטל של נסיבות חייו, של טבעו הנתון ושל האנשים שחיים לצדו... החירות האישית – החופש לבחור – היא המטרה שאליה אנו מכוונים בפוליטיקה.⁵²

מיודענו לוויין, בעל האדמות, מפגין תפיסה ערכית שונה למדי וכופר בהנחת המוצא של מה שהוצג כאן כאתיקה של אמנציפציה. לדידו, הפרט אינו חוצב את תפיסת הטוב שלו מעצמו, ותוך עימות עם הקהילה; תחת זאת, הוא שואב אותה מהקהילה שבה הוא צומח. קשר זה אינו מבוסס רק על החירויות שהקהילה מעניקה לפרט אלא גם על החובות שהקהילה מטילה על היחיד באמצעות מוסדותיה. לוויין אכן פועל כמי שמעניק חשיבות יתרה לחובה: כך הוא מסביר את עבודתו במשק למרות הפסדיו ואת השעות הארוכות שהוא משקיע בסיוע לכפריים העובדים בעבורו. הדבר בולט ביותר ביחסו למשפחתו. לנישואים הוא מתאוה דווקא מחמת המחויבות ושליטת החירות הכרוכות בהם. יותר מכך: את יחסיו עם בנו הוא אינו תופס כמלאי עונג אלא כמבוססים על מחויבות. אנה מבטלת את חובותיה בפני חירויותיה, אולם לוויין מבקש דווקא לוותר על חירויות מסוימות מתוך סברה שהחובות חשובות לא פחות. בכך הוא קולע למילותיו של אדמונד ברק, גדול ההוגים השמרנים:

מתוך סיבות פיזיות שאינן ידועות לנו, ואולי אינן ניתנות לידיעה, עולות חובות מוסריות שאותן... אנו חייבים לבצע בלי לסטות ימין ושמאל. אפשר שהורים לא יביעו הסכמה ליחס המוסרי המוטל עליהם; אבל בין שהם מסכימים ובין שלא, הם כבולים לשיירה ארוכה של חובות מעיקות כלפי אלו שעמם לא נכנסו מעולם לחוזה משום סוג.⁵³

הערך שהשמרנות מוצאת בחובות אינו נוגע להסדרת יחסי הפרט וקהילתו בלבד אלא גם להסדרת יחסי הפרט עם עצמו. כאמור, התפיסה השמרנית נוטה לראות בטבע האדם עובדה קבועה ומוגמרת הזקוקה לעידון וריסון. הללו יכולים להיווצר רק באמצעות הטלת חובות על הפרט; ואחת מן מהראשונות שבחובות אלו היא חובתו של האזרח להסתמך על עצמו. היחיד מתבקש להיות אחראי לעצמו – אך לא משום שאלמלא כן, יכביד על קהילתו, אלא מפני שרק אם יראה את עצמו באופן זה, עשוי הוא למצות את הפוטנציאל האנושי הגלום בקרבו. "אנשים נעשים אינדיבידואלים חופשיים על-ידי כך שהם לומדים לקחת אחריות למעשים",⁵⁴ קבע רוג'ר סקרוטון, הפילוסוף השמרן החשוב של דורנו. יותר מכך: רק מי שנעשה אדון לעצמו וממלא את חובותיו, יכול לטפח מידות טובות – הלוא הן היהלום שבכתר השמרני. ואכן, כל שמרן יעריך את לוויין על חריצותו בעבודתו, על איפוקו בהלכותיו ובהוצאותיו ועל נחישותו לייעל את עבודת משקו, שהרי "הם [השמרנים] סוגדים ליזם הפרטי הבודד, העומס על כתפיו את נטל המיזמים שלו וכך סולל דרך לכולנו".⁵⁵

נדמה כי לא-בכדי מבחין לוויין בחדות בין התנהגותו בתוך מנגנוני השלטון לבין התנהגותו בתוך אחוזתו. בשיחתו עם אחיו על מוסדות המדינה, מביע לוויין התנגדות לפעילות במסגרת מנגנוני השלטון מכיוון שהללו דורשים עמידה בעקרונות כלליים, מופשטים ובלתי-מוחשיים, שאינם נוגעים לו. לעומת זאת במסגרת המצומצמת-יותר של משקו, לוויין אינו נדרש לערכי צדק שכאלו אלא לעמידה פשוטה בחובותיו תוך הפגנת מידות טובות וגדלות נפש, וכך הוא אכן נוהג. שוב לוויין חי את רעיונותיו

של ברק: "לדיו [של ברק], היחסים החברתיים זורמים ונובעים מהיחסים האישיים ומתקיימים הודות להתקשרויות רגשיות והרגלים של חיבה".⁵⁶ דוק: לא רעיון מופשט הוא המניע את לוין להיטיב עם סביבתו, אלא יחסיו האנושיים עם סובביו.

האתיקה המנחה את שתי הדמויות, את קארנינה ואת לוין, מובילה אותן לגבש תכליות שונות לחייהן. אנה חותרת לחירות מלאה; היא איננה פועלת כמי שמכירה במגרעות העולם הקיים אלא מבקשת להתעלות מעליהן בהגשימה את רצונה. הטוטאליות של החלטותיה עשויה להיות מובנת רק על רקע מסירותה הגורפת להגשמת רצונותיה האוטנטיים. חירותה חשובה דיה בעיניה כדי לשבור לחלוטין את הסדר הקיים ולצאת אל מחוצה לו. אין כאן השלמה עם עוולות, או למצער זהירות יתרה כלפי הקיים, אלא שְׁעֵטָה קדימה בהתאם לחזון אידילי של אהבה וחירות. כפי שכתב תומס ג'פרסון, בהתייחסו למהפכה הצרפתית – "הייתי מבכר לראות בחורבנה של מחצית העולם ולא לראות בתבוסתה של החירות"⁵⁷ – גם אנה מוכנה לחזות בהרס מלא של חיייה הקודמים ובלבד שחיתרתה לחופש לא תופרע. אכן, מסירות מוחלטת זו, וחוסר האפשרות לממש אותה, הן המועידות לאנה את גורלה המר.

המונולוג הגאולי של האדון המוסקבאי לוין הוא במידה רבה הכרזת מלחמה נגד שאיפתה של אנה להגיע לכדי טוב מוחלט המתעלה מעל למציאות הקיימת. הלה מבין שגם אם צורת החיים שניהל עד כה אינה מושלמת, הטוב ביותר שהוא יכול לקוות לו הוא השתקעות בה. החתירה אחר תשובות מוחלטות, אחר דרך ברורה שתוביל אותו למקום ודאי ונעלה, סירסה את יכולתו להפיק עונג מן הקיים. תהליך ההבנה הזה מתברר תוך כדי המונולוג ממש. בתחילה, סבור לוין שמציאת האמונה תשנה – מן הקצה אל הקצה – אותו ואת יחסו לעולם. הוא מבטיח לעצמו כי מעתה לא ימהר לרגוז ולא יאבד את סבלנותו נוכח אירועים מטרידים; אולם כבר בשובו הביתה הוא מגלה שהייתה זו הבטחת שווא וכרגיל רוחו קצרה כאשר הוא פוגש את אנשי ביתו. לא; גאולתו של לוין איננה מהפכה וגם לא פתרון חלוט לתהיותיו כי אם הכרה בערך המציאות הסובבת אותו ובחוסר יכולתה להתעלות אל מעבר לעצמה:

גם להבא אשוב ואתכעס על איוואן הרכב, גם להבא איגרר לוויכוחים ואשמיע דעות שלא לעניין... ואפילו אשתי, גם להבא אנוף בה בשל פחדי שלי ואתחרט על זה... אבל חיי עכשיו, כל חיי, כל רגע ורגע שלהם... מכילים את המשמעות הוודאית של הטוב שיש לאל ידי לתת בהם!⁵⁸

מסקנה זו תואמת בדיוק את האופן שבו השמן מתבונן על המציאות החברתית. מקדש המסורת אינו סבור כי אפשר לייצר חברה נטולת עוולות שכן – כמילותיו של אדם סמית – "גורלם של כל מוסדות אנוש, אפילו המושלמים ביותר, [הוא] שיהיו בהם מומים... הרי זה פועל יוצא מפגימותו של יוצר מוסדות האדם".⁵⁹ השמן, כמו לוין, יודע כי השלמות אינה בגדר האפשר. לא זו אף זו: הניסיון הלא-זהיר להשיגה מסכן גם את הטוב שכבר קיים.

בסופו של דבר, ההבדלים האישיים הללו מביאים כל אחת מהדמויות להתייחס באופן אחר למוסדות החברתיים המסדירים את קהילותיהם. לוויין מתערה בקרבם מתוך הכרת תודה על החסד שהם מרעיפים עליו, לאחר שגילה כי בעומדו לבדו אין הוא מצליח לבזר את דרכו, וודאי שלא למצוא איזה אידיאל המתעלה על הקיום סביבו. פנייה זו אינה נעשית כבירית מחדל גרידא אחרי שהאינדידואל הכזיב את עצמו. כאשר לוויין חווה את הגאולה בחורש, הוא מבין שאופן החיים המסורתי שעטף אותו צופן חוכמה אוניברסלית. תובנה זו לא תפתיע את השמרן, שהרי לשיטתו המוסדות החברתיים הם פרי חוכמה מצטברת שהתגבשה לאורך מאות בשנים. דור אחר דור קיבל בירושה את המסורת, שיפר אותה מעט בהתאם לדמותו, והעביר אותה הלאה – עד אשר התגלגלה לידי הפתוחות של איש ההווה. לא-בכדי לוויין פונה למוסדות הקהילתיים שנוצרו לאורך שנים "מתוך חיסול סלקטיבי של התנהגות מתאימה פחות" (כלשונו של פרידריך האייק),⁶⁰ ולא למוסדות הפקידותיים של המדינה המודרנית. לוויין הספקן יכול לבטוח בכך שבתוך חוקי המוסדות הללו חבויה חוכמה קולקטיבית המתעלה על חוכמתו של היחיד. לוויין צומח אפוא מן התבונה שהקהילה מציעה לו, ובכך קושר עצמו אליה באופן הדוק. קשר זה משתרע מעבר לגבולות חייו של לוויין: הוא מתחיל אי-שם בימי אבות אבותיו, וממשיך הלאה אל בנו ואל צאצאיו. ואכן, אותה חלקת אדמה אותו חינוך שלוויין קיבל בירושה מאבותיו, הוא מבקש לשמר כדי להעביר לבנו. הקשר עם המשפחה נמהל בקשר לקהילה ומבטא אותו מבט בין-דורי. מבט זה תואם להפליא את עמדתו של ברק, אשר ראה "את החברה כמערכת יחסים לא רק בין האנשים החיים, אלא גם בין החיים, המתים והעתידיים להיוולד... ולשם כך עליה לשאוב מחוכמת העבר ולדאוג שהחכמה הזאת תהיה זמינה גם לדורות הבאים".⁶¹

לא ייתכן מרחק גדול יותר בין תיאור זה לבין יחסה של אנה לאותם מוסדות. הגבירה החיננית אינה מבקשת להתערות בחברה, אלא להתנער ממנה וממוסדותיה מחמת החתירה לאמנציפציה. בהתאם ליחסה של התפיסה הפרוגרסיבית לאינדידואל כעומד ממעל לחברה, כך גם אנה איננה חלק אורגני מקהילתה ואדרבה נתונה במאבק מתמיד עימה. הנתק בין אנה האינדידואליסטית לבין החברה מביא את אנה להתכחש למוסדות ולנורמות שהורישו לה דורות העבר ואף לתפקידה להעביר אותם לדור הבא, דרך בנה. אנה נקרעת לא רק מקהילתה החיה אלא גם מהשרשרת הבין-דורית כולה.

מנקודת מבטו של שוחר הקדמה אין זה מפתיע במיוחד שאנה, כאישה, מתעמתת עם המסורת. לשיטתו, המסורות והמוסדות שהשמרן מוקיר אינן נקודת משען – לא לחברה ולא לפרט – אלא כלי לשימור יחסי הכוחות בחברה ובין היתר להמשך דיכוי של נשים. טולסטוי עצמו שם בפי כמה מדמויותיו את האמירה שלפיה גברים ונשים אינם נעשים באופן שווה על ניאוף. מנקודת המבט של בעל התפיסה הפרוגרסיבית, מאבקה של אנה עם החברה אינו מאבק אישי כי אם מאבקן של הנשים כולן

המשועבדות על ידי מוסד הנישואים. לדידו, אנה היא רודפת שוויון וצדק לא פחות מהיותה לוחמת חירות.

ג'ון רולס, החשוב שבפילוסופים הפרוגרסיבים במאה ה-20, כתב: "חוקים ומוסדות, ויהיו יעילים וקולעים ככל שיהיו, יש לתקנם או לבטלם אם אין בהם צדק. לכל פרט יש חסינות אישית המושגת על צדק, שאפילו רוחתה של חברה ככלל אינה גוברת עליה".⁶² כשם שרולס מצדיק החלפה מוחלטת של מוסדות חברתיים כאשר הם אינם צודקים, אף אנה מוכנה לבטל כליל את סמכותם של החוקים הללו כאשר הם מפלים אותה שלא כדין ומתאכזרים אליה.

מזגיהן של שתי הדמויות וערכיהן מביאים אותן אפוא ליחס שונה-בתכלית למוסדות החברתיים. ההשקפות המשוקעות באישיותן מיתרגמות בסופו של דבר לעמדה ברורה באשר למתח בין קדמה לבין מסורת. סיפורה של קארנינה מלמד על כוחם המדכא של המוסדות ועל ההכרח להשתחרר מהם; קורות חייו של לוין מגלים כי מוסדות אלה הם משען לפרט ומכאן לצורך לשמור עליהם לבל יימוטו ברוח סועה וסער.

קריאה עכשוויות באנה קארנינה

באישיותם, בדרך הילוכם ובבחירותיהם מציגים קארנינה ולוין שתי תפיסות עולם מקיפות. ההבנה כי טולסטוי מבקש מן הקורא לראות את הספר כעימות בין שתי ההשקפות הללו חושפת כי הוא עצמו מתייחס אליהן באופן מורכב. מצד אחד, נדמה כי הגורל שמועיד טולסטוי לכל דמות מרמז על עליונותה של אחת מן ההשקפות על פני רעותה: בעוד הדרך שבה לוין בוחר ממציאה מזוהר לתהיותיו, דרכה של אנה שולחת אותה אל מותה. למעשה, טולסטוי עצמו הודה בהעדפתו זו כאשר קבע כי מבקר פלוני, מ"ס גרומקה, "הסביר מה שאני הכנסתי ליצירה לא במודע",⁶³ לאחר שהלה פרסם מאמר שבו כתב כי –

אמונה הקרויה החלת עקרון החופש על תחום הרגשות והאהבה, אמונה ליברלית-למחצה זו מוכה מכה ניצחת באנה קארנינה. המחבר הוכיח לנו שאין בתחום זה חופש מוחלט. קיימים חוקים, והיחיד עצמו הוא המחליט אם להסכים להם ולהיות מאושר או להפר אותם ולהיות אומלל. אין כאן חופש להיגיון האנושי, אשר בשל קוצר-ראייתו וחוסר-בגרותו חוגג בימינו את ניצחונו המדומה, בהאמינו שיש ביכולתו לשנות את חוקי הרוח האנושית, להתעלם מכוחם ולשנותם על פי רעיונות מופשטים... בכל זאת הנישואין הם צורת האהבה היחידה שבה הרגשות יוצרים... קשרים מתמשכים בין אנשים לחברה, משמרים את חופש הפעולה, מעניקים לו עוצמה, יוצרים עולם ילדים טהור, יוצרים את הקרקע, את המקור ואת הכלים לחיים.⁶⁴

אך מן הצד השני, הרומאן מציע מבט מלא חמלה על קארנינה. לא-בכדי קוראים רבים לאורך השנים סברו שעיסוקו המרכזי של הספר הוא גינוי האכזריות והצביעות

החברתית שענינו את אנה. מבחינה זו, הרי שגם אם מטרתו הראשונית של היוצר הייתה להציג את אנה כדמות חוטאת,⁶⁵ היא הפכה ברבות השנים לדמות מעוררת השראה והזדהות. עושרו של הטקסט מזמין אותנו אפוא לעמת בין שתי הדמויות המרכזיות באופן שאינו בהכרח שיפוטי. ובכן, במקום להכריע בין שתי ההשקפות המיוצגות על ידי הדמויות, אפשר לשאול: כיצד הן מתבוננות זו על זו? מה מלמדת דמות אחת על חברתה?

גורלה של אנה מזכיר את הגורל שהשמרנים חוזים לחברה אם תלך שבי אחר רעיונות פרוגרסיביים. הרדיקליות של אנה מנתצת כל סמכות חיצונית ובכך חותרת תחת יכולתה להכניס סדר בחייה. אובדן הדעת האוחז בה לבסוף הוא עדות לאותו כאוס פנימי המתחולל בקרבה. הישענותה המוחלטת על צו מצפונה מרחיקה אותה מהחברה ודנה אותה לבדידות מוחלטת. אנה מאבדת כמעט כל קשר לעולם, עד שאיום בלבד על יחסיה עם ורונסקי נדמה בעיניה כחמור דיו כדי להביאה לטירוף הדעת. אם לא די בכך, הבור שאליה מדרדרת אנה את עצמה כה עמוק, עד שהשיח הפנימי שלה מתמלא הונאות עצמיות – שעומדות בינה לבין האפשרות ליטול אחריות פנה על מצבה. סיפורה הוא סיפור של אישה המתנערת מכל חובותיה בחתירתה אחר חירותה, רק כדי לגלות כי חירות זו ריקה לחלוטין כאשר אינה מעוגנת במסורת ובקהילה. אנה מגלמת אפוא את הדקדנס עצמו; את התהום שהשמרן מוצא בסופה של הטיית אוזן לחלומות שווא של אוטופיה חברתית הנמצאת מעבר לפינה. מבחינת השמרן, גורלה האישי של אנה הוא שיעור מוחשי בסכנה הכרוכה בקדמה לא מרוסנת.

קריאה עכשווית תחשוף ביקורת גם כלפי העמדה המגולמת בדמותו של לוויין. כאשר הלה פוסע בחורש ומקבל על עצמו את עולה של הדת, זעקתה של אנה מתחנת הרכבת עודנה מהדהדת בקול רעש גדול. לא ניתן להתכחש לכך שהמוסדות שבהם לוויין מבקש להתערות הם הם המוסדות שדיכאו את אנה, שהגבילו אותה, ובכך דחפוה אל גורלה המר. אפילו אם אנה לא הייתה פוסעת בדרך החתחתים שבה בחרה, נישואים נוצריים – שלווין בוחר להשתקע בהם – היו כופים עליה להיות אומללה מחמת נישואיה לגבר קר ומנוכר. "כן", יאמר הפרוגרסיבי, "לוויין זכה לגאולה, אולם הוא לא יכול היה לזכות בה לו היה משעובד ומדוכא כמו אנה; רק גבר בעל אדמות ומעמד יכול ליהנות ממנעמי החברה והגאולה הטמונה בה". כאשר אנו מעמידים את שני הסיפורים זה לצד זה, מתחוור שלווין מצא סדר בחייו בדיוק בתוך המגנונים שכבלו את אנה. אם סמכותם של אותם מגנונים חברתיים הייתה נשמרת, לאישה כאנה צפוי היה גורל דומה גם כיום. כאשר הפרוגרסיבי מתבונן בלוויין, הוא רואה אותו כמי שמתוך עיוורונו נוטל חלק בהנצחת העוולות שעודן מצויות בחברה. בעבור שוחר הקדמה, הנחמה שלווין מוצא בדת ובמסורת משכנעת כי ביטולן בדחיפות הוא הכרח – כדי לאפשר עתיד חופשי ושוויוני יותר.

ביקשנו למצוא את אבן הראשה של הספר; האבן המהדקת את קימורי הקשתות לבלי הפרד. מצאנו כי לא רק צמד העלילות שבספר, אלא אף כל הארכיטקטורה שביסודו, מכוונות אותנו לראותו כמגולל עימות בין שתי השקפות – התואמות שני מחנות רעיוניים מרכזיים המובילים את המחשבה המערבית עד היום. עימות זה אינו מוצג בספר כדיון שכלתני-איאורטי, כפי שהוא מתגלה בספרי הגות, וגם לא כתגרה מתלהמת וריקנית כפי שהוא מופיע כיום על מסך הטלוויזיה. העימות נפרס בשני סיפורים נבדלים, נוגעים ללב ומורכבים להפליא, על הדרך שבה שני אנשים מובילים את חייהם בדרכים שונות אל גורלות נפרדים. אפשר שזוהי הדרך הנכונה ביותר – והאנושית ביותר – להבין לעומק את העימות ואת מורכבותו.

1. תומאס סואל, *עימות בין השקפות*, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, 2001.
2. Ursula Perano, "Dating in a Politically Polarized World", *Axios*, 14.2.2020.
3. כך כותבת אשלי פטרס במאמר שמטרתו לסייע לבני משפחה להתגבר על מתחים הכרוכים במפגש עם קרובים המחזיקים בעמדות פוליטיות מנוגדות: Ashley Feters, "The Art of Navigating a Family Political Discussion, Peacefully", *The Atlantic*, 21.3.2019.
4. ראו את הכריכה האחורית של המהדורה האנגלית של הספר: Leo Tolstoy, *Anna Karenina*, Translated by Richard Pevear and Larissa Volokhonsky, Penguin Classics, 2004.
5. Gary Adelman, *Anna Karenina: The Bitterness of Ecstasy*, Boston: Twayne Publishers, 1990, pp. 12–13.
6. Robert McCrum, "Can I Make up My Own Mind?", *The Guardian*, 4.3.2007.
7. Gary Saul Morson, *Anna Karenina in Our Time: Seeing more Wisely*, New Haven, Conn.; London: Yale University Press, 2008, p. 4.
8. אליזאבת סטייבוק-פרמור, "גלגולי הדעות על משמעות הרוזן בספרות הרוסית", מנחם ברינקר ומשה גלעד (עורכים), *אנה קארנינה וטולסטוי: מבחר מאמרים*, ירושלים: כתר, 1984, עמ' 185.
9. שם, עמ' 181.
10. שם, עמ' 181–182.
11. Adelman, *Anna Karenina*, pp. 3–5.
12. Martha C. Nussbaum, *Love's Knowledge*.
13. לב טולסטוי, *אנה קארנינה*, מורסית: נילי מירסקי, תל-אביב: עם עובד, 2013, עמ' 9.
14. שם, עמ' 13.
15. שם, עמ' 84.
16. אכן אין ספק שטולסטוי – בניגוד לרוב הקריאות המודרניות – סבר כי אנה נפלה בחטא מוסרי חמור. למעשה, נדמה שהאהבה הלא-מסותרת של טולסטוי לדמותו החוטאת היא העומדת ביסוד הדואליות המוסרית של דמות זו – דואליות שעודנה מפלגת את קוראי הספר.
17. שם, עמ' 134.
18. שם, עמ' 377.
19. ג'וזף פטר סטרן, "שלוש נשים, שלושה רומאנים", ברינקר וגלעד, *אנה קארנינה וטולסטוי*, עמ' 94–95.
20. טולסטוי, *אנה קארנינה*, עמ' 109.
21. שם, עמ' 184.
22. שם, עמ' 196.
23. שם, עמ' 591.
24. שם, עמ' 373–372.
25. שם, עמ' 241–242.
26. שם, עמ' 373.
27. שם, עמ' 554.
28. שם, עמ' 692.
29. שם, עמ' 404.
30. שם, עמ' 28.

31. שם, עמ' 42.
32. שם, עמ' 126.
33. שם, עמ' 567.
34. שם, עמ' 198.
35. שם, עמ' 225.
36. שם, עמ' 837.
37. שם, עמ' 838.
38. שם, עמ' 439.
39. שם, עמ' 443.
40. שם, עמ' 563.
41. שם, עמ' 1006.
42. שם, עמ' 1004–1005.
43. שם, עמ' 1016.
44. שם, עמ' 1018.
45. שם, עמ' 1016.
46. שם, עמ' 1038.
47. שם, עמ' 1007–1008.
48. סטייבוק-פרמור, "גלגולי הדעות על משמעות הרומן בספרות הרוסית", עמ' 187–188.
49. Morson, *Anna Karenina in Our Time*, pp. 145–147.
50. כך הבהיר אלון שלו במאמרו "על השמרנות: הדרך לטוב האפשרי": "תוצאה חשובה ומאתגרת במיוחד של התפיסה השמרנית היא נטייה לאנטי-דוגמטיות, או ענווה. הידיעה שאיננו מבינים ואף איננו מסוגלים להבין את המציאות האנושית במלואה מולידה מידה של פתיחות, ספקנות ויכולת להתגמש בכל הנוגע לנאמנות עיוורת למערך של אמונות או ערכים" (אלון שלו "על השמרנות: הדרך לטוב האפשרי", השילוח, 14 [2019], עמ' 38).
51. סואל, עימות בין השקפות, עמ' 34.
52. יובל לזין, הפולמוס הגדול, מאנגלית: אביעד שטיר, ירושלים: שלם, 2018, עמ' 113.
53. מצוטט שם, עמ' 120–121.
54. רוג'ר סקרוטון, "הטוב שבממשל", השילוח, 13 (2019), עמ' 138.
55. שם, עמ' 136.
56. לזין, הפולמוס הגדול, עמ' 124.
57. סואל, עימות בין השקפות, עמ' 27.
58. טולסטוי, אנה קארנינה, עמ' 1041.
59. סואל, עימות בין השקפות, עמ' 14.
60. מצוטט אצל סואל, עימות בין השקפות, עמ' 34.
61. לזין, הפולמוס הגדול, עמ' 235.
62. סואל, עימות בין השקפות, עמ' 162–163.
63. בוריס אייכנבוים, "לי נקם ושלום": כוונת האפיגרף ומשמעות היצירה". ברינקר וגלעד, אנה קארנינה וטולסטוי, עמ' 190.
64. שם, עמ' 191.
65. שם, עמ' 190.

הסיפור המוזר על יהודים ולאומיות

היהודים נשבו בקסמי ההבטחות של הלאומיות המלאכותית, עד פתח הכבשנים, תוך שהם ממשיכים להתכחש ללאומיות הטבעית שלהם עצמם. הפרדוקס של המאה ה-20 ממשיך אל השיח של המאה ה-21, ומערער על קיומנו | יואב שורק

מהתנ"ך ועד מדינת היהודים

אסף מלאך

משכל – ידיעות ספרים, 2019 | 407 עמ'

פטריזמים ללא מולדת

יהודה הרטמן

למדא עיון – האוניברסיטה הפתוחה, 2020 | 419 עמ'

מאמר הביקורת שלפניכם מתייחס לשני ספרים, שלכאורה אין סיבה לשדך ביניהם. ספרו של ד"ר אסף מלאך, שכותרת המשנה שלו היא "גלגולי הלאומיות היהודית והפולמוס הישראלי", נוגע – גם אם מתוך עיון אקדמי, פילוסופי-היסטורי – בשאלות הלוהטות של תשתית השיח האידיאולוגי-פוליטי כאן. זהו ספר רב חשיבות, שללא ספק יותיר חותם בדיון הציבורי וישמש כתחמושת רעיונית חיונית בזכות הלאומיות בכלל והציונות בפרט.

לעומתו, ספרו של ד"ר יהודה הרטמן הוא מונוגרפיה היסטורית, המבקשת לגלול היבט לא מוכר של ההיסטוריה של יהדות הונגריה. הרטמן עוסק ביהדות האורתודוקסית בהונגריה, וסוקר את יחסיה המיוחדים עם המדינה ההונגרית ועם הלאומיות ההונגרית. היחסים הללו, שהחלו ברומן אופטימי ומתוק סביב מפנה המאה ה-20, התערערו בהונגריה שבין מלחמות העולם, אך היהודים מיאנו להפנים את השינוי. רבים מהם הועלו על הרכבות לאושוויץ-בירקנאו, ימים מועטים בלבד אחרי שנפפו בסיסמאות פטריוטיות ושפתיהם רחשו מילות אהבה כנות למולדת ההונגרית.

בניגוד לספרו של מלאך, ספרו של הרטמן – אף שגלומים בו חידושים רבים – לא יעורר, מן הסתם, עניין רב מחוץ לקהילה האקדמית ומחוץ לקהילת יוצאי הונגריה וחובבי ההיסטוריה; עם זאת, בעיניי הוא רב חשיבות גם במבט היסטורי רחב יותר, המתקשר ישירות לספרו של מלאך. המודל ההונגרי שמציג הרטמן מעניק לנו מקרה מבחן מרתק, תמונת תקריב רבת עוצמה על הנטייה היהודית הכפולה: זו של אימוץ הלאומיות של העמים המארחים, תוך אמונה במודלים של לאומיות על-אתנית, וזו של הפניית עורף ללאומיות היהודית, והבחירה לראות ביהדות זהות דתית או קהילתית בלבד.

מקראה ללאומיות יהודית

עוד נשוב אל הרטמן בהמשך; אך אני מבקש ראשית להתרכז בתזה של אסף מלאך, הקשורה ליחסים של היהודים ללאומיות שלהם-עצמם, ולא ללאומיות אחרת. עם זאת, את התזה הזו אדגים דווקא מתוך ההקשר ההונגרי – המעסיק אותי בשנים האחרונות.

כותרת המשנה של הספר, "גלגולי הלאומיות היהודית והפולמוס הישראלי", משקפת בקצרה את תוכנו – אך אינה מעידה על עומקו, רוחבו וחשיבותו. מלאך מצליח במקום שרבים נכשלו בו: מצד אחד, הוא פורס יריעה מורכבת ומדויקת של ההיבטים ההיסטוריים וההגותיים, כפי שמצופה מחיבור אקדמי תיאורטי (מן הסוג הטוב, והלא טרחני-מדי); ומצד שני הוא יורד אל הזירה הפוליטית, החינוכית והאקטואלית, של השלכות הוויכוח הישראלי סביב הלאומיות.

הספר מחולק לשלושה חלקים, שנידונים כמעט בנפרד, ומן הסתם עלתה בדעת המחבר המחשבה שראוי היה לשלב אותם למהלך אחיד ורציף יותר. אך דומני שטוב עשה מלאך כשוויתר על הניסיון הזה: הדיון בכל אחד מההיבטים נעשה היטב, והקורא כבר ימצא בעצמו עד כמה הם משלימים זה את זה ונשענים זה על זה.

החלק הראשון עוסק באופן שבו הלאומיות היהודית נראית למתבוננים מבחוץ. מלאך מראה עד כמה נשענו מחוללי הלאומיות המודרנית על התנ"ך – שאותו ראו כמעין היסטוריה קדושה של לאומיות (ובצדק, כפי שעתיד מלאך להראות בעצמו בהמשך הספר). בפרקים הראשונים מתואר כיצד שפינוזה והובס, הרדר וקאנט,

ניטשה ושופנהאואר הבינו את היהדות כישות מדינית וקראו כך את התנ"ך. מלאך מדגים כיצד עמים רבים מצאו במקרא 'את עצמם', כשביקשו לכוון ישות פוליטית לאור עקרונותיו. רבים מההוגים המדיניים בארצות הנוצריות אף חתרו לראות את עצמם כ"ישראל החדש", כאשר הם מממשים עקרונות לאומיים של צורת התארגנות פוליטית.

בעת החדשה היו אלה כמה מנהיגים לא־יהודיים שביקשו לדחוף לשיבת היהודים לקיום לאומי – מהוגי דעות ואנשי דת ועד למנהיגים כנפוליאון ובלפור. בדיון על תולדות הציונות מוזכרות לעיתים קרובות דמויות שאינן יהודיות כמעין אנקדוטה משעשעת; מלאך משיב אותם למרכז הבמה, כאשר פועלם מוסבר מתוך הקשר רחב של הזיקה אל המקרא, הרפורמה הנוצרית וניצני הלאומיות המודרנית. אם סבור מישהו שאימוץ הנרטיב הציוני על רציפות הלאומיות היהודית הוא תולדה של צרות אופקים או נקודת מבט פנימית, חלק זה של הספר ינער אותו ויבהיר לו שדווקא ההמעטה בחשיבותו של היסוד הלאומי ביהדות היא גישה השמורה ליהודים בלבד, תסביך פרובינציאלי המנותק מן השיח העולמי.

התסביך הזה מבואר בהרחבה בחלק השני של הספר, שאינו עוסק בלאומיות עצמה אלא בחקר הלאומיות – כלומר ברפלקסיה האקדמית על הנושא. החלק נפתח בסקירה חשובה של תולדות חקר הלאומיות והצגה שווה לכל נפש של האסכולות הרווחות כיום בחקר הלאומיות: האסכולה המודרניסטית, הרואה בלאומיות תוצר של המודרנה הבנויה לעיתים קרובות על שכתוב של העבר או המצאתן של מסורות; האסכולה האתנו־סימבולית, המחפשת את שורשי הלאומיות האירופית בימי הביניים; והאסכולה שמלאך חפץ ביקרה, הרואה את הלאומיות כתופעה אנושית רחבה, שכלל אינה מוגבלת להקשר האירופי והמודרני. במידה מסוימת, מצביע מלאך, הסיפור האירופי הוא דווקא סיפור היעלמה של הלאומיות לתקופה ארוכה, בשל מגמות הפוכות שרווחו בה בימי הביניים מסיבות שונות, ודחקו את היסוד האתני והשבטי אל מחוץ לביטוי הפוליטי. אוסטר־הונגריה, האימפריה רבת הלאומים שעוד נעסוק בה להלן, היא דוגמה מצוינת למודל שנוצר באירופה כחלק מהפיאודליזם והקתוליות ואשר הדחיק במשך מאות שנים את הזהות הלאומית של קבוצות רבות. בפרק שעיקרו פורסם כאן בגיליון 11 תחת הכותרת "התסביך (היהודי) של חקר הלאומיות", מלאך מפנה את תשומת הלב לזהות היהודית של חוקרי הלאומיות המובילים את האסכולות המתכחשות לאותנטיות של הלאומיות ורואות בה, בהגדרה, הבנייה מלאכותית.

שני הפרקים החותמים את החלק הזה עוסקים ביחסים בין האסכולות של חקר הלאומיות לבין המקרה הישראלי. כאן מוצא מלאך את הזירה להתעמת עם שלמה זנד, שספרו על "המצאת" העם היהודי הוא הביטוי האקדמי־פופולרי של עמדה קיצונית המתעלמת לחלוטין מהיסודות הרציפים של תודעת־עם בקרב היהודים מימי המקרא

ואילך. מלאך מנתח בקצרה את הטיעונים של זנד, הנשענים על הכחשה גורפת של המקרא, על ראיית היהודים בעולם כצאצאי גרים ולא צאצאי גולים, ועל התעלמות גמורה מביטויים של תודעת עם המוקדמים לעידן המודרני; הוא עומד על כשליהם היסודיים ואף לא נמנע מלומר שיש כמה נקודות אמת בטיעונו של זנד, בייחוד ביחס לניסיונות הלאמה מוגזמים מצד ההיסטוריוגרפיה הציונית תוך התעלמות מהייחוד של היהודים כקולקטיב שהיסוד הדתי בו הוא מכונן לא פחות מהיסוד הלאומי.

החלקים המציגים את המורכבות שבחקר הלאומיות ואת ההטיות השולטות בה מכשירים את הקרקע לדבר כשהוא לעצמו: סקירה שיטתית של הלאומיות היהודית, מן התנ"ך ועד הפלמ"ח, המהווה את החלק השלישי של הספר. מלאך מניח כאן לרגע את השיח הביקורתי של החלקים הראשונים, לטובת הרצאת דברים קונסטרוקטיבית והיסטורית – אם כי כזו המכילה כבר את הרפלקסיה ואת המענות לביקורות הרווחות על הנרטיב הציוני הקלאסי. מלאך מרחיב להראות את אופיו הלאומי המובהק של המקרא, ומקדיש ניתוח רחב גם לספרות חז"ל, לעולם ההלכה ולמסורת הדתית, המוצגים לא פעם כחלופה ללאומיות המקראית. נוסף על כך, הוא מתייחס לשאלה ההיסטוריוגרפית הלוהטת בדבר רציפות התנועה הציונית עם מבריה ה"דתיים".

חלק זה, התופס כמחצית הספר, יכול היה להתפרסם כספר בפני עצמו, בהציגו תפיסה היסטורית עשירה, מאוזנת ומורכבת של אותו "סיפור" שעליו צומחת תודעת הרציפות היהודית, הסיפור שאנו מספרים מדור לדור בליל הסדר. עם זאת, הוא נהנה מהתשתית שהונחה בחלקים הקודמים: בזכות ההבחנה בין מושגי הלאומיות המודרנית לבין הלאומיות כתופעה רציפה ועתיקה, מציע מלאך כלים המאפשרים להכיר במאפיינים הייחודיים לציונות המודרנית, כתנועה השייכת למשפחת ההתעוררויות הלאומיות של אירופה (ולהתנתק מעיוות רומנטי של ההיסטוריה) – בלי לוותר על ראייתה כחלק מ'שם משפחה' כולל יותר של לאומיות יהודית, באופן המבסס בה עומק היסטורי, אותנטיות ויכולת עמידה באתגרי העידן הפוסט-לאומי שאנו נתונים בו, ואף משחרר אותה במידה רבה מסכנות הלאומנות המדירה והאתנוצנטרית. אכן, כפי שמעיר מלאך ביחס לדברי זנד, מי שמתעקש על טהרנות חילונית ומודרנית של הציונות, כלומר מבקש לנתק אותה מן התשתית המסורתית ומתודעת הייעוד והשליחות, ימצא עצמו כמעט בהכרח בתוך לאומיות שוביניסטית שהנפש היהודית מתקשה לעכל – קושי המוביל להתכחשות ולאנטי-לאומיות.

לא אגזים אם אומר שבעיניי 'מהתנ"ך ועד מדינת היהודים' הוא חיבור מכונן ורב חשיבות, המתמודד ישירות עם השורש האינטלקטואלי המרקבי העושה שמות בתפארתה של מדינת ישראל. ניתן להתווכח עם טיעונים כאלה ואחרים המופיעים בו – היסטוריים או תיאורטיים – אך קשה להתווכח עם הרהיטות, הבהירות, והישרה האקדמית הניכרות בספר.

הספיקות – שלנו בלבד

כחוקר יהדות הונגריה, אני מוצא בתולדותיה הדגמה רבת עוצמה לכמה מהטענות המרכזיות של מלאך – וממילא גם הקדמה טובה לעיסוק בחיבורו של יהודה הרטמן. ובכן רבותי, קצת היסטוריה: ב-1867 נכנע קיסר אוסטריה, פרנץ יוזף הראשון, ללחצים המתמשכים של האליטה ההונגרית, וחתם עמם על ה"פשרה" (אאוסגלייך) ההיסטורית, שכוננה את "הממלכה הדואלית" או "אוסטרו-הונגריה": מודל אימפריאלי ייחודי, שבו נוצרו יחסי שוויון בין הממלכה ההונגרית לבין הקיסרות האוסטרית. הצבא היה משותף, וכך גם פרנץ יוזף עצמו: הקיסר האוסטרי הוכתר גם, בטקס רב רושם, למלך הונגריה. אבל בכל שאר הדברים נחלקה האימפריה האדירה לשניים: חלק אחד, רציף ורחב ידיים, נשלט מן הארמון בבודה, ושפת הממשל בו החלה לעבור מן הגרמנית להונגרית; וחלק אחר, שכלל את חלקה המערבי של האימפריה ועוד נחלות במזרח ובדרום, המשיך להיות תחת שליטתה של וינה.

היה זה הישג עצום לתנועה הלאומית ההונגרית. העיר שעתידיה להיקרא בתוך שנים מעטות בודפשט שלטה כעת על טריטוריה רחבת ידיים, שנמתחה מהרי הטטרה בצפון עד הים האדריאטי בדרום, ומפרשבורג שבמערב עד לקרפטים במזרח – וחוותה תנופת פיתוח אדירה. עם קטן, שהיה עד כה שולי להתרחשויות באירופה, ראה עצמו כעת כמנהיג של נחלה חשובה, והיה נחוש להוביל אותה אל חזית הקדמה ולחבר אותה להישגים הכלכליים והתרבותיים של מערב אירופה. "תור הזהב" ההונגרי הזה נמשך כיובל שנים והתרכס עם ההפסד במלחמת העולם הראשונה; אך מה שנדמה אולי כהרף-עין היסטורי היה ניסוי רב-משמעות בשדה הלאומיות – וגם "תור זהב" מובהק לקהילה יהודית שהלכה וגדלה.

ניסוי רב משמעות, כיוון שהנחלה הענקית שהופקדה בידי האליטה הלאומית ההונגרית לא התאימה לכינונה של מדינת לאום. היא הכילה פסיפס גדול של קבוצות אתניות-לאומיות ושלל אמונות דתיות. המדיארים, הלא הם בני העם ההונגרי, היו הקבוצה הגדולה ביותר, אך אפילו הם לא היו רוב בממלכה שכללה גם רומנים וסרבים, סלובקים ורותנים, גרמנים ויהודים. למרות זאת, מוביליה החדשים של הממלכה ההונגרית לא הסתפקו במודל הטלאים האימפריאלי, וביקשו להשליט את הזהות התרבותית-לאומית ההונגרית על אזרחי הממלכה כולם, בלי תלות במוצאם האתני. הפרויקט הזה, שבמרכזו עמדה הנחלת השפה ההונגרית, נודע כ'מדיאריזציה'.

ה'מדיאריזציה' הזאת הייתה דוגמה מצוינת לניסיון לייצר 'לאומיות מדומיינת' או מלאכותית. לא מדובר היה רק בהשלטת שפה ייחודית על ציבורים רחבים שדיברו שפות רווחות יותר (שפות סלאביות, גרמאניות או לטיניות), אלא גם בטיפוחם האינטנסיבי והיזום של גיבורים לאומיים שגורד מהם אבק השכחה, ובחילונם הלא תמיד משכנע של האתוס הלאומי ההונגרי, כך שינוטרל אופיו הקתולי. התגובה בקרב

בני המיעוטים הייתה, כצפוי, מעורבת: היו מי ששמחו לעלות על העגלה הנראית כמצליחה ומתקדמת, והיו מי שזעמו על הניסיון לכפות עליהם זהות זרה, וניסו להבעיר בלבבות חבריהם את להבת הלאומיות המקורית של עמם.

חוץ מהיהודים. אלו הפכו לשותפים נלהבים לפרויקט המדיאריזציה, מפיצים את "השפה הזכה והברה שפת אונגאריש" בקרבם, כתחליף ליידיש ולגרמנית, ומתחרים ביניהם בביטויי פטריוטיות. הלאומיות שהתיימרה להיות על-אתנית ונטולת זהות נוצרית (יומרה שבמסגרתה הפכה היהדות לאחת הדתות הרשמיות הראויות להונגרי גאה) באה שלובה עם אמנציפציה מקיפה ואפשרויות רבות שנפתחו בפני היהודים, והללו אימצו את העסקה בחפץ לב. העידן המודרני, שמחק את המודל של אוטונומיה קהילתית ושיפוט דתי, דחק את היהודים לעמדה היסטורית שכמעט והכריחה אותם להגדיר את היהדות כדת או כלאום; במקרה ההונגרי, הבחירה של היהודים הייתה ברורה למדי: דת. כזו שמתקנים אותה (כמו הניאולוגים) או כזו ששומרים בקפדנות ריטואלית (כמו האורתודוקסים). כך או אחרת – תודעת היהדות כלאום הלכה ונעלמה מבין היהודים, לפחות בתודעתם העצמית. הם היו כעת הונגרים.

אולם מה שהעמיק שורש בקרב היהודים, לא היה זהה לאופן שבו הללו נתפסו מבחוץ. ב-1844, בעת דיון עיתונאי על אמנציפציה עתידית של היהודים, כתב לאיוש קושות (Kossuth Lajos), מנהיג הונגרי שהיה ממחוללי המרידה בשלטונות האוסטריים, כי היהודים אינם יכולים להיחשב כהונגרים בני דת אחרת – שכן הם עם לכל דבר:

... עד כאן דעתנו כשנקודת המוצא שלנו היא שיש לראות ביהודי מולדתנו חלק מהאוכלוסייה הכללית של ארצנו, שאינו נבדל משאר התושבים אלא באמונתו הדתית. לפי זה היהודים במולדתנו הם עדה דתית. אך נותר עוד היבט חשוב. לא רק אנו אלא גם היהודים מכנים את היהודים 'העם היהודי'. ואנו איננו רגילים לומר: עם קאתולי, עם קאלוויניסטי, עם לותרני, עם אוניטרי. מכאן שבמילה יהודי טמון משהו יותר מהבדל דתי בלבד ... אילו היה הבדל הנזכר מוסב רק על המוצא הגזעי, כפי שיש סלובקים, גרמנים ורומנים – לא היינו אומרים דבר, אבל יש כאן יותר מזה ... דת משה אינה דת בלבד אלא גם אורגניזם פוליטי. דת משה היא חוקת המדינה, משטר ממלכתי ממש, ולא עוד אלא משטר תיאוקרטי.

קושות מותיר, עם זאת, פתח להשתלבות היהודים – וזאת אם ישנו את המסורת שלהם ויהפכו אותה לדתית בלבד. כלומר אם הם יפעלו "כדי שיהפכו לעדה דתית נפרדת ויחדלו מלהיות עם נפרד". קושות מצטרף כאן, כמובן, למסורת המפורסמת יותר של הרוזן קלרמון טונר בצרפת המהפכנית, שהציע ב-1789 "לשלול הכול מהיהודים כאומה ולתת להם הכול כיחידים". אך החשוב לענייננו הוא לא החתירה הזו לרפורמה מקיפה ביהדות, שנועדה להפוך אותה לדת הגונה המשתלבת במדינה המודרנית, אלא העובדה הפשוטה, שבעיני המתבונן מבחוץ היהודים היו עם לכל דבר – גם כאשר הם עצמם היו נבוכים בשאלה הזו.

דבריו של קושות שקעו, וכעבור עשורים בודדים קיבלו היהודים אמנציפציה מלאה בהונגריה – בלי שנדרשו לכנס סנהדרין שתבטל את ההיבטים הפוליטיים של היהדות. ה'מתקדמים' בתוכם עשו זאת בהתנדבות, ואילו השמרנים המשיכו לדבוק בתורת משה בשלמותה – אך פירשו את היבטיה הפוליטיים כעניינים ריטואליים ותו לא. הם ראו עצמם יותר ויותר כהונגרים – ואף היו בני ברית אסטרטגיים של האליטה ההונגרית במאמץ המאדיאיריזציה. לא פחות חשוב – יחד עם המיעוט היהודי, השיגו ההונגרים את הרוב הדמוגרפי לעומת המיעוטים.

והנה, אחרי יובל שנים של השתלבות היהודים במארג הלאומי ההונגרי, תוך ראיית עצמם יותר ויותר כמעין כנסייה דתית (אורתודוקסית או ניאולוגית), הביאה אחריה של מלחמת העולם הראשונה לתפנית. רוב הטריטוריה ההונגרית חדל להיות הונגריה. ובתוך החלקים הללו היו גם יהודים רבים, שמצאו עצמם כעת מנותקים מבודפשט ומארגוני הגג הקהילתיים. לא רק זאת: הקבוצות האתניות השונות באזורים הללו החלו להתארגן לשם הגנה ולשם תביעת זכויות בהסדר המדיני החדש. היהודים ההונגרים, שעד אז מעולם לא התארגנו על בסיס לאומי, נדחקו לעשות זאת כעת. לא היה זה עניין של מה בכך. "ההתכנסויות והתהלכות בהמונים העמידו את היהודי במצב מביך", תיאר זאת יהודה אידלשטיין, אז צעיר יהודי, בחור ישיבה וסטודנט שחי בקולוֹז'וואר (שתיקרא בהמשך בשמה הרומני, קלוֹז'), בירת טרנסילבניה. "זה עשרות שנים מחנכים אותו לתודעה דתית, לדעת שאין הוא שייך לעם מיוחד, אלא לעדה דתית – וכעת עם מי יפגין?"

אבל היה צריך להתארגן. מי שדחפו את כינונה של התארגנות לאומית של יהדות טרנסילבניה היו הציונים, ותחת הנהגתם נערך כינוס־יסוד חגיגי בקולוֹז'וואר. האירוע יוצא הדופן הסעיר את הקהילה והלהיב את צעיריה. בסיומו התארגן אירוע חסר תקדים: צעדה תחת דגל כחול-לבן ברחובות העיר.

בעיני היהודים, היה זה מהלך מהפכני; בעיני הצופים בהם בני שאר העמים – פחות. כך תיאר זאת ארמין קראמר, שדיווח על האירוע במכתב:

קהל של יותר מאלף יהודים, צעירים ומבוגרים, בעלי זקן ופאות ומגולחים, לבושים בקפטנים ובתלבושת מודרנית, ואפילו לובשי מדים – יהודים מכל שכבות העם צעדו יחד בתהלוכה משותפת. בראש התהלוכה נשאו את הדגל הכחול-לבן עם סמל המגן-דוד. דבר כזה עוד לא ראו בקולוֹז'וואר!

התהלוכה המוזהרת עברה את רחוב וְשֶׁלְנִי, עקפה את כיכר המלך מתיאש, עברה ברחוב דאק פֶּרְנֵץ, נכנסה לכיכר בוצ'קאי וחזרה לכיכר המלך מתיאש דרך רחוב קושות לאיוש. אפילו בחלום לא יכלו לתאר דבר כזה בקולוֹז'וואר. והנה העוברים והשבים ברחוב, הגויים, תכף הבינו במה מדובר. "היהודים!" צעקו, "שם נושאים את הדגל היהודי הלאומי!". בעיני כל הגויים היה מובן מאליו שגם היהודים הם עם. הם לא ידעו בכלל שיש חידוש בדבר.

כך נכנסה לחיים הציבוריים של טרנסילבניה, לצד האומה ההונגרית, הסקלרית, הסקסונית והרומנית האומה הפוליטית החמישית: היהודים. ... בטרנסילבניה, ב־20 בנובמבר 1918, נולד העם היהודי מחדש.

זהו תיאור נפלא; אבל הוא מציף שוב את ההבחנה הבהירה בין האופן שבו התייחסו היהודים ללאומיות שלהם – לבין האופן שבו ראו זאת בני דורם הלא־יהודים. לדידם של היהודים, הזהות הלאומית הייתה לכל היותר אפשרות; לדידם של הלא־יהודים, הלאומיות היהודית נראתה כטבעית.

ההנגדה בין המבוכה של היהודים ביחס ללאומיות שלהם – לאומיות שהיא ללא ספק עתיקה ומבוססת, כזו שגם שימשה מודל לעמים אחרים (כפי שמראה מלאך בספרו) – ובין המהירות שבה אימצו בהתלהבות לאומיות אחרת, מלאכותית ובעייתית ביומרתה, היא מאלפת. היא שיעור היסטורי בדבר התסביך היהודי ביחס ללאומיות – שיעור שניתן ללמוד אותו משילוב בין כרוניקת הרומן המדיארי־יהודי שמשרטט הרטמן לבין ההיסטוריה של שיח הלאומיות שפורש מלאך.

הניסוי ההונגרי

יהודה הרטמן נולד בבודפשט בשלהי מלחמת העולם השנייה; את חודשי ההיריון שלו עברה אימו ב'בית הזכוכית' המפורסם. משנת 1950 הוא ישראלי, ובמלחמת ששת הימים אף נמנה עם הצנחנים משחררי הכותל. את הדוקטורט המקורי שלו קיבל יהודה הרטמן במחלקה למתמטיקה באוניברסיטת קליפורניה, ובמשך שנים רבות פיתח קריירה מרשימה בתחום זה, בין השאר במסגרת חיל המודיעין – וזכה בפרס ביטחון ישראל. עם יציאתו לגמלאות החל הרטמן להתמסר, מתוך עניין משפחתי, לחקר יהדות הונגריה, ועשה זאת במסגרת אקדמית: הספר "פטריזטים ללא מולדת" הוא עיבוד של עבודת הדוקטור שהגיש לפני כשלוש שנים.

חקר יהדות הונגריה איננו מן המפותחים ביותר בהיסטוריוגרפיה של העת החדשה, בוודאי בהשוואה לעיסוק הרחב מאוד בתולדות יהודי גרמניה ובתולדות יהודי פולין-רוסיה. גם במידה שמדברים על יהדות הונגריה, תשומת הלב מופנית לרוב אל קבוצות החסידים הקנאים של סאטמר או מונקאטש, מצד אחד, או על היהודים שואפי ההתבוללות, שהפכו לדומיננטיים באליטה התרבותית והכלכלית של הונגריה, מצד שני. התבוננות זו – שכפי שמראה הרטמן, רווחה לא רק בציבור הרחב אלא גם בקרב היסטוריונים מובילים – מציירת תמונה מטעה, ומחמיצה את חלק הארי של היהדות האורתודוקסית בהונגריה: האורתודוקסיה המערבית, המודרנית, שהייתה הזרם המרכזי באזורים נרחבים של צפון הונגריה (ובכלל זה סלובקיה של היום). הרטמן מתרכז בקבוצה זו, אף שאינו מציע מונוגרפיה כוללת שלה (בבקעה זו עוד נדרש מי שיתגדר); הוא מתמקד בהיבט אחד, שאף הוא כמעט לא נחקר – יחסו של ציבור יהודי זה ללאומיות ההונגרית ולפרויקט ה'מדיאריזציה' שהזכרנו לעיל.

הומנה בינלאומית ל'תערוכת המילניום' בבודפשט, 1896, מעשה ידי המאיירת והמעצבת נלי הירש. הירש היא דוגמה להשתלבות הנלהבת של היהודים באליטות התרבותיות של העיר: היא הייתה בתם של ליפוט הירש (אורמאני), יהודי שוכה בתואר אצולה הונגרי, הוביל את ענף הדפוס ושימש אף כראש התאחדות העובדים הכללית של הונגריה, ושל רוזה שוורץ, והייתה נשואה לסמואל ראדו (במקור: רוטפלד), עיתונאי וסופר שפעל בעיקר בווינה.

עיקרו של הספר מצוי בשער הראשון, "משלומה של מלכות לשלום האומה". כאן משרטט הרטמן את התהליך שעבר על האורתודוקסיה ההונגרית, שבו הפנימה את רעיון האומה ההונגרית ואת שייכותה אליו. הרטמן עוקב אחר המאורעות ההיסטוריים והתרבותיים דרך השתקפותם בעיתונות האורתודוקסית של התקופה, ובאמצעות שורה ארוכה של ציטוטים – חלקם מדהימים לקורא בן זמננו – מראה כיצד העמיקה ההזדהות של היהודים עם האומה ההונגרית, כיצד אימצו את המיתוסים שלה, כיצד היללו את האמת והצדק הגלומים בה וכיצד טיפחו אפילו היסטוריה משותפת שלא הייתה ולא נבראה. הרומן הסוער בין היהודים למדיארים עיקרו במה שהרטמן מכנה "שנותיה הטובות של המונרכיה", שקדמו למלחמת העולם הראשונה, אך הספר מלווה גם את התקופה שבין המלחמות וגם תהליכים פנימיים של החברה היהודית, ובכלל זה אימוץ השפה, שימוש בשמות הונגריים, יחסים עם הנצרות לזרמיה ואף התייחסות לציונות. הרטמן אף עומד על ההבדל בין הפטריוטיות העניינית של הניאואורתודוקסיה הגרמנית לבין ההשתלבות הסימביוטית שאפיינה את האורתודוקסיה המערבית בהונגריה.

הסימביוזה, שבחוגים לא אורתודוקסיים הייתה אף עמוקה יותר, התנפצה באופן טראגי רק על הקרונות שנשלחו לאושוויץ. כפי שמראה הרטמן בהקדמה לספר, היו בין מנהיגי יהודי הונגריה שביקשו ערב ההשמדה למנוע את הטרנספורטים – כך ש"ביאו קץ לסבלנו כאן, כדי שניקבר בארצנו, במולדתנו". קטע זה הזכיר לי את ששמעתי פעם ממנהיג הונגרי, שתיאר כיצד ניצולת שואה, שאמה נלקחה מול עיניה

להשמדה, סיפרה כי אילו היה ניתן לה רגע נוסף לפגוש את האם – הייתה מבקשת לשמוע אותה שרה לה משיריו של שנדור פֶּטְפִי, המשורר הלאומי ההונגרי.

הטראגיות הגלומה בהזדהות העמוקה של היהודים עם ההונגריות מקבלת מקום בשער השני של החיבור, המוקדש כולו להתמודדות של היהדות האורתודוקסית עם אנטישמיות, במידה שזו הופיעה בהונגריה. אכן, עד למלחמת העולם הראשונה הייתה הונגריה, כלשונה של הרצל, נווה מדבר בעולם אנטישמי; היו בה גילויים כאלה ואחרים – המתוארים בהרחבה בספר – אך בסופו של דבר הייתה הונגריה "המקום הטוב ביותר ליהודים באירופה", כפי שדיווח בראשית המאה כתב הפורוורד האמריקני. אך אחרי המלחמה, כשממלכת הונגריה התכווצה באורח דרמטי, והיהודים הפכו בה למיעוט היחיד, התמונה החלה להשתנות. עם זאת, היהודים העדיפו לדבוק בתמונה הישנה ולמעט בחשיבותם של תהליכים אנטישמיים – כאמור, ממש עד הסוף המר, כאשר "אחיהם" המדיארים השתתפו בהשמדתם.

רטרוספקטיבה ציונית

באחרית הדבר חוזר הרטמן אל תזת היסוד שלו, המבקשת להשיב אל ההיסטוריה את האורתודוקסיה המודרנית ההונגרית, זו שדורות של היסטוריונים התעלמו מקיומה, לשרטט את מאפייניה ולהציב לה גלעד. החיבור, המצטיין בפירוט הנרחב ובטיפול היסודי בתחומי העניין שלו, נשען במידה רבה על העיתונות היהודית בת התקופה, מקורות רבי ערך שלמיטב ידיעתי לא נוצלו עד כה במחקר ומעולם לא נסקרו באופן שיטתי. עם זאת, מקורות אלה מגבילים את מסקנות המחקר. מטבע הדברים, העיתונות הכתובה הונגרית נתנה ביטוי בעיקר לארגונים הרשמיים של האורתודוקסיה ולחוגים המודרניסטיים בתוכה, והשאלה עד כמה רחבה הייתה ממשלתו של הלך הרוח שעיתונים אלה ביטאו, נותרת במידה רבה פתוחה.

נקודה נוספת שראוי לתת עליה את הדעת היא הקושי הכרוך בכתיבה על הונגריה באופן הכורך יחד, או לפחות טוען לרצף, בין עידן המונרכיה (שלפני מלחמת העולם הראשונה) לבין העידן שבין המלחמות. לא מדובר רק בשינוי משטר, אלא בראש ובראשונה בתמורה דמוגרפית דרמטית: בעקבות המלחמה איבדה הונגריה את רוב שטחה, וגם את רוב היהודים האורתודוקסים שלה. התרבות של האורתודוקסיה ההונגרית המשיכה להתקיים, במקביל, בסלובקיה ובטרנסילבניה, וממילא ההתעלמות מהם מעט מפריעה; ומצד שני, גם כאשר ממקדים את המבט רק בהונגריה 'הקטנה', צריך להכיר בכך שגם אם נמשכו המוסדות של הלשכה האורתודוקסית בבודפשט, הייתה זו המשכיות קטועה ומצומקת, שכן רוב נוסעי הספינה נטשו אותה בתחנת הביניים.

צמצום המבט גם מקשה על קבלת התמונה המלאה: הזכרתי לעיל את מה שהתרחש בטרנסילבניה כאשר זו נקרעה מהונגריה ב-1918. יהודים, כמעט כולם אורתודוקסים

מבית, וכולם דוברי הונגרית וחדורים בתרבותה, העתיקו את ההזדהות שלהם במהירות מהלאומיות ההונגרית אל לאומיות יהודית, והיו פתוחים לוותר על ההתבדלות האורתודוקסית לטובת שותפות כלל-יהודית. לכאורה, עובדה היסטורית זו מעידה שהזהות ההונגרית בקרב האורתודוקסים, גם לפני משבר המלחמה, הייתה עמוקה פחות מכפי שמציעים העיתונים שהרטמן מצטט.

עניין אחרון זה מוביל אותנו למעין רטרופקטיבה. לאחר הניסיון האמנציפטורי להפוך את היהדות ל'דת' בלבד, שבו היהודים בהמוניהם אל תפיסה לאומית של יהדות. היה זה תהליך ארוך: הוא החל כאשר הרצל, בעצמו יליד וחניך הונגריה, כינס ב-1897 לראשונה קונגרס שבו נתועדו יהודים בעלי השקפות דתיות שונות – על בסיס המכנה המשותף של היותם יהודים. זה, בעיניי, היה החידוש העיקרי והדרמטי, בוודאי בעבור יהודי מערב ומרכז אירופה, שכבר חדלו מלראות עצמם כעם. "בבול ייסדתי את מדינת היהודים", כתב הרצל ביומנו, ואולי הכוונה לכך שבעצם הכינוס הזה נקבע הכיוון שאליו שבה ההיסטוריה היהודית. אך נדרשו עוד עשרות שנים עד שלמהלך הזה יצטרפו גם יהודי הונגריה, שבעת כינוס הקונגרס הציוני היו בעיצומו של הרומן עם ההונגרים, והפנו כתף קרה ועוינת לציונות ולכל דיבור על לאומיות יהודית.

בסוף זה קרה: הצהרת בלפור, העקרונות של וילסון, המנדט שהוכרז בסן-רמו, ואחר כך אימי המשטרים האנטישמיים ואסון השואה – כל אלה הובילו לניצחונה של התודעה הלאומית בקרב היהודים. בניו-יורק של שנות החמישים נותר האדמו"ר ההונגרי מסאטמר המנהיג הדתי היחיד בעולם היהודי שהמשיך לשלול אפרורית את הציונות. הזהות היהודית בעולם כולו מתעצבת מתוך זיקה למדינת ישראל, ומנהיגיה נתפסים בעיני האנושות כמייצגיה של היהדות, בין אם ירצו ובין אם לא. לא זו אף זו: בעוד המודל של זהות יהודית מתבוללת, שטופח בעקבות האמנציפציה, נכשל – המודל של זהות יהודית לאומית, חילונית או חילונית למחצה, מצליח לעת עתה. ובכל זאת, כאינטלקטואלים נצחיים, היהודים – ובכלל זה אלו הישובים במדינת היהודים – ממשיכים להיאבק עם הלאומיות, ורבים בתוכם מעדיפים לראות אותה כדמיון – ולדמיין את שיבתם לקיום קוסמופוליטי.

אולי, אני מעז לומר, המפתח טמון בדיוק כאן, כפי שרמז מלאך בדיונו על זנד: לאומיות יהודית תוכל להתקיים דווקא אם תכיר בכך שאין היא לאומיות רגילה, מצומצמת ואתנוצנטרית; דווקא אם תזכור את היסוד האוניברסלי הטמון בה, את הייעוד הקוסמופוליטי המתגלם ביומרה של 'אור לגויים', ממלכת כהנים וגוי קדוש. צמצומה של היהדות לדת הוא עיוורון, אך גם ראייתה כלאומיות הבנויה על פי מתכונת הלאומיות המודרנית היא רדוקציה חמורה והחמצה של מסורת עשירה וזהות עמוקה שבבסיסה אמונה שאינה יודעת גבולות. הפרספקטיבה הזו, הנדחית היום בבזז כ'התנשאות לאומנית', היא המפתח ללאומיות על-לאומית, לכינונה של חברת מופת, להבטחת הישגותיו של היהודי לא רק 'עם הארץ' אלא גם 'עם השמיים'.

(כביטויו של הרב עדין שטיינזליץ המנוח, בדרשתו לפרשת ראה בספר דברים). היהודים, כפי שמראה מלאך לאורך כל הדרך, מתקשים להסתדר עם לאומיות שאין לה אופק אוניברסלי, ומעדיפים על פניה אפילו תיאוריות מסוכנות המתכחשות לצורכי הקיום הלאומי החיוניים והבסיסיים ביותר.

דלקת במגדל השן

תחלואי האקדמיה נמנים בידי עוז ותמר אלמוג באורח מקיף מאוד ורציני, אך התחזית שלהם להיעלמותה מרחיקת לכת: כוחה של הבסטיליה המסורבלת במותניה | אבי וולף

כל שקרי האקדמיה: מה התקלקל במודל האוניברסיטאי ומה יחליף אותו

עוז ותמר אלמוג

ידיעות ספרים, 2020, 672 עמ'

בני הזוג פרופ' עוז וד"ר תמר אלמוג אינם מסוג האנשים שנמנעים מלהטיל פצצות. עוז, המתעד הסוציולוגי של דור הפלמ"ח (בספר 'הצבר: דיוקן')¹ כבר הצליח לעורר מהומה לא קטנה כשהצביע על נטישת ערכים אלה בידי דור ההמשך ("דור המדינה" בעגה המקצועית) בספר הענק שלו 'פרידה משרוליק'.² אחר כך חבר לתמר לקומם עליהם את דור ילידי שלהי-האלף הישראלי בספרם הביקורתי 'דור ה-Y': כאילו אין מחר.³ עכשיו שמים בני הזוג על הכוונת את הבית שלהם עצמם – האקדמיה.

לטענת הזוג אלמוג, המשבר הכלכלי הגדול יחד עם ההתפתחות הטכנולוגית המואצת הולכים לחסל או לשנות לבלי הכר את כל המוסדות החברתיים ששירתו את האנושות אלפי שנים – כולל מוסד האוניברסיטה עצמו:

משבר 2008 הוא כנראה לא משבר חולף, עוד אחד מני רבים על רצף ההיסטוריה, אלא חלק מתנועה טקטונית, המאותת על סופו הקרב של עידן – וראשיתו של חדש ... זוהי תקופה שבה רוב המוסדות הוותיקים, ששירתו את האנושות נאמנה לאורך עשרות ומאות שנים, ייעלמו או ישנו את פניהם ללא הכר. אחד מהם הוא המוסד האקדמי. (עמ' 17–18)

הסיפור מוכר לעייפה למי שבא מעולם האקדמיה: ממוסד אליטיסטי-"שמרני" (עוד על המיתוג הזה להלן), שמטרתו הייתה בעיקר להכשיר את האליטה הבכירה של

אבי וולף הוא מתרגם בשירות קרן תקווה.

הממלכה הפיאודלית ואחר כך של המדינה המודרנית ולערוך מחקרים למען הידע הטהור בנחת ובלי התערבות חיצונית, הממסד האוניברסיטאי, היה לגולם שקם על יוצרו.

האשמה אינה מתגלגלת לגורם אחד שהוא עילת העילות. באוניברסיטאות כולם תלויים בכולם, וכך אף אחד לא באמת מנסה להזיז את הגבינה של האחר אלא אם כלו כל הקיצין. מחבר הנאמנים והנשיא עד למרצה והפקיד הזוטר ביותר, מבנה האוניברסיטה מסורבל מכדי לנהל אותו ביעילות – והתוצאה היא בזבוז כספי ציבור ושחיתות "חוקית" ברמה שלא הייתה נסבלת בשום מוסד ציבורי אחר. התוצאה היא משהו שדומה לסאטירה קישונית או סיוט קפקאי, תלוי באיזו פוזיציה נמצאים.

במקום כללים ברורים, הוגנים ושקופים, כל תהליכי האוניברסיטה המקצועיים – מהעסקה עד קידום, מפיטורים ועד להערכה מקצועית – הם סוג של משחק מכור מראש הנקבע על ידי המעטים שלומדים לשחק את המשחק הפוליטי הפנימי של "שמור לי ואשמור לך". כך לגבי פרסום מאמרים. השיפוט לגבי איכות המאמר ושאלת פרסומו בכתבי עת נחשקים נקבע לפי פרמטרים לכאורה אובייקטיביים אך למעשה מוטים מראש לטובת מה שנחשב כאוניברסיטאות עילית, והשאר נקבע על בסיס תחושות סובייקטיביות לא הרבה יותר טובות מסברות כרס מלומדות. ואם לזרות מלח על הפצעים, אותם פרופסורים המדברים גבוהה גבוהה בשם צדק חברתי ומטיפים מוסר לכל שאר העולם לא ממש ששים להצביע על הניצול המחפיר של אנשים מתחתיהם לצורך מחקריהם הם – בשעה שהם אלה שמקבלים את הכבוד וגם את רוב הכסף.

ואם כבר מדברים על כסף – עלייתה המטאורית של הכלכלה העולמית לאחר מלחמת העולם השנייה הביאה עימה מבול של כסף תעשייתי וממשלתי למחקרים רבים ושונים, ואוניברסיטאות המנסות לתפוס מרובה מעודדות את עובדיהן, או אף ממש מאיימות עליהם, שיכניסו מה שיותר למוסד. התוצאה, שוב, היא השקעת זמן מרבי על כתיבת בקשות למענקים ומלגות שבדרך כלל יידחו – שוב על בסיס כללים שלא קיימים – במקום לעסוק במה שהם באמת רוצים בו או היו יכולים לתרום לו.

הדבר מיטיב למדי עם כמות מצומצמת של מדענים וחוקרים שמפרסמים הרבה (אלמוג נותן הערכה של בערך 20%) אבל פוגע בחוקרים שאינם כה פוריים גם אם הביאו לפריצת דרך אחת או שתיים. והיות שמרצים חייבים להשקיע כה הרבה במחקר, אין להם זמן להשקיע בהשבחת יכולתם לנאום בפני קהל וללמד. וזה מביא אותנו לצד שנפגע יותר מכולם – הסטודנטים עצמם.

אם פעם תואר אקדמי היה דבר נחשק ונחשב, כרטיס כניסה לכבוד חברתי ולאפשרויות תעסוקה משתלמות, באה הדמוקרטיזציה של המוסדות האקדמיים, בדמות הורדת רף הקבלה ללימודים והקמת מוסדות חדשים – והפכה את התואר האקדמי לתנאי

האם הטכנולוגיה תסדוק את חומות הקיבוע? טקס קבלת תוארי דוקטור

כניסה לכל עבודה, בבחינת כוונות טובות ותוצאות לא-צפויות ולא רצויות. ותנאי זה בא עם תג מחיר הולך ותופח. האוניברסיטה היום היא מוסד עם ריבוי מותרות לסטודנטים כמו מתקני בילוי ותנאי מגורים מפנקים, ועם שכבת פקידות יקרה, אשר אמורים כולם לעשות לסטודנטים חיים קלים אבל עולים הון תועפות, עם מרצים לא מוכנים ותוכניות ומסגרות מיושנות ומקובעות שלא מסוגלות באמת לעורר עניין או להכשיר סטודנטים להיות משהו מלבד... פרופסורים.

על כל אלה נוספת הרדיקליות הפוליטית הגוברת בתוך אוניברסיטאות, ובמיוחד במדעי הרוח והחברה. כל מי שמימין למרצ (או המקביל בארצות נכר) מקרב הסטודנטים או המתעתדים להיות מרצים מודר, נושאים אוטוריים נחקרים משום שהם תואמים את האג'נדה, ויומרת האוניברסיטה להעמקת הידע ולהרחבת האופקים ניתנת לבז ולקלס.

לטענת אלמוג, משבר 2008 פקח את עיני מי שמממנים את כל העסק – אזרחים משלמי מיסים, סטודנטים משלמי שכר לימוד, תורמים בוגרי האוניברסיטה או התומכים בה, ובעלי הון ובעלי תעשייה המממנים מחקרים ומוסדות כדי לעשות רווחים נאים ממחקריהם. אומנם היו כל מיני תלונות לפני כן, אבל המבול הכלכלי הכריח את כולם לדחות את תירוץ "החופש האקדמי" כמעניק חסינות בפני שקיפות והוגנות שהיו נתבעים מכל מוסד אחר. הממשלות החלו לקפוץ יד, אנשים פרטיים תורמים פחות, פחות אנשים הולכים ללמוד לתואר ראשון, ואנשי תעשייה מצאו שקל יותר להקים מוסדות מחקר משלהם מלהתעסק בכל הבלגן המלוכלך במגדל השן.

אלמוג חושב שהמרד השקט של מי שמממנים את כל העסק, ביחד עם שימוש רבתי בכוח המשחרר של הרשת – פרסום מאמרים בלי תלות בחברות קרטליסטיות, הרצאות וסדרות המועברות אונליין בלי צורך בתשלום עשרות אלפי דולרים לתענוג, מחקרים ואגודות וולונטריים שיתבססו הרבה יותר על מימון המונים, ודיונים מלומדים שיעברו מרשימות אימייל ושיחות סגורות לדיונים פתוחים בפייסבוק וטוויטר – יולידו שיח מחקרי ועולם אקדמי הרבה יותר דמוקרטיים והוגנים מהשיטה הנוכחית.

מה טוב, מה רע

כמובן, בני הזוג אלמוג אינם הראשונים להצביע ולהתריע על הליקויים החמורים במגדל השן. זה זמן שהאקדמיה משמשת במקומות רבים מטרה לחיצי ימין השמרני והלאומי, בגלל ההשמאלה הרדיקלית הגוברת ובשל טמטום מוחם של הסטודנטים.⁴ הימין הליברטריאני מצידו הצביע על המחיר הכלכלי הכבד המושת על המדינה והסטודנטים תמורת מוצר שערכו מזמן נשחק עד דק.⁵ אפילו אנשי ממסד נאמנים מבכים את המצב הרע במוסדותיהם – אם כי בדרך כלל לאחר שכבר יצאו לפנסיה (דוגמאות למכביר ניתן למצוא בספר).

אף על פי כן ספרו של אלמוג יוצא דופן מכמה בחינות. ראשית, הוא הרבה יותר מקיף מבחינת כמות הנושאים והבעיות שהוא מטפל בהם, עם כמות מדהימה של הערות שוליים (ישנם פרקים עם יותר מאלף!). בסקירתנו לעיל רק עמדנו על אפס קצהו. שנית, בניגוד ללא מעט ספרים המתרכזים בבעיות ההשכלה הגבוהה במדינה אחת, מחקרו של אלמוג חובק עולם פשוטו כמשמעו, עם ניתוח המצב והבעיות ביבשות אמריקה, מזרח אסיה ואירופה. כתוצאה מכך, הספר נותן לנו פרספקטיבה חשובה ומראה שזו לא שאלה של "זו רק בעיה של ישראל וארה"ב; המצב ב'מדינות מתוקנות' לא רע" – זו בעיה של כולם, כולל אפילו מדינות סקנדינביות. התוצאה היא ספר שבין אם מסכימים עם טענותיו ובין אם לא, חייבים להתייחס אליו בכל דיון עתידי על השכלה גבוהה בארץ.

ברם, הספר גם אינו חף מפגמים, כמה מהם רציניים למדי. אשאיר את הנוקדנות לגבי טעויות בפרטים לאחרים, ואתרכז במה שנראה לי כחולשות עקרוניות בתזת הספר בכללו.

ראשית, בני הזוג אלמוג סותרים את עצמם לא מעט. הדבר נובע לדעתי מכך שהם נוקטים את מה שאני מכנה "שיטת הספגטי": הבאת טענות מכל כיוון אפשרי. התוצאה היא לא-פעם בליל הכולל טענות מוכחות, טענות הגיוניות אבל לא מגובות במחקר או בהוכחה של ממש, וטענות הנחות כסברות-כרס מושכלות. שיטת הכתיבה הכמעט פייסבוקית, עם ריבוי רשימות התבליט, אולי מקלה על הקריאה אבל גם לא מאפשרת הערכה מדויקת או שקילה מושכלת של כלל הטענות וכלל הגורמים לתופעות המדוברות.

וכך נשמע מפי האלמוגים דברים והיפוכם. מצד אחד, טוב לשבור היררכיות ולאפשר דמוקרטיזציה של המערכת ולהכניס עוד אנשים – ומצד שני אוי לנו מן הרמה הירודה. מצד אחד, לדור הזה כבר "אין סבלנות לשטויות" מהימים שהאוניברסיטה הייתה סגורה לרוב בני אדם – אך בו בזמן, לדור הזה כבר אין סבלנות ללמוד לעומק כמו שצריך. מצד אחד, טוב שהתעשייה והכלכלה ה"היפר-ליברלית" האמריקנית מובילות בתהליך דמוי-מרקסיסטי של הרס העולם הישן – אך בה בעת האלמוגים

שופכים על התופעה קיתונות של רותחין ומציגים אותה כדבר נצלני והרסני למחקר בפני עצמו. מצד אחד, טוב שהציבור והמממנים מתלוננים על בזבוז משאבים אדירים על מחקרים שלא מעניינים איש מלבד אולי החוקר עצמו – אך מצד שני טוב שיהיו חוקרים שיוכלו לחקור בצורה פתוחה גם דברים שמעניינים רק אותם. מצד אחד, כל ניסיון למדידה אובייקטיבית של מחקרים נידון לכישלון – אך מן העבר האחר, כל ניסיון להערכה סובייקטיבית עשוי ככברה (ואז מה נשאר בדיוק? הטלת מטבע?).

שנית, בקוראי את כל העוולות שהמחברים מדברים עליהן – רשימת דברים חמורים בהחלט – לא יכולתי שלא לשאול את עצמי פעם אחר פעם: "בהשוואה למה?" הרי אין לך מקצוע, ולו הנעלה ביותר, שאין בו התופעות המכוערות המיוחסות לאקדמיה – אליטות סמויות וגלויות, כללים לאנשים רגילים ולקרובים לצלחת, צביעות מוסרית חמורה ועוד. האם הסרבול המערכתי באוניברסיטה באמת שונה ממה שקורה ברבנות הראשית, למשל?⁶ האם חוסר השקיפות בהעסקה חמור יותר מהמערכת המשפטית, במיוחד בכל מה שקשור להעסקת שופטים (די אם נזכיר את "ועדת השתיים")? האם ועדות הקביעות המתעמרות באנשים אכן גרועות יותר ממערכות של לקטורים ועורכים של כתבי עת או במות נחשבות בעולם התרבות?

לפעמים בני הזוג אלמוג מתייחסים לבעיה הזאת, אבל ברמה שהיא לטעמי שטחית הרבה יותר מניתוחיהם המעמיקים לבעיות העומק של האקדמיה עצמה. נכון אומנם שאלה דברים שחובה להציף, אבל לא השתכנעתי שבעיות האקדמיה חמורות מהבעיות בכל מוסד אנושי אחר; טוב לתת לאנשים מנופחים מעצמם סטירת מציאות מצלצלת, אבל מכאן ועד לאמירה שאבד הכל על המוסד האקדמי המרחק רב מאוד.

ואם כבר מזכירים ניתוח שטחי, כזה הוא גם התיאור ההיסטורי בספר. המחברים מרבים לשבח מקורות אינטרנטיים כמו ויקיפדיה או אתרי שאלת מומחים כתחליף לכל מערכת הידע הישנה היקרה להחריד, והדבר ניכר בפרטים ההיסטוריים הפיקנטיים שהם מפזרים לאורך הספר לגבי מוסד האוניברסיטה. ברם, עם כל הכבוד לוויקיפדיה, טריוויה מעניינת לא יכולה להוות תחליף לספר המתיימר להיות מחקרי, וציון מקור השמות של התפקידים באוניברסיטה כמו גם מידע בסיסי אחר הוא לא תחליף לניתוח מפורט של התפתחות המוסדות הללו לפני המבול הדמוקרטי והכלכלי המתואר בספר.

אין זה רק עניין של נוקדנות. האלמוגים מרבים לגנות את ה"שמרנות" של מוסד האוניברסיטה, ביטוי שהם משתמשים בו רק לציון שמרנות במובן הרע של המושג – התנגדות גורפת גם לשינויים שהכול מודים בצורך בהם, התעלמות מצורכי אוכלוסיות מודרות, אטימות לעובדה שהעולם השתנה וכדומה – ולא שמרנות במובן של התעקשות על רמת לימוד וחשיבה נאותה, על טיפוח הטוב והיפה, או התנגדות לחדוות פירוק הזהויות והאמיתות של חצי המאה האחרונה. אבל בלי תמונת עבר

מעמיקה, קשה לדעת מהספר אם הנטיות ה"שמרניות הרעות, מהקבוצה הראשונה, הן באמת תוצאה ממסורות שזמנן עבר ושל טבע אנושי קלוקל, או דווקא תוצאת ההתפתחות המואצת של המוסד בתקופה שהוא מנתח.

קשה לי מאוד להאמין, למשל, שהלימוד היה תמיד חינוך לגמרי (ובדיקה קצרה בגוגל מראה שאכן אין יסוד לכך. בימי הביניים, למשל, סטודנטים שילמו לא מעט למרצים אינדיבידואלים, גם אם לא למוסד ככלול). קשה להאמין גם שקולגיאליזם אפיינה בדרך כלל את התחרות על גילויים מחקרניים, או שהמאה ה-19 רצופת המהפכות והתגובות השמרניות עברה בלא ניסיונות ואפילו הצלחות של פיקוח על תכני הלימוד, אם מבחוחן אם מבפנים. יכול להיות שכך אכן היה, אבל מחברינו אינם דנים בזה כפי שצריך, והתוצאה היא ששכרה של ההשוואה הגלובלית בין מוסדות בעולם שלאחר המבול יוצא בהפסדה; זאת כיוון שחסרות השוואות עמוקות לאורך ציר הזמן של ההיסטוריה של מוסד ההשכלה הגבוהה, כדי שהתמונה תהיה שלמה.

חופש הדיבור כלפי חוץ בלבד

מכאן לעניין הטרלול השמאלני, שהאלמוגים השכילו כאמור להקדיש לו פרק שלם. שוב, מדובר בדברים ידועים – הדרה, השתקה, ודחיפה לשוליים של כל דעה שאינה מצייתת לחוקי התקינות הפוליטית ולקווי התיחום של השמאל הליברלי; מחלקות שלמות של חוקרים שנתקלים באנשי ימין או שמרנים רק דרך עדשת 'הארץ' ומקביליו בחו"ל; ועולם שבו הדוגמה הפרוגרסיבית גוברת על הצו לבקש את האמת בלא משוא פנים. על אף נטייתו לשמאל, עוז אלמוג ידוע ובצדק כאיש הוגן ופתוח, ואפשר לראות זאת היטב בניתוח ענייני דיומא שהוא עורך בפייסבוק. בעניין ההטיה השמאלית באקדמיה הוא ורעייתו מסכימים עם הימין וקוראים לגישה מאוזנת יותר כשניגשים לחקור או ללמד סטודנטים.

אלא שהבעיה עמוקה הרבה יותר. אוניברסיטאות, אם כדי לטעון ל"איזון" או מתוך כוונות באמת טהורות, מכניסות לפעמים ימני אחד או שניים כסוג של קישוט למחלקות שיש בהן הגמוניה שמאלנית. מרשים להם לדבר. חשוב "להרשות לדבר", וחיוני כאוויר לנשימה במחקר ובדיון אקדמי, אך לשם איחוי הקרע שנוצר בין האוניברסיטה לבין כלל החברה אין הוא מספיק.

וזה מפני שאנחנו חיים אחרי. אחרי שאלטיות העולם המערבי, וישראל בתוכו, השתתפו בסוג של "מדורת הבלים" שבה ניתצו, שרפו ושמו ללעג ולקלס כל דבר קדוש או חשוב לעם בכללו בשמו של אוניברסליזם קוסמופוליטי (שבקודשיו כמובן אסור לגעת), בין אם הראיות אכן חייבו את זה ובין אם לאו – תהליך שאלמוג עצמו הצביע עליו ב'פרידה משרוליק'. בישראל בפרט, לפחות מאז מהפך 1977, חלקים חשובים של הפרופסורה הפכו לאופוזיציה כמעט כפייתית, ואין לך כמעט חודש

שעובר בלי עצומות למיניהן המנסות להציג חזית אחידה של האקדמיה, תמיד בעד אותו צד – והכול בשם כללים אוניברסליים שכאמור, אין הם מחילים על עצמם בחייהם המקצועיים. אומנם נכון שמגמות אלו התמתנו מעט מאז, אבל כפי שרוג'ר סקרוטון אוהב לומר, "קל להרוס דברים טובים, קשה ליצור אותם" – ועל אחת כמה וכמה לבנות מחדש. לנוכח כל אלה, פרס הניחומים של "חופש הדיבור" הוא פשוט עלבון לאינטליגנציה.

אינני טוען חלילה בעד צנזורה או פיטורין של מי שדעותיו לצנינים בעיניי. להפך, שיח אקדמי חופשי צריך להיות חופשי באמת, בין שמרנים וליברלים, ימין ושמאל, דתיים וחילונים אדוקים וכל מה שביניהם. אני גם חושב ש"הצד שלי" נכשל בניסיון להציג חזון כולל (להבדיל מאוסף תגובות נקודתיות) למדעי רוח-וחברה שמרניים כניגוד מפרה לגישות ליברליות ופרוגרסיביות.⁷ אני גם חושב שלצד הצורך להגדיל את הרבגוניות הגיע הזמן להוריד את הליברליות והפרוגרסיביות הקוסמופוליטית ממעלת עיקרון-אמונה אקסיומטי (ולכאורה "אובייקטיבי") למטרה אחת מני רבות במחקר.

את זאת בדיוק טוען הסוציולוג מוסא אל-ע'רבי,⁸ חבר בארגון האמריקני Heterodox Academy הלוחם למען גיוון של דעות באוניברסיטה, בהתבסס על ספרו של הסוציולוג כריסטיאן סמית 'הפרויקט הקדוש של הסוציולוגיה האמריקנית'. לדבריו, יש לרדת מהעץ של הדרישה לשנות את כל העולם על בסיס חזון אחיד ספציפי, ללמוד קצת צניעות לגבי דעות והשקפות אחרות ומנוגדות, ולא רק "לתת להם לדבר"; ובכלל, שאקדמאים יתחילו לראות את עצמם יותר כמשרתים של הציבור הרחב – שאיתם לא פעם לא יסכימו – במקום הלורדים של ההמון הנבער מדעת.

פרופסורים, היזהרו בנבואותיכם

נבואת המהפכה, שעל פיה מוסדות ההשכלה הגבוהה המיושנים יתרסקו ויפנו מקומם למגוון אפשרויות למחקר ולימוד בתוך ומחוץ לאוניברסיטה, נשזרת לכל אורך הספר. אליבא דאלמוג, היא חייבת לבוא – בגלל כוחות השוק, משום ששקר ועוול אינם יכולים להחזיק לנצח, ומכיוון שכוחות חזקים יותר ניסו ונכשלו לעמוד בפרץ אל מול הטכנולוגיה. קריסת מערכת ההשכלה הגבוהה, כותב הזוג אלמוג, לצד החלופות בדמות קורסים או לימוד מקוונים ומחקר ממומן המונים, "יובילו אותנו לשחר של יום חדש, שבו לא יהיה עוד צורך להמשיך לשקר במדע ובהשכלה" (עמ' 532).

דברים שאפתניים ויפים. ובכל זאת, אף כי לא נביא אנוכי ולא בן בנו של נביא, הרשו לי לפקפק בהכרחיות בריאתו של גן עדן הידע וההשכלה על חורבות העולם הישן הרע. ראשית, כפי שהשניים מציינים לא פעם, לא חסרו מאבקים צודקים של חוקרים ומדענים נגד עוולותיהם של כל מיני גורמים מונופוליסטיים או מנהליים, שנגמרו בכך

שהכלבים נבחו והשיירה עברה. הטבע האנושי הוא מה שהוא, לטוב ולרע, והוא לא ייעלם לפתע רק כי המערכת יותר "דמוקרטית".

ואומנם, היעדר התייחסות מעמיקה בספר לבעיות כמו שיימינג (מעבר להתייחסות קצרה המציינת את הבעיה), חיסול חשבוניות ושיח מתלהם באינטרנט וברשתות החברתיות מערער על התזה היפה. אני ותיק בפייסבוק ובטוויטר, ועל אף שיש בהם הרבה תופעות יפות של שיח ענייני ומכבד, שיתוף ידע, משאבים ועוד, אי אפשר לומר שהרשת החברתית היא מקום פנוי מלשון הרע, זילות הזולת ואטימת אוזניים לדעות אחרות ולהוכחות נגדיות.

ודאי אין להתלהב מהרעיון המוצע בספר (עמ' 524) בדבר מימון חוקרים על פי פופולריות בקרב גולשים בצורה רחבה בהרבה מזה שקיים כבר היום, וכתחליף למנגנון של בקרת איכות של עמיתים ותיקים למקצוע. הדבר אומנם מעלה הרבה אנשים לגדולה או להכרה שמגיעות להם גם היום, אבל הוא גם מהווה כר פורה לחוקרים שטחיים ואפילו שרלטנים שאומרים את מה שהציבור רוצה לשמוע או ללמוד כדי שיוכלו להיות נאורים-בעיני-עצמם לא פחות מהפרופסור הכי סנוב; ויוכיחו מקרים כמו הפופולריות של פרופ' יובל נח הררי או אינספור הרצאות טד שטחיות. אולי טוב שיהיו לנו יותר חוקרים עצמאים לצד המערכות הקיימות משיש היום, אבל מכאן ועד להחלפה מלאה, ארוכה הדרך ורבת מהמורות וסיכונים.

מוגזמת גם הטענה כאילו סרטים תיעודיים וקורסים מקוונים המוניים יכולים להחליף הרצאות פרונטליות. אני נהנה מאוד מסרטים תיעודיים ביו-טיוב, ולא מעט מהם אכן עולים ברמתם על רבות מההרצאות של מרצים וחוקרים. ברם, הקורס המקוון ההמוני, ה"מוק", נוטה חסד לסטודנטים מלאי מוטיבציה ומשמעת עצמית ומיטיב פחות עם השאר,⁹ והוא עוד רחוק מן היכולת לתת לרוב ציבור הסטודנטים מה שנותנות לו הרצאות פרונטליות. כפי שמציינים ג'ייסון ברנן ופיל מאגנס בספרם 'סדקים במגדל השן' (שאלמוג גם הזכיר בספר זה), המשתתף ב'מוק'

דומה לשומע חופשי באופן אישי או שלא לצורך תואר, או למאזין לסדרת הרצאות על "הספרים הגדולים" בנסיעה היומית לעבודה. התפוצצות ה"מוק"ים של שנות ה-2010 תובן על הצד הטוב ביותר כהרחבה טכנולוגית של פרקטיקות מצויות ועתיקות יומין לשם הגעה לקהל מורחב של סטודנטים החפצים בצורה מסודרת של ידע נגיש ללא הצורך להשלים תוכנית מלאה לתואר.¹⁰

אין בכך כל רע, כמובן – כל עוד שומרים על הדברים בפרופורציה.

ועוד דבר – הדוגמה של משבר 2008 כמבשר עולם חדש נראית לי דווקא אות לאזהרה. עבר יותר מעשור מאז המבול הזה, והבעיות המעמדיות בין ה"ניידים" לבין ה"נייחים", או בין אנשי התעשיות עתירות הידע לבין השאר, רק מעמיקות. נראה לי שוול סטריט עדיין חי וקיים, וכך גם מערכת הבנקים הגדולה. אסור לזלזל ביכולתן

של אליטות בעלות כוח, ובכללן אוניברסיטאות, לשמור על כוחן זה. ייתכן בהחלט שכל "מוסדות הביניים" שהם יותר ממכללות קהילתיות אך לכלל מוסדות יוקרה אינם מגיעים – כגון מכללות אזוריות או אוניברסיטאות המדורגות באמצע רשימות ההערכה הגלובליות – יקרו או יצטמצמו. הדבר עשוי, אכן, לעזור אולי לאנשים ממוצעים לרכוש השכלה מקצועית נטו מבלי להיכנס לחובות עתק, שכן הם יתרכזו בקורסים ייעודיים בלבד, אבל מצד שני הוא יבצר את מעמדם של מי שנמצאים במעלה הסולם וימשיכו לנופף בתארים דמויי-האצולה מהרווארד וקיימברידג'; הצורך החברתי לבצר ולהגן על סטטוס חזק יותר מאחרים כנראה לא ייעלם לעולם.

סוף דבר, הכול נשמע?

אין בכל אלה כדי לומר שחזונם של בני הזוג אלמוג כולו בהכרח חזון באספמיה. אינני מתיימר לדעת לכאן ולכאן. גם אין במה שאמרתי כדי להזים את הביקורת הקשה, אך המנומקת והצודקת בעיקרה, על עוולות ובעיות חמורות מאוד במוסדות השכלה גבוהה. בדק בית וניקוי אורוות היו צריכים להיעשות מזמן, וייתכן בהחלט שנסיונות התקופה יובילו לקיומם. אבל חשוב שלא ניסחף בהערכתנו כמה מן המעוות יוכל לתקון, וכמה מן החיסרון לא יוכל להימנע; כך במערכת ההשכלה הגבוהה, וכך בכלל. הטבע האנושי נתון – אצל יחידים, בחברה כמכלול, וגם במוסדות. ייתכן שהעתיד יהיה טוב יותר – אבל רק יחסית.

פסוק ידוע בקהלת מזהיר אותנו: אֵל תֹּאמַר מָה הִיא שְׁהִימִים הָרָאשִׁים הֵיוּ טוֹבִים מֵאֵלֶּה כִּי לֹא מִחֲכָמָה שְׁאֵלָתָ עַל זֶה (קהלת ז', י). לנוכח הנטייה במחוזותינו לנבואות טכנו-אוטופיות מהסוג של הזוג אלמוג, אולי כדאי להוסיף – אל תאמר מה יהיה שהימים האחרונים יהיו טובים מאלה. וגו'.

1. עוז אלמוג, הצבר: דיוקן, תל-אביב: עם עובד, 1997.
2. עוז אלמוג, פרידה משרוליק: שינוי ערכים באלטיטה הישראלית, חיפה: אוניברסיטת חיפה וחמורה ביתן, 2004.
3. תמר ועוז אלמוג, דור ה-Y: כאילו אין מחר, בן-שמן: מודן, 2016.
4. אולי הדוגמה המפורסמת ביותר בכיוון זה הינו ספרו של אלן בלום, דלדולה של הרוח באמריקה, תל-אביב: עם עובד, 1989. בלום אמנם לא שמרן בעצמו אבל ספרו הזין לא מעט מהמחשבה השמרנית בנושא בעיות פדגוגיות באוניברסיטה העכשווית.
5. סנונית ראשונה בתחום זה היא Glenn Reynolds, *The Higher Education Bubble*, Encounter Books, 2012. להם ניתן להוסיף את ספרו של פרופ' בריאן קפלן *Why the Education System is a Waste of Time and*
6. תני פרנק, "הרבנות לא יכולה", השילוח 17 (דצמבר 2019), עמ' 33–52.
7. Avi Woolf, "Intellectual Diversity is Not Enough," *Arc Digital*, January 2020.
8. Musa al-Gharbi, "The Sacred Project of American Sociology," *Heterodox: The Blog*, May 7, 2020.
9. Frederick M. Hess, "Is Remote Learning Better?," *National Review*, May 6, 2020.
10. Jason Brennan and Phillip Magness, *Cracks in the Ivory Tower: The Moral Mess of Higher Education*, Oxford: Oxford University Press, 2019, p. 256.

טרור אל-אקצה

מעלילה לדם

נדב שרגאי

המרכז הירושלמי לענייני

ציבור ומדינה וסלע

מאיר, 2020 | 362 עמ'

הזויים כגון ייזום רעידות אדמה ופיתוח אמצעים טכנולוגיים עתידניים. חלק הארי ממתקפות הטרור ומהפיגועים בשנים האחרונות נעשו על רקע אמונה בעלילה הזאת, המקודמת בידי קשת של גורמים, מן הח"כים הערבים בכנסת, דרך אבו-מאזן, המושך בתנועות אסלאמיות למיניהן, עד גורמים כגון מנהיגי טורקיה וקטר הבוחשים בקדרה.

אכן, הדברים ידועים אך נוטים שלא להתחבר. אנו נוטים לשכוח כי עילת פרעות תרפ"ט הייתה איום כביכול של היהודים המתפללים בכותל המערבי על הר הבית; נוטים שלא לדעת כי המצאת עלילת אל-אקצה בסכנה הייתה שיטתו של חאג' אמין אל-חוסייני, רעו של היטלר, להשתלט על דעת הקהל; נוטים שלא לייחס משמעות לעובדה הידועה כי השם הערבי הרשמי לסופת הרצח הנוראה של ראשית העשור הקודם הוא "אינתיפאדת אל-אקצה" דווקא; ולאחרונה נוטים שלא לשים לב לעקביות שבה טרור הסכינאות והדריסה של אמצע העשור החולף נומק בידי מבצעיו בסכנה הנשקפת למסגדי הר הבית. שרגאי אסף בשקדנות את פרטי המידע הרבים הנוגעים לכל אלה, וצייר לנו את המעגל המקשר.

לפעמים הדברים מוטחים אל עינינו מן החדשות, ובכל זאת עינינו טחות מראותם, כי התרגלנו לקרוא אותם כסיפור אחר. לפעמים נחוץ לנו עיתונאי מקורי וחוקר חרוץ כנדב שרגאי כדי לתת שם לדברים. אנו שומעים בלי הרף את השיח הערבי על הר הבית ואת תוצאותיו הטרוריסטיות, אך הורגלנו למסגרת של "הסכסוך הישראלי-ערבי" או "הישראלי-פלסטיני", סכסוך לאומי בין שתי תביעות על ארץ – וטרם הפנמנו כי שם המשחק, וגם חוקיו, השתנו מזמן. שרגאי מעמיד אותנו מול פרטיה של מה שהוא מכנה "עלילת אל-אקצה בסכנה", המניעה את הלך הרוחות בעולם הערבי, ומול עובדות "טרור אל-אקצה".

על פי העלילה, ישראל (אשר במציאות מתרפסת לאנשי הווקף האסלאמי ולנציגי ירדן וטורקיה בהר הבית) פועלת להריסת המסגדים במגוון אמצעים

ובעיקר ה"מוראביטאט", פעילים ופעילות המופקדים על מירור חייהם של היהודים העולים להר ועל יצירת חזות של איום יהודי על המקום. בתחילת פרץ הסכינאות של סתיו 2015 הכריזו הארגונים המפעילים את המוראביטון, בעצרת על הר הבית, על פרץ אלימות זה כ"היבת אל-קודס", סערת ירושלים. השיח' ראד צלאח, ראש הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, החל לכנות עצמו שיח' אל-אקצה, הגביר את מעורבות הארגון בפעילות סביב המקום, וכת ברית עם שליט תורכיה ארדואן. ב-2015 הוצא הארגון מחוץ לחוק, ושרגאי מראה כיצד הוא ממשיך לפעול למימון טרור בכובעים אחרים. ארדואן מצידו הגביר מאוד את בחישתה של ארצו בנעשה בירושלים ובהר הבית בפרט. לקראת 2017, סביב פיגוע הירי שהוליד את סערת המגנומטרים, אף היה הר הבית למרכז של הוצאת פיגועים בנשק חם.

הספר מודפס בהידור, על עמודים גדולים למדי של נייר איכות, הזרועים תמונות צבע להמחשת המסופר: תמונות היסטוריות, תמונות מן ההר ומסביבתו, תמונות של תעמולת ההסתה ועוד. הן מלוות תיאור מפורט ומקיף, המונה שורה כמעט אינסופית של גופים מעורבים, של מעשים ושל תוכניות. קינוחים מוגשים בסוף: פרק על תקווה בדמות קולות של אמת ושל פיוס בעולם המוסלמי, ונספח משובב נפש על תיקוף קיומו של המקדש במקורות אסלאמיים. אך עד שמגיעים לשם, מי שמתעקש לקרוא את הספר מכריכה לכריכה (ולא, כמומלץ, פרק פה פרק שם) נידון לעינוי תודעתי: כמה רוע, כמה אסונות, כמה חיים שנקטפו! כרוניקה אינסופית של שקר שאין לו רגליים אך יש לו גרון. ה"סכסוך"

העלילה כרוכה גם בהכחשת קיומו של בית המקדש בהר הבית – תופעה שצצה רק בעשורים האחרונים, ומחייבת התכחשות לשפע תיעוד והצהרות על בית המקדש ועל הקשר היהודי לירושלים המופיעים במסורת המוסלמית ובהלכה האסלאמית עצמן. "מביך להשיב להאשמות מסוג זה", כותב שרגאי, "אבל צריך להתגבר על המבוכה. המוני מוסלמים ברחבי העולם – רבים מהם נבערים מדעת, אך חלקם משכילים – מתייחסים לסיפורים על הניסויים המדעיים, רעידות האדמה והחפירות סביב ומתחת לאל-אקצא ברצינות תהומית, ומכיוון שכך שומה גם עלינו להתייחס אליהם בכובד ראש". ואכן, שרגאי טורח להפריך את המופרך. בכלל זה, בעזרת המקורות האסלאמיים ההיסטוריים עצמם; מפתיע לגלות למשל כי בשנותיו הראשונות פעל מסגד אל-אקצה בשיתוף יהודים, קיים כנראה פולחנים דמויי אלו שבמקדש היהודי, וראה את עצמו כהמשכו.

הספר הוא אחיו הצעיר והמגודל של הספר "עלילת אל-אקצא בסכנה" ששרגאי פרסם בהוצאת המכון הירושלמי לענייני ציבור ומדינה וספריית מעריב בשנת 2012. למעשה זוהי מהדורה מחודשת ומורחבת, הכוללת בתוכה את רוב המידע ההיסטורי שמסר שרגאי בספר ההוא על העלילה, תולדותיה ומופרכותה. התפתחויות חשובות בשמונה השנים שחלפו הצריכו את הספר החדש.

בין היתר, בתקופה זו התחדשו גלי טרור המונעים באש ההסתה סביב הר הבית, ואשר מתאפיינים בהיותם יוזמות של יחידים, אומנם יחידים בעלי זיקה משפחתית או ארגונית לחמאס. במקביל החלו לשגשג בהר הבית ה"מוראביטון",

נרקומן, האם נראה את מלחמת העולם השנייה אחרת?

ספרו של נורמן אולר מציג גוף מוצק ומשכנע של תיעוד, שחלקו הגדול נחשף לראשונה, המלמד שאכן הוורמכט פעל בהשפעת סמי מרץ, שאפשרו את כיבושה המהיר של צפון צרפת באביב 1940, ושהיטלר פיתח תלות ממאירה בסמים קשים. המידע מבוסס על מסמכים מפורטים לגבי העברת כדורי הפרוויטין, על בסיס מתאמפטמין ("קריסטל מת" ככינויו כיום) לחיילים; על יומניו המפורטים של רופאו האישי של היטלר, תיאודור מוֹרְל; ועוד – ודומה כי הוא סותם את הגולל על האפשרות לטעון שאלה הם היבטים פיקנטיים גרידא.

סירופו הגובר של היטלר, והחלטותיו, שחצו את גורל המערכה לרעתו, לפתוח עוד ועוד חזיתות, כמו גם ההידרדרות במצבו הגופני, מתגלים על פי תיעוד מדויק, כקשורים בהלעתו בקצב גובר והולך, ובמעורבב, במתאמפטמינים, מורפינים ואופיואידים, כמו גם בסטרואידים, הורמונים וויטמינים שנלקחו היישר מן החי (תוך שהיטלר ממשיך להתגאות בצמחונותו) – תחילה לצורך העצמת תפקודו, ובהמשך, בעיקר לאחר שנחבל בניסיון התנקשות, לצרכים בלתי מבוקרים של ריפוי ושיכון כאבים. שקיעתו של הרוזן והקפריזיות של התנהלותו מתגלות כתואמות היטב את לוח הזמנים של ההידרדרות הנרקוטית.

הספר מתנהל בעיקרו בשני ערוצים, שאינם נבדלים לגמרי ואשר שורשם אחד. המסלול האחד הוא, כנזכר, הפיהרר. השני הוא הצבא – שכמובן היה בפיקודו העליון של פיהרר זה. ובכל זאת, השימוש בגלולות המרץ

בגרסתו העכשווית, הממוקדת בעלילת "אל-אקצה בסכנה", מתגלה כבלתי סימטרי בעליל: פייסנות ישראלית ואפילו חשש להעמיד דברים על דיוקם, מול שקרנות צינית וכרונית.

צ"א

אקסטזה טוטאלית הסמים בשירות מכונת המלחמה של גרמניה הנאצית

נורמן אולר

מגרמנית: יונתן נירדא

מטר, 2020 | 336 עמ'

הנשים בחיי נפוליאון; בתי הקפה בווינה של מפנה המאה; היחס לשחורי עור בהגות חז"ל; הסנדלים בתרבות הצברית. כל אלה דוגמאות, אמיתיות או לא, למחקרים היסטוריים הבוחנים תקופה-זוירה בעדשה צבועה בחוזקה של תחום חיים מסקרן עד אקזוטי. מחקרים כאלה, מעצם טבעם, משליטים על המבט שלנו היבט אחד, ועלולים בקלות לגלוש לסנסציה: נפוליאון כבש את העולם בגלל סיבוכים רומנטיים, הקפאין הוא אבי הדקדנס והפסיכואנליזה, היהדות היא חלוצת הגזענות או האנטי-גזענות, דריכות מכאיבות על בהונות מסונדלות בריקודים הן הסיבה לשקיעת האתוס החלוצי.

מה אפוא לגבי ספר מחקרי (ופופולרי באופיו) המוקדש כולו לסוגיה הפיקנטית, סוגיה שעצם קיומה אינו חידוש, של שימוש בסמים ברייך השלישי? אם נגלה שהוורמכט פעל בהשפעת סמי מרץ ושהיטלר היה

כמעשה נפשע; הוא היה כרוך בין היתר בניסויים אכזריים ובגזלה רבתי של רכוש מיהודים ובכלל, גם לכיסו הפרטי של מורל. וכך, הקריאה בספר אומנם משנה את הבנת מלחמת העולם השנייה והמשטר הנאצי, אך אין היא גורעת מחשיבותם של המניעים האידיאולוגיים או ממידת האשמה.

צ"א

שירת ההשכלה העברית: מבחר

עורכים: יהושע סמט
שינברג ויהודה ויזן

דחק, תש"ף | 773 עמ'

הופעת ספר כזה אינה יכולה לעבור בשתיקה מצד 'השילוח'. על כן, אף כי כתב שורות אלה מפרסם בקביעות בכתב העת ובהוצאת הספרים 'דחק', מיווד עם עורכי הכרך וגם עזר מעט בהגהתו, ייכתבו נא הדברים, והקורא שעיניו טחות מראות היסטוריה תרבותית בהתרחשותה רשאי לראותם כמשוחזרים.

הספרות-היפה העברית בתקופת ההשכלה, בערך מ-1780 עד 1880, הייתה ברובה המכריע בסוגת השירה, והניחה את התשתית האמנותית, הלשונית והרעיונית לשירה העברית המודרנית שמביאליק עד ימינו. מדובר בהתפצצות: מאות יהודים דעתנים, שוחרי תנ"ך ויודעי תלמוד ואוהבי לשון עבר, באדוות התפשטות המתחילות בגרמניה ומגיעות במהירות אל קצווי העולם היהודי, כותבים לפתע בקדחתנות שירת-חול עברית,

פרוויטין כדי לרומם מצב רוחם של החיילים, לחדד את תפקודם, להשישם אלי קרב, ובעיקר כדי שיוכלו לפעול יממות רצופות בלי לישון – היה בעיקרו מפעל של קצין רפואה ושמז אוטו ראנקה. בשלהי המלחמה, כשהיא כבר הייתה אבודה, נערכו מטעם חיל הים הגרמני ניסויים באסירים בזכסנהאוזן לצורך יצירת קוקטייל ממריץ לחיילים שנשלחו כיחידים למשימות טורפדו נגד בריטניה, וגם זו הייתה יוזמה של יחידים.

אך השורש של המסלולים כאמור משותף, והוא התפתחותה של תרבות הסמים בגרמניה שלפני הנאציזם ובגרמניה הנאצית. בשנות העשרים הייתה גרמניה, וברלין בעיקר, בירת עולמית של סצנת הסמים הקשים, שנסחרו בהיתר. הנאצים ניהלו מלחמת חורמה ב"ניון הרוחני" הזה: הם אסרו על שימוש בסמים ואף קישרוהו עם היהודים, כעילה נוספת למאסרים ולרצח. אך מנגד, מתוך אותה גישה עצמה הדוגלת בתמרון רגשי של ההמון ובעילוי כביכול, סם המרץ פרוויטין הופץ בעזרת המשטר הנאצי בכל עוז. סופה של תפנית זו, כפי שמוכיח הספר, בהתמכרותה של האימפריה ובעיקר של מנהיגה העליון לסמים הקשים שאסרה, מתוך כחנליה של הרס עצמי שליוותה את אורגיית ההרס העולמי.

סוגיית הסמים מתגלה אפוא כמכרעת בסיפורה של גרמניה הנאצית, אך אולר מקפיד להדגיש את חשיבותם של הגורמים האחרים שהניעו את הפיגור ואת צבאו. הוא רואה למשל בשנאת היהודים רכיב-טירוף שהניע את היטלר להחלטות אירציונליות בלי קשר לסמים, לכל אורך הדרך. עצם מפעל הסימום של מורל ושל אחרים מוצג

שהספר יראה כספר שירה ולא כספר מחקר. משום כך, הספר הוא גם מעין ספר חידות משעשע לקורא בן זמננו, הנדרש לדלות מזיכרונו (או מן המילון והקונקורדנציה) הקשרים נידחים מן המקורות כדי להבין את כפלי-הלשון ואת רמזי-השנינה.

הנה לנו דוגמיות ספורות, גרגירי מלח מן הים, שלא נס ליחן. "כִּי הָאִישׁ הַכּוֹתֵב אֵיזָה בְּקֶרֶת / שָׁמוּ הָלֹא נֹדַע: מִיִּן גָּמֹר, אֶפִּיקוֹרֶס [ביקורת ואפיקורס מתחרזות במלואן בהגייה האשכנזית], / וַיִּשְׂרָאֵל קְדוֹשִׁים מֵאַחֲרָיו יָנֹרוּ - / וְאֵיךְ תּוֹכַל הַבְּקֶרֶת הָיוֹת נִשְׁמָעַת / וְהִיא מִמְּקוֹר חֲכָמָה וְהַשְׁכָּל נֹבְעַת / וּמִהַשְׁכָּל וְדַעַת בְּנֵי עַמִּי יִשְׁמְרוּ" (מתוך 'אין ביקורת לישראל' מאת "אלנתן הצופה"). "בְּנֶגֶב אֶרְצֵנוּ [דהיינו בדרום ארה"ב] דָּם הַכּוֹשִׁיִּים / לֹא יִדְרֹשׁ וְלֹא יִגָּאֵל, / וּבְכָל הָאֶרְצוֹת וּבְכָל הָאֲיִים / כְּבִנֵּי כּוֹשִׁיִּים בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (גרשון רוזנצווייג, בהיפוך אירוני של כוונת פסוק המקור בנביאים).

צ"א

נצחוני בני

שאלות יסוד בלימוד
תורה שבעל פה

אמנון בזק

ידיעות ספרים, 2020 |

486 עמ'

גלגולו המודרני של רעיון השמיטה – שנת השבתון של מורים ומרצים – מוכח כרעיון רב-תועלת ציבורית במקרהו של הרב אמנון בזק. שנות השבתון שלו מיישבת הר-עציון

אחרי שזו, לפחות מחוץ לאיטליה, הייתה שרויה בתרדמת מאות שנים.

עוד מימי ביאליק נודעה שירת ההשכלה לשמצה כעשויה מליצות ושיבוצים בלי שאר רוח ובלי אותנטיות. הדבר אינו חסר שחר; אופייה זה של שירת ההשכלה נגזר מראשוניותה, מהיכתבותה בשפה עתיקה ולא מדוברת, משל היינו כותבים היום שירה בארמית – אבל הוא נגזר גם מרוח-זמן שלא חיוּרה די הצורך אחר מקוריות. אולם באנתולוגיה רחבת ההיקף שלפנינו, ועם זאת הבררנית והבולשת אחר החבוי המיוחד, מראים העורכים כי הסטיגמה לא תמיד מוצדקת, ואף גרמה, זה דורות על דורות, להחמצתה של מורשת ספרותית מלבבת.

זהו מפעל חלוצי שקשה להמעיט בחשיבותו. ספרייה-מבחר הקודמים משירת ההשכלה הם קטנים-ביחס וקשישים-לימים, ונוטים להתמקד במוכר-יותר ומעניין-פחות, ובכל מקרה אינם זמינים. כאן מדובר במפעל-הצלה ממש של שירים ומשוררים מתהום הנשייה, והכנסת תקופה קריטית בתולדות התרבות העברית אל היכלה העכשווי, שהיא נעדרת ממנו לחלוטין.

שירים מאת מאה ושישים משוררים מובאים באנתולוגיה. לכל אחד מהם מוצמדת ביוגרפיה קצרה, אשר כמו רבים מן השירים הבאתה הצריכה מחקר ארכיוני. העורכים, כהצהרתם, הסתפקו בדגימות מעטות מן היצירות המפורסמות יחסית, שכן הללו נוטות לקיים בהתלהבות מוגזמת את הסטיגמה המליצית-משמימה של שירת ההשכלה – והעדיפו שירים נידחים יותר שמצאו חן בעיניהם. על ביאורים החליטו לוותר כמעט לגמרי, לדבריהם (בהקדמה) כדי

ואף מן הגישה המדעית החילונית, ומנסה במרב הכנות ליישב את הדברים בכלים של המקרא והספרות הרבנית עצמם. הוא מראה שבעיות כגון סתירות פנימיות ואנכרוניזמים זוהו גם בידי חז"ל והמפרשים הקלאסיים, ושהן ניתנות בדרך כלל לפתרון בכלים הפנימיים שמספקים המקרא והתורה שבעל פה עצמם. חלק מהמוסכמות שדתיים רבים מחזיקים בהן מתגלות כשגויות גם על פי חכמי ישראל, ודברים שנחשבים לעיתים בעיני דתיים כדברי כפירה של חוקרים עוינים מתגלים כאבחנות שהמסורת הדתית עצמה העלתה.

ספציפית לגבי התורה שבעל פה: בזק מראה כי כאשר האמוראים משתמשים בטכניקות פרשנות הנראות מאולצות (כגון אסמכתא מפסוקים לרעיון שברור כי מקורו אינו בפסוקים כי אם בהיגיון, או "אוקימתא" המציבה פסיקה הלכתית במשנה כנוגעת למקרה דחוק עד בלתי אפשרי), הם אינם משלים את עצמם שזו כוונת הכתוב, אלא יודעים כי הם בעצם חולקים על קודמיהם. הטכניקות הללו מטרתן עמידה בכללי משחק פורמליים של היתלות באילנות גבוהים. בזק מסתמך כאן על דברים מפורשים שאמרו חכמי ישראל לדורותיהם בעניין. אכן, הדברים בעיקרם ידועים, אך צריך מי שיאמר אותם בזמננו ובאופן מסודר.

האופן המסודר הוא התמחותו של ספר זה ותורמתו הגדולה. הדיון שיטתי, והפרקים עוברים בהדרגה מן הפשוט למורכב ומהמוקדם למאוחר. תחילה נבחנות מהותו של המושג תורה שבעל פה, ותפיסתם העצמית של חז"ל במנעד שבין מוסרי-מסורת גרידא לבין מחדשים. אחר כך נבחנות

מוקדשות לכתיבת ספרים שיטתיים על עצם הדיסציפלינה של תחומי התמחותו, התורה שבעל פה. לפני שבע שנים הופיע ספרו 'עד היום הזה: שאלות יסוד בלימוד תנ"ך'. עתה זהו 'ניצחוני בניי: שאלות יסוד בלימוד תורה שבעל פה'.

בשני המקרים – אומנם, לגבי התנ"ך הרבה יותר – מדובר בספרות קודש, מרכזית ביותר בחיי הרוח של עם ישראל, שלומדיה המסורתיים רואים עצמם במידה זו או אחרת מחויבים להנחות מטפזיות מסוימות לגביה, אך עיון חופשי והשוואתי בה, ועוד יותר מכך זרמים במחקר המדעי, מערערים על כמה מההנחות הללו.

המקרה של המקרא שונה ממקרה התורה שבעל פה בכמה וכמה דרכים, בין היתר מתוך עצם היותה של התורה שבעל פה מכשיר של פרשנות, ומכאן – של התאמה ותיווך. שכן מתוך כך הוויכוח לגבי התורה שבעל פה יכול להיות על גבולות היצירתיות והחידוש המוקצים לבני אדם בתוך הקורפוס, ועל כלי העדכון שהמסורת עצמה מספקת, אבל לא על עצם קיומם של מעורבות אנושית, יצירתיות, התאמה והשתנות. השמיטה שהזכרנו בפתח דברינו היא דוגמה ידועה ומובהקת להתפתחות של דין מקראי בהתאם למציאות הכלכלית, תחילה בידי חז"ל ב"תורה שבעל פה" המוגדרת, קרי ספרות המדרש, המשנה והתלמוד – ואחר, באופן שנוי-במחלוקת הרבה יותר, בהליך ההלכתי בן זמננו. זו אכן אחת הדוגמאות הרבות מספור שבזק מנתח בספר.

גישתו של בזק עקבית וברורה. הוא איש בית המדרש והמסורת, הפתוח לקושיות ולערעורים הבאים מן הקריאה הביקורתית

ספר הבריאה

רבי נתן מעזה (נתן העזתי)

ההדיר והוסיף מבוא: ליאור
הולצר

הולצר ספרים, 2019

499 עמ' (עברית), 82 עמ' (אנגלית)

פרשיית התנועה השבתאית הייתה אירוע מתמשך שנפרס על פני כמאה שנים, שצילו העיב על כלל התופעות היהודיות במאה השנים שלאחר מכן, ושספיחיו נודעים עד היום. מדובר באחת הפרשיות המשמעותיות – והקטסטרופליות – בתולדות העם היהודי, מסדר גודל של גירוש ספרד או מסעי הצלב. ואולם, מאות שנים לאחריה, מדובר עדיין בפרשיה מודחקת למדי, הנמצאת הרחק מתודעתו של הציבור הרחב (אמנם סמוך לצאתו של הציבור שלפנינו זכתה פרשייה זו לעדנה ולייצוג ספרותי במסגרת הרומן המעולה 'נחמיה' מאת יעקב צ' מאיר). זאת לא בכדי. שלא כטראומות הנוכחות יותר בזכרון הקולקטיבי של העם היהודי, זו לא באה לו מבחוץ, אלא היתה מעשה ידיו הוא. ושלא כקטסטרופות משיחיות אחרות מעשה ידינו אנו, כגון מרד בר־כוכבא, אין מדובר רק ביומרה שהכזיבה או בכשל הנובע מקנאות, קוצר־רואי או נאיביות – פגמים שקל לזהות, לדחות ולהתמודד עימם. השבתאות טומנת בחובה דבר־מה מסתורי ובהתאם מאיים בהרבה.

הייתה זו תנועה רעיונית, מלהיבה וסוחפת, שדמתה לקבלה הלוריאנית – תורת הנסתר הקדושה – והציגה עצמה כיישום שלה, תוך שהיא שובה את ליבו של העם היהודי מפשוטי העם ועד גדולי הרבנים ומנהיגי

טכניקות מדרש ההלכה. וכן הלאה, עבור בדרכי החידוש ההלכתי של חז"ל שאינן בדרך המשנה, המשך בדרכי המחלוקת־בפועל של אמוראים על תנאים, דרך דרכי העריכה של הגמרא לדורותיה, וכלה בסקירה קצרה יותר של ההתמודדות עם שינויים במציאות לאחר חתימת התלמוד. השיטתיות מצויה גם בסעיפים שבתוך הפרקים.

למורכבות הגדולה של הסוגיות המתודולוגיות והמטא־תלמודיות הנידונות בספר נוספת המורכבות הסבוכה של הסוגיות ההלכתיות עצמן, המובאות לעשרותיהן לצורכי דוגמה. אל כושר הניתוח של הרב בזק נלווה כושר ניסוח; אלמלא הבהירות הצלולה והקפדנית שלו היו הדוגמאות מסבכות במקום להמחיש. ועדיין, ניכר, בעיקר בדוגמאות, שהספר פונה אל קורא המצוי בתלמוד. כך, למשל, לא כל הארמית מתורגמת.

מבחינה זו הספר החדש אחר מעט מקודמו שעסק במקרא. החומר ההלכתי־תלמודי קשה ומושך את הלב פחות מהמקרא עתיר הסיפורים ואפוף המסתורין וההוד הלשוני; והשאלות העקרוניות על התורה שבעל פה, כולל הקושיות המערערות לכאורה את המוסכמות הדתיות, רחוקות מלהיות מסעירות, מביכות וטורדות־אמונה כמו השאלות העקרוניות על המקרא. את 'עד היום הזה' גמעי ברצף, ואת 'ניצחוני בני' טיפין טיפין, בהרבה שבתות קורונה. השוני הזה נגזר מטיב החומר, לא מטיב כתיבתו של בזק ומחוד תער המנתחים שלו שעודו דק מן הדק.

צ"א

באמצעות הניתוח ההגותי ובעצם מעשה גילוי הטקסט – שיש לראות בר' נתן מעזה לא נטע זר וכפריני אלא בשר מבשרה של היהדות ואחד "מאנשי שלומנו"; קביעה מעוררת מחלוקת בהחלט. המבוא כתוב בצורה ברורה ובהירה; החיבור עצמו כתוב בסגנון הקבלי של המאה הי"ז, וכדרכם של אלה אינו נגיש לחסרי רקע בהתמודדות עם טקסטים מסוג זה, אך המעיינים ימצאו תועלת בהערות השוליים שהוסיף המהדיר מעת לעת.

א"ש

דבר מתוך דבר מעשים משנים קדמוניות

אריה יצחק חיון

קריאות: ספריה יהודית
למבני דבר [הוצאת המחבר],
2019 | 318 עמ'

ספר זה שלפנינו, היאך נתארו? הסיפורים המקובצים בכרך, פרי עטו של המחבר, מוצגים כסיפורים משנים קדמוניות שנעתקו מכתבים עתיקים או נמסרו מפיו יודעי דבר. בסגנונם הם הומאז' לסגנון סיפורי המעשיות החסידיים ובפרט סיפורי ר' נחמן מברסלב, הגולש לעתים למחזות הפארודיה. בתוכם, נדמה שהמונח ההולם ביותר לתיאורם הוא סאטירה, אך במובנה הנכון של המילה, לא כמקובל היום לכנות כל דבר לעג-לשם-לעג בשם "סאטירה". הסיפורים סאטיריים במובן זה שתחת מעטה של שעשוע והומור – לשוני, ספרותי ותוכני – ושל הרחקה מהמציאות המוכרת, רובצת ומבצבצת

הקהילות; תנועה שהגיעה למיצויה באנטי-נומיזם, ניהיליזם, קריאה להמרת דת המונית (בין לאסלאם, בגלגולה המוקדם, בין לנצרות בגלגולה הפרנקיסטי המאוחר) וטקסי גילוי עריות. מה שנדמה היה כתנועת תשובה המונית התגלה כאידאולוגיה של פריקת-עול, ומה שנולד כאקסטזה רוחנית הסתיים בפסיכוזה כיתנית. הקראות, ההשכלה והחילון אומנם היו תנועות של כפירה, אך הן היו רציונליות ובנות-חוק; ואילו השבתאות צרובה בתודעה היהודית, ושמא בתת-מודע היהודי, כתנועה של הפקרות ושיגעון בלתי-מוסבר. פחדה טרם פג.

שלא כבציבור הרחב, במסגרת המחקר האקדמי השבתאות זוכה לתשומת לב רבה ואף להבלטה, באופן המתבקש לאור חשיבותה. אולם על אף ריבוי המחקרים, הספרים והמאמרים בנושא, כמעט אין בנמצא כתבים שבתאיים זמינים לעיון שלא במסגרת כתבי יד. כתבים שבתאיים אינם זוכים למהדורות (ביקורתיות ושאיןן ביקורתיות) ואינם רואים אור. על רקע זה, המהדורה המדעית של "ספר הבריאה" מאת נביא התנועה נתן העזתי, ספר יסוד של התנועה, הוא בשורה של ממש לחוקריה. מלבד הטקסט המוער, המהדורה כוללת מבוא ארוך ומפורט מאת המהדיר (שהוא גם המו"ל) ליאור הולצר – המופיעה הן בעברית הן באנגלית.

זהו מבוא מפורט ויסודי הכולל דיון על מקומו של החיבור בתולדות התנועה וניתוח שיטתי של הגותו הקבלית של מחברו, כמו גם כמה הערות חשובות על חקר השבתאות ומעשה ההדרה. המעיין יגלה שהמהדיר אינו מסתפק בהגשת החיבור לציבור הלומדים, אלא שמטרתו המוצהרת היא להוכיח –

אף אחד לא עוזב את פאלו אלטו

יניב איצקוביץ'

כתב, 2020 | 405 עמ'

אחרי 'תיקון אחר חצות' המעולה, רומאן עב-כרס חדש של יניב איצקוביץ' הוא, בעצם צאתו, בחזקת בשורה. איצקוביץ' הפליא בספרו הקודם להחיות את חיי היהודים והרוסים בתחום-המושב בשלהי המאה ה-19 ואת רוחה ולשונה של הספרות העברית בת הזמן. הוא הפגין בו, בעת ובעונה אחת, כושר שחזור היסטורי, טביעת עין בטיבם של בני אנוש מדומיינים, כישרון סיפור מובהק, וסגנון עברי מבריק שורשי ומקורי גם יחד. לא פחות מכך, עצם המחווה שלו לדור הפריצה הגדולה של ספרות העברית והיידיש הייתה מחזה מרנין.

בשורת-האביב שהביא איצקוביץ' בספר ההוא התחלפה הפעם במעין בשורת-סתיו. גם היא בשורה, כבר אמרנו; גם הפעם מהלך איצקוביץ' בגדולות, אך הוא עושה זאת בסיפור מעכשיו-ומכאן, ואף צובע את העכשיו-וכאן האלה בגוני אפור מדכאים של סתיו. דומה כי מ'תיקון אחר חצות' נטל איצקוביץ' לספרו החדש את עצם תופעות כישרונו, וגם את השריטה הייחודית שלו לענייני חיתוכי גוף (שם: נערה שוחטת היא הגיבורה הראשית. כאן: חדרי ניתוח-גוויות הם זירה מרכזית); אך את היתר לקח, והקצין ושכלל עד מאוד, מספרו הראשון 'דופק', סיפור פרוורים ישראלי על אנשים עקומים רגילים.

יש אפילו איזה שד שדחף אותו לשכנע את הקוראים שהפעם זה-לא-זה, עוד יותר מכפי

ביקורת עדינה, חכמה ומשתמעת-בעקיפין על תופעות עכשוויות, בעיקר מן ההקשר הדתי. המחבר, רב ציוני דתי ובעל תואר דוקטור מאוניברסיטת בר-אילן, מבקש לפצוע באהבה את קהל קוראיו מתוך רצון לתקן – כמעשה ארסמוס מרוטרדם בחיבורו הידוע 'בשבחי הסכלות'.

מבחינה סגנונית, המחבר עושה מלאכתו נאמנה. הכתיבה דומה להפליא לסיפורי השבחים מן המאה הי"ח והי"ט, עד כדי שינויי גופן כאינדיקציה למחלוקות נוסח, וסופים חלופיים בשל ריבוי גרסאות כביכול. מי שמצוי בסגנון ודאי יתענג על מלאכת המחשבת הזו, אולם מי שאין לו היכרות לפחות מינימלית עם סיפורי מעשיות כשל ר' נחמן מברסלב עשוי להתקשות בקריאה. המסרים הסמויים תמיד מופיעים בהפתעה, כמו מתגנבים אל הקורא שרק לאחר עמודים מספר של סיפור משעשע ומשונה ולעיתים ארכני, כנהוג בסוגת המקור, חש לפתע שדבר-מה רוחש מתחת לפני השטח; ואופן הופעתם מותיר בהחלט מקום לפרשנות ולתהייה. ספר שאינו לכולם, אך בעלי הטעם הנכון ימצאו בו הנאה מרובה וגירוי מחשבת. תענוג מומלץ, על בטן מלאה, לאחר ארוחת שבת.

א"ש

טכניקות סיפור שלא שוערו; מפני שטמועות בו, בתמהיל גבוה, תובנות לא טריוויאליות בכלל על המוות והחיים, על הרגש ועל הגשר שבין נפש לנפש הנבדלת ממנה; מפני שאיצקוביץ' מצייר בו בקווים סאטיריים את מה שכנראה שנוא עליו בישראל כאיש שמאל, אך גם, בקווים עוקצניים לא פחות, את המגוון והעלוב והכוזב שבתוך מחנהו שלו; מפני שמתחת לברק העלילתי שלו, ולהתמכרות שלו לאימה ולפינות המסריחות של החיים, הוא מעמיד בנושא סמוי מרכזי, מטאפורי במידות משתנות, את הגוף-שנתרוקן-מנפש; ומפני שרגליהן של כל העלילות הנפתלות בו טבולות במים עמוקים של תהום אחת, תהום הגעגוע לאם נפקדת או לא מתפקדת – ותהום אל תהום קוראת לקול צינוריו העלילתיים המהוקצעים של איצקוביץ'. ומשבריו וגליו עלינו.

צ"א

הנכון. זה מתחיל בכותרת הספר המסורבלת שלא לצורך, הסתמית למשמע אוזן, הקשורה לתוכן הספר רק באופן מתחכם (זהו משפט הנאמר בספר פעמים אחדות, על כך שאת בור-השומן של העיר שבה שוכנת אוניברסיטת סטנפורד היוקרתית לא עוזבים – אף שכל מי שהדבר נאמר עליו עזב ובא לחיות את החיים הקשוחים של ישראל). עיצוב העטיפה, עם האסתטיקה העכברושתית מוטת תרבות-הפופ של הגרפיטי, מרמז לקורא, שלא בצדק, על היעדר חשש מפני הזול.

אכן, חלקים נכבדים מהספר מתנהלים בקומת המרתף של בית החולים, של החברה או של הנפש. אכן, תרבות הרחוב לא זרה לו. אך לא בזאת כוחו גדול.

ספרו החדש של איצקוביץ' ראוי להיקרא ולהיזכר מפני שהוא אורג באורח מענג ומפתיע-תדיר דמויות וסיפורים, זמנים ונקודות מבט; מפני שהוא ממציא בלי הרף

בחיים מתבשלים לאט

הסיפורות מחפשת סיפור, והחיים בדרך כלל אינם סיפור. אנטון צ'כוב הבין זאת ובנה את הגשר. במכחול דקיק, המפזר פתיתי אבחנה זעוריים, הוא עוקב אחר ההשתנות המצטברת שבחיינו. זו המורגשת לא מיום ליום אלא כעבור שנים

א

הסיפורת הרוסית של המאה ה-19 נחשבת בעיני רבים לפסגת הישגי ה'אנר'. הכישרונות שהתקבצו במקום אחד ובזמן אחד, פחות או יותר – אלה של גוגול, טורגנייב, גונצ'רוב ועוד, ובעיקר טולסטוי ודוסטויבסקי – נחשבים, בפני עצמם ובזכות ריכוזם, לנטולי מקבילה ומתחרים.

אנטון צ'כוב (1860–1904) הוא מעין גראנד פינאלה לתור הזהב הזה; אף כי, כפי שהעירו מבקרים רבים, צ'כוב שונה מהותית מחלק נכבד מהספרות הזאת. בין היתר, מפני שהוא התמחה בסוגת הסיפור הקצר, לעומת הרומנים עבי הכרס של כמה מהשמות שהוזכרו לעיל. את ההתמחות הזו ניתן לפרש גם באופן מרחיב ומטפורי: הגיבורים והעלילות של צ'כוב "קטנים" יותר ולא "גדולים מהחיים", וגם המסר הפילוסופי של היצירות מתון ומאופק יותר. כשזכתה אליס מונרו ב-2013 בפרס נובל, נכתב עליה בעיתונות האנגלו-אמריקנית ש"היא הצ'כוב שלנו". ואכן, יש קווי דמיון גדולים בין שני הסופרים; דמיון ב'אנר' שהתמחו בו,

הסיפור הקצר הריאליסטי, ובאופי הגיבורים, העלילות והמסר פילוסופי שכמו נובע מהז'אנר ה"צנוע" והינו ממותן, מאופק, דולה ניצוצות זוהר מהאפרוריות דווקא. השניים כתבו מאות סיפורים קצרים, ויש בהם טובים יותר וטובים פחות, אך הרגעים הטובים מאוד שלהם מצויים בפסגת הסיפורת העולמית. כדי לעמוד על ההספק העצום של צ'כוב בחייו הקצרים צריך לזכור שחלק מ"הסיפורים הקצרים" שכתב הם בעצם רומנים קטנים או נובלות, בני מאה עמודים ואף יותר. באחד מהם אני רוצה להתמקד כאן.

לאחרונה ראה אור במהדורה מחודשת ב'עם עובד' קובץ בן ארבעה סיפורים של צ'כוב, בכותרת 'פריחה שנתאחרה'. הקובץ, בתרגומה הסמכותי של נילי מירסקי, ראה אור לראשונה בעברית ב-1981 (כאן אפנה למספרי העמודים במהדורה החדשה). כלולה בו בין היתר הנובלה 'שלוש שנים', שראתה אור במקור ב-1895, כלומר היא שייכת ליצירותיו המאוחרות של צ'כוב, בתקופה הנחשבת בעיני כמה מבקרים לבשלה מקודמותיה.

מבנה חריג ביותר לנובלה בת 73 העמודים המספרת על פרופסור נודע-לשם לרפואה היודע שקיצו קרב. 65 עמודים (!) מהנובלה הזו הינם למעשה אקספוזיציה, כלומר תיאור הרקע של הסיפור שהינו, במקרה זה, תיאור שגרת חייו של הפרופסור, תחילה בחורף ואז בקיץ. רק 7 (!) העמודים האחרונים מהווים את העלילה של הנובלה, עלילה שגם היא נקטמת באיבה, "עלילה" שבה הפרופסור הנכבד יוצא לחרקוב כדי לברר מי ומה היא משפחתו של מבקש ידה של בתו ונקרא לשוב הביתה טרם הושלמה משימתו כי בתו כבר נישאה בסתר לדורש ידה.

המבנה המאוד לא שגרתי הזה מלמד לדעתי אף הוא על כך שצ'כוב ער למלאכותיות המסוימת שיש בעלילה הספרותית, למתח המובנה בינה לבין ריאליזם שאפתני המבקש להציג את החיים כהווייתם: הווייתם הלא-עלילתית בחלקה.

ב

הגיבורים הראשיים של 'שלוש שנים', המסופר בגוף שלישי, הם לפטייב ויוליה. לפטייב הוא בן למשפחת סוחרים מוסקבאית עשירה מאוד, שבפתח הנובלה שוהה בעיר שדה כדי לבקר את אחותו הנשואה שגרה בעיר הזאת ושוכבת על ערש דווי. לפטייב מתאהב בעיר הזו ביוליה, בת הרופא המטפל באחותו, צעירה תמה ואדוקה בדתה (בניגוד לפטייב המוקף בחברה בוהמיינית ו"פרוגרסיבית" אתאיסטית). ללא הכנות מתאימות, מצהיר לפטייב על אהבתו בפני יוליה ההמומה, והיא דוחה את הצעת הנישואים שלו. לפטייב מבין את החלטתה ואף מצדיק אותה, בגלל דלות תוארו

כבר שמו של הסיפור מלמד על יסוד מרכזי בו ובשאיפתו הריאליסטית של צ'כוב בכלל. השם בא לומר כי אין מדובר כאן כביכול ב"סיפור", כי אם בפיסת חיים, תיאור שלוש שנים בחיי כמה דמויות. המבקר האנגלו-אמריקני בן זמננו ג'יימס ווד, שהקדיש לצ'כוב מאמר שכונס בספרו "Broken The Estate", דן במיוחד באופי הריאליזם הצ'כובי ומביא ציטטה מפיו של צ'כוב לסטניסלבסקי על כך שהמחזאי הנורווגי הנריק איבסן "לא מכיר את החיים". ואכן השאיפה בסיפוריו של צ'כוב היא להכניס לסיפור כמה שיותר נתחי חיים רוטטים.

בהתאם לכך אני מפרש, כאמור, את הכותרת של הנובלה הנידונה כאן. זאת משום שיש ניגוד מובנה בין עלילה הדוקה, "אריסטוטלית", לבין הדרך שבה החיים שאנו חיים נגללים להם והולכים. אנחנו הרי חיים בכמה צירי עלילה מקבילים וחותרים זה את זה (בטח בזמננו, עם אמצעי התקשורת הרבים והמעמיסים שאנחנו מצוידיים בהם, כשכל ווטסאפ מזדמן יכול להביא לפיתול ב"עלילת" חיינו שמיטלטלת, לפיכך, אנה ואנה). נוסף על כך, חלק נכבד מהחיים בפשטות אינו עלילתי. הוא דורך במקום, סובב והולך סביב אותם דברים עצמם. אי-המציאותיות המסוימת הזו של העלילה הביאה כמה תיאורטיקנים אוונגרדיים למחשבה שיש לזנוח אותה מכול וכול כי היא אינה "מציאותית".

צ'כוב בהחלט אינו כותב אוונגרדיסטי (לטעמי: למרבה השמחה), והעלילה מרכזית גם אצלו – אך, כפי שציינתי, הוא ער לבעיה הזו. בסיפור מפורסם אחר הכלול בקובץ הזה, 'מעשה משעמם' מ-1889, יצר צ'כוב

המודעת לו ובגלל חיפזון הצעת הנישואין. אך יום למחרת יוליה מחליטה שתשובה חיובית היא המענה הנכון מבחינתה. השניים נישאים ועוקרים למוסקבה ומתחילים לחיות חיי נישואים ללא אהבה.

לפטייב הוא אדם טוב מאוד, התורם מכספו לכל נזקק וסולד מהפטריארכליות האכזרית ה"אסייתית" שבה מנוהל בית העסק המשפחתי בידי אביו הזקן. גם יוליה היא אישה טובה. זו נקודה אופיינית לצ'כוב וראויה לציון. סיפוריו ומחזותיו הטובים אינם מלודרמות של "טובים" ו"רעים" כי אם כאלה המתארים את האי-נחת והמצוקה של אנשים טובים ביסודם, גם האי-נחת והמצוקה שהם גורמים בעל כורחם זה לזה.

במרוצת שלוש שנות העלילה מסתגלת יוליה לחיים במוסקבה, ולחבריו הבוהמיים והמלומדים של לפטייב. היא יולדת ללפטייב בת שמתה בינקותה, עוזרת בגידול בנותיה של אחותו של לפטייב (שמתה לבסוף ממחלתה), ועוברת תהליך התבגרות מרשים ביותר, כשהיא "לוקחת פיקוד" וממריצה את לפטייב להתערב בעסקי בית המסחר של משפחתו עם הזדקנותו של אביו העריץ ויצירתו-מהדעת של אחיו.

'שלוש שנים' כולל מוקדי עניין וניואנסים מזהירים רבים. אזכיר כמה מהם לפני שאפנה למה שהוא בעיניי ליבה של הגובלה ומוקד עוצמתה המרכזי: יחסי לפטייב ויוליה.

צ'כוב מעלה את האטמוספירה הרעיונית המעניינת של התקופה. למשל, בוויכוח שפורץ בין ידידי לפטייב על מהות האמנות, האם עליה להיות "מגויסת" לטובת המעמדות המדוכאים אם לאו (עמ' 119). או

בוויכוחים הישירים על צדק חברתי שפורצים בין בני חבורתו של לפטייב בעולם של פערי מעמדות בלתי נתפסים (עמ' 121–122; אגב, את צ'כוב, שכתב הרבה בעיתוני הימין הרוסי, קשה מאוד למקם פוליטית. דבר אחד בטוח ניתן לומר עליו: הוא היה הומניסט). האתאיזם והמטריאליזם של בני חבורתו המוסקבאית של לפטייב באים לידי ביטוי בכך שהלה מסביר שאומנם רווחת הדעה כי "אין אהבה כלל, יש רק משיכה גופנית בין המינים" (עמ' 57), אך מה יעשה הוא, שחש את עצמו אוהב? עם אחד מבני חבורתו משוחח לפטייב על החיים ועל המוות. הם אינם מאמינים בהישארות הנפש. ועל החיים, בניגוד לחברו שמצהיר כי "אין כלל חשק למות", אומר לפטייב, שאינו יודע אם הוא אוהבם:

והנה אני, בשום פנים איני יודע היכן אני עומד בעניין זה. מצב רוחי לפעמים קודר, לפעמים אדיש. חששן אני, לא בטוח בעצמי, מצפוני חרד תמיד, ובשום אופן אין בכוחי

בכלל, יש דבר מה מודרני בסיפור הזה מ-1895, שבו הטלפון כבר בשימוש, שבו אחד מחבריו של לפטייב מתאמן במשקולות, מפטיר כלפי האחייניות היתומות של לפטייב השוקדות על לימודי הדת שאל להן להאמין בסיפור המבול, רוצה מאוד להיות סופר אף שאינו מוכשר לכך, ואף מציץ, סקרן, במשקפת על שכניו (עמ' 111–113).

והסיפור עתיר ניואנסים דקים מענגים. למשל: הדריכות של לפטייב האוהב מביאה אותו לנחש את הלך הרוח של יוליה (עמ' 60). הטבע (שצ'כוב, בסיפוריו, מפליא לתארו) דווקא מרגיז בופיו את לפטייב שחש עצמו לא אוהב (עמ' 61, עמ' 58). אביה של יוליה, הרופא, משלב בגסות ענייני עסקים במברק המודיע על מותה של אחותו של לפטייב (עמ' 111). אחיו של לפטייב, כשרוחו סוערת עליו, ובהמשך הנובלה אף יעבור התמוטטות עצבים, אינו מוצא פתאום את דרכו החוצה מביתו המוכר לו היטב של לפטייב (עמ' 153–154).

ג

אבל, כאמור, ליבה של הנובלה נעוץ ביחסים המתפתחים בין יוליה ללפטייב. תיאור יחסים אלה מגיע כאן לכמה שיאים מרגשים שמעטים כמותם מוכרים לי בספרות.

ככלל, הנובלה מתארת תנועה טקטונית איטית אך משמעותית ביותר שבה הופכים יחסי האי-אהבה בין יוליה ללפטייב ליחסי אהבה. מדובר בסחף עז תוצאות אך עדין וכאמור איטי מאוד הסוחף את יוליה לעבר בעלה. בכך לוכד צ'כוב שינוי כדוגמת השינויים האיטיים, הבלתי-מורגשים כמעט בחיינו, שבסיומם, אם אנחנו מתבוננים

לסגל את עצמי לחיים, להיעשות אדון לחיי. הנה ידבר פלוני אלמוני דבר שטות או יעשה מעשה נכלים – וכולו חדווה; ואילו אני, יש שאגמול חסדים בכוונה גדולה, ולא אחוש אגב כך אלא חוסר נחת או אדישות גמורה. את כל אלה, גבריליץ, אני תולה בכך שעבד אני, בן בנו של צמית. (עמ' 145–146).

לפטייב הנורוטי מייחס את מועקותיו למוצאו הנחות. כאן נשמע מפיו קולו של צ'כוב עצמו, שטען על עצמו טענות דומות (סבו של צ'כוב עוד היה צמית).

דמויות המשנה בנובלה מטופלות בדקות, וחלקן רבות עניין. למשל, פנאורוב, גיסו של לפטייב, ביגמיסט שחי עם אישה שנייה במקביל לחייו עם אחותו של לפטייב. פנאורוב זה, הזחות, עם בקיאותו המסוימת במדעים ועם זאת פרשנותו האישית בתכלית להם (עמ' 66), עם הכישרון שלו לבזבז כסף – שהינו ייחודי, מתאר צ'כוב, כמו הפרשנות האישית שלו למדע (עמ' 66–67). פנאורוב מבוקר ביצירה אך גם עליו חומל המספר. הוא "איש החושים הממוצע", וגם הוא ראוי לחמלה. אפילו ההטרדה המינית שמטריד פנאורוב את יוליה במרוצת הנובלה היא מגוחכת יותר משהיא מאיימת, ואינה מעוררת כעס כלפיו מצד יוליה, ההודפת אותה בקלות (עמ' 128).

או הדמות המקורית מאוד והמודרנית מאוד של המאהבת הקודמת של לפטייב, ה"פלונית", רסודינה, שאסור לשלם עליה ב"מונית" המוסקבאית (עגלה וסוסים) או להציע לה זרוע חלילה כי "אין היא מונה עצמה עם המין החלש והיפה ואינה נזקקת לשירותיהם של האדונים הגברים" (עמ' 101).

לאחור, אנחנו מוצאים את עצמנו להפתעתנו בעמדה שונה בתכלית מזו שהיינו בה אך לפני שנים.

אחד מרגעי השיא של אי-אהבתם של יוליה ולפטייב מתגלע כחצי שנה לאחר נישואיהם, כשלפטייב מוכיח את אשתו על שהיא מבטאת את רתיעתה ממנו בנוכחות זרים.

"כמה אני מתענה!" אמר לבסוף ולפת את ראשו בידיו. "אני חי כמו בגיהנום, אני יוצא מדעתי!".

"ולי קל?" שאלה בקול רועד. "רק אלוהים יודע מה אני מרגישה".

"כבר חצי שנה את אשתי, אבל אין בליכך אפילו ניצוץ של אהבה, אין שום תקווה, שום קרן אור! למה נישאת לי?" המשיך לפטייב בייאוש. "לשם מה? איזה שד דחף אותך אל בין זרועותיי? למה קיווית? מה רצית?"

היא הסתכלה בו באימה, כמו פחדה שמיד יהרגנה.

"מצאתי חן בעיניך? אהבת אותי?" המשיך באנקה. "לא! אם כן, מה היה הדבר? מה?" צעק. "אהה, הכסף האורז! הכסף האורז!"

"אני נשבעת באלוהים, לא!" הצטעקה יוליה סרגייבנה והצטלבה. (עמ' 125).

לפטייב הנרעש, נרעש גם מההאשמה שהטיח ביוליה, ממשיך לאחר שורות אחדות לדברים המצמררים הבאים:

"די, די לך", מלמל. "עלבתי בך, כי אני אוהב אותך עד טירוף", והוא נשק פתאום לרגלה וחייב אותה בסערת תשוקה. "ולו רק ניצוץ אחד של אהבה!" מלמל, "נו, שקרי לי! שקרי! אל תאמרי שזו שגיאה!.."

אבל היא הוסיפה לבכות, והוא הרגיש שהיא נושאת בנטל ליטופיו רק מפני שזו חובתה, תולדת השגיאה ששגתה. את הרגל שנשק אספה תחתיה כציפור. רחמיו נתגלגלו עליה. (עמ' 126).

במרוצת השנתיים וחצי הבאות חל שינוי ביחסה של יוליה ללפטייב. והתיאור העדין שלו הוא, כאמור, שיאה של הנובלה.

אלא שלשיא זה קדם שיא זוטא, הדומה בטיבו לשיא המרכזי. מדובר בתיאור הדק מן הדק של הלילה שלאחר הצעת הנישואים הכושלת של לפטייב, לילה הרה גורל שבעקבותיו, ביום למוחרת, נעתרת יוליה במפתיע ללפטייב.

אם השיא הגדול של הנובלה מתאר תזווה טקטונית מאי-אהבה לאהבה ביחסה של יוליה לבעלה, הנה השיא הקטן מבאר את התזווה המקומית שהביאה לנישואיהם, תזווה מאי-היעתרות להיעתרות להצעת הנישואין. צ'קוב השקיע מאמצים ניכרים בהסברת התהליך הפסיכולוגי הדק שהוביל להיעתרות המפתיעה הזו. ההסבר של צ'קוב נועד לענות על השאלה שזועק לפטייב ליוליה בקטע שציטטתי לעיל ("למה נישאת לי?"). וכיוון שאצל צ'קוב מדובר, כאמור, בגיבורים טובי לב והגונים, ההאשמה שהטיח לפטייב המתוסכל והכאוב ביוליה על שנישאה לו בגלל כספו אינה יכולה לשמש הסבר לשינוי המפתיע בהחלטתה של יוליה, בוודאי לא ההסבר המלא.

אז מה קרה באותו לילה הרה גורל, אחרי שלפטייב עזב בפחי נפש את יוליה?

תחילה מתאר צ'קוב את ההפתעה המוחלטת של יוליה מההצעה (עמ' 74-75). לאחר מכן הוא מתאר את הקושי העקרוני של אדם טוב

היא מחליטה להפיל גורל באמצעות הקלפים. תוצאת הגורל היא דווקא נגד ההיעתרות להצעת הנישואים. ובכל זאת, עדיין ללא הכרעה, מבקשת יוליה לראות את לפטיב שוב למחרת, אולי הוא ימצא חן בעיניה יותר? (עמ' 79). השיחה ביניהם כביכול אינה מוסיפה דבר. אך, בעצם, לפטיב, כעת שהדברים נאמרו בערב הקודם וכשאלו דבר להפסיד, משוחרר, טבעי וגלוי לב יותר בשיחה זו. וכך נוצרת למעשה קרבה ראשונית בין השניים. גם היעדר החיזור המקדים, שתרם להלם של יוליה ולסירובה להצעה הראשונה, מתפוגג כעת וניתן לראות בשיחה הזו מעשה חיזור ראשוני (עמ' 80).

או אז, ככלות כל זה, יוליה מקבלת את ההצעה (עמ' 81–82).

חיבוטיה של יוליה באותו לילה ובבוקר שלמחרת מתפרשים על פני שמונה עמודים (!). ולא לחינם. כי אכן יש להסביר שינוי דרמטי כזה. שמונת העמודים האלה מהווים "טור דה פורס" פסיכולוגי שמבאר את תהליך ההיענות של יוליה להצעה.

T

השינוי זוטא מאי-היעתרות להיעתרות הוא, למעשה, הקדמה לשינוי רבא שבנובלה מאי-אהבה לאהבה. צ'וב בונה בקפידה את השינוי הזה סביב שלושה רגעים שבהם משתמשת יוליה בביטוי דומה ביחס לבעלה.

כשילדתה עדיין בחיים תוהים רעיו של לפטיב בפני יוליה מה קושר אותה לבעלה:

"אמרי נא, דרך אגב", אמר יארצב, "את מי את אוהבת יותר, את בעלך או את התינוקת?"

כמו יוליה לסרב, לסרב בכלל! יוליה מהרהרת שהיא נרתעת ממראהו של לפטיב, אבל אז נרתעת מרתיעתה, "כאילו הרעה לעשות". היא סבורה, ובהיגיון רב, שעליה להתייעץ עם מישהו בנושא, אבל אז נוכחת שאין לה בעצם עם מי לעשות זאת. גם הדת, היא מגלה במבוכה, לא נותנת מענה על מקרה כזה: "שכן לא ידעה אל נכון מה בעצם עליה לבקש מאת האלוהים" (כל זה קורה בעמ' 75). לבסוף היא משתפת את אביה בלבטיה (יוליה יתומה מאם). אביה, שאינו מקשיב עד הסוף לדבריה, דווקא בטוח שהיא נענתה ומברך אותה תוך כדי שהוא מקונן על כך שהיא עומדת לעזוב אותו. גם כשהיא מעמידה אותו על טעותו, הוא, שמצוי בשוונג רחמיו העצמיים, ממשיך בעוד משפטים אחדים לקונן על כך (זו עוד דוגמה לניואנסים המענגים של צ'וב ביצירה). בכל אופן, הפנייה הכושלת לסיוע אבהי בדילמה הרגישה מדגישה עוד יותר ליוליה את בדידותה ביחס לסוגיית הנישואין, וגם מחדדת את העובדה שחייה בבית אביה אינם מספקים באופן כללי ואולי הגיע הזמן לעזובם (עמ' 76). בהמשך, יוליה חשה ייסורי מצפון ספציפיים על שדחתה אדם רק מחמת מראהו החיצוני. לאחר מכן היא נלחצת מכך שאולי תחמיץ את הרכבת ולא תקבל לעולם הצעת נישואין טובה יותר. בליבה היא אומרת שלפטיב אומנם לא אהוב עליה אבל הוא מוסקבאי בכל זאת, ואף מדבר צרפתי, ואולי גם תפגוש בזכותו אנשים מעניינים בעיר הגדולה. ואולי, ממשיך צ'וב בתיאור תהפוכות לבטי תודעתה של יוליה, "אהבה" אינה דבר מה חשוב כל כך? ושוב מהרהרת יוליה שמא תחמיץ את הרכבת. והרי, מתגלגלים הרהוריה, משעמם כל כך בפרובינציה (כל אלה בעמ' 77–78). בצר לה

יוליה משכה בכתפיה.

של יוליה שלפטייב נזכר ומספר לה עליה כיצד בימים טרום נישואיהם, כשיוליה שכחה את המטרייה בבית אחותו החולה, "כל הלילה ישבתי תחת המטרייה ההיא וידעתי חמדה שלא הייתה כמוה" (עמ' 159) – אומרת יוליה ללפטייב העומד לצאת מהבית לענייניו: "אם תוכל, אנא חזור בשעה מוקדמת. משעמם לי בלעדיך" (עמ' 160).

זו הפעם השנייה שהיא משתמשת בביטוי, 24 עמודים לאחר הפעם הקודמת.

זו לא אהבה. עדיין לא. רק תחושת נזקקות, צורך בנוכחותו של לפטייב. צורך שמנוסח באותו אופן מינורי, פשוט משעמם ליוליה בלעדיו.

אבל האם אין נזקקות, צורך בנוכחות הזולת, האם אינם מבוא לאהבה? לכל הפחות, לאחד מסוגיה?

הצורך בנוכחותו של לפטייב הוא כבר מתמיד ועקבי ואף צובר, כפי שנראה מיד, מומנטום. סמוך לסוף הנובלה מגיעה הפעם השלישית והאחרונה שבה שם צ'כוב בפי יוליה את הביטוי החוזר הזה ("משעמם לי בלעדיך"), ברגע שהוא למיטב זיכרוני אחד השיאים המרגשים בתולדות הספרות המוכרים לי. התנועה האיטית שרוחשת בנובלה התגברה והתגברה ופורצת לבסוף את הסכר:

"מדוע לא באת זמן כה רב?" שאלה, אוחזת בידו ולא מרפה.

"הנה אני יושבת לי פה כל הימים ומביטה: אולי תבוא. משעמם לי בלעדיך!"

היא קמה וליטפה בידה את שער, מתבוננת בסקרנות בפניו, בכתפיו, בכובעו [שימו לב

"איני יודעת", אמרה. "מעולם לא אהבתי את בעלי אהבה עזה, ואוליה [התינוקת] – הרי זו אהבתי הראשונה, בעצם, יודעים אתם, הרי לא מאהבה נישאתי לאלכסיי [לפטייב]. בתחילה הייתי שוטה, התעניתי, בלי הרף חשבתי שהבאתי אבדון גם עליו גם עליי, אבל עכשיו אני יודעת שאין שום צורך באהבה, כל זה הבל".

"אבל ללא אהבה, מהו אפוא הרגש הקושר אותך לבעלך? מדוע את חיה עמו?"

"איני יודעת... ככה, הרגל מן הסתם. אני מכבדת אותו, אני משתעממת כשהוא הולך מן הבית לשעה ארוכה. איש נבון הוא, הגון, ודי לי בכך, ואני מאושרת. לב טוב לו, הליכותיו פשוטות..." (עמ' 136; ההדגשה שלי, כאן ובהדגשות להלן).

הביטוי "אני משתעממת כשהוא הולך" הוא ביטוי המפתח בבניית התהליך הרגשי שצ'כוב יצר כאן בעדינות מופלאה. כאן, בהופעתו הראשונה של הביטוי, יחסה של יוליה ללפטייב רחוק מאוד מלהיות מלהיב, אם כי יוליה מונה שבחים בעלי משקל באופיו של בעלה.

הופעתו הבאה של הביטוי מעידה כבר על שינוי משמעותי. לאחר מות התינוקת; לאחר שיוליה מבינה שהיא צריכה לצאת מעמדתה הפסיבית ולקחת פיקוד על בית לפטייב המורחב המתפורר, בעקבות תשישות הסב ושיגעונו של האח; לאחר שהיא הופכת גם את לפטייב לאקטיבי יותר בניהול בית המסחר; לאחר שהיא נוכחת שוב ושוב בהגינותו, בליבו הטוב ובתבונתו של לפטייב; ובעקבות גילוי מטרייה ישנה

רואה אותך ואני מאושרת, בלי לדעת למה
ואיך. נו, הבה נשוחח. ספר לי משהו" (עמ'
164–165).

כך מתאר צ'כוב כיצד מהאפור פורץ לפתע
הזוהר; מהקושי – הרוך; מהאי-אהבה,
האהבה.

לדקות התיאור: לפטייב נראה ליוליה מסקרן,
ובעצם חדש, בעקבות שינוי הרגש].

"אתה יודע, אני אוהבת אותך", אמרה
והסמיקה [שימו לב כי יוליה נבוכה מהרגש
המפתיע שפורץ ממנה. ובגלל עוצמתו היא
אף מנסה לעמעם את וידויה במשפטים
הבאים]. "אתה יקר לי. הנה באת, אני

שיחה עולמית

דברים שכותבים בחו"ל | ישי פלג

לא על הביטחון לבדו

במסמך "אסטרטגיית הביטחון הלאומית של 2010" שרטטה ממשלת הקואליציה בבריטניה (שמרנים וליברל-דמוקרטים) את האיומים הרבים על ביטחוננו הפיזי, הכלכלי והלאומי של העם הבריטי. "ביטחון האומה הוא חובתה הראשונה במעלה של הממשלה. הוא יסוד חירותנו ושגשוגנו", הכריזה הממשלה בפתח המסמך. ברשימה הארוכה הוצגו פיגועי טרור וסיכוני הפצת יכולת גרעינית, אסונות טבע ותאונות חמורות, ואיומים כלכליים, דיפלומטיים, דמוגרפיים, טכנולוגיים, סביבתיים ורפואיים. את מניעתם ("כל הסיכונים הללו חשובים", נכתב במסמך) הציבה לעצמה הממשלה כמטרה.

"זו הייתה שאיפה מדהימה, בלתי אפשרית", כותב רוברט קרוקופט בכתב העת 'סטנדרדינט' (אוגוסט). במאמר "בטיחות לפני הכול: המלחמה נגד הסיכון" הוא מזהיר מפני המחשבה שהפוליטיקאים צריכים להבטיח לציבור שכל איום ייעלם, כבמעשה קסמים; לא רק שהדבר בלתי אפשרי, אלא שהוא אף מזיק לשיח הציבורי. במקום לדון ברצינות בדרכים לפתור בעיות חברתיות, כלכליות ותרבותיות, הדיון ממוקד בביטחון. במקום שההנהגה תבחן כיצד להשיג צמיחה כלכלית ריאלית, מתמשכת ורחבה, היא מסתפקת בהרגעת חששות הציבור באמצעות הגנות, מגבלות ופתרונות זמניים. "הפוליטיקה של הביטחון – האמיתי והרגשי כאחד – עשויה להיות צורה של טיפול פלצבו קולקטיבי... המסיח את תשומת הלב מעניינים גדולים יותר, שדורשים יותר מבחינה אינטלקטואלית".

קרוקופט מזכיר את המונח "ביטחון רגשי" כדי להסיט את מאמרו גם לעבר שאלת פוליטיקת הזהויות, שמאפשרת לפוליטיקאי לעסוק בחלוקת העוגה – כדי להרגיע תחושת פחד חברתי – במקום בגודלה. אבל יותר מכך הוא מעורר, בעיסוקו בנושא הזה, את השאלה מדוע פוליטיקת הזהויות רווחת כל כך בקרב בני הדור הצעיר במערב. לדבריו, אם לא נשפר את סיכוייהם של בני ה"עשרים ומשהו" לחיות חיים טובים, נתחיל לחשוש מהם. "תודעתם הפוליטית עוצבה בכוחם של משברים תמידיים, מהשפל של 2008 ושנים של ויכוחים על חוב וקיצוצים, דרך כישלון מוסדי מקיף ועד תרבות אינטלקטואלית העוינת את המערב", הוא כותב. בשנות העשרים בגרמניה, הוא מזהיר, התקוות הכלכליות האישיות של בני הדור הצעיר – ילידי

STANDPOINT

1900–1914 – סוכלו, חוסלו ודורדורו. התוצאה הייתה שרבים מהם פנו לפוליטיקה קיצונית והשתכנעו מההבטחה לפעולה החלטית. "החוויה הדורית הקולקטיבית של אזרחינו הצעירים צריכה לעורר בנו דאגה עזה", הוא כותב.

קשה לתקן בעיות חברתיות; קל הרבה יותר להסיח את הדעת לעבר הבטחה לפתור את כל האיומים והסכנות, ולפטור אותנו מחששות ומפחדים. "הבעיה היא זו: אנו כבר לא מצפים ממנהיגינו להחליט החלטות קשות בשמנו, ולהצדיק אותן. במקום זאת, חברות המערב מצפות ממנהיגיהן לשמח אותן. וכשהם נכשלים, אנחנו לא מרוצים מהם".

קרוקופט מציג לנו להפסיק לדרוש ממנהיגינו להצליח לספק ביטחון, ובמקום זאת לדרוש מהם הישגים שחשיבותם מוצדקת במונחים שאינם אך ורק הימנעות מסיכון. תבונתו של הפוליטיקאי היא היכולת להחליט החלטות שעומדות במבחן הזמן, הוא מצטט את ההיסטוריון ג'ון פוקוק. אל לנו לצפות ליותר מדי ממנהיגינו; אנו צריכים מפלגות שמעוררות בנו תחושה של מטרה לאומית מאחדת וגורל משותף. "דמיינו פוליטיקאים המתחרים זה בזה בהצעות גדולות, רב-ממדיות, להתחדשות לאומית", הוא אומר, ומדגים: עידוד המדעים והמתמטיקה, מפעלי תשתית שישירתו מיליונים, שחרור יזמים מכבלי הבירוקרטיה, העצמת העצמאות האישית, ומיזמים רבי דמיון (ורוחניים) בתחום הביולוגיה, המחשוב וחקר החלל. כל זה, הוא מאמין, יהיה פופולרי יותר ממה שאנו עוסקים בו כיום.

עונת הבחירות הכלליות בארה"ב מתקיימת על רקע חששות בריאותיים מתמשכים מפני נגיף שלא ברור אם לפוליטיקאים יש מה לעשות כדי לבלום אותו, ואילו איומים וסכנות הם יעוררו בזמן שינסו לעשות זאת. המאמץ כולו הוא בזבוז זמן, אומר לנו קרוקופט; העיסוק בבריאות הוא דרך ללא מוצא, וכולנו חשים זאת. במרדפנו חסר התוחלת אחר עולם ללא פחד, אנו שוללים מעצמנו את היכולת להמריא למחוזות יצירתיים יותר.

עלייתו המלאכותית של שיח הגזענות

הניו יורק טיימס מדפיס מדי שנה, בהערכה גסה, למעלה מ-30 מיליון מילים. החוקר זאק גולדברג בדק כיצד התייחס העיתון (לצד עיתונים אמריקניים גדולים אחרים) למונחי גזע במשך השנים, וגילה שיש יסוד סביר לשער ש"התקשורת הובילה את ההתעוררות הגזעית הגדולה", כפי שטוענת כותרת הכתבה שלו בטאבלט (5 באוגוסט). באמצעות עשרות גרפים וניתוחי נתונים, הוא מציג לקורא את העלייה המובהקת בשימוש העיתונאי במונחי התיאוריה הביקורתית בתחום הגזע, שהחלה סביב שנת 2010, התעצמה בשנים הבאות, ושברה שיאים גם ב-2019.

הגרף הראשון פשוט ביותר: הוא מציג את שיעור המילים "גזעני", "גזענים" ו"גזענות" בארבעת העיתונים המובילים בארה"ב, מאז 1979 (תלוי בעיתון) ועד 2019. ב-2011 המילים הללו היו 0.0027 אחוזים מכל המילים שהודפסו בטיימס. לפי ההערכה של 30 מיליון מילים בשנה, המשמעות היא שהעיתון הדפיס כ-800 פעמים את המילים הללו. שמונה שנים אחר כך, ב-2019, השיעור גדל ל-0.02 אחוזים בטיימס – כ-6,000 פעמים בשנה.

לצד זה מציג גולדברג גרף הבוחן את תפיסות הגזענות בחברה האמריקנית. בשנים 2011 עד 2019 התחוללה צמיחה (מ-35 אחוזים ל-77 אחוזים) בשיעור הלבנים הליברלים שחשבו שגזענות היא בעיה גדולה בחברה האמריקנית. קבוצות אחרות בחברה – לבנים שמרנים, וליברלים שאינם לבנים – לא חוו צמיחה מובהקת, אם בכלל, בזיהוי הגזענות כבעיה חמורה. דרך אחת להסביר זאת, גולדברג מציע, היא שאמריקה חוותה "התפוצצות של גזענות בעשור האחרון", ושלבנים ליברלים מזהים זאת במיוחד, בניגוד לקבוצות אחרות באמריקה. אפשרות אחרת ("סבירה יותר אולי", הוא מעיר בסרקזם) היא שהדיווחים וטורי הדעה בעיתוני האליטה, שהדהדו השקפות פרוגרסיביות על גזענות אמריקנית, עודדו את הקוראים לאחוז בהשקפות הללו גם הם.

גולדברג מצא שבאופן מובהק סטטיסטית, העלייה בשימוש במונחי wokeness – ערנות לנושאי גזע – בניו-יורק טיימס הקדימה את השינוי בהשקפותיהם של דמוקרטים לבנים בנושאי גזע. הוא נזהר במסקנותיו: הוא לא מתחייב לטענה שהעיתון השפיע על הקוראים; ייתכן שתופעה חיצונית השפיעה על שניהם כמעט במקביל. למשל, הוא מציע, כוחן של בימות מדיה חברתית, דוגמת טוויטר, המשפיעות במהירות ובעוצמה על האליטה התקשורתית, ובמידה חלשה ואיטית יותר על הציבור כולו.

את מה שמתחולל בעשור האחרון בתקשורת האמריקנית מכנה גולדברג (בעקבות חוקר אוסטרלי) "התגנבות מושגים": מושגים שליליים בדבר ההתנהגות האנושית מתרחבים כך שהם כוללים יותר ממה שכללו בעבר. במקרה הזה, המשמעות של "גזענות" התרחבה מיחס שלילי מובהק ומעשי לאדם רק בגלל גזעו, והיא כוללת כיום, בין השאר, "מיקרו-אגרסיות" (למשל, האמירה ש"כל אדם יכול להצליח אם רק יתאמץ מספיק" נחשבת לתוקפנות זעירה גזענית כלפי קבוצות מופלות). את "התגנבות המושגים" מדגים גולדברג באמצעות נתונים סטטיסטיים נוספים על המילים המופיעות בעיתונים. הוא בוחן נוכחות מונחים כמו "גזענות ממסדית, מבנית ומערכתית" ו"אי שוויון גזעי", או את שיעור ההופעה במקביל של המילים "גזעני" ו"לבן" באותה כתבה או מאמר דעה.

ככל שגולדברג מעמיק במונחים של התיאוריה הביקורתית הנפוצה באקדמיה האמריקנית, האחוזים מצטמצמים כמעט עד כדי חוסר משמעות, אם בוחנים את

המספרים המוחלטים (לפי ההנחה שהטיימס מדפיס כ-30 מיליון מילים בשנה). המונח whiteness ("לבנות"), למשל, היה נפוץ בטיימס עד 2015 בשיעור של 0.0001% מהמילים – זאת אומרת, כ-30 הופעות בשנה – ותפוצתו גדלה בערך ב-500%. זה נשמע הרבה, אבל שתי כתבות מגזין, ריאיון נרחב אחד וחמישה מאמרי דעה יכולים לספק די והותר מ-150 ההופעות היתרות של המילה בכל שנה. האם השינוי באמת דרמטי כמו שגולדברג טוען? במאמר הוא מתייחס לכך: הדוגמאות שלו רבות מאוד, וגם הן לא מקיפות את מלוא המילון הפרוגרסיבי-גזעי. אומנם כל דוגמה כשלעצמה מעידה על צמיחה בסך כמה מאות מילים בתפוצה השנתית, מתוך עשרות מיליוני מילים, אבל יחד הן מעידות על עיסוק נרחב מאוד. בסופו של דבר, סביב כל מונח נמצאים מאמר או כתבה המקדמים את העיסוק בגזע.

אבל מה כל זה אומר? "לחלק מהאמריקנים, אלו בוודאי חדשות טובות", מודה גולדברג. מבחינתם, התקשורת האמריקנית בלעה על כרעה ועל קרביה את התיאוריה הביקורתית של הגזענות, וכך האומה כולה מתעוררת להכיר ב"עליונות הלבנה" וב"אי-שוויון" במערכת האמריקנית. מוטב מאוחר מלעולם לא. אך העובדה היא שדרכי ההתבטאות של התורה הביקורתית הזאת מובילות לעיוותים, לצנזורה ולפגיעה בעיתונות.

גולדברג מדגים זאת באמצעות ניתוח של הדיווחים בתקשורת על הרג בידי המשטרה. בפועל אין ראיות להטיה גזענית בשימוש של המשטרה בכוח קטלני, מוצדק או לא מוצדק. העובדה הזאת ידועה היטב ותועדה במחקר. אך לפי ניתוחו של גולדברג, 32 אחוזים מההרוגים הלבנים שנורו בידי המשטרה לא זכו ולו לדיווח יחיד בעיתונות, לעומת 12 אחוזים מההרוגים השחורים. וכך התודעה הציבורית מוטה באורח קיצוני.

"החלטות מערכתיות בתקשורת... בדבר אופי השפה שיש להשתמש בה ואופי הסיפורים הראויים לדיווח ככל שהדבר נוגע בגזע עוררו תחייה של תודעה גזעית בקרב הקוראים", טוען גולדברג בסיכום המאמר. לדבריו, קהל הקוראים של העיתונים המובילים בארה"ב חושב יותר ויותר שצבע העור הוא מאפיין מגדיר בעל חשיבות. הם "היו יכולים למקד את תשומת ליבם והשפעתם בשיפור איכות חיים לכול. כדי להבטיח שאמריקנים מכל רקע שהוא לא ייפגעו בידי המשטרה, ושתהיה להם גישה לשירותי בריאות, בתי ספר ודיוור בר-השגה, אין צורך בקידום 'תודעת גזע' המחלקת

את החברה בין ה'מדוכאים' ו'בעלי זכויות היתר' הממוינים לפי צבע", הוא מעריך. "אולי זה לא יתאים לתקשורת, וזה לא יתאים לפעילים ששאפתם להכרה' תרבותית דורסת את מסירותם לפיתוח חומרי, אבל זה אכן מציע את התועלת האפשרית של שיפור חיי האמריקנים הפשוטים".

שובה של הערבה הגדולה

בליבה של אירואסיה שוכנת הערבה האירואסייתית, ה"סֵטֶפ" או סטפה: מרחב עצום של קרקע בלתי מיוערת ברובה, באקלים צחיח אך לא מדברי, שפרנס עמים נוודים לאורך ההיסטוריה כולה, ושימש נתיב לתנועה של שבטים פולשים וסחורות מן המזרח אל מרכז אירופה. בשיא שלטונם של המונגולים משלו צאצאיו של ג'ינגיס חאן על הערבה האירואסייתית כולה – ממערב סין ועד הונגריה. אבל כיום כאילו לא נותר דבר ממורשת הערבה במחשבה הגיאוגרפית העולמית. עם זאת, ההיעלמות הזאת היא זמנית, לדברי לוקה יוקיץ' (Jukic), סטודנט לתואר שני ביוניברסיטי קולג' לונדון. במאמר "מדוע סין תכריע את עתיד הסטפה" במגזין פלדיום (8 באוגוסט), הרואה אור בסן פרנסיסקו ומתמחה בסקירות ותחקירי עומק על סוגיות מרכזיות בגיאופוליטיקה, יוקיץ' בוחן כיצד איבדה הערבה האירואסייתית את כוחה ומעמדה, ולמה היא נעשית חשובה יותר במאה ה-21.

למעשה, רק בימי המונגולים – במאה ה-13 וה-14 – נשלטה הערבה בידי עם אחד. תמיד חיו בה אינספור שבטים נודדים, שלחמו וסחרו ועברו בין גבולות ותרבויות. אך במאה שעברה, כותב יוקיץ', המרחב העצום הפך ל"סדן לפטיש הפיתוח המודרני". העמים בו נוצלו, הועברו ממקום למקום, גויסו בידי כוחות זרים, ואדמתם שועבדה לצורכי המרוץ לחלל (בנמל החלל בייקונור בקזחסטן) ולניסויים גרעיניים. הגבולות לאורכה ולרוחבה של הערבה היו קשיחים, פרנואידיים.

גם היום מסע נודדים לאורך הערבה, ממרכזי האוכלוסייה הסיניים במזרח ועד למזרח אירופה, יהיה מסוכן ורצוף פחדים – במונגוליה השוממה כמעט והנחשלת; במחוז שינג'יאנג, שסין מובילה בו מהלכי הטמעה תקיפים ואכזריים נגד הילידים האויגורים; בארצות ה"סטן" – קירגיזסטן, טג'יקיסטן, אוזבקיסטן, טורקמניסטן וקזחסטן – המושחתות והדלות; ובגבול בין רוסיה לאוקראינה, שמזרחה הוא עדיין אזור עימות וקרבות. הכול נובע מההיסטוריה הקשה של המאה ה-20. "ברחבי הסטפה, אין שלום, אין חירות ואין פיתוח", כותב יוקיץ'. "יש מרחבי אדמה בלתי מנוצלים ותת-מנוצלים, שנשלטים בידי אליטה מקומית מושחתת, אליטה בינלאומית מושחתת, או אליטה קומוניסטית ופוסט-קומוניסטית". אבל כעת המצב משתנה: שלושים שנה אחרי נפילת מסך הברזל, ועל רקע דעיכת רוסיה וההתקדמות הניכרת במעמדה העולמי של סין, נראה שהערבה האירואסייתית הפכה למוקד עניינה של המעצמה הסינית, מה שמעורר אתגרים למדינות הקיימות באזור – ולכל אסיה. העתיד של הערבה, לפיכך, מסוכן מאוד, אבל אולי גם מבטיח.

לפי הניתוח של יוקיץ', דווקא מגוון מדינות הלאום, הגבולות הקשיחים והצורך במשא ומתן ובשיתוף פעולה עשויים לשפר את סיכוייה של הערבה האירואסייתית להפוך למרחב אנושי פורה. הסובייטים, ששלטו ברוב הערבה במשך המאה ה-20, ניצלו את

המחצבים, גירשו שבטים, הרעיבו עמים (כ-40 אחוזים מהקזחים מתו ברעב בשנים 1932–1933, תחת השלטון הסובייטי), ייבשו את ימת אראל, ועוד ועוד. כיום אפשר לראות מדיניות ניצול ודיכוי דומה בשינג'יאנג, המחוז המערבי ביותר בסין, שבו מיליון אויגורים כלואים במחנות חינוך מחדש, והאוכלוסייה עוברת תהליך הטמעה הכולל הריסת מסגדים ויישובים שלמים.

מנגד, עמי הערבה שזכו בשלטון עצמי במדינות משלהם מתחילים אט-אט לנהל מערכות יחסים אסטרטגיות עם סין (וגם עם רוסיה) תוך ניסיון ליצור לעצמן עמדה משלהן, ובסיוע קשרים מאזנים עם מעצמות המערב. נורסולטן נזרבייב, נשיא קזחסטן עד 2019, שמח לקבל השקעות סיניות במדינתו, אבל גם דיבר על אינטגרציה אירואסייתית בלי קשר לסין (למשל, הוא פיתח את יחסי ארצו עם איראן), ומנגד התחבר לאירופים ולאמריקנים, למשל במבצעי הקואליציה באפגניסטן ובעיראק לאחר פיגועי 11 בספטמבר.

איתותי העצמאות של האומות לאורך הערבה האירואסייתית מבהירים לסינים שמאמצייהם צריכים להיות רגישים. השקעותיה של סין בטג'יקיסטן – אחת המדינות הראשונות ממערב לסין בדרך לאירופה – מתקבלות בברכה, אך כאשר פורסם בעיתון סיני מאמר המציע לספח את הרי פמיר התעוררה התנגדות עממית חריפה, וגם תגובה רוסית זועמת שגויסה להיאבק ברעיון. 'ויקי' רואה בהתרחבות ההשפעה הסינית מערבה, ללב אסיה, תהליך בלתי נמנע, אבל דווקא בגלל עצמאות המדינות בערבה האירואסייתית, ובגלל האינטרסים המעצמתיים שהן מגייסות לצידן, קטן הסיכוי שהסינים ינצלו את האזור בלי להוכיח שהם מסוגלים גם להביא לפיתוחו ולקידומו.

אין לצפות לכך שהערבה הגדולה תשוב להיות הנתיב הרחב, חסר הגבולות, שסייע להתפתחות האנושית ביבשת העצומה במשך דורות על גבי דורות. ובכל זאת, בעשורים הקרובים היא עתידה להיות חשובה הרבה יותר משנתפסה בשנים האחרונות בתודעה העולמית.

חיי נצח? לא להיט

בזמן שנגיף זעיר ופשוט מכה באוכלוסיות ענק ברחבי העולם, נדמה שלאדם אין יכולת רבה לשלוט באורך חייו ובאיכותם. אך גם אם הרופאים אינם מסוגלים להשיג כל דבר היום, התפתחות מדע הרפואה היא עצומה. בכל שנה אנחנו לומדים יותר, ומפתחים יכולות חדשות. חיי האדם משתפרים מתארכים, על אף מעקשים ומכשולים בדרך. יש הצופים שעד סוף המאה תוחלת החיים האנושית תתארך ביותר משנה בכל שנה. המשמעות: למעט תאונות פיזיות קשות או מחלות מהירות או חדשות שטרם

"נפתרו", חלק מבני האדם עשויים לחיות לנצח – או, לפחות, זמן רב ביותר. מדע הרפואה לא שולל את האפשרות הזאת. לכאורה המוות הוא בעיה טכנית, ולא גזרת גורל; אם הבעיה תיפתר ברובה, על רוב סעיפיה, מדוע שלא נחיה לנצח?

אבל האם אנחנו רוצים לחיות לעד? במאמר "הדחף לחיי נצח ומורשת היהדות" ב'טרדישן', כתב עת למחשבה אורתודוקסית שמוציאה מועצת הרבנים של אמריקה, בוחן שלמה פרידמן, תלמיד בית הספר לרפואה איימן בבית החולים הר סיני בניו-יורק, את עמדת היהדות בשאלה הזו. "בתמצית", הוא מציג את התהייה, "כאשר ישווקו טיפול, זריקה או גלולה המאפשרים את הארכת משך החיים – חיי נצח – האם על יהודי ירא שמיים ליטול אותם?"

במאמר עמוס ציטוטי פסוקים ומצוות, הלכות, מדרשים ופרקי הגות ומחשבה, פרידמן טוען שלפי מקורות רבים ביהדות אין כל רע בהארכת החיים. יש מצווה להציל כל נפש מישראל, יש מצווה לרפא, ולפי פוסקים רבים יש מצווה גם לנהוג כפי שדורשת הרפואה המונעת לשם הארכת החיים. אומנם אדם הראשון נענש במוות על אכילת עץ הדעת, אבל הוא גם נצטווה לשמור על העולם ולשפר אותו; מוות בידי שמיים (או בידי אדם) הוא אומנם עונש על חטאים מסוימים, אולם מתן תרופה לאדם חולה אינו התערבות ברצון האל ומניעת הגשמתו, אלא מצווה, הדוחה את רצון האל במקרים רבים – כולל, למשל, את שמירת השבת. ב'איש ההלכה' כותב הרב יוסף סולובייצ'ק שמימוש ההלכה תקף רק בעולם הזה, בחייו; ואם כן, הארכת חיים מאפשרת לקיים את מצוות האל במשך יותר זמן.

אך בהמשך המאמר, פרידמן מציג גם את הפקפוק של היהדות בערכם של חיי נצח. במחשבת ישראל נפוצה גם ההבנה המורכבת של "טבע האדם, יתרונות המוות ומטרתנו בעולם... אחרי הכול, האל הסתיר את עץ החיים". ראשית, אומר פרידמן, לפי היהדות קיומו של המוות אינו מבטל את ערך חיי האדם – חייו של משה רבנו, שלפי המדרש התדיין עם האל על מותו, היו רבי משמעות גם אם הם תמו.

יותר מכך: ייתכן שהמוות אף מעודד את האדם ליצור, לפעול, ליזום ולחדש. "בתורתו של רבי מאיר מצאו כתוב, 'והנה טוב מאוד – והנה טוב מוות'", מצטט פרידמן מבראשית רבה. ממסכת ברכות הוא מביא את המלצתו של ריש לקיש להרהר ביום המוות כדי לנצח את יצר הרע: אימת המוות מסייעת להימנעות מחטא, ונוכחות יצר הרע ומלאך המוות מעודדת את האדם לעסוק בבניין העולם.

ב'ניסוי מחשבה' מדרשי תוהים חז"ל מה היה קורה בעיר שאין בה מוות. "תניא: היא לוז שצובעין בה תכלת; היא לוז שבא סנחריב ולא בבלה, נבוכדנצר ולא החריבה, ואף מלאך המוות אין לו רשות לעבור בה; אלא זקנים שבה, בזמן שדעתן קצה עליהן, יוצאין חוץ לחומה והן מתים", מביא פרידמן ממסכת סוטה, ומתאר במילותיו: "לבדם, מותשים, בלי ידידים ורעים, ואפילו נגעים מאורך חייהם האינסופי, תושבי לוז

השתמשו במוות כנקודת סיום הכרחית, המונעת מהאדם להידרדר לייאוש ולאימה של חיי נצח... סיפור לזו הוא אזהרה למי שמבקשים להביס את המוות לנצח". לא רק תושבי לזו מבקשים מוות במדרש: גם אבות האומה, אברהם, יצחק ויעקב, מבקשים זאת. אך מעבר לחסרונות של חיי נצח, שבהם "דעתן קצה עליהן", המוות גם מאפשר לפי מחשבת היהדות ליהנות מיתרונות העולם הבא, גן העדן המובטח לצדיקים.

מקורות מסוימים ביהדות אף מעלים את המחשבה שחיי נצח עלולים למנוע התחדשות ויצירתיות בין-דורית: "המוות, כמו שרפת יער, מסייע לזרוע זרעים לצמיחה עתידית", כותב פרידמן. אחת מהדוגמאות שלו היא דברי רבנו בחיי על בראשית א', ל"א: "וְהָיָה טוֹב מְאֹד – זֶה מוֹת, לְפִי שֶׁהַמּוֹת סִיבָה שֶׁהַדּוֹרוֹת מֵתַחֲדָשִׁין וְבָאִים, וְעַל כֵּן תִּיקְנוּ בְּבֵית הָאֵבֶל לומר הטוב והמטיב". המוות מביא להתחדשות הדורות, מתוך הרצון האנושי לגבור עליו בדרך אנוכית שהיא בלתי אנוכית – הולדת ילדים. לא פלא שככל שמתארכת תוחלת החיים כך פוחתת הילודה במדינות רבות ברחבי העולם; האם חיי נצח בעולם ללא ילדים הם בכלל דבר טוב?

בהערת שוליים בסיום המאמר מביא פרידמן מדברי הפילוסוף היהודי-אמריקני רוברט נוזיק, מגדולי האתיקנים במאה שעברה, שהמליץ לבני אדם לחיות "כאילו היבט מסוים של חיינו ומהותנו הוא נצח". זו המלצה מוסרית גם לאתאיסטים מוחלטים; לפי פרידמן, ליהודי המאמין יש דרך קלה לממש את העצה הזאת. "אף שאין לנו פתרון מוחלט לשאלת 'זריקת חיי הנצח' הוא מודה, 'מסורת היהדות תומכת בוודאי בצורה אחרת של חיי נצח: 'עץ חיים' היא למחזיקים בה ותמכיה מאשר'".

